

آية الله العظمى مكارم شیرازی

شرح تازه و جامعی بر پنج اسبلاغ

پیام امام

امیرالمؤمنین علیه السلام

نامه‌ها

۷۹-۵۳

جلد چهارم

کتاب برگزیده سال

بیمکاری جمعی از فضلا و دانشمندان

فهرست مطالب

۲۱	بخش شانزدهم.....
۲۲	شرح و تفسیر: مراقبت دقیق از کارگزاران.....
۳۱	بخش هفدهم.....
۳۳	شرح و تفسیر: طرق صحیح اخذ مالیات اسلامی.....
۴۱	بخش هجدهم.....
۴۲	شرح و تفسیر: منشیان و کارگزاران.....
۵۱	بخش نوزدهم.....
۵۲	شرح و تفسیر: تجارت و صنعت را این‌گونه سامان ده.....
۶۱	نکته: احتکار در شریعت اسلامی.....
۶۳	بخش بیستم.....
۶۵	شرح و تفسیر: بسیار مراقب قشر محروم باش.....
۷۴	نکته: حمایت از نیازمندان در اسلام.....
۷۷	بخش بیست و یکم.....
۷۸	شرح و تفسیر: تشکیل مجلس عام برای رسیدگی به کار مردم.....
۸۳	بخش بیست و دوم.....
۸۳	شرح و تفسیر: کار امروز را به فردا می‌فکن.....

- بخش بیست و سوم ۸۷
- شرح و تفسیر: در همه چیز حتی نماز اعتدال را رعایت کن ۸۸
- بخش بیست و چهارم ۹۳
- شرح و تفسیر: عیوب پنهان شدن زمامدار از دید مردم ۹۴
- نکته: دیدارهای مستقیم مردمی ۹۸
- بخش بیست و پنجم ۱۰۱
- شرح و تفسیر: با زیاده‌خواهی اطرفیانت مبارزه کن ۱۰۲
- بخش بیست و ششم ۱۱۱
- شرح و تفسیر: احترام به عهد و پیمان از مهم‌ترین واجبات است ۱۱۳
- نکته: وفای به عهد و پیمان، در تعلیمات اسلام ۱۲۱
- بخش بیست و هفتم ۱۲۵
- شرح و تفسیر: از ریختن خون بی‌گناهان پرهیز ۱۲۶
- نکته: اهمّیت گناه قتل نفس در اسلام ۱۳۰
- بخش بیست و هشتم ۱۳۳
- شرح و تفسیر: از این صفات زشت پرهیز ۱۳۴
- نکته: چگونگی حبط اعمال ۱۴۰
- بخش بیست و نهم ۱۴۳
- شرح و تفسیر: از کارهای شتاب‌زده و سخنان نسنجیده پرهیز ۱۴۳
- نکته: خطرات بزرگ غضب ۱۴۷
- بخش سی‌ام ۱۵۱
- شرح و تفسیر: حجت را بر تو تمام کردم ۱۵۲
- نکته: عهدنامه مالک اشتر، دستوری جامع برای کشورداری ۱۵۶

۱۵۹	نامهٔ ۵۴
۱۶۰	نامه در یک نگاه
۱۶۲	شرح و تفسیر: از این راه پرخطر برگردید
۱۶۹	نکته: ادامهٔ نامهٔ امام <small>علیه السلام</small> دربارهٔ عایشه
۱۷۱	نامهٔ ۵۵
۱۷۱	نامه در یک نگاه
۱۷۴	شرح و تفسیر: فراموش مکن برای چه به دنیا آمده‌ای
۱۸۳	نامهٔ ۵۶
۱۸۳	نامه در یک نگاه
۱۸۵	شرح و تفسیر: بر نفس خود مسلط باش
۱۸۹	نامهٔ ۵۷
۱۸۹	نامه در یک نگاه
۱۹۱	شرح و تفسیر: به یاری من بشتابید
۱۹۵	نامهٔ ۵۸
۱۹۵	نامه در یک نگاه
۱۹۸	شرح و تفسیر: ماجرای صفین در چند جمله
۲۰۷	نامهٔ ۵۹
۲۰۷	نامه در یک نگاه
۲۱۰	شرح و تفسیر: باید به همه با یک چشم نگاه کنی

- نامۀ ۶۰ ۲۱۵
- نامه در یک نگاه ۲۱۵
- شرح و تفسیر: نباید سپاهیان به مردم در مسیر زیان برسانند ۲۱۸
- نکته: چگونگی استفاده سپاهیان از اموال مردم ۲۲۲
- نامۀ ۶۱ ۲۲۳
- نامه در یک نگاه ۲۲۳
- شرح و تفسیر: آنچه را که بر عهده‌ات گذاشته‌ایم حفظ کن ۲۲۵
- نکته: کمیل بن زیاد کیست؟ ۲۲۸
- نامۀ ۶۲ ۲۳۱
- نامه در یک نگاه ۲۳۴
- بخش اول ۲۳۵
- شرح و تفسیر: به خاطر حفظ اسلام ۲۳۶
- بخش دوم ۲۴۳
- شرح و تفسیر: در برابر این دشمن غدار آماده شوید ۲۴۴
- نکته: هوشیاری در مقابل دشمن ۲۴۹
- نامۀ ۶۳ ۲۵۳
- نامه در یک نگاه ۲۵۳
- شرح و تفسیر: این فتنۀ خطرناکی است ۲۵۸
- نکته: شناسایی بیشتر ابوموسی ۲۶۵

نامۀ ۶۴	۲۶۷
نامه در یک نگاه	۲۶۹
بخش اول	۲۷۱
شرح و تفسیر: آن شمشیری که با آن بستگان را زدم هنوز نزد من است	۲۷۲
بخش دوم	۲۸۳
شرح و تفسیر: مقامی را می‌طلبی که لایق آن نیستی	۲۸۴
نکته: آیا باز هم می‌گویید همهٔ صحابه اهل بهشت‌اند؟	۲۹۰
نامۀ ۶۵	۲۹۳
نامه در یک نگاه	۲۹۵
بخش اول	۲۹۷
شرح و تفسیر: زمان آن رسیده که بیدار شوی	۲۹۸
بخش دوم	۳۰۵
شرح و تفسیر: سخنان بی‌محتواست	۳۰۶
نامۀ ۶۶	۳۱۱
نامه در یک نگاه	۳۱۱
شرح و تفسیر: آنچه باید مورد علاقهٔ تو باشد	۳۱۳
نامۀ ۶۷	۳۱۷
نامه در یک نگاه	۳۱۸
شرح و تفسیر: ضرورت رسیدگی به نیازمندان و امور مربوط به حج	۳۲۰
نکته: آیا استفاده از خانه‌های مکه برای همه مباح است؟	۳۲۵

- نامه ۶۸ ۳۲۷
- نامه در یک نگاه ۳۲۷
- شرح و تفسیر: دنیا چون مار خوش خط و خال است ۳۲۹
- نکته‌ها ۳۳۲
۱. سلمان فارسی کیست؟ ۳۳۲
۲. مثل‌های دنیا در قرآن و روایات اسلامی ۳۳۵
- نامه ۶۹ ۳۳۹
- نامه در یک نگاه ۳۴۱
- بخش اول ۳۴۳
- شرح و تفسیر: یک رشته اندرزهای مهم ۳۴۴
- بخش دوم ۳۵۵
- شرح و تفسیر: راه رستگاری ۳۵۶
- نکته: حارث همدانی کیست؟ ۳۷۱
- نامه ۷۰ ۳۷۵
- نامه در یک نگاه ۳۷۵
- شرح و تفسیر: فراریان دنیاپرست ۳۷۸
- نکته‌ها ۳۸۱
۱. سهل بن حنیف انصاری کیست؟ ۳۸۱
۲. فراریان به شام چه کسانی بودند؟ ۳۸۳
- نامه ۷۱ ۳۸۵
- نامه در یک نگاه ۳۸۵

- شرح و تفسیر: تو شایسته این مقام نیستی ۳۸۸
- نکته: «مُنذر بن جارود عبدی» کیست؟ ۳۹۲
- نامه ۷۲** ۳۹۵
- نامه در یک نگاه ۳۹۵
- شرح و تفسیر: ابن عباس! غمگین مباش ۳۹۷
- نامه ۷۳** ۴۰۳
- نامه در یک نگاه ۴۰۳
- شرح و تفسیر: خواب آشفته می بینی! ۴۰۶
- نکته: پیشگویی های پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ درباره معاویه ۴۱۱
- نامه ۷۴** ۴۱۵
- نامه در یک نگاه ۴۱۵
- شرح و تفسیر: پیمانی میان دو قبیله بزر ۴۱۸
- نکته ها ۴۲۲
۱. چگونگی انعقاد پیمان ها در گذشته و حال ۴۲۲
۲. احترام به پیمان ها ۴۲۳
- نامه ۷۵** ۴۲۵
- نامه در یک نگاه ۴۲۵
- شرح و تفسیر: زودتر بیعت کن و نزد من آی! ۴۲۷

- نامۀ ۷۶ ۴۳۱
- توصیه در یک نگاه ۴۳۱
- شرح و تفسیر: همه را با یک چشم بنگر ۴۳۳
- نامۀ ۷۷ ۴۳۷
- توصیه در یک نگاه ۴۳۷
- شرح و تفسیر: در برابر خوارج با سنت پیامبر صلی الله علیه و آله استدلال کن ۴۳۹
- نکته: چرا استدلال به سنت؟ ۴۴۳
- نامۀ ۷۸ ۴۴۵
- نامه در یک نگاه ۴۴۵
- شرح و تفسیر: از راه حق منحرف مشو و آتش فتنه را خاموش کن ۴۴۸
- نکته: ابوموسی اشعری کیست؟ ۴۵۴
- نامۀ ۷۹ ۴۵۹
- نامه در یک نگاه ۴۵۹
- شرح و تفسیر: دو عامل بدبختی ۴۶۱
- سخن پایانی بخش نامه‌ها ۴۶۲

ملاحظه

عهدنامه مالک اشتر - شرح فرمان مبارک امیرمؤمنان علی علیه السلام به مالک اشتر - نامه تاریخی آن حضرت است که ما آن را به سه بخش تقسیم کرده ایم. به علت طولانی بودن آن، بخش های ۱ تا ۱۵ در جلد پیشین (جلد ۱۳) مورد بررسی و تفسیر قرار گرفت و ۱۶ تا ۳۰ در آغاز این جلد (جلد ۱۴) آمده است.

, o YA MB $\frac{1}{2}$ ° U , ABTiA a-ÄwBü °BÄn 1/A ù oè »AY
 , B °A M T °Ä A «f U/ »Eh °An \ °K Ä j 1/2B-] B-»B
 jo fA »Bü, 1/2ÜF °Ä wß A ù kÜ °A, d °B °ARBU L °Ä A j 1/2
 n 1/2 K ÇA Ä ù æ M, B °Ä B 1/2B °A ù N °Ä , BÄA Äc A Bc i A
 , v û »Ab TwA a Ä ° c q 1/2B, jApn A a Ä æ l wA Y/A è »
 A -Y A o 1/2AA û °B 1/A a Ä \ e , k AS d UB/ñ »B j Ä ° «ô
 1/2B, a Ä üB °A yk °Ä N A j 1/2 1/4 Ä °Ä WÄMÄ °BÄK ÜU Y TBA
 Ö ù °A, »B/2 ÄB-ÄTWA a Ä ° k e n 1/2 ov °A ù k ÄB
 S Ä-T]A »B B k á v M «1/2ke A 1/2B; 1/4AA A 1/2æ úd U / Ä °BM
 MÜÄ °A a ÄS á v lü, Ak B mS úTFA » ÄnB A k«Ä a ÄBM
 T-w , m °ÄBÜ-MTL » Y, a-Ä j 1/2B AB-Müi A , *M ù
 / -T °ÄÄ Wæc , »Eh °BM

Be e e ù 1/2B, a Ac a B-MZah °A 1/2K ÜU
 a ÄñB Ä a ftB «°Ä , MA Av j -°b , Av j -°
 J \ TwA ù oè »j 1/2ÄMÇ n AnBÄ ù oè »j ° / a AZah °A
 nB-Äo ÄMZah °K a ç j 1/2 ; nB-Ä°BMÄ nk q 1/4 , ZAh °A
 A ÜYA { 1/2Bù/ a ç Ä o 1/2Ä ÜF ° , jBLÄ °A a A , j L °Ä oi A
 B M d] A A y ö ô Bo-TBÄÇ nA °BÄ A °MAI o { iBä Ü»AA a Ä
 { a Ä j ÄX ; o 1/2Ä M a 1/2A] oUB-M «ÄS üüi , y á Ä
 , j MnB-Ä ù a Ä M4 j Ä oi l »B, «Ä » -°AMS üüi
 ñkÄ °A äBüTwBM d \ LU, «B j ve M TwA 1/2 T j qU

فِيهِمْ، مُعْتَمِدًا فَضَّلَ قُوَّتِهِمْ، بِمَا ذَخَرْتَ عِنْدَهُمْ مِنْ إِجْمَامِكَ لَهُمْ، وَالثَّقَّةَ مِنْهُمْ بِمَا عَوَّدْتَهُمْ مِنْ عَدْلِكَ عَلَيْهِمْ وَرَفِيقِكَ بِهِمْ، فَرُبَّمَا حَدَّثَ مِنَ الْأُمُورِ مَا إِذَا عَوَّلْتَ فِيهِ عَلَيْهِمْ مِنْ بَعْدِ اخْتِمَادِهِ طَيِّبَةً أَنْفُسُهُمْ بِهِ؛ فَإِنَّ الْعُمَرَانَ مُحْتَمِلٌ مَا حَمَلْتَهُ، وَإِنَّمَا يُؤْتَى خَرَابُ الْأَرْضِ مِنْ إِعْوَازِ أَهْلِهَا، وَإِنَّمَا يُعَوِّزُ أَهْلَهَا لِإِشْرَافِ أَنْفُسِ الْوُلَاةِ عَلَى الْجَمْعِ، وَسُوءِ ظَنِّهِمْ بِالْبَقَاءِ، وَقِلَّةِ انْتِفَاعِهِمْ بِالْعِبَرِ.

بخش هجدهم

صفحة ٤١

PA^a wB } iA , o i n 1/2 A^a ñ ù MBñBè ù oè » AY
 j - 1/2 y i A^o B] ° Ä- BM nA wA k B/B ù Ñi kU
 M Ü ß 1/2 oé dM °ö i ù ^aBM oT ù, 1/2 A^o Aoá IU
 , «ÄJA °A ^aABUMÄ nA A , ^a °BÄRBUBjAo A; Ä ^aEA
 j Äq\ Ä , ° kÜTÄÄÜÄò Äé , «1/2 ä Ä °mi BB-ù
 Ñ \B °ABù, n 1/2 A ù v û» nk ç æ 1/2 Ñ \ , ^aÄkÜÄB/ç ç A
 TwA ù ^a B nBTÄ; YÑ] Ao ô nkÜM4 v û» nkÜM
 °RBwÄü °1/4 â oÄT ñB] o°ABù, «1/2 è°A ve T/2ÄWA
 / { »B/2 A d «°A 1/2 q nAu ° , Tki j ve Ä« TM
 1/2B°A ù 1/4ß «ve k-ÄB, çj d°B^a °A° BM oLTA; °
 S ° j - ° æ Tl » ^aÄÑg q 1/4B, B] »B2 M ùoÄA , ÄA
 Bo Lf o Ü , « 1/2B Aw n 1/2 1/2 Ñ ft A °ÑÄJA / o 1/2A
 / TqA «ÄS MÄK Äj 1/2 MB ù 1/4BB- 1/2 , Bo X ^aÄS T T

بخش نوزدهم

صفحة ٥١

« 1/2 Ü- °AA i M A , RBÄB °A l nB TñB TwA Y
 Ö ùA- °ABLwA , ì ùB- °AA 1/2 »B, «IMÖùoT°A, °EM oá é -°A

وَجَلَابِهَا مِنَ الْمَبَاعِدِ وَالْمَطَارِحِ، فِي بَرِّكَ وَبِحَرْكِ، وَسَهْلِكَ وَجَبَلِكَ، وَحَيْثُ لَا يَلْتَمِسُ النَّاسُ لِمَوَاضِعِهَا، وَلَا يَجْتَرِءُ وَنَ عَلَيْهِا، فَإِنَّهُمْ سَلِمُوا لَا تُخَافُ بِأَيْقَمَتُهُ، وَصَلِحُوا لَا تُخَسِي عَائِلَتُهُ. وَتَقَدَّمَ أَمْرُهُمْ بِحَضْرَتِكَ وَفِي حَوَاشِي بِلَادِكَ. وَاعْلَمْ - مَعَ ذَلِكَ - أَنَّ فِي كَثِيرٍ مِنْهُمْ ضَيْقًا فَاحِشًا، وَشُحًا قَبِيحًا، وَاحْتِكَارًا لِلْمَنَافِعِ، وَتَحَكُّمًا فِي الْبِيَعَاتِ، وَذَلِكَ بَابٌ مَضْرُوبٌ لِلْعَامَّةِ، وَعَيْبٌ عَلَى الْوَلَاةِ، فَامْنَعْ مِنَ الْإِحْتِكَارِ، فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - مَنَعَ مِنْهُ. وَلَيْكُنْ الْبَيْعُ بَيْعًا سَمِحًا: بِمَوَازِينِ عَدْلٍ وَأَسْعَارٍ لَا تُجْحِفُ بِالْفَرِيقَيْنِ مِنَ الْبَائِعِ وَالْمُبْتَاعِ. فَمَنْ قَارَفَ حُكْرَةً بَعْدَ نَهْيِكَ إِيَّاهُ فَتَكَلَّمْ بِهِ، وَعَاقِبْهُ فِي غَيْرِ إِسْرَافٍ.

بخش بیستم

صفحة ٤٣

ج fBv - °A ½ ° a e ج m°A ½ uv°A Üä°A ù &A&A Y
 ,AÄ ½ BÄBC ÜLä°Am ù ¼B, «¼°A w L°Ä A ج JBÄ -°A
 , °B/S M ¼Bv ç °ÑÄA , ù Üè ج ½ è üd TwAB½ °ö è üeA
 ÑX½ « ½ ç ° ¼Bù, k MÑf ù ç wß A ùA R ô ج ¼Bv ç
 nmÄU »B, oä M «Ä »AE ; Üè S Äo TwAk ç Ñf , ç ° m°A
 oÄ U , «Ä - } hz U ù/ -°A X°A ½Bß , ùF°AÄ é TM
 oÜU, ¼ Ä°A-d TÜj -½ «½ Ñ j ¼n ¼Ak ÜU, ° ki
 Bù ò a ù, ì äA T°A z h °Ä A; ½ TÜ ° Éouù; ñBj o°A
 ج M ½ ¼Bù, ÜBU &A BnAÄß B ù Ñ-ÄAY, n ¼A
 Üe jBU ù &A BmÄB Ñf / o ô ج ½öB »ß A BZ e A Ä°A
 K « ° a e ج -¼ v°A ù ço°A l T°Ä Ak ÄU/ B
 °ö Äüùh k ç ; Ñ ÜY af Öd°A, Ñ ÜY °A Ä q , v û» Bv -°
 / ° &Aj Ä ¼j k MAÜY , v û»AAoL ù lçB°A lç ç A çA Ä

بخش بیست و یکم

صفحة ٧٧

°u ä U, h { ù °ÉouùBv ç «¼RBjBd°A m°ÑÄA

مَجْلِسًا عَامًّا فَتَتَوَاضَعُ فِيهِ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَكَ، وَتُقْعَدُ عَنْهُمْ جُنْدَكَ وَأَعْوَانَكَ
 مِنْ أَحْرَابِكَ وَشَرِّكَ؛ حَتَّى يُكَلِّمَكَ مُتَكَلِّمُهُمْ غَيْرَ مُتَتَعْتِعٍ، فَإِنِّي سَمِعْتُ
 رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ فِي غَيْرِ مَوْطِنٍ: لَنْ تُقَدَّسَ أُمَّةٌ
 لَا يُؤْخَذُ لِلْمُضْعِيفِ فِيهَا حَقُّهُ مِنَ الْقَوِيِّ غَيْرَ مُتَتَعْتِعٍ. ثُمَّ احْتَمَلَ الْخُرُوقَ مِنْهُمْ
 وَالْعِيَّ، وَنَحَّ عَنْهُمْ الضِّيْقَ وَالْأَنْفَ يَبْسُطُ اللَّهُ عَلَيْكَ بِذَلِكَ أَكْنَافَ رَحْمَتِهِ،
 وَيُورِجِبُ لَكَ ثَوَابَ طَاعَتِهِ. وَأَعْطِ مَا أُعْطِيتَ هَٰذِهِنَّ، وَامْنَعْ فِي إِجْمَالٍ وَإِعْدَارٍ.

بخش بیست و دوم

صفحة ٨٣

BÄ B-M °B Ä MBÄB«½BU{BL¼ ½ °kM n ¼A ¼n ¼A Y
 MZod UB-M °ÄBj n ç tB «°RBJBe nA ÄB«½, MB «Ä
 v û« °ÑÄA / ùB½ Ñ °¼B, °Äç Ñ °ü ¼A / »AAAn k
 S »Bf ¼A çBv ç A «Uñq] A,S çA-°A «Ñé ùA&A; M «MB-ù
 / Ä°B«½S -aw, «°B ùS d° AA °Baf

بخش بیست و سوم

صفحة ٨٧

° T°Aé oÄ ½BA «j °M çhUB½ B ùj °
 &A Ä M MÜUB/ö, nB» °ò ù *M ½&Aä ÄB, B
 ùS -ç AA /æMB½ *M ½BÄM Ü¼ ç Xzo ô ½B ç j ½
 ° Ä°AM ¼B «°Aù ¼B, BÄé ½ Äû¼» U ù,tB «° U
 ? M° Aò f:j -°A «] j e ﷺ &Añ wnS Bv kç / JBd °A
 /B-e nj «½-°M f ûÄA A f MÑ :ñBû

بخش بیست و چهارم

صفحة ٩٣

j Ä °AB\ TeA¼Bù, T Än; Ä MBEAj ° à U ù,kÄMBA
 «Äi à Ü «½B\ E A;n ½ M Ä ç ,Ö é°Aj ½ IÄ Ä°°A
 cIÜ ,o Ä °A èÄ ,o L °A k« ÄoÄ ù »j ÄL TeAB½ Ä

الْحَسَنُ، وَيَحْسُنُ الْقَبِيحُ وَيُشَابُ الْحَقُّ بِالْبَاطِلِ. وَإِنَّمَا الْوَالِي بِشَرِّ لَا يَعْرِفُ مَا تَوَارَى عَنْهُ النَّاسُ بِهِ مِنَ الْأُمُورِ، وَلَيْسَتْ عَلَى الْحَقِّ سِمَاتٌ تُعْرَفُ بِهَا ضُرُوبُ الصُّدُقِ مِنَ الْكَذِبِ، وَإِنَّمَا أَنْتَ أَحَدُ رَجُلَيْنِ: إِمَّا امْرُؤٌ سَخَتْ نَفْسُكَ بِالْبَدْلِ فِي الْحَقِّ، فَفَيْمَ احْتِجَابِكَ مِنْ وَاجِبِ حَقِّ تَعْطِيهِ، أَوْ فِعْلٍ كَرِيمٍ تُسَدِّدُهُ! أَوْ مَبْتَلَى بِالْمَنْعِ، فَمَا أَسْرَعَ كَفَّ النَّاسِ عَنْ مَسْأَلَتِكَ إِذَا أَيَسُّوْا مِنْ بَدْلِكَ! مَعَ أَنَّ أَكْثَرَ حَاجَاتِ النَّاسِ إِلَيْكَ مِمَّا لَا مَوْوَنَةَ فِيهِ عَلَيْكَ، مِنْ شَكَاةٍ مَظْلِمَةٍ، أَوْ طَلَبِ إِنْصَافٍ فِي مَعَامَلَةٍ.

بخش بیست و پنجم

صفحة ١٠١

ù öB »A a ç , ñ ðU nBTwA ù , »BM B °A^{1/4} Y
 k e ; Ää Ü ñAe A °UBlwÄ à ÜM °AjB^{1/2} v eBü , a^{1/2}B^{1/2}
 j -Mé U kÜÄjBÜÄÄ ù «^{1/4} Ä-ä , Ää ç T^{1/2}B T{Be j ^{1/2}
 , o ô a Å T ^{1/2}/₄ a-d , oE ^{1/2}Ñ-Å AJ o{ ù ,tB «°A^{1/2}B a
 Öd °Äq A / o i ABk°Aù aÅ LÅ , » j ° q B ^{1/2}/₄ ù
 j ^{1/2} q BÄcA ,BLT ^{1/2}AMB q ù j f ,k Ä°AK oÜ°A ^{1/2} ^{1/4}q^{1/2} j ^{1/2}
 LE^{1/2}/_Bù , « ^{1/2} aÅÑÜXB-MTcBæTMAi ç We T B TMA
 « ÅñkÅA , mÄM °od B_i Bûe M Å°S «i ^{1/4}A / j -d ^{1/2} q
 AAÄA , TÅoMBüñ , v û° «^{1/2} âB n q ù ^{1/4}B_i , nE BM » «i
 /Öd °A aÅ - Üj ^{1/2} TjBe MeAU

بخش بیست و ششم

صفحة ١١١

Äj c a °A ù ^{1/4}B_i â n ù ° kÅ A B_j Bd^a j ÄikU
 j ^{1/2}amd °Ä f nmd °A ° , j L°B^{1/2}A , ^{1/2}- j ^{1/2} eAn , j «\ °
 ù UA_jqd °BMh ù ,ÑüÄ°J nB B-M kÄ°AB_i , d a kÄM kÅ
 , ^{1/2} «^{1/2} T^{1/2}LA A kÜÄ kÅ_j M «MRkÜÄ^{1/4} / j è°A v e q

فَحُطَّ عَهْدُكَ بِالْوَفَاءِ، وَازْعَ ذِمَّتَكَ بِالْأَمَانَةِ، وَاجْعَلْ نَفْسَكَ جُنَّةً دُونَ مَا
 أَعْطَيْتَ، فَإِنَّهُ لَيْسَ مِنْ فَرَائِضِ اللَّهِ شَيْءٌ النَّاسُ أَشَدُّ عَلَيْهِ اجْتِمَاعًا، مَعَ تَفَرُّقِ
 أَهْوَائِهِمْ، وَتَسْتَيْتِ آرَائِهِمْ، مِنْ تَعْظِيمِ الْوَفَاءِ بِالْعَهْودِ. وَقَدْ لَزِمَ ذَلِكَ الْمُسْرِكُونَ
 فِيمَا بَيْنَهُمْ دُونَ الْمُسْلِمِينَ لِمَا اسْتَوْبَلُوا مِنْ عَوَاقِبِ الْعَدْرِ؛ فَلَا تَعْدِرَنَّ
 بِذِمَّتِكَ، وَلَا تَخَيِّسَنَّ بِعَهْدِكَ، وَلَا تَخْتَلِنَّ عَدْوُكَ، فَإِنَّهُ لَا يَجْتَرِي عَلَى اللَّهِ إِلَّا
 جَاهِلٌ شَقِيٌّ. وَقَدْ جَعَلَ اللَّهُ عَهْدَهُ وَذِمَّتَهُ أَمْنًا أَفْضَاهُ بَيْنَ الْعِبَادِ بِرَحْمَتِهِ،
 وَحَرِيمًا يَسْكُنُونَ إِلَى مَعْتَبِهِ، وَيَسْتَفِيضُونَ إِلَى جِوَارِهِ، فَلَا إِدْعَالَ وَلَا مُدَالَسَةَ
 وَلَا خِدَاعَ فِيهِ، وَلَا تَعْقِدَ عَقْدًا تُجَوِّزُ فِيهِ الْعِلَلَ، وَلَا تَعُولَنَّ عَلَى لَحْنِ قَوْلٍ
 بَعْدَ التَّأْكِيدِ وَالتَّوَثُّقِ وَلَا يَدْعُوكَ ضَيْقُ أَمْرٍ، لَزِمَكَ فِيهِ عَهْدُ اللَّهِ، إِلسَى طَلَبِ
 انْفِسَاحِهِ بِغَيْرِ الْحَقِّ، فَإِنَّ صَبْرَكَ عَلَى ضَيْقِ أَمْرٍ تَرْجُو انْفِرَاجَهُ وَفَضْلَ
 عَاقِبَتِهِ، خَيْرٌ مِنْ عَدْرِ تَخَافُ تَبِعَتَهُ، وَأَنْ تُحَيِّطَ بِكَ مِنَ اللَّهِ فِيهِ طَلِبَةٌ، لَا
 تَسْتَقْبِلُ فِيهَا دُنْيَاكَ وَلَا آخِرَتَكَ.

بخش بیست و هفتم

صفحه ۱۲۵

è ÅÅ , -Ûk ° jA { u ° B1, B2 o AEB ûw 1/2°A B
 /BÛe o AEM Bk°A ûw j 1/2 k 1/2Bâ ÛA, -ÄñAqM oe A , ÄTP
 ن Bk°A 1/2A ùBv UB- ù jBLÄ °A M d °M kTL1/2 »B lw & A
 , « ûÄe B-1/2 q 1/2B1, 2Ae jz ûv M »B aw j ÜU ù; 1/2B°PA
 ù 1/4 ,k-Ä°ÄNTç ù k«Ä &Ak«Ä °nmÄ / Äk aq ÑM
 k A û w A ç w a Ää o ùA B h M «TMÄ / 1/4L°A ç
 »B a w h » M d -a U ù, ÄÜ1/2ç ùB-ù qf °A ù 1/2B1; MÜÄ°M
 / Üè ñ TÛ°A BA A j U/4; Ä

بخش بیست و هشتم

صفحه ۱۳۳

1/2Bù, oAç ß AKe ,B«1/2 Δ Ä BMÛk°A v û«MB\ Äß A B
 1/4Bv e A; 1/2/4 B1/2Öd - ° v û » ù 1/4B z°A ouÖYA; 1/2 q

المُحْسِنِينَ. وَإِيَّاكَ وَالْمَنْ عَلَى رِعْيَتِكَ بِإِحْسَانِكَ، أَوْ التَّزْيِيدَ فِيمَا كَانَ مِنْ
فِعْلِكَ، أَوْ أَنْ تَعْدَهُمْ فَتُتْبِعَ مَوْعِدَكَ بِخُلْفِكَ، فَإِنَّ الْمَنْ يُبْطِلُ الْإِحْسَانَ،
وَالتَّزْيِيدَ يَذْهَبُ بِنُورِ الْحَقِّ، وَالخُلْفَ يُوجِبُ الْمَمْتَّ عِنْدَ اللَّهِ وَالنَّاسِ. قَالَ اللَّهُ
: ﴿أَلَمْ يَجْعَلْ لَكُمْ آيَاتٍ فِي مَا خَلَقَ لَكُمْ مِنْ أَنْفُسِكُمْ فَتَنْتَبِهُوا﴾. وَإِيَّاكَ وَالْعَجَلَةَ بِالأُمُورِ
ARo «UAB ù JB\ a°AA,B»B 1/2k «ÁB ùà Üv T°AB»AÑC
/ Ä 1/21Ñfiç A, Ä 1/21Ñfié ù,S dâ TwAAB«Áj °A

صفحة ١٤٣

بخش بیست و نهم

k ç B-1/2 M«ÄUB-Á MB°A wA ùtB «°B-MXTw A B
à ôA «Áò z «UÑ^aç B-Á / o Æ «1/2 i B2 »B, 1/4 Äcâ
à w , ke n w , ûA -e a/2A e -° «1/2 T , n 1/2 A
à v°Ao i BU , njBL°A M 9 Ñfj 1/2 oTEA , »B°J oô , k
oX U Te vû»j 1/2 9 dUj ° ,nBT A a-Tü lé ôj v T
/ M 9jBÄ-°AfmM 1/2-

صفحة ١٥١

بخش سیام

A 9jBÁ 1/2 e j 1/2 1kÜUj -° é 1/2B/2ofmTU/A aÁKJA °A
JBTf ù é ouè A aw °C aÁ&A a B Lj; ÁoYA A aBù «w
B1áBLUA ù vû«°k T U ,B ù MB^a-ÁB-1/2Rk {BB-MkTÜTü,&A
°, aÁ vû«° \ d°A 1/2 M ÜYTwA ,An k Á ù 9Rk Á
, T-en ÄvM&AñBwAB»/B A 9 vû»i ovUk«Á aÁ °1/4 U
j 1/2 Bn ùB-° BA «Üù 1/4 lónÑf aDA aÁ tkç è Á
jBLA°A ù «BX°Ave i 1/2 Ü^ai 9 9câA °AmA°A aÁ 1/2B A
° ° Th 1/4 , 1/2A°A Äé U -Ä°AB-U j L°AùoY AÑ-j
&A a &Añ wn aÁç v°A 1/4 ÄAn 9BA jBz°A jBÄ°BM
/ç v°A ,A X B-av U aw ,j o aBA Lâ°A aw °C aÁ

بخش شانزدهم

ثُمَّ انظُرْ فِي أُمُورِ عُمَّالِكَ فَاسْتَعْمِلْهُمْ اخْتِيَارًا، وَلَا تُؤَلِّهِمْ مُحَابَاةً
وَأَثَرَةً، فَإِنَّهُمَا جَمَاعٌ مِنْ شُعْبِ الْجَوْرِ وَالْخِيَانَةِ. وَتَوَخَّ مِنْهُمْ أَهْلَ
التَّجَرِبَةِ وَالْحَيَاءِ، مِنْ أَهْلِ الْبَيُوتَاتِ الصَّالِحَةِ، وَالْقَدَمِ فِي الْإِسْلَامِ
الْمُتَقَدِّمَةِ، فَإِنَّهُمْ أَكْرَمُ أَخْلَاقًا وَأَصْحُ أَعْرَاضًا، وَأَقْلُ فِي الْمَطَامِعِ إِشْرَاقًا،
وَأَبْلَغُ فِي عَوَاقِبِ الْأُمُورِ نَظْرًا. ثُمَّ أَسْبِغْ عَلَيْهِمُ الْأَرْزَاقَ، فَإِنَّ ذَلِكَ قُوَّةٌ
لَهُمْ عَلَى اسْتِخْلَاحِ أَنْفُسِهِمْ، وَعَيْ لَهُمْ عَنْ تَنَاوُلِ مَا تَحْتَ أَيْدِيهِمْ،
وَحُجَّةٌ عَلَيْهِمْ إِنْ خَالَفُوا أَمْرَكَ أَوْ تَلَمَّوْا أَمَانَتَكَ. ثُمَّ تَقَدَّدْ أَعْمَالَهُمْ،
وَابْعَثِ الْعُيُونََ مِنْ أَهْلِ الصَّدَقِ وَالْوَفَاءِ عَلَيْهِمْ، فَإِنَّ تَعَاهُدَكَ فِي السِّرِّ
لِأُمُورِهِمْ حَدُودَةٌ لَهُمْ عَلَى اسْتِعْمَالِ الْأَمَانَةِ، وَالرِّفْقِ بِالرَّعِيَّةِ. وَتَحْفَظْ
مِنَ الْأَعْوَانِ؛ فَإِنْ أَحَدٌ مِنْهُمْ بَسَطَ يَدَهُ إِلَى خِيَانَةٍ اجْتَمَعَتْ بِهَا عَلَيْهِ
عِنْدَكَ أَخْبَارُ عُيُونِكَ، اكْتَفَيْتَ بِذَلِكَ شَاهِدًا، فَبَسَطْتَ عَلَيْهِ الْعُقُوبَةَ فِي
بَدَنِهِ، وَأَخَذْتَهُ بِمَا أَصَابَ مِنْ عَمَلِهِ، ثُمَّ دَخَلْتَهُ بِمَقَامِ الْمَذَلَّةِ، وَوَسَمْتَهُ
بِالْخِيَانَةِ، وَقَلَّدْتَهُ عَارَ التَّهْمَةِ.

ترجمه

سپس در امور مربوط به کارگزارانت دقت کن و آنها را با آزمون و امتحان و نه
از روی «تمایلات شخصی» و «استبداد و خودرأیی» به کار گیر، زیرا
این دو، کانونی از شعب ظلم و خیانت‌اند، از میان آنها افرادی را برگزین
که دارای تجربه و پاکی روح باشند از خانواده‌های صالح و پیشگام و با سابقه

در اسلام، زیرا اخلاق آنها بهتر و خانواده آنان پاک تر و توجه آنها به موارد طمع کمتر و در سنجش عواقب کارها بیناترند. آنگاه روزی آنها را فراوان کن (و حقوق کافی به آنها بده) زیرا این کار سبب تقویت آنها در اصلاح خویشتن می شود و ایشان را از خیانت در اموالی که زیر نظرشان است بی نیاز می سازد و اضافه بر این حجتی در برابر آنهاست اگر از دستورات تو سرپیچی کنند یا در امانت تو خیانت ورزند. سپس با فرستادن مأموران مخفی راستگو و وفادار کارهای آنان را تحت نظر بگیر، زیرا بازرسی مداوم پنهانی سبب تشویق آنها به امانت داری و مدارا کردن با زیردستان و مراقبت از معاونان می شود.

و هرگاه یکی از آنها (از کارگزاران تو) دست به سوی خیانت دراز کند و مأموران مخفی ات متفقاً نزد تو بر ضد او گزارش دهند به همین مقدار به عنوان گواه و شاهد قناعت کن و مجازات بدنی را در حق او روا دار و به مقدراری که در کار خود خیانت کرده کیفر ده سپس (از نظر روانی نیز او را مجازات کن و) وی را در مقام خواری بنشان و داغ خیانت را بر او نه و قلاده ننگ اتهام را به گردنش بیفکن (و او را چنان معرفی کن که عبرت دیگران گردد).

شرح و تفسیر

مراقبت دقیق از کارگزاران

امام علیه السلام در این بخش از عهدنامه به مطلب مهم دیگری می پردازد و آن، بیان صفات کارگزاران حکومت است، می فرماید: «سپس در امور مربوط به کارگزاران دقت کن و آنها را با آزمون و امتحان و نه از روی «تمایلات شخصی» و «استبداد و خودرایی» به کار گیر زیرا این دو، کانونی از شعب ظلم

و خیانت اند؛ (ثُمَّ انظُرْ فِي أُمُورِ عُمَالِكَ فَاسْتَعْمِلْهُمْ اخْتِبَارًا، وَلَا تُولِّهِمْ مُحَابَاةً^۱ وَأَثَرَةً^۲، فَإِنَّهُمَا جِمَاعٌ مِنْ شَعْبِ الْجَوْرِ وَالْخِيَانَةِ).

شک نیست که زمامداران بدون همکاری کارگزارانشان نمی توانند کاری انجام دهند. چنانچه این کارگزاران افرادی صالح و سالم باشند، امور مملکت بر محور صحیح می چرخد و گرنه در همه جا فساد و ظلم و جور آشکار می گردد.

امام علیه السلام در این جا معیار انتخاب آن ها را آزمایش و امتحان قرار داده و مالک اشتر را به شدت از این که معیار رابطه ها - و نه ضابطه ها - حاکم گردد و آن ها بدون مشورت گزینش شوند بر حذر می دارد و تصریح می کند که انتخاب بدون مشورت و یا با تمایلات شخصی مجموعه ای از شاخه های جور و خیانت را به وجود می آورد.^۳

این گفتار امام علیه السلام در واقع اشاره به اوضاع نابسامان جامعه اسلامی در زمان خلیفه سوم است که گروهی از بنی امیه را به سبب رابطه خویشاوندی و بدون هیچ گونه مشورت (یا مشورت با امثال مروان که او هم از بنی امیه بود) برای پست های حساس کشور اسلام برگزید و آن ها هم مصداق بارز «جِمَاعٌ مِنْ شَعْبِ الْجَوْرِ وَالْخِيَانَةِ» بودند؛ تا توانستند ظلم و ستم کردند و اموال بیت المال را به غارت بردند به گونه ای که همه مسلمانان ناراحت شدند و شورش عظیمی بر ضد آن ها و بر ضد خلیفه برپا شد.

۱. «مُحَابَاةً» به معنای تمایلات شخصی و بخشیدن چیزی به کسی به علت رابطه خاص است. از ریشه «حَبُو» بر وزن «حمد» به معنای بخشیدن و عطا کردن گرفته شده است.

۲. «أَثَرَةً» به معنای استبداد و خودرایی در کارها و بدون مشورت عمل کردن از ریشه «أَثَرَ» بر وزن «خبر» به معنای تأثیرگذاری یا مقدم داشتن خویشتن بر دیگری گرفته شده است.

۳. ضمیر «إِنَّهُمَا» که تشبیه است به مُحَابَاةٍ و أَثَرَةٍ بازمی گردد و اشاره به کسانی است که بر اساس این دو معیار نادرست برگزیده می شوند، هر چند در بعضی از نسخ به جای آن «إِنَّهُمْ» به صورت ضمیر جمع آمده که ناظر به برگزیده شدگان است. ولی نسخه تحف العقول که به جای ضمیر تشبیه اسم ظاهر به کار برده و گفته است: «فَإِنَّ الْمُحَابَاةَ وَالْأَثَرَةَ جِمَاعٌ» گواه بر صحت نسخه اول است.

آن‌گاه امام علیه السلام اوصاف آن‌ها را در سه جمله کوتاه و پرمعنا بیان می‌دارد، می‌فرماید: «و از میان آن‌ها افرادی را برگزین که دارای تجربه و پاکی روح باشند از خانواده‌های صالح و پیشگام و با سابقه در اسلام»؛ (وَتَوَخَّ^۱ مِنْهُمْ أَهْلَ التَّجْرِبَةِ وَالْحَيَاءِ، مِنْ أَهْلِ الْبُيُوتَاتِ الصَّالِحَةِ، وَالْقَدَمِ^۲ فِي الْإِسْلَامِ الْمُتَقَدِّمَةِ).

وصف اول، یعنی با تجربه بودن در کاری که برای آن انتخاب می‌شود تأثیر غیر قابل انکاری دارد و همه کسانی که می‌خواهند شخصی را برای کار مهمی انتخاب کنند بر آن تأکید دارند که باید در آن امر صاحب تجربه باشد.

«الْحَيَاءِ» که به معنای انقباض نفس در مقابل معصیت است در واقع اشاره به نوعی از عدالت است، زیرا عدالت به معنای مصطلح که حالت خداترسی درونی و پرهیز از گناه است، تقریباً با حیا به معنای وسیع کلمه یکسان خواهد بود.

اما وصف سوم، یعنی از خانواده‌های صالح و پیشگام در اسلام بودن اشاره به معنای وراثت است، زیرا خانواده‌های اصیل افزون بر این که صفات ذاتی خود را به فرزندان خویش منتقل می‌کنند به امر تربیت آن‌ها نیز همت می‌گمارند و غالباً فرزندان صالح و سالمی را تقدیم جامعه می‌کنند.

آن‌گاه امام علیه السلام به ذکر دلیل برای انتخاب افرادی که واجد این صفات‌اند پرداخته، می‌فرماید: «زیرا اخلاق آن‌ها بهتر و خانواده آنان پاک‌تر و توجه آن‌ها به موارد طمع کمتر و در سنجش عواقب کارها بیناترند»؛ (فَإِنَّهُمْ أَكْرَمُ أَخْلَاقًا وَأَصْحُ^۳ أَعْرَاضًا، وَأَقْلُ فِي الْمَطَامِعِ إِشْرَاقًا^۳، وَأَبْلَغُ فِي عَوَاقِبِ الْأُمُورِ نَظْرًا).

۱. «تَوَخَّ» به معنای جست‌وجو کردن و برگزیدن است. از ریشه «وَحَى» بر وزن «وحی» به معنای قصد کردن و آهنگ چیزی نمودن گرفته شده است.

۲. «قَدَمٌ» در این‌گونه موارد به معنای سابقه می‌آید و «صاحب قدم» یعنی کسی که دارای حسن سابقه است.

۳. در بسیاری از نسخ به جای «إشراق» که به معنای نورافشانی است «إشراف» که به معنای نظر کردن از محل بالا به چیزی است آمده از جمله در نسخه تحف العقول و شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید و تمام نهج البلاغه

با توجه به این که ضمیر «انهم» به کسانی که دارای مجموعه این صفات اند باز می‌گردد، آثاری که امام علیه السلام برای آن‌ها برشمرده هر یک نتیجه یکی از آن اوصاف است. پاکی اخلاق، وقداست خانوادگی مربوط به اهل بیوتات صالحه است، بی‌اعتنایی به موارد طمع نتیجه حیاست و بیناتر بودن در عواقب امور، از اهل تجربه بودن سرچشمه می‌گیرد. بنابراین، این علل چهارگانه نتیجه آن صفات سه‌گانه است.

آن‌گاه امام علیه السلام دستور دیگری درباره کارگزاران حکومت می‌دهد و مسئولیت زمامدار را بعد از انتخاب آن‌ها با اوصافی که در عبارات قبل آمد چنین بیان می‌فرماید: «آن‌گاه روزی آن‌ها را فراوان کن (و حقوق کافی به آن‌ها بده) زیرا این کار سبب تقویت آن‌ها در اصلاح خویشان می‌شود و ایشان را از خیانت در اموالی که زیر نظرشان است بی‌نیاز می‌سازد و اضافه بر این حجتی در برابر آن‌هاست اگر از دستورات تو سرپیچی کنند یا در امانت تو خیانت ورزند؛ (ثُمَّ أَسْبِغْ عَلَيْهِمُ الْأَرْزَاقَ، فَإِنَّ ذَلِكَ قُوَّةٌ لَهُمْ عَلَى اسْتِصْلَاحِ أَنْفُسِهِمْ، وَغَنَى لَهُمْ عَنِ تَنَاقُلِ مَا تَحْتَ أَيْدِيهِمْ، وَحُجَّةٌ عَلَيْهِمْ إِنْ خَالَفُوا أَمْرَكَ أَوْ ثَلَمُوا أَمَانَتَكَ).

جالب این که امام علیه السلام این فرمان را هم در مورد قضات بیان فرموده، هم فرماندهان لشکر و هم کارگزاران کشور اسلام. دستور می‌دهد: آن‌ها را سیر کن، چراکه شکم گرسنه، به اصطلاح، ایمان ندارد. شایان دقت است که امام علیه السلام سه دلیل برای این مطلب ذکر فرموده است:

→ و این نسخه مناسب‌تر است. شاهد دیگر این که در بخش قبل که امام علیه السلام صفات قضات را بیان می‌فرمود تعبیر «لَا تَشْرَفْ نَفْسَهُ عَلَى الطَّمَعِ» آمده است.

۱. «أَسْبِغْ» از ریشه «سَبِغَ» بر وزن «بلوغ» به معنای فراخی نعمت است و در اصل به معنای گشاد بودن پیراهن یا زره و «اسباغ» به معنای چیزی را فراوان ساختن آمده است.

۲. «ثَلَمُوا» از ریشه «ثَلَمَ» بر وزن «سرد» به معنای شکافتن یا شکستن چیزی است و در بالا که در مورد امانت به کار رفته اشاره به خیانت در امانت است.

دلیل اول اصلاح خویشتن است، زیرا انسان نیازمند نمی تواند به اصلاح اخلاق خود پردازد و در برابر ارباب رجوع غالباً حالت پرخاشگری پیدا می کند؛ ولی اگر زندگی او در حد معقول اداره شود آرامش لازم را می یابد.

در داستان ورود سفیان ثوری (متصوف معروف) بر امام صادق علیه السلام می خوانیم که آن حضرت از جمله مسائلی که در نفی کارهای سفیان بیان داشت این بود: «ثُمَّ مَنْ قَدْ عَلِمْتُمْ بَعْدَهُ فِي فَضْلِهِ وَزُهْدِهِ سَلْمَانُ وَأَبُوذَرٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمَا فَأَمَّا سَلْمَانُ فَكَانَ إِذَا أَخَذَ عَطَاةً رَفَعَ مِنْهُ قُوَّتَهُ لِسَنَّتِهِ حَتَّى يَحْضُرَ عَطَاؤُهُ مِنْ قَابِلٍ، فَقِيلَ لَهُ: يَا أَبَا عَبْدِ اللَّهِ أَنْتَ فِي زُهْدِكَ تَصْنَعُ هَذَا وَأَنْتَ لَا تَدْرِي لَعَلَّكَ تَمُوتُ الْيَوْمَ أَوْ غَدًا! فَكَانَ جَوَابُهُ أَنْ قَالَ: مَا لَكُمْ لَا تَرْجُونَ لِي الْبَقَاءَ كَمَا خِفْتُمْ عَلَيَّ الْفَنَاءَ أَمَا عَلِمْتُمْ يَا جَهْلَةَ أَنَّ النَّفْسَ قَدْ تَلْتَأَتْ عَلَيَّ صَاحِبِهَا إِذَا لَمْ يَكُنْ لَهَا مِنَ الْعَيْشِ مَا يَعْتَمِدُ عَلَيْهِ فَإِذَا هِيَ أَحْرَزَتْ مَعِيشَتَهَا أَطْمَأْنَنْتُ؛ بعد از رسول خدا صلی الله علیه و آله از فضل و زهد سلمان و ابوذر (رضی الله عنهما) شنیده اید؛ سلمان هنگامی که سهمیه خود را از بیت المال می گرفت قوت سال خود را (به صورت زاهدانه) از آن برمی داشت تا سال دیگر فرارسد. کسی به او گفت: ای سلمان! تو با این که زاهدی چنین می کنی با این که نمی دانی شاید مرگ تو امروز یا فردا فرارسد؟ جواب سلمان این بود: چرا همان گونه که درباره مرگ من می ترسید درباره بقای من امیدوار نیستید؟ آیا شما جاهلان نمی دانید که نفس آدمی گاه به صاحبش می پیچد (و او را در فشار قرار می دهد) هرگاه وسیله زندگی قابل اعتمادی نداشته باشد؛ اما هنگامی که معیشت خود را فراهم ساخت آرامش پیدا می کند؟»^۱

سلمان در واقع این سخن را از کلام پیغمبر صلی الله علیه و آله گرفته بود که می فرمود: «إِنَّ النَّفْسَ إِذَا أَحْرَزَتْ قُوَّتَهَا اسْتَقَرَّتْ؛ نفس آدمی هنگامی که قوت خود را به دست آورد آرامش می یابد».^۲

۱. کافی، ج ۵، ص ۶۸، ح ۱.

۲. همان، ص ۸۹، ح ۲.

دلیل دوم این که شخص وقتی مستغنی شد کمتر گِرد خیانت می‌گردد و در حفظ آنچه به او سپرده‌اند امانت را رعایت می‌کند.

دلیل سوم این که اگر در امانت خیانتی کنند یا برخلاف فرمان رفتار نمایند مجرم بودن آن‌ها به آسانی اثبات می‌شود، زیرا مستغنی بودند و حتی دلیل ظاهری برای خیانت در دست نداشتند.

آن‌گاه دستور دیگری درباره کارگزاران می‌دهد و آن، دستور نظارت بر اعمال آن‌ها به وسیله بازرسان و مأموران مخفی است می‌فرماید: «سپس با فرستادن مأموران مخفی راستگو و وفادار کارهای آنان را تحت نظر بگیر، زیرا بازرسی مداوم پنهانی سبب تشویق آن‌ها به امانت‌داری و مدارا کردن با زیردستان می‌شود»؛ (ثُمَّ تَفَقَّدْ أَعْمَالَهُمْ، وَابْعَثِ الْعِيُونَ مِنْ أَهْلِ الصِّدْقِ وَالْوَفَاءِ عَلَيْهِمْ، فَإِنَّ تَعَاهِدَكَ فِي السِّرِّ لِأُمُورِهِمْ حَدْوَةٌ لَهُمْ عَلَى اسْتِعْمَالِ الْأَمَانَةِ، وَالرَّفْقُ بِالرَّعِيَّةِ).

امام علیه السلام در جمله‌های مذکور بر این امر تأکید می‌ورزد که باید مأموران مخفی را از میان افراد راستگو و درستکار و وفادار انتخاب کنی. در ضمن فلسفه این کار را نیز بیان می‌فرماید و آن این که چون کارگزاران احساس کنند مأموران پنهانی اعمالشان را به زمامدار گزارش می‌دهند از یک سو به کارهای نیک تشویق می‌شوند و از سوی دیگر خود را از خیانت و بد رفتاری به مردم برکنار می‌دارند. امام علیه السلام بعد از آن، جمله کوتاهی بیان کرده است، می‌فرماید: «(سبب) مراقبت از معاونان می‌شود»؛ (وَتَحَفُّظُ مِنَ الْأَعْوَانِ).

این جمله ممکن است دنباله جمله‌های پیشین باشد و به صورت «و تَحَفُّظُ» خوانده شود و ناظر به این معنا باشد که وجود مأموران مخفی سبب می‌شود کارگزاران افزون بر حفظ امانت و خوش رفتاری با رعیت، مراقب اعوان و یاران

۱. «حَدْوَةٌ» به معنای تشویق کردن و تحریک نمودن کسی است و در اصل از ریشه «حُدَاء» به معنای حرکت دادن سریع شتران با آواز مخصوصی گرفته شده است.

و معاونان و زبردستان خویش باشند و از افراد خائن و بد رفتار پرهیزند، بنابر این تفسیر، جمله‌های بعد ادامه بحث‌های گذشته درباره کارگزاران خواهد بود و ارتباط و پیوند میان جمله‌های قبل و بعد کاملاً محفوظ خواهد ماند؛ ولی کمتر کسی از مفسران و شارحان نهج البلاغه به سراغ چنین تفسیری رفته است.

تفسیر دیگر این است که «تَحَفَّظُ مِنَ الْأَعْوَانِ» دستور جدیدی باشد و معنای آن این است: «از معاونان خود پرهیز و برحذر باش»، به این صورت که بحث عمال با جمله پیشین پایان گرفته و امام علیه السلام به معاونان زمامدار پرداخته باشد و جمله‌های بعد که سخن از خیانت و مجازات خائنان می‌گوید ناظر به معاونان باشد.

این تفسیر از جهاتی بعید به نظر می‌رسد، زیرا طبق معمول، امام علیه السلام هر گروه جدیدی را که ذکر می‌کند مطلب را با «ثم» شروع کرده، نخست صفات و شرایط آن‌ها را بیان می‌دارد و سپس به رسیدگی به حال آنان توصیه می‌کند و سرانجام دستورات انضباطی را در مورد آنان صادر می‌فرماید در حالی که در این جا هیچ‌یک از این امور مراعات نشده است؛ نه با «ثم» تجدید مطلع شده، نه صفات اعوان و معاونان که مهم‌ترین نزدیکان زمامدارانند بیان گردیده و نه درباره حقوق آن‌ها توصیه شده، بلکه حضرت مستقیماً به سراغ مجازات خیانت‌کاران رفته است. در ضمن، بحث گذشته که درباره مأموران مخفی است ناتمام می‌ماند، چراکه از نتیجه کار مأموران مخفی و مجازات متخلفان سخن به میان نیامده است. این احتمال نیز داده شده که «تَحَفَّظُ مِنَ الْأَعْوَانِ» جمله معترضه‌ای باشد؛ به همان معنای «از معاونان خود برحذر باش» و جمله بعد ادامه بحث درباره کارگزاران باشد.

با توجه به آنچه گفتیم روشن می‌شود که تفسیر اول از همه مناسب‌تر است، هرچند کمتر کسی به آن پرداخته است.

آن‌گاه امام علیه السلام بعد از دستوراتی که جنبه تبشیر و تشویق داشت از انذار

و تحذیر سخن می‌گوید، می‌فرماید: «و هرگاه یکی از آن‌ها (از کارگزاران تو) دست به سوی خیانت دراز کند و مأموران مخفی‌ات متفقاً نزد تو بر ضد او گزارش دهند به همین مقدار به‌عنوان گواه و شاهد قناعت کن و مجازاتِ بدنی را در حق او روا دار و به‌مقداری که در کار خود خیانت کرده کیفر ده سپس (از نظر روانی نیز او را مجازات کن و) وی را در مقام خواری بنشان و داغ خیانت را بر او نه و قلاده ننگ اتهام را به گردنش بیفکن (و او را چنان معرفی کن که عبرت دیگران گردد)»؛ (فَإِنْ أَحَدٌ مِنْهُمْ بَسَطَ يَدَهُ إِلَىٰ خِيَانَةٍ اجْتَمَعَتْ بِهَا عَلَيْهِ عِنْدَكَ أَخْبَارٌ عُيُونِكَ، اِكْتَفَيْتَ بِذَلِكَ شَاهِدًا فَبَسَطْتَ عَلَيْهِ الْعُقُوبَةَ فِي بَدَنِهِ، وَأَخَذْتَهُ بِمَا أَصَابَ مِنْ عَمَلِهِ، ثُمَّ نَصَبْتَهُ بِمَقَامِ الْمَذَلَّةِ، وَوَسَّمْتَهُ بِالْخِيَانَةِ، وَقَلَّدْتَهُ عَارَ التُّهْمَةِ).

امام علیه السلام در این حکم بر چند موضوع تأکید ورزیده است:

یکم: برای اثبات مجرم بودن، تنها به اخبار یک نفر از مأموران مخفی قناعت نکند، بلکه باید تمام آن‌ها بر خیانت یک فرد اجماع داشته باشند، از این رو در بعضی از نامه‌هایی که گذشت مشاهده می‌کنیم که امام علیه السلام می‌گوید: مأمور پنهانی من چنین گزارشی داده اگر چنین باشد چنان خواهد بود و اگر... معلوم می‌شود امام علیه السلام در مسائل مهم تنها به اخبار یک نفر قناعت نمی‌کرد (خواه مربوط به موضوعات باشد یا احکام و این همان چیزی است که در علم اصول نیز بر آن تأکید کرده‌ایم).

دوم: بعد از اجماع آن‌ها تردید به خود راه ندهد و بدون ملاحظه مقام و موقعیت افراد، کیفر لازم را برای آن‌ها مقرر دارد.

سوم: این کیفر باید هم جنبه جسمی داشته باشد و هم روحی و به‌گونه‌ای

۱. «أَخَذْتُ» در اصل از ریشه «أَخَذَ» به‌معنای گرفتن است؛ ولی بسیار می‌شود که به‌معنای مجازات کردن به کار رود، زیرا هنگام مجازات نخست مجرم را دستگیر و سپس مجازات می‌کنند. در قرآن مجید نیز کراراً این معنا به کار رفته است؛ مانند: ﴿أَخَذْنَا هُمْ بِالْعَذَابِ﴾ (مؤمنون، آیه ۷۶).

باشد که درس عبرت برای همگان گردد، زیرا کیفرهای مجرمان به دو منظور انجام می‌شود: نخست بازداشتن مجرم از جرم در آینده و دوم بازداشتن افراد دیگری که احتمال آلودگی آنها می‌رود.

چهارم: باید مجازات به اندازه جرم باشد نه بیشتر و جمله «أَخَذَتْهُ بِمَا أَصَابَ مِنْ عَمَلِهِ» اشاره به این معنا می‌کند.

درباره عیون و مأموران مخفی و اطلاعاتی، در بخش ششم همین عهدنامه مطالب لازم بیان شد.

بخش هفدهم

وَتَقَدُّ أَمْرَ الْخَرَاجِ بِمَا يُضِلُّ أَهْلَهُ، فَإِنَّ فِي صَلَاحِهِ وَصَلَاحِهِمْ
صَلَاحًا لِمَنْ سِوَاهُمْ، وَلَا صَلَاحَ لِمَنْ سِوَاهُمْ إِلَّا بِهِمْ، لِأَنَّ النَّاسَ كُلَّهُمْ
عِيَالٌ عَلَى الْخَرَاجِ وَأَهْلِهِ، وَلِيَكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أَبْلَغَ مِنْ
نَظْرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْخَرَاجِ، لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يُدْرِكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ؛ وَمَنْ
طَلَبَ الْخَرَاجَ بِغَيْرِ عِمَارَةٍ أَخْرَبَ الْبِلَادَ، وَأَهْلَكَ الْعِبَادَ، وَلَمْ يَسْتَقِمْ أَمْرُهُ
إِلَّا قَلِيلًا فَإِنَّ شَكْوَى ثِقَلًا أَوْ عِلَّةً، أَوْ انْقِطَاعَ شَرْبٍ أَوْ بَالَةٍ، أَوْ إِحَالَةَ
أَرْضٍ اغْتَمَرَهَا غَرَقٌ، أَوْ أَجْحَفَ بِهَا عَطَشٌ، خَفَّتْ عَنْهُمْ بِمَا تَرَجَّوْا أَنْ
يُصْلِحَ بِهِ أَمْرُهُمْ؛ وَلَا يَثْقُلَنَّ عَلَيْكَ شَيْءٌ خَفَّتْ بِهِ الْمُؤَوَّنَةُ عَنْهُمْ، فَإِنَّهُ
دُخْرٌ يَعُودُونَ بِهِ عَلَيْكَ فِي عِمَارَةِ بِلَادِكَ، وَتَرْزِينٍ وَإِلَيْتِكَ، مَعَ
اسْتِجْلَابِكَ حُسْنِ ثَنَائِهِمْ، وَتَبَجُّحِكَ بِاسْتِفَاضَةِ الْعَدْلِ فِيهِمْ، مُعْتَمِدًا
فَضْلَ قُوَّتِهِمْ، بِمَا ذَخَرْتَ عِنْدَهُمْ مِنْ إِجْمَامِكَ لَهُمْ، وَالثَّقَّةَ مِنْهُمْ بِمَا
عَوَّدْتَهُمْ مِنْ عَدْلِكَ عَلَيْهِمْ وَرَفَقِكَ بِهِمْ، فَرُبَّمَا حَدَّثَ مِنَ الْأُمُورِ مَا إِذَا
عَوَّلَتْ فِيهِ عَلَيْهِمْ مِنْ بَعْدِ احْتِمَالُوهُ طَبِيبَةٌ أَنْفُسُهُمْ بِهِ؛ فَإِنَّ الْعُمَرَانَ
مُحْتَمِلٌ مَا حَمَلْتَهُ، وَإِنَّمَا يُؤْتَى خَرَابُ الْأَرْضِ مِنْ إِعْوَازِ أَهْلِهَا، وَإِنَّمَا
يُعْوِزُ أَهْلُهَا لِإِشْرَافِ أَنْفُسِ الْوُلَاةِ عَلَى الْجَمْعِ، وَسُوءِ ظَنِّهِمْ بِالْبِقَاعِ،
وَقَلَّةِ انْتِفَاعِهِمْ بِالْعَبْرِ.

ترجمه

مسأله خراج و مالیات را به دقت زیر نظر بگیر، به گونه ای که به صلاح خراج دهندگان باشد، زیرا بهبودی و صلاح وضع خراج و بهبودی و صلاح حال خراج گزاران سبب بهبودی حال دیگران (و سایر قشرهای جامعه اسلامی)

می‌شود و هرگز دیگران به صلاح نمی‌رسند مگر این‌که خراج‌گزاران به صلاح برسند، زیرا تمام مردم وابسته به خراج و خراج‌گزاران هستند و باید توجه تو در عمران و آبادی زمین بیش از توجه به جمع‌آوری خراج باشد، چون خراج جز با آبادانی به دست نمی‌آید و آن‌کس که بخواهد خراج را بدون عمران و آبادانی طلب کند شهرها را ویران و بندگان خدا را هلاک ساخته و پایه‌های حکومتش متزلزل خواهد شد، به گونه‌ای که بیش از مدت کمی دوام نخواهد داشت، بنابراین اگر رعایا از سنگینی خراج و یا آفت‌زدگی یا خشک شدن آب چشمه‌ها یا کمی باران و یا دگرگونی زمین بر اثر آب‌گرفتگی (و فساد بذرها) یا تشنگی شدید زراعت (و به دنبال آن کمبود محصول) به تو شکایت کنند، خراج آن‌ها را به مقداری که امید داری کار آن‌ها را اصلاح کند و بهبود بخشد، تخفیف ده.

هرگز تخفیف هزینه‌هایی که به آن‌ها می‌دهی بر تو گران نیاید، زیرا آن ذخیره‌ای خواهد بود که از طریق عمران کشورت به تو بازمی‌گرداند و حکومت تو را زینت می‌بخشد و اضافه بر آن از تو به نیکی یاد می‌کنند و به سبب گسترش عدالت توسط تو در میان آن‌ها (و رضایت آنان از حکومت) از آنان خرسند خواهی شد. این در حالی است که می‌توانی با تقویت آن‌ها از طریق ذخیره‌ای که نزدشان نهاده‌ای آنان را آسوده‌خاطر سازی و به سبب عدالت و مهربانی‌ای که آن‌ها را به آن عادت داده‌ای به آنان مطمئن باشی.

و بسیار می‌شود که در آینده برای تو گرفتاری‌هایی پیش می‌آید که اگر در دفع آن گرفتاری‌ها بر این رعایا تکیه کنی آن‌ها با طیب خاطر آن را پذیرا می‌شوند (و در حل مشکل به تو یاری می‌دهند) زیرا (بر دوش) عمران و آبادی، هرچه بنهی تحمل می‌کند. ویرانی زمین تنها به علت فقر صاحبان آن حاصل می‌شود و فقر آن‌ها تنها به سبب توجه زمامداران به جمع کردن مال و زران‌دوزی و بدگمانی به بقای حکومتشان و کم‌عبرت گرفتن (از سرنوشت زمامداران پیشین) خواهد بود.

شرح و تفسیر

طرق صحیح اخذ مالیات اسلامی

امام علیه السلام بعد از بیان شرایط و وظایف فرماندهان لشکر و قضات و کارگزاران حکومت اسلامی از مسأله خراج و مالیات سخن می‌راند و دستورات مهمی به مالک اشتر در این باره می‌دهد، می‌فرماید: «مسأله خراج و مالیات را به دقت زیر نظر بگیر، به گونه‌ای که به صلاح خراج‌دهندگان باشد، زیرا بهبودی و صلاح وضع خراج و بهبودی و صلاح حال خراج‌گزاران سبب بهبودی حال دیگران (و سایر قشرهای جامعه اسلامی) می‌شود و هرگز دیگران به صلاح نمی‌رسند مگر این‌که خراج‌گزاران به صلاح برسند»؛ (وَتَفَقَّدَ أَمْرَ الْخَرَاجِ بِمَا يُصْلِحُ أَهْلَهُ، فَإِنَّ فِي صَلَاحِهِ وَصَلَاحِهِمْ صَلَاحًا لِمَنْ سِوَاهُمْ، وَلَا صَلَاحَ لِمَنْ سِوَاهُمْ إِلَّا بِهِمْ).

خراج، مطابق آنچه در بسیاری از روایات مربوط به اراضی خراجیه آمده، مال‌الاجاره زمین‌های متعلق به عموم مسلمانان است که در جنگ‌ها نصیب آنان شده است. جمله‌های بعد نیز که در آن امام علیه السلام توصیه به عمران و آبادی اراضی خراجیه می‌کند شاهد این معناست؛ ولی از یک نظر سایر مالیات‌های اسلامی را اعم از خمس و زکات و جزیه و مالیاتی که حکومت اسلامی طبق ضرورت بر درآمدها می‌بندد نیز شامل می‌شود (البته از باب ملاک و تنقیح مناط).

بدیهی است که همه بخش‌های حکومت اسلامی اعم از دستگاه قضایی، ارتش و سپاه، کارمندان و کارگزاران و جز آن نیاز به منابع مالی دارند و اگر اختلالی در امور مالی حکومت رخ دهد آثار آن در همه بخش‌ها آشکار می‌شود، لذا امام علیه السلام به دنبال گفته قبل در جمله‌ای کوتاه و پرمعنا به این موضوع اشاره کرده، می‌فرماید: «زیرا تمام مردم وابسته به خراج و خراج‌گزاران هستند»؛ (لِإِنَّ النَّاسَ كُلَّهُمْ عِيَالٌ عَلَى الْخَرَاجِ وَأَهْلِهِ).

۱. رجوع شود به وسائل الشیعة، ج ۱۳، ص ۲۱۴، باب ۱۵ و ۱۸ از ابواب «احکام المزارعة».

آن‌گاه دستور دیگری که جنبهٔ اصولی و اساسی در امر خراج دارد به مالک می‌دهد، می‌فرماید: «باید توجه تو در عمران و آبادی زمین بیش از توجهت به جمع‌آوری خراج باشد»؛ (وَلْيَكُنْ نَظْرُكَ فِي عِمَارَةِ الْأَرْضِ أْبْلَغَ مِنْ نَظْرِكَ فِي اسْتِجْلَابِ الْخَرَاجِ).

این دستور در واقع اشاره به این است که باید به منابع اصلی درآمد بازگشت و آن‌ها را حفظ کرد تا درآمدها ثابت و برقرار بماند و هر قدر منابع تقویت شود درآمدها افزون خواهد شد.

لذا در ادامهٔ این بحث به عنوان ذکر دلیل می‌فرماید: «چون خراج جز با آبادانی به دست نمی‌آید و آن‌کس که بخواهد خراج را بدون عمران و آبادانی طلب کند شهرها را ویران و بندگان خدا را هلاک ساخته و پایه‌های حکومتش متزلزل خواهد شد به گونه‌ای که بیش از مدت کمی دوام نخواهد داشت»؛ (لِأَنَّ ذَلِكَ لَا يُدْرِكُ إِلَّا بِالْعِمَارَةِ وَمَنْ طَلَبَ الْخَرَاجَ بِغَيْرِ عِمَارَةٍ أَخْرَبَ الْبِلَادَ، وَأَهْلَكَ الْعِبَادَ، وَلَمْ يَسْتَقِمَّ أَمْرُهُ إِلَّا قَلِيلًا).

در واقع امام علیه السلام برای حکومتی که در بند عمران و آبادی نیست و تنها به فکر جمع‌آوری خراج است سه نتیجهٔ شوم ذکر می‌فرماید: نخست، ویران شدن این زمین‌ها، زیرا عمران و آبادی جز با حمایت حکومت اسلامی میسر نمی‌شود. در طول تاریخ نیز دیده شده که در مناطقی که حکومت‌ها خراج سنگینی بر اراضی می‌بستند و به آبادی زمین نمی‌اندیشیدند، کشاورزان زمین‌ها را رها کرده و برای در امان ماندن از شر جمع‌آورندگان خراج به نقاط دیگر فرار می‌کردند.

دیگر این‌که مردم به هلاکت سوق داده می‌شوند، زیرا فقر دامان آن‌ها را می‌گیرد و یکی از عوامل مهم هلاکت به معنای واقعی یا به معنای اجتماعی، یعنی از دست دادن روحیه‌ها همان فقر است.

سومین نتیجه نیز از همین جا حاصل می‌شود، به این صورت که فقر عمومی

سبب عدم همکاری توده‌های مردم بلکه شورش آن‌ها بر ضد حکومت می‌گردد آن هم حکومتی که دستش خالی است و درآمدی ندارد. چنین حکومتی چند صباحی بیشتر نمی‌تواند خود را نگه دارد.

آن‌گاه امام علیه السلام به نکته مهم دیگری می‌پردازد و آن گرفتاری‌های مختلفی است که ممکن است برای کشاورزان اراضی خراجیه پیدا شود و نتوانند مال الخراج معین را پردازند و باید مشمول تخفیف والی گردند. جالب این‌که حضرت روی عوامل مختلف انگشت می‌گذارد و آن‌ها را یک‌به‌یک برمی‌شمارد.

می‌فرماید: «بنابراین اگر رعایا از سنگینی خراج و یا آفت زدگی یا خشک شدن آب چشمه‌ها یا کمی باران و یا دگرگونی زمین بر اثر آب‌گرفتگی (و فساد بذرها) یا تشنگی شدید زراعت (و به دنبال آن کمبود محصول) به تو شکایت کنند، خراج آن‌ها را به مقداری که امید داری کار آن‌ها را اصلاح کند و بهبود بخشد، تخفیف ده»؛ (فَإِنْ شَكُوا تَقْلًا أَوْ عِلَّةً^۱، أَوْ انْقِطَاعَ شَرْبٍ أَوْ بَالَّةٍ^۲، أَوْ إِحَالَةَ^۳ أَرْضٍ اغْتَمَرَهَا^۴ عَرَقٌ، أَوْ أَجْحَفَ^۵ بِهَا عَطَشٌ خَفَّفْتَ عَنْهُمْ بِمَا تَرْجُو أَنْ يَصْلِحَ بِهِ أَمْرُهُمْ).

در این جا امام علیه السلام اسباب شکایت کشاورزان را در شش چیز خلاصه کرده است:

نخست: همه چیز زمین و زراعت روبه‌راه است ولی مال‌الاجاره و خراجی که بر آن بسته شده سنگین و غیر عادلانه است.

۱. «عِلَّة» در اصل به معنای بیماری است و در این جا به معنای آفاتی است که به گیاهان و درختان می‌رسد.
۲. «بَالَّة» به معنای تر کننده از ریشه «یل» بر وزن «حل» به معنای مرطوب شدن گرفته شده و «بَالَّة» در این جا اشاره به باران و رطوبت‌های زمینی است که گیاهان را پرورش می‌دهد.
۳. «إِحَالَةَ» در اصل به معنای تغییر یافتن است و در این جا که اضافه به ارض (زمین) شده است اشاره به دگرگونی زمین بر اثر آب‌گرفتگی است که موجب گندیدن بذر گیاه و ثمر ندادن می‌شود.
۴. «اغْتَمَرَ» از ریشه «اغتمار» به معنای آب‌گرفتگی است.
۵. «أَجْحَفَ» از ریشه «اجحاف» در اصل به معنای کندن پوست چیزی است. سپس به معنای به مشقت‌انداختن و بی‌اثر ساختن و خراب کردن آمده است.

دوم: از آفات زمینی یا آسمانی آفتی به زراعت برسد و سبب کمبود یا نابودی محصول شود.

سوم: آب نهر و قنات زراعت‌هایی که با آب آن‌ها سیراب می‌شود بر اثر عوامل مختلف، قطع شود و محصولی به دست نیاید و یا به اندازه مورد انتظار نباشد.

چهارم: زمین‌هایی که دیمی است و با آب باران سیراب می‌شود، بر اثر خشکسالی و کمبود نزولات آسمانی گرفتار کمبود محصول شود.

پنجم: بر اثر سیلاب‌ها و آب گرفتگی زمین‌های زراعی همه یا قسمتی از محصول از میان برود یا فاسد گردد.

ششم: آب به اندازه کافی به زراعت نرسد.

تفاوت عامل ششم و سوم روشن است؛ در عامل سوم سخن از قطع کامل آب بود؛ ولی در مورد ششم سخن از کمبود آب است.

به هر حال در تمام این صورت‌ها والی باید توان کشاورزان را در نظر بگیرد و خراج هر کدام را به اندازه‌ای که گرفتار ضرر و زیان شده‌اند تخفیف دهد و یا حتی اگر به هیچ وجه توان ندارند به کلی از خراج معاف کند.

در دنیای امروز نیز حکومت‌هایی که مدیر و مدبر هستند تمام این امور را در نظر می‌گیرند و مالیات‌ها را به همان نسبت تخفیف می‌دهند. حتی گاهی چیزی به عنوان کمک به مالیات‌دهندگان که گرفتار زیان شده‌اند می‌پردازند.

آن‌گاه امام علیه السلام به مالک اطمینان می‌دهد که تصور نکند تخفیف‌هایی که برای رعیت در این‌گونه موارد قائل می‌شود به زیان او تمام می‌گردد، بلکه به تمام معنا سودآور و از جنبه‌های مادی و معنوی سرشار از فایده است، می‌فرماید: «هرگز تخفیف هزینه‌هایی که به آن‌ها می‌دهی بر تو گران نیاید، زیرا آن، ذخیره‌ای خواهد بود که از طریق عمران کشورت به تو بازمی‌گردانند و حکومت تو را زینت می‌بخشند و اضافه بر آن از تو به نیکی یاد می‌کنند و به سبب گسترش

عدالت توسط تو در میان آنها (و رضایت آنان از حکومت) از آنان خرسند خواهی شد؛ «وَلَا يَتَّقُلْنَ عَلَيْكَ شَيْءٌ خَفَّفْتَ بِهِ الْمَوْوَنَةَ عَنْهُمْ، فَإِنَّهُ ذُخْرٌ يُعْوَدُونَ بِهِ عَلَيْكَ فِي عِمَارَةِ بِلَادِكَ، وَتَزْيِينِ وَلَايَتِكَ، مَعَ اسْتِجْلَابِكَ حُسْنَ ثَنَائِهِمْ، وَتَبَجُّحِكَ^۱ بِاسْتِفَاضَةِ الْعَدْلِ فِيهِمْ».

امام علیه السلام در این جا چهار نتیجه قابل توجه برای تخفیف خراج در موارد بحرانی بیان می فرماید.

نخست: این تخفیف ها از بین نمی رود، بلکه سبب عمران و آبادی زمین ها می شود و در آینده، بهتر و بیشتر از آن بهره مند خواهی شد.

دوم: سبب آبرومندی و زینت حکومت می گردد، زیرا مردم احساس می کنند والی علاقه مند به آنهاست و در مشکلات با آنان همدرد است.

سوم: هر جا می نشینند تعریف و تمجید می کنند و پایه های حکومت از این طریق محکم می شود.

چهارم: خود والی نیز از رفتار خود به دلیل گسترش عدالت شاد و مسرور می شود و روحیه تازه ای برای ادامه حکومتش می یابد.

از این تعبیرات استفاده می شود که حکومت در این گونه حوادث سخت نه تنها باید خراج و مالیات را تخفیف دهد، بلکه در صورت لزوم باید به آنها کمک نیز بکند و یقین داشته باشد این کمک ها بازمی گردد.

شاهد این سخن جمله ای است که در روایت تحف العقول اضافه بر آنچه گفته شده آمده (و مرحوم سید رضی به هنگام گزینش آن را حذف کرده است) و آن جمله این است: «وَإِنْ سَأَلُوا مَعُونََةَ عَلَى إِصْلَاحِ مَا يَقْدِرُونَ عَلَيْهِ بِأَمْوَالِهِمْ فَأَكْفِهِمْ مَوْوَنَتَهُ؛ هرگاه آنها برای اصلاح کردن چیزی که با اموال خود قادر به اصلاح آن نیستند کمکی از تو خواستند به آنها کمک کن».^۲

۱. «تَبَجُّحٌ» به معنای مسرور شدن از ریشه «بَجَح» بر وزن «مدح» به معنای فرح و شادی گرفته شده است.

۲. تحف العقول، ص ۹۲.

سپس امام علیه السلام در تأکید بر این معنا می فرماید: «این در حالی است که می توانی با تقویت آن‌ها از طریق ذخیره‌ای که نزدشان نهاده‌ای آنان را آسوده‌خاطر سازی و به دلیل عدالت و مهربانی‌ای که آن‌ها را به آن عادت داده‌ای به آنان مطمئن باشی»؛ (مُعْتَمِدًا فَضْلَ قُوَّتِهِمْ، بِمَا ذَخَرْتَ عِنْدَهُمْ مِنْ إِجْمَامِكَ اللَّهُمَّ، وَالثَّقَاتَ مِنْهُمْ بِمَا عَوَّدْتَهُمْ مِنْ عَدْلِكَ عَلَيْهِمْ وَرِفْقِكَ بِهِمْ).

اشاره به این‌که حمایت از رعایا مخصوصاً در سختی‌ها و مشکلاتِ طاقت‌فرسا از یک‌سو سبب راحتی و آسایش خاطر آن‌ها و ازسوی دیگر سبب اعتماد تو به آن‌ها می‌شود که آن نیز خود مایه آرامش خاطر توست.

از مجموع این سخنان استفاده می‌شود که حکومت زمانی سامان می‌یابد که تکیه‌گاهش توده‌های مردم آن کشور باشد در غیر این صورت همیشه تنش‌ها و ناآرامی و شورش در گوشه‌ای از کشور حکم‌فرما خواهد بود؛ شورش‌هایی که سرکوب کردن آن‌ها نفرت بیشتری از حکومت به بار می‌آورد و اگر مانند بعضی از حکومت‌های زمان ما تکیه‌گاه، حکومت‌های بیگانه باشد، مصیبت آن افزون خواهد شد، زیرا بیگانگان هرگز بدون منافع مهمی، از حکومت دیگری حمایت نخواهند کرد و نتیجه آن مستعمره شدن کشور اسلامی به‌وسیله بیگانگان از اسلام خواهد بود.

سپس امام علیه السلام به نتیجه این‌گونه ارفاق‌ها در حق رعیت پرداخته، می‌فرماید: «بسیار می‌شود که در آینده برای تو گرفتاری‌هایی پیش می‌آید که اگر در دفع آن‌ها بر این رعایا تکیه کنی با طیب خاطر آن را پذیرا می‌شوند (و در حل مشکل به تو یاری می‌دهند)»؛ (فَرُبَّمَا حَدَّثَ مِنَ الْأُمُورِ مَا إِذَا عَوَّلْتَ فِيهِ عَلَيْهِمْ مِنْ بَعْدُ احْتَمَلُوهُ طَيِّبَةً أَنْفُسُهُمْ بِهِ).

۱. «إِجْمَامٌ» به معنای آسوده ساختن و استراحت بخشیدن از ریشة «جموم» که به معنای اجتماع کردن است گرفته شده و از آن جاکه انسان به‌هنگام استراحت خاطری جمع دارد این واژه به آن اطلاق شده است.

بدیهی است که محبت، محبت ایجاد می‌کند و کمک به افراد، وجدان آن‌ها را بیدار می‌سازد و خود را مدیون محبت کننده می‌بینند، بنابراین هرگاه مشکلی برای محبت کننده پیش آید آن‌ها با رضایت خاطر به کمک می‌شتابند و این بهترین سرمایه‌ی زمامداران برای اداره‌ی کشور و بقای حکومت است.

سپس امام علیه السلام در جمله‌ای کوتاه و پرمعنا می‌فرماید: «زیرا (بر دوش) عمران و آبادی، هرچه بنهی تحمل می‌کند»؛ (فَإِنَّ الْعُمَرََانَ مُحْتَمِلٌ مَا حَمَلْتَهُ).

اشاره به این که اساس کار و آنچه حرف اول را می‌زند عمران و آبادی است؛ اگر زمین‌های کشاورزی و سایر منابع درآمد مردم یک کشور آباد گردد و بنبیه اقتصادی همه قوی شود هر مشکلی پیش آید قابل حل است.

آن‌گاه در پایان این سخن به نکته دیگری که عامل اصلی ویرانی کشورهاست اشاره کرده، می‌فرماید: «ویرانی زمین تنها به علت فقر صاحبان آن حاصل می‌شود و فقر آن‌ها تنها به سبب توجه زمامداران به جمع کردن مال و زراندوزی و بدگمانی به بقای حکومتشان و کم عبرت گرفتن (از سرنوشت زمامداران پیشین) خواهد بود»؛ (وَإِنَّمَا يُؤْتِي خَرَابُ الْأَرْضِ مِنْ إِعْوَازِ أَهْلِهَا، وَإِنَّمَا يُعْوِزُ أَهْلَهَا لِإِشْرَافِ أَنْفُسِ الْوُلَاةِ عَلَى الْجَمْعِ، وَسُوءِ ظَنِّهِمْ بِالْبَقَاءِ، وَقَلَّةِ انْتِفَاعِهِمْ بِالْعِبَرِ).

مسائل اجتماعی و حوادثی که در کشورها می‌گذرد همواره علت و معلول یکدیگرند؛ هنگامی که زمامداران بر اثر بی‌کفایتی یا ظلم به مردم از آینده خود ناامید شوند و از تجارب پیشینیان در زمینه زمامداری صحیح بهره نگیرند دستپاچه می‌شوند و به جمع کردن مال می‌پردازند؛ گاه آن را در نقاط دور و نزدیک پنهان می‌سازند و گاه به بستگان خود منتقل می‌کنند و گاه به کشورهای خارج اگر محل مورد اطمینانی داشته باشند انتقال می‌دهند و همین امر باعث ویرانی زمین‌ها و منابع اقتصادی و فقر عمومی می‌شود و ارکان حکومت را

۱. «إِعْوَاز» به معنای کمبود و فقر است.

متزلزل می سازد. تجربه نشان داده است که این گونه افراد کمتر می توانند از اموالی که گرد آورده اند بهره بگیرند. نمونه های آن را حتی در عصر خود درباره شاهان گذشته دیده و شنیده ایم.

این نکته نیز شایان توجه است که بسیاری از برنامه های عمرانی زمان می طلبد و هرگاه زمامداران امید به بقای خود نداشته باشند زیر بار چنین برنامه هایی نمی روند و طبعاً برنامه های عمرانی تعطیل می شود و فقر دامان توده های مردم را می گیرد.

نیز اگر زمامداران دفتر تاریخ را در برابر خود بگشایند و هر روز صفحه ای از آن را بنگرند به زودی به اشتباهات خویش پی می برند؛ ولی غرور یا غفلت مانع از این کار می شود.

شگفت این که بعضی از شارحان نهج البلاغه احتمال داده اند جمله «وَسُوءِ ظَنِّهِمْ بِالْبَقَاءِ» به این معناست که آن ها مر را فرموش می کنند و گمان می کنند سالیان دراز زنده اند در حالی که این عبارت هرگز تاب چنین تفسیری را ندارد، زیرا سوء ظن را در واقع به معنای حسن ظن تفسیر کرده اند.

بخش هجدهم

ثُمَّ انظُرْ فِي حَالِ كُتَابِكَ قَوْلٌ عَلَى أُمُورِكَ خَيْرُهُمْ، وَأَخْصَصْ رَسَائِلَكَ الَّتِي تَدْخُلُ فِيهَا مَكَائِدُكَ وَأَسْرَارُكَ بِأَجْمَعِهِمْ لَوْجُوهِ صَالِحِ الْأَخْلَاقِ مِمَّنْ لَا تُبْطِرُهُ الْكِرَامَةُ، فَيَجْتَرِي بِهَا عَلَيْكَ فِي خِلَافٍ لَكَ بِحَضْرَةِ مَلَأَ وَلَا تَقْصُرْ بِهِ الْعُقْلَةَ عَنْ إِيْرَادِ مَكَاتِبَاتِ عُمَّالِكَ عَلَيْكَ، وَإِضَارِ جَوَابَاتِهَا عَلَى الصَّوَابِ عَنْكَ، فِيمَا يَأْخُذُكَ وَيُعْطِي مِنْكَ، وَلَا يُضْعِفُ عَقْدًا اعْتَقَدَهُ لَكَ، وَلَا يَعْجِزُ عَنْ إِطْلَاقِ مَا عَقَدَ عَلَيْكَ، وَلَا يَجْهَلُ مَبْلَغَ قَدْرِ نَفْسِهِ فِي الْأُمُورِ، فَإِنَّ الْجَاهِلَ بِقَدْرِ نَفْسِهِ يَكُونُ بِقَدْرِ غَيْرِهِ أَجْهَلَ. ثُمَّ لَا يَكُنْ اخْتِيَارُكَ إِيَّاهُمْ عَلَى فِرَاسَتِكَ وَاسْتِنَامَتِكَ وَحُسْنِ الظَّنِّ مِنْكَ، فَإِنَّ الرِّجَالَ يَتَعَرَّضُونَ لِفِرَاسَاتِ الْوُلَاةِ بِتَصَنُّعِهِمْ وَحُسْنِ خِدْمَتِهِمْ، وَلَيْسَ وَرَاءَ ذَلِكَ مِنَ الذَّصِيحَةِ وَالْأَمَانَةِ شَيْءٌ وَلَكِنْ اخْتَبِرْهُمْ بِمَا وُلُوا لِالصَّالِحِينَ قَبْلَكَ، فَاعْمِدْ لِأَحْسَنِهِمْ كَانَ فِي الْعَامَّةِ أَثْرًا، وَأَعْرِفْهُمْ بِالْأَمَانَةِ وَجَهًا، فَإِنَّ ذَلِكَ دَلِيلٌ عَلَى نَصِيحَتِكَ لِيهِ وَلِمَنْ وُلِيَتْ أَمْرُهُمْ وَاجْعَلْ لِرَأْسِي كُلِّ أَمْرٍ مِنْ أُمُورِكَ رَأْسًا مِنْهُمْ، لَا يَقْهَرُهُ كِبَرُهَا وَلَا يَتَشَتَّتْ عَلَيْهِ كَثِيرُهَا، وَمَهْمَا كَانَ فِي كُتَابِكَ مِنْ عَيْبٍ فَتَغَابَيْتَ عَنْهُ الزُّمْنَةَ.

ترجمه

سپس در وضع دبیران و منشیان دقت کن و کارهایت را به بهترین آنها بسپار. نامه‌های سری خود را که دربر دارنده نقشه‌ها و اسرار مخفی است، در اختیار کسی قرار ده که بیش از همه دارای فضایل اخلاقی باشد. از کسانی باشد که مقام و موقعیت، او را مست و مغرور نسازد تا جرأت کند در حضور بزرگان

و سران مردم با تو مخالفت کند و گستاخی ورزد. کسی که در رساندن نامه‌های کارگزاران به تو و گرفتن پاسخ‌های صحیح آن، از تو غافل نشود، خواه از اموری باشد که برای تو دریافت می‌کند یا از سوی تو می‌بخشد. کسی باشد که هرگاه قراردادی برای تو ببندد سست نبندد و هرگاه قراردادی بر ضد تو بسته شد، از یافتن راه حل آن عاجز نماند. کسی که از ارزش و قدر خویش در امور مختلف بی‌خبر نباشد، زیرا آن‌کس که به قدر و منزلت خویش جاهل است به قدر و منزلت دیگران جاهل‌تر خواهد بود.

سپس در انتخاب این منشیان هرگز به فراست و هوشیاری خود، و اعتماد شخصی و حسن ظن خویش قناعت مکن، زیرا افراد (فرصت‌طلب) برای جلب توجه زمامداران به ظاهرسازی و خوش‌خدمتی می‌پردازند در حالی که در ماورای این ظاهر جالب هیچ‌گونه خیرخواهی و امانت‌داری‌ای وجود ندارد.

آن‌ها را از طریق مقاماتی که نزد حاکمان صالح پیش از تو داشته‌اند بیازمای و به کسانی اعتماد کن که در میان مردم بهترین آثار نیک را گذاشته‌اند و در امانت‌داری معروف‌ترند. اگر چنین کنی این دلیل بر خیرخواهی و اطاعت تو از پروردگار است، همچنین اطاعت از کسی که ولایت را از طرف او پذیرفته‌ای (یعنی امام و پیشوای تو).

برای هر بخشی از کارهایت رئیس و سرپرستی از میان آن‌ها انتخاب کن؛ کسی که کار مهم، او را مغلوب و درمانده نسازد و کثرت کارها پریشانش نکند و (باید بدانی که) هر عیبی در منشیان مخصوص تو یافت شود که تو از آن بی‌خبر بمانی مسئول آن خواهی بود.

شرح و تفسیر

منشیان و کارگزاران

امام علیه السلام در این بخش از عهدنامه درباره منشیان مخصوص و حافظان

قراردادها و نامه‌های سرّی و محرمانه دستورات مهمی صادر می‌کند، می‌فرماید: «سپس در وضع دبیران و منشیان دقت کن و کارهایت را به بهترین آن‌ها بسپار»؛
 (ثُمَّ انظُرْ فِي حَالِ كُتَابِكَ فَوَلِّ عَلَى أُمُورِكَ خَيْرَهُمْ).

«خیرهم» تعبیر جامعی است که تمام اوصاف برجسته را که لازمه چنین مقام حساسی است شامل می‌شود.

امام علیه السلام در ادامه این سخن به شرایط کسانی می‌پردازد که نامه‌های سرّی و محرمانه و قراردادهای حساس را در اختیار دارند، می‌فرماید: «نامه‌های سرّی خود را که در بردارنده نقشه‌ها و اسرار مخفی است، در اختیار کسی قرار ده که بیش از همه دارای فضایل اخلاقی باشد»؛ (وَ اخْصُصْ رَسَائِلَكَ الَّتِي تُدْخِلُ فِيهَا مَكَايِدَكَ^۱ وَ اسْرَارَكَ بِاجْمَعِهِمْ لَوْ جُوهِ صَالِحِ الْاَخْلَاقِ).

سپس این فضایل مهم اخلاقی را که باید دبیران مخصوص، واجد آن باشند در پنج چیز خلاصه می‌کند:

نخست می‌فرماید: «از کسانی باشد که مقام و موقعیت، او را مست و مغرور نسازد تا جرأت کند در حضور بزرگان و سران مردم با تو مخالفت کند و گستاخی ورزد»؛ (مِمَّنْ لَا تُبْطِرُهُ^۲ الْكِرَامَةُ، فَيَجْتَرِي بِهَا عَلَيْكَ فِي خِلَافِ لَكَ بِحَضْرَةِ مَلًا).

بسیار شده که افراد کم‌ظرفیت هنگامی که مقام والا و ویژه‌ای پیدا می‌کنند چنان مغرور می‌شوند که حتی در برابر کسی که این مقام را به آن‌ها سپرده گستاخی می‌کنند گویا زمام اختیار او را نیز به دست خود می‌دانند و کراراً دیده شده است که همین مسئله قاتل جان آن‌ها شده و مقام بالاتر نه فقط او را برکنار ساخته، بلکه به مجازات سختی گرفتار کرده است.

۱. «مکاید» جمع «مکیدة» به معنای حيله و چاره‌های پنهانی برای حل مشکلات است.

۲. «تُبْطِرُهُ» از ریشه «بَطَر» بر وزن «بشر» به معنای طغیان و غرور بر اثر فزونى نعمت یا رسیدن به مقام و قدرت گرفته شده است.

در دومین وصف می‌فرماید: «کسی که در رساندن نامه‌های کارگزارانت به تو و گرفتن پاسخ‌های صحیح آن، از تو غافل نشود. خواه از اموری باشد که برای تو دریافت می‌کند یا از سوی تو می‌بخشد»؛ (وَلَا تَقْصُرْ بِهِ الْعَفْلَةَ عَنْ إِبْرَادِ مُكَاتَبَاتِ عُمَّالِكَ عَلَيْكَ، وَإِضْدارِ جَوَابَاتِهَا عَلَى الصَّوَابِ عَنْكَ، فِيمَا يَأْخُذُ لَكَ وَيُعْطِي مِنْكَ).

اشاره به این‌که این دبیران و منشیان، واسطه میان زمامدار و کارگزاران او هستند؛ دستورات مهم و فرمان‌های لازم را باید برسانند و تقاضاهای کارگزاران را نیز منتقل کنند. لحظه‌ای غفلت ممکن است سبب نابسامانی‌های زیادی گردد. به همین دلیل باید این افراد کاملاً هوشیار و بیدار باشند نه غافل و بی‌خبر. در سومین وصف می‌افزاید: «کسی باشد که هرگاه قراردادی برای تو ببندد سست نبندد»؛ (وَلَا يُضْعِفُ عَقْدًا أَعْتَقَدَهُ لَكَ).

زیرا قراردادها در صورتی ارزش دارد که محکم و غیر قابل تردید و خالی از هرگونه ضعف، سستی و ابهام باشد مبادا طرف قرارداد از نقاط ضعف استفاده کند و هر زمان موافق میل خود نبیند به فسخ قرارداد اقدام کند. آنچه در این وصف آمد مربوط به عقد قراردادهاست. در وصف چهارم درباره فسخ قراردادها سخن می‌گویید، می‌فرماید: «و هرگاه قراردادی بر ضد تو بسته شد از یافتن راه حل آن عاجز نماند»؛ (وَلَا يَعْجِزُ عَنْ إِطْلَاقِ مَا عَقَدَ عَلَيْكَ).

نه این‌که ظلم و ستم کند و به قرارداد پایبند نباشد، بلکه پیش‌بینی‌های لازم را در قرارداد اعمال کند تا به‌هنگام بروز پاره‌ای از مشکلات بتواند راه چاره را بیابد. در پنجمین و آخرین وصف می‌فرماید: «کسی که از ارزش و قدر خویش در امور مختلف بی‌خبر نباشد، زیرا آن‌کس که به قدر و منزلت خویش جاهل است به قدر و منزلت دیگران جاهل‌تر خواهد بود»؛ (وَلَا يَجْهَلُ مَبْلَغَ قَدْرِ نَفْسِهِ فِي الْأُمُورِ، فَإِنَّ الْجَاهِلَ بِقَدْرِ نَفْسِهِ يَكُونُ بِقَدْرِ غَيْرِهِ أَجْهَلًا).

اشاره به این که دبیران و منشیان مخصوص باید هم موقعیت خود را به خوبی بفهمند و هم موقعیت مخاطبان را تا بتوانند با هرکس موافق موقعیتش مکاتبه کنند و نیز توان خویش را در کارها بدانند تا بتوانند توان دیگران را هم درک کنند و با حکم و درایت با مردم رفتار نمایند.

از آنچه درباره صفات دبیران ذکر شد به خوبی استفاده می شود که امام علیه السلام برخلاف آنچه در دنیای امروز و دیروز معمول بوده است همه جا بر ضوابط و ارزش ها و شایستگی ها تکیه می کند، نه بر مسائل عاطفی و روابط و دوستی ها. بسیار دیده ایم افرادی که به قدرت می رسند دوستان و بستگان و خویشاوندان خود را گرد خود مهره چینی می کنند بی آن که ارزش و قدرت آن ها را برای کارهای بزرگ حساب کرده باشند و به عکس افراد لایق و باارزش و قدرتمند را که با آن ها رابطه عاطفی خاصی ندارند کنار می زنند.

آن گاه امام علیه السلام بعد از ذکر صفات لازم برای انتخاب دبیران و منشیان مخصوص به طرز تشخیص این صفات و تحقق آن ها در افراد می پردازد و راه شناسایی افراد دارای این صفات را به مالک نشان می دهد.

می فرماید: «سپس در انتخاب این منشیان هرگز به فراست و هوشیاری خود، و اعتماد شخصی و حسن ظن خویش قناعت مکن، زیرا افراد (فرصت طلب) برای جلب توجه زمامداران به ظاهر سازی و خوش خدمتی می پردازند در حالی که در ماورای این ظاهر جالب هیچ گونه خیرخواهی و امانت داری ای وجود ندارد»؛ (ثُمَّ لَا يَكُنْ اخْتِيَارَكَ اِيَّاهُمْ عَلَي فِرَاسَتِكَ^۱ وَاسْتِيَامَتِكَ^۲ وَحُسْنِ الظَّنِّ مِنْكَ،

۱. «فِرَاسَةٌ» به معنای درک درون افراد با ظن صائب است. به بیان دیگر هوشیاری و مهارت در شناخت باطن و ظاهر امور. این واژه در اصل به معنای صید کردن است و به همین مناسبت در مسائل مربوط به هوشیاری نیز به کار رفته است.

۲. «اسْتِيَامَةٌ» به معنای آرامش و اعتماد و اطمینان است. از ریشه «نوم» به معنای خواب گرفته شده، زیرا انسان در حالت خواب به آرامش دست می یابد.

فَإِنَّ الرَّجَالَ يَتَعَرَّضُونَ لِفِرَاسَاتِ الْأُولَاةِ بِتَصْنَعِهِمْ^۱ وَحُسْنِ خِدْمَتِهِمْ، وَلَيْسَ وَرَاءَ ذَلِكَ مِنَ النَّصِيحَةِ وَالْأَمَانَةِ شَيْءٌ).

این یک واقعیت مهم است، کسانی که در پی احراز مقامات بالا هستند سعی می‌کنند خود را در نظر زمامداران افرادی امین، پرکار، هوشیار و فعال نشان بدهند تا از این طریق توجه آن‌ها را به خود جلب کنند و چون بر مرکب مراد سوار شدند دست به سوء استفاده و خیانت بزنند. به همین دلیل نباید به ظاهر سخنان و اعمالی که در آغاز کار انجام می‌دهند دل‌خوش کرد. همچنین حسن ظن و اعتماد شخصی و اعتقاد به هشیاری خویشان را در این‌گونه موارد باید کنار گذاشت و برای حسن انتخاب کارگزاران و معاونان و منشیان و مانند آن‌ها به سراغ معیارهای دیگری رفت؛ معیارهایی که کاملاً قابل اعتماد و کمتر خطاپذیر است؛ همان معیارهایی که امام علیه السلام در جمله‌های بعد به آن اشاره فرموده است.

می‌فرماید: «آن‌ها را از طریق مقاماتی که نزد حاکمان صالح پیش از تو داشته‌اند بیازمای»؛ (وَلَكِنْ اخْتَبِرْهُمْ بِمَا وُلُوا لِلصَّالِحِينَ قَبْلَكَ).

این مسئله معیار بسیار اطمینان‌بخشی است، هرگاه دیدی فلان شخص سال‌ها با حکومت‌های صالح همکاری داشته و مورد قبول آن‌ها بوده می‌توان فهمید که او شخص لایق و درستکاری است؛ ولی اگر در پرونده زندگی او همکاری با ناصالحان و قبول پست‌هایی از سوی زمامداران سوء وجود داشته باشد باید از او صرف نظر کرد.

امام علیه السلام در بخش‌های پیشین همین عهدنامه درباره وزیران به همین نکته اشاره کرد و فرمود: «إِنَّ شَرَّ وُزَرَائِكَ مَنْ كَانَ لِلْأَشْرَارِ قَبْلَكَ وَزِيْرًا؛ بدترین وزرای تو کسانی هستند که وزیر زمامداران شرور قبل از تو بوده‌اند».

۱. «تَصْنَعٌ» به معنای ظاهر سازی و تلاش برای خوب نشان دادن شخص یا چیزی است. از ریشه «صنع» و «صنعت» گرفته شده و هنگامی که به باب تفعل می‌رود به معنای تکلف برای ساختن چیزی است.

کوتاه سخن این که اشخاص را از سوابق آن‌ها باید شناخت و به ظواهر فعلی آن‌ها که گاه برای فریفتن زمامداران و جلب توجه آن‌هاست قناعت نکرد.

سپس به معیار دومی برای این انتخاب اشاره کرده، می‌فرماید: «و به کسانی اعتماد کن که در میان مردم بهترین آثار نیک را گذاشته‌اند و در امانت‌داری معروف‌ترند»؛ (فَاعْمِدْ لِأَحْسَنِهِمْ كَمَا كَانَ فِي الْعَامَّةِ أَثَرًا، وَأَعْرِفِهِمْ بِالْأَمَانَةِ وَجْهًا).

به یقین قضاوت توده‌های مردم درباره اشخاص یکی از بهترین طرق شناسایی آن‌هاست.

در فرمایش‌های امام علیه السلام در اوایل همین عهدنامه این جمله آمده بود: «إِنَّمَا يُسْتَدَلُّ عَلَى الصَّالِحِينَ بِمَا يُجْرِي اللَّهُ لَهُمْ عَلَى أَلْسِنِ عِبَادِهِ؛ برای تشخیص افراد صالح، از آنچه خداوند بر زبان بندگان (و توده‌های مردم) جاری می‌سازد می‌توان بهره گرفت».

سپس در پایان این سخن می‌فرماید: «اگر چنین کنی این دلیل بر خیرخواهی و اطاعت تو از پروردگار است، همچنین اطاعت از کسی که ولایت را از طرف او پذیرفته‌ای (یعنی امام و پیشوای تو)»؛ (فَإِنَّ ذَلِكَ دَلِيلٌ عَلَى نَصِيحَتِكَ لِلَّهِ وَلِمَنْ وُؤِيَّتْ أَمْرُهُ).

این احتمال نیز در جمله «لِمَنْ وُؤِيَّتْ أَمْرُهُ» هست که منظور از آن مردم باشند؛ یعنی دقت در انتخاب منشیان مخصوص، نشانه خیرخواهی در پیشگاه خدا و خیرخواهی در مورد مردمی است که بخشی از حکومت بر آن‌ها را بر عهده گرفته‌ای. یعنی اگر در انتخاب منشیان مخصوص دقت‌های لازم را از طرفی که برای تو شرح دادم به کارگیری و آن‌ها را بر اساس حسن ظن و هوشیاری شخصی خود انتخاب نکنی این دلیل بر آن است که حق این امانت الهی (زمامداری) و خیرخواهی رعایا را انجام داده‌ای.

سپس امام علیه السلام در پایان این فقره از عهدنامه به دو موضوع مهم دیگر درباره

منشیان مخصوص و دبیران اشاره می‌کند که نخستین آن‌ها درباره لزوم تقسیم کار در میان آن‌هاست، می‌فرماید: «برای هر بخشی از کارهایت رئیس و سرپرستی از میان آن‌ها انتخاب کن؛ کسی که کار مهم، او را مغلوب و درمانده نسازد و کثرت کارها پریشانش نکند»؛ (وَاجْعَلْ لِرَأْسِ كُلِّ أَمْرٍ مِنْ أُمُورِكَ رَأْسًا مِنْهُمْ، لَا يَفْهَرُهُ كَبِيرُهَا وَلَا يَتَشَتَّتْ عَلَيْهِ كَثِيرُهَا).

اشاره به این که تقسیم کار باید به صورتی انجام شود که مسئولیت هر یک از آنان روشن شود؛ مثلاً بخشی از نامه‌ها مربوط به پیمان‌های صلح، و قراردادهای اعم از قراردادهای مربوط به خارج و قراردادهای داخلی درباره زمین‌های کشاورزی و مانند آن است که باید مسئول معینی داشته باشد. بخش دیگری نامه‌های محرمانه است که احتیاج به مدیریت خاصی دارد و بخشی مربوط به نامه‌های فرمانداران و استانداران و امثال آن‌ها و قسمتی مربوط به تظلم‌های مردم مظلوم و ستم‌دیده است. هر یک از این‌ها باید مسئول خاصی داشته باشد؛ مسئولانی که دارای این دو صفت باشند؛ نه از کارهای بزرگ بهراسند و نه کثرت کار، آن‌ها را پریشان و درمانده کند.

بعضی از شارحان نهج‌البلاغه این دستور را تنها ناظر به دبیران و منشیان مخصوص ندانسته‌اند، بلکه ناظر به تمام کارهای مملکتی می‌دانند. مفهوم آن این است که بخشی از کارها باید به دست وزیری سپرده شود و وزارتخانه او ناظر به امور معینی باشد بی آن‌که تداخلی در کارها رخ دهد و یا کاری بدون سرپرست و مسئول باقی بماند.^۱

ولی دستور بعد که مربوط به کتاب است با توجه به این که پیش از این نیز در این فراز از عهدنامه سخن از کتاب در میان بوده قرینه می‌شود که این جمله نیز ناظر به کاتبان باشد، هر چند ملاک آن دیگران را شامل شود.

۱. شرح نهج‌البلاغه علامه خوبی، ج ۴، ص ۹۲.

بعضی معتقدند که تقسیم کار حکومت به این صورت که امیر مؤمنان علی علیه السلام در این عهدنامه به آن اشاره کرده از اموری است که در قرن‌های اخیر پیدا شده و در گذشته به این صورت وجود نداشت؛ ولی همان‌گونه که ملاحظه می‌کنید امام علیه السلام آنچه را که در این زمینه لازم بوده با ظرافت خاصی بیان فرموده است. در دومین دستور به این نکته اشاره می‌فرماید که تعیین مسئول برای هر کار، از تو سلب مسئولیت نمی‌کند؛ تو نیز با آن‌ها مسئولیت مشترک داری. می‌فرماید: «و (باید بدانی که) هر عیبی در منشیان مخصوص تو یافت شود که تو از آن بی‌خبر بمانی مسئول خواهی بود»؛ (وَمَهْمَا كَانَ فِي كِتَابِكَ مِنْ عَيْبٍ فَتَغَابَيْتَ عَنْهُ الزُّمْتَهُ).

این همان چیزی است که از آن به مسئولیت مشترک تعبیر می‌شود و اشاره به آن است که تعیین مسئول برای هر کار از مقامی بالاتر سلب مسئولیت نمی‌کند، چراکه او باید در عین تقسیم کار و مدیریت‌ها، بر وضع مدیران خود نظارت مستمر داشته باشد همان‌گونه که در دنیای امروز نیز چنین است که اگر مدیری در فلان وزارتخانه دست به کار خلافی زد وزیر را احضار کرده و از او بازخواست می‌کنند. به این شکل، درباره کارهای مهم نظارت مضاعف صورت می‌گیرد و این، سبب استحکام برنامه‌های اجرایی حکومت خواهد شد.

۱. «تَغَابَيْتَ» از ریشه «تَغَابَى» همان‌گونه که پیش از این هم اشاره شد به معنای تغافل از ریشه «غَبَاوَةٌ» به معنای جهل و بی‌خبری گرفته شده است گویا کسی که خود را به فراموشی و تغافل می‌زند درباره آن امر جاهل و بی‌خبر است.

بخش نوزدهم

ثُمَّ اسْتَوْصِي بِالتَّجَارِ وَذَوِي الصَّنَاعَاتِ، وَأَوْصِي بِهِمْ خَيْرًا: الْمُقِيمِ مِنْهُمْ وَالْمُضْطَرَبِ بِمَالِهِ، وَالْمُتَرْفِقِ بِبَدَنِهِ، فَإِنَّهُمْ مَوَادُّ الْمَنَافِعِ، وَأَسْبَابُ الْمَرَافِقِ وَجَلَابِهَا مِنَ الْمَبَاعِدِ وَالْمَطَارِحِ، فِي بَرِّكَ وَبَحْرِكَ، وَسَهْلِكَ وَجَبَلِكَ، وَحَيْثُ لَا يَلْتَمِسُ النَّاسُ لِمَوَاضِعِهَا، وَلَا يَجْتَرِءُونَ عَلَيْهَا، فَإِنَّهُمْ سَلَامٌ لَا تُخَافُ بَادِقَتَهُ، وَصَلِحٌ لَا تُخْشَى غَائِلَتُهُ وَتَفَقُّدُ أُمُورِهِمْ بِحَضْرَتِكَ وَفِي حَوَاشِي بِلَادِكَ وَاعْلَمْ - مَعَ ذَلِكَ - أَنَّ فِي كَثِيرٍ مِنْهُمْ ضَيْقًا فَاحِشًا، وَشَحًّا قَبِيحًا، وَاحْتِكَارًا لِلْمَنَافِعِ، وَتَحَكُّمًا فِي السِّيَاعَاتِ، وَذَلِكَ بَابٌ مَضْرُوبٌ لِلْعَامَّةِ، وَعَيْبٌ عَلَى الْوُلَاةِ، فَمَنْعٌ مِنَ الْإِحْتِكَارِ، فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - مَنَعَ مِنْهُ، وَلَيْكِنِ الْبَيْعُ بَيْنَعًا سَمَحًا: بِمَوَازِينٍ عَدْلٍ وَأَسْعَارٍ لَا تُجْحَفُ بِالْفَرِيقَيْنِ مِنَ الْبَائِعِ وَالْمُبْتَاعِ. فَمَنْ قَارَفَ حُكْرَةً بَعْدَ نَهْيِكَ إِيَّاهُ فَتَكَلَّمْ بِهِ، وَعَاقِبْهُ فِي غَيْرِ إِسْرَافٍ.

ترجمه

سپس دربارهٔ تجار و صاحبان صنایع نخست به خودت توصیه کن (که مراقب حفظ و تقویت آنان باشی) و نیز دیگران را به نیکی کردن به آنان سفارش نما. (در این توصیه) بین بازرگانانی که در مراکز تجاری اقامت دارند و یا آنها که سیار و در گردش‌اند و نیز صنعتگران و کارگرانی که با نیروی جسمانی خود به کار می‌پردازند، تفاوت مگذار، زیرا آنها منابع اصلی منفعت (مردم) و اسباب آسایش (جامعه) هستند و مال‌التجاره‌های مفید را از سرزمین‌های بعید و دور دست، از صحرا و دریا و سرزمین‌های هموار و ناهموار محل حکومت تو

و از مناطقی که عموم مردم با آن سروکاری ندارند و (حتی) جرأت رفتن به آن را نیز در خود نمی‌بینند، گردآوری می‌کنند، زیرا آن‌ها (بازرگانان، پیشه‌وران و صنعتگران) مردم سالمی هستند که بیمی از ضرر آن‌ها نمی‌رود و صلح‌دوستانی که خوفی از خیانت و نیرنگ آن‌ها نیست. کارهای آن‌ها را پیگیری کن و سامان ده چه آن‌ها که در حضور تو (و مرکز فرمانداری‌ات) زندگی می‌کنند و چه آن‌ها که در گوشه و کنار کشور هستند.

و بدان! با تمام آنچه گفتم در میان آن‌ها جمع‌کثیری هستند به شدت تنگ‌نظر و بخیل زشت‌کار و احتکارکننده مواد مورد نیاز مردم و اجحاف‌کننده در تعیین قیمت‌ها و این‌ها موجب زیان برای توده مردم و عیب و ننگ برای زمامداران‌اند. از احتکار (به شدت) جلوگیری کن، چراکه رسول خدا صلی الله علیه و آله از آن منع فرمود و باید معاملات با شرایط آسان صورت گیرد: با موازین عدل و نرخ‌هایی که نه به فروشنده زیان رساند و نه به خریدار، و هرگاه کسی بعد از نهی تو از احتکار، دست به چنین کاری زند او را کیفر ده؛ ولی (هرگز) در مجازات زیاده‌روی نکن.

شرح و تفسیر

تجارت و صنعت را این‌گونه سامان ده

امام علیه السلام در این بخش از عهدنامه خود به گروه ششم از گروه‌های اجتماعی پرداخته و در این زمینه به مالک اشتر سفارش‌های مهمی می‌کند.

نخست می‌فرماید: «سپس دربارهٔ تجار و صاحبان صنایع نخست به خودت توصیه کن (که مراقب حفظ و تقویت آنان باشی) و نیز دیگران را به نیکی کردن به آنان سفارش نما»؛ «ثُمَّ اسْتَوْصِ بِالْتُّجَّارِ وَذَوِي الصَّنَاعَاتِ، وَأَوْصِ بِهِمْ خَيْرًا».

۱. «استوص» از ریشهٔ «وصیت» به معنای پذیرش وصیت آمده است و به تعبیر دیگر، خویشتن را سفارش به چیزی کردن، در مقابل «أوص» که به معنای سفارش به دیگران است.

بنابراین، زمامدار، نخست باید خودش درباره این گروه اجتماعی فعال، حساس باشد و سپس اهمیّت آنها را به دیگران گوشزد کند. این احتمال نیز درباره «استوص» هست که هرگاه دیگران درباره این گروه سفارش‌های مثبتی کنند، سفارش آنان را بپذیر و به آن جامعه عمل پیوشان. آن‌گاه امام علیه السلام به گروه‌های مختلف تجار و صاحبان صنایع اشاره کرده، می‌فرماید: «(در این توصیه) بین بازرگانانی که در مراکز تجاری اقامت دارند و یا آن‌ها که سیار و در گردش‌اند و نیز صنعتگران و کارگرانی که با نیروی جسمانی خود به کار می‌پردازند، تفاوت مگذار»؛ (الْمُقِيمِ مِنْهُمْ وَالْمُضْطَرِّ بِمَالِهِ وَالْمُتَرْفِقِ^۲ بِيَدَنِهِ).

روشن است که تجار دو گروه‌اند: گروهی مرکز ثابت دارند و عده‌ای دائماً اموال تجارتمی را از نقطه‌ای به نقطه دیگر و از آن نقطه به نقطه ثالثی می‌برند و مواد مورد نیاز مردم را به آن‌ها می‌رسانند. سرمایه اصلی صنعتگران نیروی بدنی آن‌هاست که با آن برای رفع نیازهای مردم تلاش و کوشش می‌کنند.

سپس امام علیه السلام به فلسفه تجارت و آثار مثبت آن - دربرابر کسانی که تجار را سربار جامعه می‌دانند - پرداخته، می‌فرماید: «زیرا آن‌ها منابع اصلی منفعت (مردم) و اسباب آسایش (جامعه) هستند و مال‌التجاره‌های مفید را از سرزمین‌های بعید و دوردست، از صحرا و دریا و سرزمین‌های هموار و ناهموار محل حکومت تو و از مناطقی که عموم مردم با آن سروکاری ندارند و (حتی) جرأت رفتن به آن را نیز در خود نمی‌بینند، گردآوری می‌کنند»؛ (فَإِنَّهُمْ مَوَادُّ

۱. «المضطرب» در این جا به معنای تاجر سیار است که از نقطه‌ای به نقطه دیگر برای فروش اموال خود مسافرت می‌کند. از ریشه «ضرب فی الارض» که یکی از معانی آن سیر کردن در زمین است گرفته شده است.

۲. «المترفق بیدنه» در این جا به معنای کارگر و کسانی است که با نیروی جسمانی خود به تولید مشغول‌اند. از ریشه «رفق» بر وزن «وفق» به معنای مدارا و همراهی کردن گرفته شده است.

الْمَنَافِعِ، وَأَسْبَابُ الْمَرَافِقِ^۱، وَجَلَابُهَا^۲ مِنَ الْمَبَاعِدِ^۳ وَالْمَطَارِحِ^۴، فِي بَرِّكَ وَبِخْرِكَ، وَسَهْلِكَ وَجَبَلِكَ، وَحَيْثُ لَا يَلْتَمِسُ النَّاسُ لِمَوَاضِعِهَا، وَلَا يَجْتَرِءُونَ عَلَيْهَا).

امام علیه السلام سپس با دو جمله اهمیّت موقعیت بازرگانان باایمان را بیان می‌کند، می‌فرماید: «زیرا آن‌ها (بازرگانان، پیشه‌وران و صنعتگران) مردم سالمی هستند که بیمی از ضرر آن‌ها نمی‌رود و صلح‌دوستانی که خوفی از خیانت و نیرنگ آن‌ها نیست»؛ «فَإِنَّهُمْ سَلِمٌ لَا تُخَافُ بَائِقَتُهُ^۵، وَصُلِحٌ لَا تُخْشَى غَائِلَتُهُ^۶».

برخلاف آنچه بعضی می‌پندارند، تجار، سربار جامعه اقتصادی و واسطه ناسالم نیستند (مشروط به این‌که به وظایف صنفی خود درست عمل کنند) و فلسفه آن را چنان‌که گفتیم امیرمؤمنان علیه السلام در عبارات مورد بحث شرح داده است.

می‌دانیم که هر منطقه‌ای در روی زمین، تولیدهای کشاورزی و صنعتی خاص خود را دارد و اگر این تولیدات به مناطق دیگر منتقل نشود هم آن‌ها گرفتار خسارت فوق‌العاده می‌شوند و هم مناطق دیگر محروم می‌مانند و اگر نقل و انتقال تجاری صورت نگیرد یک منطقه ممکن است در چیزی گرفتار قحطی و منطقه دیگر دچار فزونی بی‌حد و حساب شود. بازرگانان نقش تعدیل اقتصادی را در کشورهای جهان و در شهرهای مختلف یک کشور دارند و آن‌ها که برای این کار به نقاط دور و نزدیک می‌روند گاه حتی جان خود را نیز به خطر می‌افکنند.

۱. «المرافق» به معنای وسایل آسایش است.

۲. «جلاب» جمع «جالب» به معنای وارد سازنده و گردآوری کننده است.

۳. «المباعد» جمع «مبعد» به معنای نقطه دور دست است.

۴. «المطارح» جمع «مطرح» به معنای نقطه دور دست است.

۵. «بائقة» به معنای ستم کردن و ایجاد حادثه و حشتناک است از ریشه «بؤوق» بر وزن «حقوق» به معنای فاسد شدن و هلاک گشتن است.

۶. «غائلة» به معنای شر از ریشه «غول» بر وزن «قول» است که در اصل به معنای فسادی است که به‌طور پنهانی در چیزی نفوذ می‌کند، لذا به قتل‌های مخفی و ترور «غیله» گفته می‌شود.

درست است که آن‌ها دنبال منافع خویش‌اند؛ ولی در کنار تأمین منافع شخصی یک منفعت بزرگ اجتماعی برای مردم یک کشور یا کشورهای مختلف جهان دارند. آن‌ها به مجرد این‌که احساس کنند فلان جنس در فلان منطقه نسبت به منطقه دیگر ارزان‌تر است به سوی آن منطقه هجوم می‌آورند و اجناس اضافی آن منطقه را به منطقه‌ای که آن جنس کمیاب است می‌برند تا سودی عایدشان شود؛ ولی این سود سبب بهره‌مندی هر دو نقطه می‌گردد.

آن‌گاه امام علیه السلام دستور دیگری دربارهٔ بازرگانان و صنعت‌گران به مالک داده، می‌فرماید: «کارهای آن‌ها را پیگیری کن و سامان ده چه آن‌ها که در حضور تو (و مرکز فرمانداری‌ات) زندگی می‌کنند و چه آن‌ها که در گوشه و کنار کشورت هستند»؛ (وَتَقْفُدْ أُمُورَهُمْ بِحَضْرَتِكَ وَفِي حَوَاشِي بِلَادِكَ).

درست است که حکومت نباید امر تجارت و صنعت را به دست گیرد، بلکه بهترین راه آن است که آن را به بخش خصوصی واگذار کند؛ ولی با این حال نباید جهات حمایتی و هدایتی را از آن‌ها دریغ دارد، زیرا غالباً بدون حمایت و هدایت حکومت به مشکلات زیادی برخورد می‌کنند که دامنهٔ آن عموم مردم را دربر می‌گیرد. به همین دلیل اقتصاددان‌های آگاه در دنیای امروز به همین امر توصیه می‌کنند که دولت بی‌آن‌که خود تاجر و صنعتگر باشد باید از آن‌ها حمایت کند و در موارد لازم نظارت و هدایت آن‌ها را نیز به عهده بگیرد و این کار نقش مهمی در موفقیت تجارت و صنعت خواهد داشت.

ولی گاه می‌شود که تجار از مسیر سالم خود منحرف شده برای دست‌یابی به سود بیشتر بازار سیاه ایجاد می‌کنند یا به سراغ احتکار می‌روند یا با ایجاد واسطه‌های غیر ضروری عملاً نرخ کالاها را بالا می‌برند یا برای اهداف سیاسی، کشوری را در محاصرهٔ اقتصادی و ابزاری برای سیاستمداران قرار می‌دهند و گاه بالعکس سیاستمداران به صورت ابزاری در دست آن‌ها عمل می‌کنند. آن‌گونه که در دنیای امروز بسیار دیده می‌شود.

به همین دلیل امیرمؤمنان علیه السلام در ذیل این جملات درباره آن‌ها هشدار داده و خطاب به مالک می‌فرماید: «بدان که با تمام آنچه گفتم در میان آن‌ها جمع کثیری هستند به شدت تنگ‌نظر و بخیل زشت‌کار و احتکارکننده مواد مورد نیاز مردم و اجحاف‌کننده در تعیین قیمت‌ها و این‌ها موجب زیان برای توده مردم و عیب و ننگ برای زمامداران اند»؛ (وَاعْلَمُ - مَعَ ذَلِكَ - أَنَّ فِي كَثِيرٍ مِنْهُمْ ضَيْقًا فَاحِشًا، وَشُحًا قَبِيحًا، وَاحْتِكَارًا لِلْمَنَافِعِ، وَتَحَكُّمًا فِي الْبِيعَاتِ ۳، وَذَلِكَ بَابُ مَضَرَّةٍ لِلْعَامَّةِ وَعَيْبٌ عَلَى الْوُلَاةِ).

امام علیه السلام در این تعابیر کوتاه و پرمعنا چهار نقطه ضعف مهم را که ممکن است دام‌گیر تجار و صنعتگران شود برمی‌شمارد:

یکم: تنگ‌نظری فاحش، اشاره به آن‌ها که انحصارطلب‌اند و تنها به منافع خود می‌اندیشند و حاضر نیستند دیگری در تجارت و صنعت پرورش پیدا کند. دوم: بخل قبیح، اشاره به کسانی که حاضر نیستند چیزی از درآمد خود را در کارهای خیر و به نفع محرومان جامعه مصرف کنند.

سوم: احتکار که سبب می‌شود اجناس را هنگام فراوانی ارزان بخرند و برای روز کمیابی انبار کنند تا بسیار گران بفروشند.

چهارم: تحکم بر قیمت‌گذاری‌ها بدون توجه به منافع مردم و قدرت خرید آن‌ها، به این صورت که از طرق مختلف برای ایجاد بازار سیاه و بالا بردن نرخ‌ها به صورت کاذب تلاش کنند و گاه دست به دست یکدیگر بدهند تا قیمت‌ها را به‌طور مصنوعی بالا نگه دارند.

۱. «ضیق» در این جا به معنای سخت‌گیری در معامله است.

۲. «شح» همان‌گونه که راغب در کتاب مفردات آورده به معنای بخل توأم با حرص است که به صورت عادت درآمده است.

۳. «البیاعات» جمع «بیاعة» بر وزن «زیارة» به معنای متاع است و منظور از «تحکم در بیاعات» تعیین نرخ ظالمانه برای متاع‌هاست.

این چهار عیب بزرگ است که در دنیای دیروز به صورت کم‌رنگ و در دنیای امروز به صورت پررنگ در امر تجارت و صنعت خودنمایی می‌کند. در ضمن امام علیه السلام تأکید می‌کند که اگر این‌گونه مسائل در امور اقتصادی راه یابد دو مشکل بزرگ پیدا می‌شود:

۱. توده‌های مردم در تنگنای اقتصادی قرار می‌گیرند و سبب نارضایتی آن‌ها از حکومت می‌شود همان چیزی که ممکن است به شورش‌های خطرناک بینجامد.
 ۲. لکه ننگی بر دامان حکومت می‌نشیند و دلیل بر بی‌کفایتی و عدم مدیریت او خواهد بود، زیرا حل مشکلات اقتصادی از مهم‌ترین یا مهم‌ترین وظیفه حکومت است. اگر در این قسمت واماند کارهای دیگر او مردم را راضی نخواهد ساخت.
- امام علیه السلام در ادامه این سخن چند دستور درباره مسائل اقتصادی می‌دهد و از احتکار شروع می‌کند، می‌فرماید: «از احتکار (به شدت) جلوگیری کن، چراکه رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم از آن منع فرمود»؛ (فَأَمْنَعُ مِنَ الْإِحْتِكَارِ، فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ - مَنَعَ مِنْهُ).

احتکار به معنای گردآوری احتیاجات مردم و ذخیره کردن آن و به انتظار گرانی نشستن و منافع کلان بردن است و در اصل از ریشه حَكَر (بر وزن مکر) به معنای ظلم و ستم و بدرفتاری گرفته شده و از آنجایی که احتکار طعم، از روشن‌ترین مصداق‌های ظلم و بدرفتاری است این واژه بر آن اطلاق شده است. در فقه اسلام بحث مشروعی درباره احتکار آمده و همه فقهای اسلام آن را حرام شمرده‌اند و روایات بسیاری در این زمینه وارد شده است از جمله در حدیثی که در کتب اهل سنت و امامیه وارد شده از رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم می‌خوانیم:

«الْمُحْتَكِرُ مُلْعُونٌ؛ مُحْتَكِرٌ رَانِدَةٌ دَرَاغَةٌ خَدَاةً»^۱.

در حدیث دیگری از امام امیرالمؤمنین علیه السلام در غررالحکم آمده است:

۱. بحارالانوار، ج ۵۹، ص ۲۹۲.

«الْمُحْتَكِرُ الْبَخِيلُ جَامِعٌ لِمَنْ لَا يَشْكُرُهُ وَقَادِمٌ عَلَى مَنْ لَا يَعْذِرُهُ؛ محتکرِ بخیل، ثروتی جمع می‌کند برای وارثانی که هرگز از او راضی نخواهند شد و بر خدایی (در محشر) وارد می‌شود که او را معذور نخواهد داشت».^۱

در حدیث دیگری از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌خوانیم: «يَقُومُ الْمُحْتَكِرُ مَكْتُوبٌ بَيْنَ عَيْنَيْهِ: يَا كَافِرُ تَبَوَّأْ مَقْعَدَكَ مِنَ النَّارِ؛ شخصِ محتکر در روز قیامت در حالی محشور می‌شود که بر پیشانی او نوشته شده است: ای کافر! جایگاه خودت را در آتش دوزخ انتخاب کن».^۲

درباره این‌که احتکار مخصوص مواد غذایی است یا همه احتیاجات مردم را شامل می‌شود، حکومت اسلامی با محتکر چگونه برخورد کند و اموال احتکارشده را با چه شرایطی در اختیار توده‌های مردم نیازمند گذارد؟ گفت‌وگوهای زیادی در فقه شده است که این‌جا محل شرح آن نیست. همین قدر باید دانست که احتکار از بدترین مفاصد اقتصادی است که اسلام از آن به‌شدت نهی کرده و همان‌گونه که در ادامه همین عهدنامه می‌آید برای محتکران مجازات قائل شده است.

دومین دستوری که امام علیه السلام به مالک اشتر در زمینه مسائل اقتصادی می‌دهد این است که می‌فرماید: «باید معاملات با شرایط آسان صورت گیرد: با موازین عدل و نرخ‌هایی که نه به فروشنده زیان رساند و نه به خریدار»؛ (وَلْيَكُنِ الْبَيْعُ بَيْنَهُمَا سَمْحًا^۳: بِمَوَازِينِ عَدْلٍ وَأَسْعَارٍ^۴ لَا تُجْحِفُ بِالْفَرِيقَيْنِ مِنَ الْبَائِعِ وَالْمُبْتَاعِ^۵).

امام علیه السلام در این جمله کوتاه و پرمعنا نخست دستور کلی می‌دهد که معاملات با

۱. غررالحکم، ج ۸۲۰۵.

۲. کنز العمال، ج ۴۳۹۵۸.

۳. «سَمْحٌ» به معنای آسان گرفتن و سخاوت کردن است.

۴. «أَسْعَارٌ» جمع «سعر» بر وزن «شعر» به معنای نرخ اجناس است.

۵. «الْمُبْتَاعِ» به معنای مشتری و خریدار است.

شرایط آسان باید انجام گیرد، آن‌گاه آن را به شکل مشروح‌تر در دو جمله بیان می‌فرماید: نخست این‌که میزان‌های سنجش باید عادلانه باشد؛ کم‌فروشی و تقلب در کار نباشد و دیگر این‌که قیمت‌ها باید متعادل گردد و معنای تعادل در قیمت‌ها آن است که هم از تولیدکننده حمایت کند و هم از مصرف‌کننده، زیرا هرگاه تنها به نفع مصرف‌کننده باشد و تولیدکنندگان زیان ببینند دست از تولید می‌کشند و این خود مایه گرانی و کمبود اجناس می‌شود و اگر تنها جانب تولیدکننده در نظر گرفته شود و با منافع زیاد، اجناس خود را عرضه کنند مصرف‌کنندگان به زحمت می‌افتند.

بسیاری از فقیهان و دانشمندان از این جمله امام علیه السلام استفاده کرده‌اند که حکومت اسلامی در مواردی که لازم می‌بیند حق قیمت‌گذاری را دارد و اگر نرخ‌هایی برای مواد غذایی و غیر آن تعیین کند همه مردم باید آن را معتبر بشمارند و تخلف از آن ممنوع است.

البته در روایاتی، از قیمت‌گذاری نهی گردیده و گفته شده که قیمت‌ها باید بر اساس عرضه و تقاضا باشد، از جمله در حدیثی می‌خوانیم که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله از کنار جمعی از محتکران عبور می‌کرد. دستور داد انبارهای آن‌ها را بگشایند و اجناسشان را در بازار عرضه کنند. کسی به حضرت عرض کرد: چه خوب است قیمت آن را نیز تعیین کنید. پیغمبر صلی الله علیه و آله خشمگین شد و فرمود: «أَنَا أَقْوَمُ عَلَيْهِمْ؟ إِنَّمَا السَّعْرُ إِلَى اللَّهِ عَزَّ وَجَلَّ يَرْفَعُهُ إِذَا شَاءَ وَيَخْفِضُهُ إِذَا شَاءَ؛ آیا من قیمت را تعیین کنم؟ قیمت به دست خداست هر زمان بخواهد آن را بالا می‌برد و هر زمان بخواهد پایین می‌آورد»^۱.

این جمله اشاره لطیفی است به همان مسأله عرضه و تقاضا که به طور طبیعی قیمت‌ها را تعیین می‌کند؛ یعنی اساس در نرخ‌گذاری همان عرضه و تقاضاست؛

۱. من لایحضره الفقیه، ج ۳، ص ۲۶۵، ح ۳۹۵۵.

ولی در موارد خاصی حکومت اسلامی می تواند دخالت کند و قیمت ها را تحت کنترل درآورد.

حضرت در پایان این بخش می فرماید: «هرگاه کسی بعد از نهی تو از احتکار، دست به چنین کاری زند او را کیفر ده؛ ولی هرگز در مجازات زیاده روی نکن»؛
(فَمَنْ قَارَفَ^۱ حُكْرَةً بَعْدَ نَهْيِكَ إِيَّاهُ فَتَكَلَّلْ بِهِ^۲، وَعَاقِبْهُ فِي غَيْرِ إِسْرَافٍ).

اگرچه «قارف» از ریشه «مقارفه» به معنای اکتساب و به دست آوردن چیزی است؛ ولی با توجه به این که از ریشه قَرْفَ (بر وزن حرف) به معنای کندن پوست از درخت و مانند آن است ممکن است در این جا اشاره به این نکته باشد که محتکران در واقع با عملشان پوست نیازمندان و فقرا را می کنند و به همین دلیل مستحق مجازات اند.

تعبیر «تکَلَّل» (مجازات کن) که از ماده «تنکیل» و از ریشه نَكَلْ (بر وزن نسل) به معنای لجام حیوان گرفته شده نشان می دهد که منظور از این مجازات همان مجازات بازدارنده است که از آن تعبیر به تعزیر می شود. هدف، انتقام جویی نیست بلکه هدف آن است که محتکر را از تکرار عمل بازدارند و دیگران هم عبرت گیرند و به سراغ احتکار نروند.

به هر حال تصریح به مجازات محتکر دلیل روشنی است برای این که بدانیم احتکار از گناهان کبیره است، زیرا تعزیر تنها در گناهان کبیره آمده است.

تعبیر «فِي غَيْرِ إِسْرَافٍ» اشاره به مطلبی در باب تعزیرات در فقه است که تعزیر باید متناسب با گناه مجرم باشد و این که گفته اند به اختیار حاکم شرع است منظور اختیار در انتخاب مجازات مناسب گناه است.

در نسخه تحف العقول و تمام نهج البلاغه که گزینش مرحوم سید رضی در آن

۱. «قَارَفَ» از ریشه «مقارفة» به معنای نزدیک شدن به چیزی یا ارتکاب عملی است.

۲. «تَكَلَّلَ بِهِ» یعنی او را کیفر ده از ریشه «تنکیل» به معنای کیفر و مجازات دادن گرفته شده است.

نیست، این جمله اضافه دیده می‌شود که امام علیه السلام در ذیل عبارات مورد بحث فرموده‌اند: «فَإِنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ فَعَلَ ذَلِكَ؛ پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز دربارهٔ محتکر اقدام به مجازات فرمود».

نکته

احتکار در شریعت اسلامی

حرام بودن احتکار در میان علمای اهل سنت مورد اتفاق و اجماع است، همان‌گونه که در کتاب الموسوعة الفقهية الكويتية^۱ آمده است؛ ولی در ظاهر چنین به نظر می‌رسد که فقهای امامیه در آن اختلاف نظر دارند؛ گروهی آن را مکروه می‌دانند و گروهی حرام و بعضی معتقدند که دارای احکام خمسه است^۲؛ ولی با دقت در ادله این اقوال روشن می‌شود که نزاع لفظی است همان‌گونه که صاحب جواهر در پایان این بحث آورده است، زیرا آن‌کس که قائل به حرمت است منظورش احتکاری است که سبب ضرر و زیان تودهٔ مردم مسلمان می‌شود همان‌گونه که در کلام امیرمؤمنان علیه السلام در همین فصل از عهدنامه آمده بود: «وَذَلِكَ بَابٌ مُضَرَّةٌ لِلْعَامَّةِ» و همان‌گونه که در ذیل همین فصل اشاره به مجازات محتکران شده بود.

کسانی مانند مرحوم محقق در شرایع و جمعی دیگر که احتکار را مکروه دانسته‌اند ناظر به ذخیره کردن اجناسی هستند که در شرایط خاص سبب ضرر و زبانی به مردم نمی‌شود، بلکه قیمت‌ها کمی ترقی می‌کند.

از جمله شواهدی که نشان می‌دهد احتکار به معنای مذکور حرام است این است که فقها اتفاق نظر دارند امام المسلمین (حکومت اسلامی) حق دارد محتکر

۱. الموسوعة الفقهية الكويتية، ج ۲، ص ۹۰.

۲. به کتاب جواهر الکلام، ج ۲۲، ص ۴۷۷ به بعد، و کتاب مهذب الاحکام، ج ۱۶، ص ۳۰ به بعد مراجعه شود.

را به فروش مجبور کند، در حالی که اگر احتکار مکروه باشد اجبار بر بیع معنا ندارد. این اجبار نشان می‌دهد احتکار حرام ناظر به مواردی است که اگر محتکر مجبور به فروش نشود مردم برای به دست آوردن نیازهایشان در تنگنای شدید گرفتار می‌شوند.

جالب این‌که مرحوم شیخ در مبسوط (بنا به نقل شهید ثانی در کتاب مسالک) در کتاب الاطعمة می‌گوید: «هرگاه صاحب طعام (در موارد اضطرار مردم) از بذل طعام خودداری کند مگر به زیادتر از قیمت اگر شخص مضطر قادر باشد با او می‌جنگد اگر مضطر کشته شود مظلوم است و دیه او باید پرداخت شود و اگر مالک طعام کشته شود خون او هدر است و اگر قادر به جنگیدن با او نباشد یا قادر باشد و نخواهد کار به خون‌ریزی برسد می‌تواند از طریق حيله با او وارد معامله شود و طعام را به قیمتی که او می‌گوید (هرچند بسیار زیاد) بدون قصد جدی خریداری کند ولی بعداً تنها قیمة المثل را بپردازد»^۱.

بخش بیستم

ثُمَّ اللَّهُ اللَّهُ فِي الطَّبَقَةِ السُّفْلَى مِنَ الَّذِينَ لَا حِيلَةَ لَهُمْ، مِنَ الْمَسَاكِينِ
وَالْمُحْتَاجِينَ وَأَهْلِ الْبُؤْسَى وَالزَّمْنَى، فَإِنَّ فِي هَذِهِ الطَّبَقَةِ قَانِعًا وَمُعْتَرًا،
وَاحْفَظْ لِلَّهِ مَا اسْتَحْفَظَكَ مِنْ حَقِّهِ فِيهِمْ، وَاجْعَلْ لَهُمْ قِسْمًا مِنْ بَيْتِ
مَالِكَ، وَقِسْمًا مِنْ غَلَاتِ صَوَافِي الْإِسْلَامِ فِي كُلِّ بَلَدٍ، فَإِنَّ لِلْأَقْصَى
مِنْهُمْ مِثْلَ الَّذِي لِلْأَدْنَى، وَكُلٌّ قَدْ اسْتُرِعِتَ حَقُّهُ؛ وَلَا يَشْعَلَنَّكَ عَنْهُمْ
بَطْرٌ، فَإِنَّكَ لَا تُعْذِرُ بِتَضْيِيعِكَ النَّافِةَ، لِإِحْكَامِكَ الْكَثِيرِ الْمُهَيَّبِ
فَلَا تُشْخِضْ هَمَّكَ عَنْهُمْ، وَلَا تُصَعِّرْ حَدَّكَ لَهُمْ، وَتَدْفَعْدُ أُمُورَ مَنْ لَا يَصِلُ
إِلَيْكَ مِنْهُمْ مِمَّنْ نَفَتْحَمُهُ الْعُيُونُ، وَتَحْقِرُهُ الرَّجَالُ؛ فَمُرِّغْ لِأَوْلِيكَ نِقَتَكَ
مِنْ أَهْلِ الْخَشْيَةِ وَالْتَوَاضِعِ، فَلْيَرْفَعْ إِلَيْكَ أُمُورَهُمْ، ثُمَّ اَعْمَلْ فِيهِمْ
بِالْإِعْزَارِ إِلَى اللَّهِ يَوْمَ تَلْقَاهُ، فَإِنَّ هَوْلًا مِنْ بَيْنِ الرَّعِيَّةِ أُحْجِجَ إِلَى
الْإِدْصَافِ مِنْ غَيْرِهِمْ، وَكُلٌّ فَأَعْذِرْ إِلَى اللَّهِ فِي تَأْذِيَةِ حَقِّهِ إِلَيْهِ، وَنَعْهَدُ
أَهْلَ الْيَتِيمِ وَذَوِي الرَّقَّةِ فِي السَّنِّ مِمَّنْ لَا حِيلَةَ لَهُ وَلَا يَنْصَبُ لِيَلْمَ سَأَلَةَ
نَفْسِهِ، وَذَلِكَ عَلَى الْوَلَاةِ ثَقِيلٌ، وَالْحَقُّ كُلُّهُ ثَقِيلٌ؛ وَقَدْ يُحْفَظُهُ اللَّهُ عَلَى
أَقْوَامٍ طَلَبُوا الْعَاقِبَةَ فَصَبَرُوا أَنْفُسَهُمْ، وَوَثِقُوا بِصِدْقِ مَوْعُودِ اللَّهِ لَهُمْ.

ترجمه

سپس (امام علیؑ فرمود:) خدا را خدا را (در نظر داشته باش) درباره طبقة پایین
اجتماع؛ همان‌ها که راه چاره‌ای (حتی برای معیشت ساده) ندارند. آن‌ها
مستمدان و نیازمندان و تهی‌دستان و از کار افتادگان هستند و (بدان‌که) در این
طبقه گروهی قانع‌اند (و به آنچه به آن‌ها بدهند اکتفا می‌کنند) و گروهی دیگر

کسانی هستند که سؤال می‌کنند (و در برابر کمک‌هایی که به آن‌ها می‌شود گاه اعتراض می‌نمایند). آنچه را که خداوند دربارهٔ حق خود در مورد آن‌ها به تو دستور داده است حفظ کن؛ بخشی از بیت‌المال مسلمین و قسمتی از غلات خالصه جات اسلامی را در هر شهر (و آبادی) به آن‌ها اختصاص ده، زیرا آن‌ها که دورند به مقدار کسانی که نزدیک‌اند سهم دارند و تو مأموری که حق همهٔ آن‌ها را رعایت کنی. هرگز غرور و سرمستی زمامداری، تو را به خود مشغول نسازد (و از رسیدگی به کار آن‌ها باز ندارد) زیرا هرگز به بهانهٔ کارهای فراوان و مهمی که انجام می‌دهی از ترک خدمات کوچک معذور نیستی. نباید هم خود را از آن‌ها برگیری و روی از آنان برگردانی (و بی‌اعتنایی کنی). و کارهای کسانی را که دسترسی به تو ندارند و مردم به دیدهٔ تحقیر به آن‌ها می‌نگرند، (حتی) رجال حکومت نیز آن‌ها را کوچک می‌شمرند (با دقت) بررسی کن و برای این کار، فرد مورد اطمینانی را که خداترس و متواضع باشد برگزین تا وضع آن‌ها را به تو گزارش دهد. سپس با این گروه آن‌گونه رفتار کن که به‌هنگام ملاقات پروردگار (در روز قیامت) عذرت پذیرفته باشد چراکه از میان رعایا، این گروه از همه به احقاق حق نیازمندترند و باید در ادای حق هر فردی از آنان در پیشگاه خدا عذر و دلیل داشته باشی به‌گونه‌ای که حتی حق یک فرد هم ضایع نشود.

به کار یتیمان و پیران از کارافتاده که هیچ راه چاره‌ای ندارند و نمی‌توانند دست نیاز خود را به سوی مردم دراز کنند رسیدگی کن، گرچه انجام این امور (دربارهٔ قشر محروم و نیازمند) بر زمامداران سنگین است، ولی ادای حق، تمامش سنگین است و گاه خداوند تحمل حق را بر اقوامی سبک می‌سازد؛ اقوامی که طالب عاقبت نیک‌اند و خویش را به استقامت و شکیبایی عادت داده‌اند و به صدق وعده‌های الهی اطمینان دارند.

شرح و تفسیر

بسیار مراقب قشر محروم باش

در این بخش، امام علیه السلام به سراغ آسیب پذیرترین قشر جامعه می رود و درباره آن‌ها تأکید زیادی می فرماید که در بخش‌های گذشته تا این حد نبود. به همین دلیل آن را با «الله الله» آغاز می کند، می فرماید: «سپس خدا را خدا را (در نظر داشته باش) درباره طبقه پایین اجتماع؛ همان‌ها که راه چاره‌ای (حتی برای معیشت ساده) ندارند»؛ (ثُمَّ اللَّهُ اللَّهُ فِي الطَّبَقَةِ السُّفْلَى مِنَ الَّذِينَ لَا حِيلَةَ لَهُمْ)

سپس آن‌ها را به شکل مشروح تر - به عنوان ذکر تفصیل بعد از اجمال - بیان کرده، می فرماید: «آن‌ها مستمندان و نیازمندان و تهی‌دستان و از کار افتادگان هستند»؛ (مِنَ الْمَسَاكِينِ وَالْمُحْتَاجِينَ وَأَهْلِ الْبُؤْسِ^۱ وَالزَّمْنَى^۲).

گروه اول، یعنی مساکین کسانی هستند که از شدت فقر گویی به زمین چسبیده‌اند و توان برخاستن ندارند و گروه دوم، محتاجان، نیازمندی‌اند که در حد مساکین نیستند؛ ولی از نظر زندگی و معیشت گرفتارند، و گروه سوم، یعنی اهل بؤس به فقیرانی گفته می شود که فقرشان از همه بیشتر است؛ همان‌گونه که در حدیثی در اصول کافی از امام صادق علیه السلام آمده است که در تفسیر بئس می فرماید: او از همه فقیرتر و تنگدست تر است: «وَالْبَائِسُ أَجْهَدُهُمْ»^۳ و گروه چهارم «زَمْنَى» به کسانی گفته می شود که بر اثر بیماری از کار افتاده‌اند و به این صورت، امام علیه السلام تمام افرادی را که گرفتار فقر و تنگدستی هستند با توجه به سلسله

۱. «بُؤْسِي» از ریشه «بُؤْس» گرفته شده که به معنای شدت فقر است، در مقابل «بَأْس» که به معنای شجاعت است.

۲. «زَمْنَى» جمع «زَمِن» (به کسر میم) به معنای کسی است که به بیماری‌هایی گرفتار شده که او را از کار انداخته است.

۳. کافی، ج، ۳، ص ۵۰۱، ح ۱۶.

مراتب آن‌ها مورد توجه دقیق قرار داده است. گویا امام علیه السلام با این تقسیم‌بندی می‌خواهد اولویت‌ها را در مورد کمک کردن به نیازمندان به مالک گوشزد کند تا آن‌ها که بیشتر با فقر دست‌به‌گریبان‌اند بیشتر مورد توجه واقع شوند.

سپس امام علیه السلام به تقسیم دیگری دربارهٔ این قشر جامعه پرداخته، می‌فرماید: «و (بدان‌که) در این طبقه گروهی قانع‌اند (و به آنچه به آن‌ها بدهند اکتفا می‌کنند) و گروهی دیگر کسانی هستند که سؤال می‌کنند (و در برابر کمک‌هایی که به آن‌ها می‌شود گاه اعتراض می‌نمایند)»؛ «فَإِنَّ فِي هَذِهِ الطَّبَقَةِ قَانِعًا وَمُعْتَرًّا».

بعضی نیز «قانع» را به معنای فقیرانی تفسیر کرده‌اند که زبان سؤال دارند و در مقابل آن‌ها «مُعْتَرِّ» است که بدون سؤال حال خود را نشان می‌دهند و با زبان حال تقاضای کمک می‌کنند.

امام علیه السلام با این تعبیر می‌خواهد به مالک گوشزد کند که مبادا از ناسپاسی و اعتراض نیازمندان ناراحت شود زیرا طبیعی است که شخص نیازمند گاه از کوره بیرون می‌رود و عقده‌ها و ناراحتی‌های خود را حتی در برابر فردی که به او نیکی کرده آشکار می‌سازد.

در ادامه سخن تأکید می‌فرماید: «آنچه را که خداوند دربارهٔ حق خود در مورد آن‌ها به تو دستور داده است حفظ کن»؛ «وَاحْفَظْ لِلَّهِ مَا اسْتَحْفَظَكَ مِنْ حَقِّهِ فِيهِمْ».

اشاره به این‌که خداوند تأکیدهای فراوانی دربارهٔ آن‌ها کرده و این حق پروردگار است که باید با دقت رعایت شود. آن‌گاه بعد از این تأکیدات چند دستور دربارهٔ رعایت حقوق این قشر محروم جامعه اسلامی می‌دهد:

نخست می‌فرماید: «بخشی از بیت‌المال مسلمین و قسمتی از غلات خالصه‌جات اسلامی را در هر شهر (و آبادی) به آن‌ها اختصاص ده، زیرا آن‌ها که دورند به مقدار کسانی که نزدیک‌اند سهم دارند و تو مأموری که حق همهٔ آن‌ها را

رعایت کنی»؛ (وَاجْعَلْ لَهُمْ قِسْماً مِّنْ بَيْتِ مَالِكَ، وَقِسْماً مِّنْ غَلَّتِ صَوَافِي الْأَسْلَامِ فِي كُلِّ بَلَدٍ، فَإِنَّ لِلْأَقْصَى مِنْهُمْ مِثْلَ الَّذِي لِلْأَدْنَى، وَكُلُّ قَدِ اسْتُرِعِيَتْ حَقُّهُ).

امام علیه السلام در این جا به دو نکته اشاره می کند:

نخست این که بخشی از بیت المال و بخشی از درآمد اراضی خراجیه (زمین هایی که در فتوحات اسلامی به دست لشکر اسلام افتاده است) باید به مساکین و نیازمندان و ازکارافتادگان اختصاص یابد. گرچه در دنیای امروز در بودجه کشورهای مختلف چنین پیش بینی هایی شده است؛ ولی به گفته مرحوم مغنیه در شرح نهج البلاغه، در هزار و سیصد سال قبل دولتی را سراغ نداریم که مقید باشد سهمی از خزانه دولت را به نیازمندان و محرومان اختصاص دهد و این یکی از نشانه های عظمت اسلام است.^۲

دیگر این که برخلاف آنچه در مورد بخشی از بیت المال معمول بوده که میان حاضران تقسیم می شده، امام علیه السلام تأکید می فرماید که بخش مربوط به محرومان همه نیازمندان را شامل می شود چه آن ها که در مرکز حکومت اسلامی می زیستند و چه آن ها که در دورترین نقاط زندگی می کردند، زیرا اراضی خراجیه تقریباً در تمام مناطق بود و می بایست از درآمد آن، بخشی صرف رفع نیازمندی این نیازمندان شود و در نتیجه باید تمام مسلمانان نیازمند در سراسر کشور اسلامی زیر پوشش این کمک بیت المال باشند.

جمله «لِلْأَقْصَى مِنْهُمْ مِثْلَ الَّذِي لِلْأَدْنَى» اشاره به این است که حاکم اسلامی

۱. «صَوَافِي» جمع «صَافِيَه» به معنای زمین هایی است که به عنوان غنیمت به دست مسلمانان افتاده یا از طریق دیگری در اختیار حکومت اسلامی قرار گرفته است. این زمین ها که عمدتاً همان زمین های خراجی است، درآمدش به همه مسلمانان تعلق دارد. و تعبیر به «صَافِيَه» برای آن است که آن را جزء خالصه جات حکومت می دانستند که اشخاص حق خاصی در آن نداشتند.

۲. فی ظلال نهج البلاغه، ج ۴، ص ۱۰۰.

مجاز نیست برای حاضران در مرکز حکومت امتیازی نسبت به افراد دور دست قائل شود.

این نکته شایان دقت است که «صَوَافِي» جمع «صَافِيَة» به معنای اراضی اختصاصی است و هنگامی که اضافه به اسلام شود تمام زمین های «مفتوح عَنَوَة» و به تعبیر دیگر، زمین های خراجیه را شامل می گردد و از این جا روشن می شود که آنچه ابن ابی الحدید در تفسیر این واژه گفته که منظور از «صَوَافِي» خالصه جاتی بوده که مخصوص پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله بوده و آن را به معنای اراضی «غیر مفتوح عنوة» تفسیر کرده صحیح نیست^۱، زیرا در این جا سخن از «صَوَافِي الْإِسْلَام» است نه «صَوَافِي رَسُولِ اللَّهِ» به علاوه زمین های غیر خراجی نیز اختصاص به پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله نداشت، بلکه برای آن مصارفی بود که در آیه هفتم سوره «حشر» آمده و از آن جمله یتیمان و مساکین و ابن سبیل نیز هست. و ابن ابی الحدید این آیه را رها کرده و به سراغ آیه خمس رفته است که ارتباطی به بحث ما ندارد، زیرا غنایم جنگی شامل زمین های فتح شده نمی شود.

حضرت در سومین دستور می فرماید: «هرگز غرور و سرمستی زمامداری، تو را به خود مشغول نسازد (و از رسیدگی به کار آن ها باز ندارد) زیرا هرگز به بهانه کارهای فراوان و مهمی که انجام می دهی از ترک خدمات کوچک معذور نیستی»؛ (وَلَا يَشْغَلَنَّكَ عَنْهُمْ بَطْرٌ^۲، فَإِنَّكَ لَا تُعْذَرُ بِتَضْيِيعِكَ التَّافِهَ^۳ لِإِحْكَامِكَ الْكَثِيرِ الْمُهْمِّ). امام علیه السلام در این جا نخست به مالک اشتر هشدار می دهد که گاه می شود سرمستی مقام، و غرور حاصل از آن، انسان را به خود مشغول می دارد به گونه ای

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۷، ص ۸۶.

۲. «بَطْرٌ» بر وزن «بشر» به معنای طغیان و غرور بر اثر فزونوی نعمت است و ترک شکرگزاری در معنای آن نهفته شده است.

۳. «تَافِهٌ» به معنای چیز قلیل و کم ارزش از ریشه «تَفَه» بر وزن «ثمر» به معنای کاستی و قلت گرفته شده است.

که وظایف خود را فراموش می‌کند و نیز هشدار می‌دهد: مبادا گمان کنی که اگر به امور مهم نیازمندان رسیدگی کردی در ترک امور غیر مهم معذور هستی. چنین نیست؛ بلکه همهٔ امور آنها باید مورد نظر باشد از کوچک تا بزرگ و چه بسا تضييع کار کوچکی سبب مصائب بزرگی شود و یا لااقل مایهٔ شکستن قلب آنها گردد.

این احتمال نیز در تفسیر جملهٔ مذکور داده شده که مفهوم کلام امام علیه السلام این است که اشتغال به کارهای مهم کشور اسلام نمی‌تواند عذری برای ترک رسیدگی به کارهای فقرا و حاجتمندان شود؛ ولی این تفسیر با توجه به جملهٔ «بِتَضْيِيعِكَ التَّافَهُ» بعید به نظر می‌رسد، زیرا امام علیه السلام هرگز رسیدگی به حال نیازمندان را «تافه» (کوچک و بی‌ارزش) نمی‌شمرد.

آنگاه در چهارمین و پنجمین دستور می‌فرماید: «نباید هم خود را از آنها برگیری و روی از آنان برگردانی (و بی‌اعتنایی کنی)»؛ «فَلَا تُشْخِصْ هَمَّكَ عَنْهُمْ وَلَا تُصَعِّرْ^۲ خَدَّكَ لَهُمْ».

به این ترتیب امام علیه السلام نخست دستور می‌دهد که بخش مهمی از هم و غم او متوجه حال نیازمندان باشد و سپس دستور می‌دهد که با برخورد خوب و چهرهٔ گشاده با آنان روبرو شود، درخواست‌های آنها را بشنود و ترتیب اثر دهد.

در ششمین دستور به مطلب مهم دیگری اشاره کرده، می‌فرماید: «کارهای کسانی را که دسترسی به تو ندارند و مردم به دیدهٔ تحقیر به آنها می‌نگرند، (حتی) رجال حکومت نیز آنها را کوچک می‌شمردند (با دقت) بررسی کن و برای این کار، فرد مورد اطمینانی را که خداترس و متواضع باشد (و تمام هم

۱. «لَا تُشْخِصْ» از ریشهٔ «اشخاص» در اصل به معنای تیر زدن به نقطهٔ بالاتر از هدف است و سپس به خارج ساختن و بیرون کردن اطلاق شده، بنابراین جملهٔ «فَلَا تُشْخِصْ هَمَّكَ عَنْهُمْ» مفهومی است که فکر (و همت) خود را از گروه نیازمند بیرون مبرد.

۲. «تُصَعِّرْ» از ریشهٔ «صعر» در اصل یک نوع بیماری است که به شتر دست می‌دهد و گردن خود را کج می‌کند و جملهٔ «وَلَا تُصَعِّرْ خَدَّكَ لَهُمْ» یعنی با بی‌اعتنایی از ایشان روی مگردان.

و غمش پرداختن به این کار باشد) برگزین تا وضع آن‌ها را به تو گزارش دهد؛
 (وَتَفَقَّدُ أُمُورَ مَنْ لَا يَصِلُ إِلَيْكَ مِنْهُمْ مِمَّنْ تَفْتَحِمُهُ الْعُيُونُ، وَتَحَقِّرُهُ الرَّجَالُ، فَفَرَّغُ^۲
 لِأَوْلِيكَ تَفْتِكَ مِنْ أَهْلِ الْخَشْيَةِ وَالتَّوَاضِعِ، فَلْيَرَفِعِ إِلَيْكَ أُمُورَهُمْ).

جمله «مِمَّنْ تَفْتَحِمُهُ الْعُيُونُ» اشاره به کسانی است که توده مردم به آنان چندان
 اعتنایی ندارند و آن‌ها را کوچک می‌شمارند.

«تَحَقِّرُهُ الرَّجَالُ» اشاره به این است که مردان حکومت نیز آن‌ها را درخور اعتنا
 نمی‌دانند.

تعبیر «فَرَّغُ» اشاره به این است که کسی که برای شناسایی این افراد انتخاب
 می‌کنی باید تمام هم و غمش همین کار باشد نه این که در کنار کارهای دیگر به
 این کار هم رسیدگی کند.

در ضمن امام علیه السلام برای مأموران بازرسی حال نیازمندان و شناسایی آن‌ها سه
 وصف ذکر فرموده است: مورد اعتماد و اطمینان باشند، خدا ترس و متواضع باشند.
 امام علیه السلام در توصیه هفتم می‌فرماید: «سپس با این گروه آن‌گونه رفتار کن که
 به‌هنگام ملاقات پروردگار (در روز قیامت) عذرت پذیرفته باشد، چراکه از میان
 رعایا، این گروه از همه به احقاق حق نیازمندترند؛ (ثُمَّ أَعْمَلْ فِيهِمْ بِالْإِعْذَارِ إِلَى
 اللَّهِ يَوْمَ تَلْقَاهُ، فَإِنَّ هَؤُلَاءِ مِنْ بَيْنِ الرَّعِيَّةِ أَحْوَجُ إِلَى الْإِنصَافِ مِنْ غَيْرِهِمْ).

به این ترتیب امام علیه السلام به مالک اشتر درباره مسئولیت عظیمی که روز قیامت در
 پیشگاه پروردگار در ادای حقوق این گروه دارد هشدار می‌دهد و علت این
 هشدار و سنگینی این مسئولیت را این می‌داند که آن‌ها از همه نیازمندتر به احقاق

۱. «تَفْتَحِمُ» از ریشه «اِفْتِحَام» در اصل به معنای داخل شدن در کار شدید و پر زحمت است و جمله «تَفْتَحِمُهُ
 الْعُيُونُ» مفهومش این است که از بس کوچک هستند چشم‌ها به زحمت آن‌ها را می‌نگرند.

۲. «فَرَّغُ» از ریشه «فَرَاغَ» بر وزن «بلاغ» در اصل به معنای خالی شدن ظرف و ماندن آن است و هنگامی که به
 باب تفعیل برود به معنای خالی کردن می‌آید. سپس این واژه در مورد کسی که فکر خود را از همه چیز خالی
 می‌کند و تنها به یک موضوع می‌اندیشد استعمال شده است.

حق‌اند، زیرا اولاً آن‌ها قشر محروم جامعه هستند و ثانیاً قدرت دفاع از خویشان را ندارند و حتی بسیاری از آنان راه دادگاه و محکمه قضا را بلد نیستند و قاضی را نمی‌شناسند و اگر زمامدار مراقب حقوق آنان نباشد ضایع خواهند شد.

از آن‌جا که ممکن است کسی فکر کند که اگر حق اکثریت آن‌ها را ادا کرد عدم رسیدگی به جمع اندکی از آنان مشکل ایجاد نمی‌کند، امام علیه السلام هشدار می‌دهد که باید به حق فرد فرد آن‌ها رسیدگی کنی. می‌فرماید: «باید در ادای حق هر فردی از آنان در پیشگاه خدا عذر و دلیل داشته باشی به گونه‌ای که حتی حق یک فرد هم ضایع نشود»؛ (وَكُلُّ فَأَعْذِرُ إِلَى اللَّهِ فِي تَأْدِيَةِ حَقِّهِ إِلَيْهِ).

امام علیه السلام خود بهترین نمونه و برگزیده‌ترین اسوه و پیشوا در این مورد بود. تمام عمرش در خدمت محرومان گذشت و هرگز از حال آن‌ها غافل نشد و حتی این صفت را در عصر حیات پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز به‌طور بارز داشت، لذا پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله در حق او فرمود: «يَا عَلِيُّ إِنَّ اللَّهَ قَدْ زَيَّنَكَ بِزِينَةٍ لَمْ يُزَيِّنِ الْعِبَادَ بِزِينَةٍ أَحَبَّ إِلَيَّ اللَّهُ مِنْهَا، زَيَّنَكَ بِالزُّهْدِ فِي الدُّنْيَا وَجَعَلَكَ لَا تَزُؤُا مِنْهَا شَيْئاً وَلَا تَزُؤُا مِنْكَ شَيْئاً وَوَهَبَ لَكَ حُبَّ الْمَسَاكِينِ فَجَعَلَكَ تَرْضَى بِهِمْ أَتْبَاعاً وَيَرْضُونَ بِكَ إِمَاماً؛ ای علی! خداوند تو را به زیوری آراسته که هیچ‌یک از بندگان را به زیوری از این محبوب‌تر نیاراسته است، تو را مزین به زینت زهد (و بی‌اعتنایی به) دنیا کرده است، و تو را چنان قرار داده که نه تو از دنیا چیزی بر می‌گیری و نه دنیا از تو و محبت مساکین را به تو بخشید آن‌گونه که تو از این‌که آن‌ها پیروان تو باشند خوشنودی و آن‌ها نیز از این‌که تو امام و پیشوای آن‌ها باشی خوشنودند».^۱

آن حضرت در هشتمین توصیه درباره این قشر محروم درباره یتیمان و پیران از کارافتاده که از همه کس بیشتر نیازمند حمایت‌اند، می‌فرماید: «به کار یتیمان و پیران از کارافتاده که هیچ راه چاره‌ای ندارند و نمی‌توانند دست نیاز خود را

به سوی مردم دراز کنند رسیدگی کن)؛ (وَتَعَهَّدُ أَهْلَ الْيَتِيمِ وَذَوِي الرَّقَّةِ فِي السَّنِّ مِمَّنْ لَا حِيلَةَ لَهُ وَلَا يَنْصَبُ لِمَسْأَلَةِ نَفْسِهِ).

تعبیر به «ذَوِي الرَّقَّةِ فِي السَّنِّ» که اشاره به پیران از کارافتاده است می تواند از این جهت باشد که «رقت» گاه به معنای ضعف و ناتوانی آمده؛ یعنی آن ها به سبب سن زیادشان ناتوان و افتاده شده اند و گاه به معنای نازکی آمده، زیرا پوست بدن به هنگام پیری نازک می شود. احتمال سومی نیز داده شده که منظور از «رقت» عواطف رقیق مردم درباره آنان به علت شدت کهولت باشد و جمع میان این احتمالات سه گانه نیز بعید به نظر نمی رسد، همان گونه که در آیات قرآن جمع میان تفاسیر مختلف ممکن است.

جمله «لَا يَنْصَبُ لِمَسْأَلَةِ نَفْسِهِ» اگر اشاره به یتیمان و پیران هر دو باشد مفهومی این است که آن ها حتی توان سؤال برای رفع حاجاتشان ندارند و اگر تنها وصف پیران باشد اشاره به این است که آن ها به واسطه کبر سن سؤال و تقاضا را در شأن خود نمی دانند، همان گونه که در قرآن مجید درباره گروهی از نیازمندان آمده است: «يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ لَا يَسْتَلُونَ النَّاسَ الْخَافَاءَ»؛ «افراد ناآگاه هنگامی که به چهره آن ها می نگرند گمان می برند از اغنیا هستند؛ ولی تو با دقت در چهره آنان را می شناسی (و آثار فقر را در چهره آنان می نگری) آن ها هرگز چیزی با اصرار از مردم نمی طلبند».^۱

آن گاه امام علیه السلام در پایان این بخش با اشاره به تمام دستورات گذشته که درباره اقشار نیازمند جامعه بیان کرد می فرماید: «گرچه انجام این امور (درباره قشر محروم و نیازمند) بر زمامداران سنگین است، ولی ادای حق، تمامش سنگین است»؛ (وَذَلِكَ عَلَى الْوَلَاةِ ثَقِيلٌ، وَالْحَقُّ كُلُّهُ ثَقِيلٌ).

این تعبیر که تنها در این مورد آمده شاید اشاره به این باشد که در کار

نیازمندان و محرومان باید زیاد دقت کرد و همان‌گونه که گفته شد، دور و نزدیک را باید در نظر داشت و لحظه‌ای از کار آن‌ها غافل نگشت. این دقت با توجه به کثرت نیازمندان در جوامع انسانی کار سنگینی است.

اضافه بر این، خدمت کردن به گروه‌هایی که پیش از این اشاره شد به دلیل خدماتی که در مقابل انجام می‌دهند آسان‌تر است؛ اما خدمت به نیازمندان باید بدون انتظار خدمتی از آن‌ها باشد و این بر سنگینی کار می‌افزاید.

افزون بر این‌ها بسیاری از محرومان بر اثر فشار زندگی عصبانی و ناراحت‌اند و تعبیرات تند و خشن و ناگواری بر زبان می‌رانند که تحمل آن‌ها کار آسانی نیست. به این دلایل سه گانه امام علیه السلام هشدار می‌دهد که ادای حق این گروه بر زمامداران کار سنگینی است.

جمله «وَالْحَقُّ كَلْبٌ ثَقِيلٌ» اشاره به این است که ادای حقوق تنها در این مورد سنگین نیست؛ در همه جا سنگین است، زیرا غالباً برخلاف خواسته نفس است و انسان‌ها به‌طور طبیعی به‌هنگام مزاحمت حقوق با یکدیگر جانب خویش را ترجیح می‌دهند.

امام علیه السلام در ادامه این سخن راه آسان شدن این امر سخت و سنگین را در چند جمله کوتاه و پرمعنا بیان می‌کند، می‌فرماید: «گاه خداوند تحمل حق را بر اقوامی سبک می‌سازد؛ اقوامی که طالب عاقبت نیک‌اند و خویش را به استقامت و شکیبایی عادت داده‌اند و به صدق وعده‌های الهی اطمینان دارند»؛ (وَقَدْ يُخَفِّفُهُ اللَّهُ عَلَى أَقْوَامٍ طَلَبُوا الْعَاقِبَةَ فَصَبَرُوا وَأَنْفُسُهُمْ وَوَتَّقُوا بِصِدْقِ مَوْعُودِ اللَّهِ لَهُمْ).

جمله «طَلَبُوا الْعَاقِبَةَ» اشاره به افراد دوراندیش، عاقبت‌نگر و طالب حسن عاقبت است. قرآن مجید نیز می‌فرماید: «وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ»؛ «عاقبت نیک برای پرهیزکاران است».^۱

جمله «صَبِّرُوا أَنْفُسَهُمْ» اشاره به این است که خود را به استقامت و شکیبایی و ادار می‌کنند تا عادت و حالت آن‌ها شود و جمله «وَوَثِقُوا بِصِدْقِ مَوْعُودِ اللَّهِ لَهُمْ» اشاره به ایمان قوی آن‌ها به معاد و وعده‌های الهی در حق نیکوکاران است.

نکته

حمایت از نیازمندان در اسلام

همان‌گونه که در این بخش از عهدنامه امام امیرالمؤمنین علیه السلام به مالک اشتر یا به تعبیر دیگر به همه زمامداران حق جو و حق طلب آمده بود، امام علیه السلام بیشترین تأکید را درباره قشر نیازمند جامعه فرمود و سفارش‌هایی را که درباره آن‌ها کرد درباره هیچ‌یک از گروه‌هایی که دست‌اندرکار تولید و سوددهی و امنیت جامعه هستند نفرمود، هرچند به آن‌ها نیز اهمیّت فراوان داد با این‌که تصور بسیاری بر این است که از کارافتادگان اجتماع و نیازمندان بی‌دست‌وپا چون نقشی در تولید و پیشرفت جامعه ندارند نباید اهمیتی داشته باشند.

حتی در دنیای مادی، امروزه گروه‌هایی هستند که معتقدند از بین بردن آن‌ها با یک روش آسان و بدون درد کار شایسته‌ای است و بحث‌های مربوط به «اتانازی» (مر از روی ترحم) مدافعان سرسختی دارد!

البته تفکرات مادی نتیجه‌ای جز این ندارد، زیرا به عقیده آن‌ها این گروه تنها مصرف‌کننده و سربار جامعه‌اند؛ ولی از نظر ادیان آسمانی و مخصوصاً اسلام که بر محور مسائل اخلاقی و انسانی دور می‌زند و پرورش عواطف بشری را در سایه خدمت به این گروه می‌داند بیشترین تأکید درباره رسیدگی به آن‌ها شده است.

در جهان خلقت نیز چنین است: اگر مثلاً عضوی از بدن انسان آسیب ببیند و کارایی خود را موقتاً یا برای همیشه از دست بدهد قلب و سایر اعضا، رساندن

خدمات به آن را هرگز تعطیل نمی‌کنند، بلکه گاهی قلب خون بیشتر و غذای فراوان‌تری به آن‌جا می‌فرستد و تا حد ممکن در ترمیم آن می‌کوشد.

اضافه بر این نباید فراموش کرد که بسیاری از این گروه روزگاری در خدمت جامعه بوده و گاه بهترین خدمات را ارائه داده‌اند. اگر امروز به فراموشی سپرده شوند یا کسی تسریع در مر آنان را با قساوت و بی‌رحمی طالب باشد انگیزه خدمت در دیگران که پایان کار خود را به این صورت می‌بینند ضعیف می‌شود. افزون بر این نهایت بی‌انصافی است که در روز توانایی خدمت کنند و در روز ناتوانی محروم گردند و این سخن یادآور حدیث معروفی است که از مولا علی علیه السلام نقل شده و در آن آمده است: «مَرَّ شَيْخٌ مَكْفُوفٌ كَبِيرٌ يَسْأَلُ فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام: مَا هَذَا؟ فَقَالُوا: يَا أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ نَصْرَانِيٌّ، قَالَ: فَقَالَ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ عليه السلام: اسْتَعْمَلْتُمُوهُ حَتَّى إِذَا كَبِرَ وَعَجَزَ مَنَعْتُمُوهُ! أَنْفِقُوا عَلَيْهِ مِنْ بَيْتِ الْمَالِ؛ پیرمرد نابینای ناتوانی در حال عبور بود که از مردم درخواست کمک می‌کرد. حضرت فرمود: او کیست (که دست به سؤال دراز کرده است؟) عرض کردند: مردی است نصرانی. فرمود: در آن روز که قوی و توانا بود از وجود او استفاده کردید؛ اما امروز که پیر و ناتوان شده ره‌ایش ساختید؟ باید از بیت‌المال مسلمین او را اداره کنید».^۱

آنچه امام علیه السلام در این بخش از سخنانش فرموده با روایات زیادی که از رسول خدا و سایر معصومان علیهم السلام در زمینه کمک به نیازمندان وارد شده و آن را یکی از بزرگ‌ترین حسنات شمرده‌اند هماهنگ است.

رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم می‌فرماید: «مَنْ سَعَى فِي حَاجَةِ أَخِيهِ الْمُؤْمِنِ فَكَأَنَّمَا عَبَدَ اللَّهَ تِسْعَةَ آلَافِ سَنَةٍ صَائِمًا نَهَارَهُ قَائِمًا لَيْلَهُ؛ کسی که برای برآوردن حاجت برادر

۱. تهذیب، ج ۶، ص ۲۹۲، ح ۱۸؛ وسائل‌الشیعة، ج ۱۵، ص ۶۶، ح ۱.

مسلمانان تلاش و کوشش کند مانند آن است که خدا را نه هزار سال عبادت کند؛ به طوری که تمام روزها را روزه بگیرد و شب را تا صبح به عبادت برخیزد.^۱

در حدیث دیگری از امام کاظم علیه السلام می خوانیم: «إِنَّ لِلَّهِ عِبَادًا فِي الْأَرْضِ يَسْعَوْنَ فِي حَوَائِجِ النَّاسِ هُمْ الْأَمْنُونَ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛ خداوند بندگان را در زمین دارد که برای رفع نیازهای مردم تلاش می کنند. آن ها در روز قیامت در امنیت اند.»^۲

امام صادق علیه السلام نیز می فرماید: «مَنْ سَعَى فِي حَاجَةِ أَخِيهِ الْمُسْلِمِ طَلَبَ وَجْهَ اللَّهِ كَتَبَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ لَهُ أَلْفَ أَلْفِ حَسَنَةٍ؛ کسی که برای برآوردن حاجت برادر مسلمانان کوشش کند و این کار را برای خدا انجام دهد خداوند متعال هزار هزار حسنه به او عطا می کند.»^۳

۱. بحارالانوار، ج ۷۱، ص ۳۱۵، ح ۷۲.

۲. همان، ص ۳۱۹، ح ۸۴.

۳. همان، ص ۳۳۳، ح ۱۱۰.

بخش بیست و یکم

وَاجْعَلْ لِدَوِي الْحَاجَاتِ مِنْكَ قِسْمًا تُفَرِّغْ لَهُمْ فِيهِ شَخْصَكَ، وَتَجْلِسْ لَهُمْ مَجَالِسًا عَامًّا فَتَتَوَاضَعُ فِيهِ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَكَ، وَتُقْعَدُ عَنْهُمْ جُنْدَكَ وَأَعْوَانَكَ مِنْ أَحْرَاسِكَ وَشُرَطِكَ؛ حَتَّى يُكَلِّمَكَ مُتَكَلِّمَهُمْ غَيْرَ مُتَتَعِّعٍ، فَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ فِي غَيْرِ مَوْطِنٍ: لَنْ تُقَدَّسَ أُمَّةٌ لَا يُؤْخَذُ لِلضَّعِيفِ فِيهَا حَقُّهُ مِنَ الْقَوِيِّ غَيْرَ مُتَتَعِّعٍ. ثُمَّ اخْتَمِلَ الْخُرْقَ مِنْهُمْ وَالْعَبِيَّ، وَحَجَّ عَنْهُمْ الضِّيْقَ وَالْأَذْفَ يَبْسُطُ اللَّهُ عَلَيْكَ بِذَلِكَ أَكْذَابَ رَحْمَتِهِ، وَيُوجِبُ لَكَ نَوَابَ طَاعَتِهِ. وَأَعْطَى مَا أَعْطَيْتَ هَنِيئًا، وَأَمْنَعُ فِي إِجْمَالٍ وَإِعْذَارٍ.

ترجمه

برای کسانی که به تو نیاز دارند وقتی را مقرر کن که شخصاً (و چهره به چهره) به نیاز آن‌ها رسیدگی کنی و مجلسی عمومی و همگانی برای آن‌ها تشکیل ده (و در آن جا بنشین و مشکلات آن‌ها را حل کن) در آن مجلس برای خدایی که تو را آفریده است تواضع کن و لشکریان و معاونان را اعم از پاسداران و نیروی انتظامی از آن‌ها دور ساز تا هرکس بخواهد بتواند با صراحت و بدون ترس و لکنت زبان، سخن خود را با تو بگوید زیرا من بارها از رسول خدا - که درود خدا بر ایشان و خاندان پاکش باد - این سخن را شنیدم که می‌فرمود: «امتی که در آن حق ضعیف از زورمند با صراحت گرفته نشود هرگز روی قداست و پاکی را نخواهد دید (و آرامش از آن‌ها رخت برمی‌بندد). سپس خشونت و کندی و ناتوانی آن‌ها را در سخن، تحمل کن و هرگونه محدودیت و تنگ‌خویی

و استکبار در برابر آن‌ها را از خود دور ساز (تا بتوانند حرف دل خود را بگویند). خداوند با این کار، رحمت و اسعۀ خود را بر تو گسترش خواهد داد و ثواب اطاعتش را برای تو قرار می‌دهد. آنچه را که می‌بخشی به گونه‌ای ببخش که گوارا (و بی‌منت) باشد و آن‌گاه که (به هر علت) از بخشش خودداری می‌کنی آن را با لطف و معذرت خواهی همراه ساز.

شرح و تفسیر

تشکیل مجلس عام برای رسیدگی به کار مردم

امام علیه السلام بعد از شرح کامل طبقات جامعه و دستورات لازم در مورد هر یک و وظایفی که زمامدار در برابر آن‌ها دارد، نکاتی را یادآور می‌شود که ناظر به همه آن‌هاست و هر یک به نحوی در آن مشترک‌اند. نخستین دستور این‌که می‌فرماید: «برای کسانی که به تو نیاز دارند وقتی را مقرر کن که شخصاً (و چهره به چهره) به نیاز آن‌ها رسیدگی کنی و مجلسی عمومی و همگانی برای آن‌ها تشکیل ده (و در آن جا بنشین و مشکلات آن‌ها را حل کن)»؛ (وَاجْعَلْ لِدَوِي الْحَاجَاتِ مِنْكَ قِسْمًا تُفَرِّغُ لَهُمْ فِيهِ شَخْصَكَ، وَتَجْلِسُ لَهُمْ مَجْلِسًا عَامًا).

بعضی تصور کرده‌اند که این فصل دنباله فصل سابق و مربوط به محرومان و نیازمندان جامعه است در حالی که چنین نیست و ممکن است کسی کاسب یا تاجر یا کارمند اداره‌ای باشد و فرد زورمندی حقش را پایمال کرده باشد و نیاز به دادخواهی داشته باشد.

تعبیر «دَوِي الْحَاجَاتِ مِنْكَ» به جای «دَوِي الْحَاجَاتِ مِنْهُمْ» نیز دلیل بر عمومیت است و تعبیر «گرفتن حق ضعیف از قوی» که ذیل این کلام آمده، دلیل دیگری بر عمومیت مفهوم این بخش است.

امام علیه السلام به دنبال این سخن می‌فرماید: دو نکته دیگر را نیز فراموش نکن:

نخست این‌که «در آن مجلس برای خدایی که تو را آفریده است تواضع کن»؛
(فَتَتَوَاضَعُ فِيهِ لِلَّهِ الَّذِي خَلَقَكَ^۱).

روشن است که اگر زمامدار تواضع نکند و با ابهت و کبر و غرور در بالای مجلس بنشیند ضعیفان و نیازمندان جرأت نمی‌کنند با صراحت مشکل خود را مطرح کنند.

دیگر این‌که «لشکریان و معاونان را اعم از پاسداران و نیروی انتظامی از آن‌ها دور ساز تا هرکس بخواهد بتواند با صراحت و بدون ترس و لکنت زبان، سخن خود را با تو بگوید»؛ (وَتُقْعِدُ عَنْهُمْ جُنْدَكَ وَأَعْوَانَكَ مِنْ أَحْرَاسِكَ^۲ وَشُرَطِكَ^۳، حَتَّى يُكَلِّمَكَ مُتَكَلِّمُهُمْ غَيْرَ مُتَتَعِبٍ^۴).

بدیهی است که اگر مأموران با لباس‌های رسمی اطراف مجلس را گرفته باشند چنان رعب و وحشتی به افراد دست می‌دهد که توان بیان حاجت خود را پیدا نمی‌کنند.

ممکن است گفته شود که حضور زمامدار بدون اعوان و انصار و پاسدار در چنین مجلسی خطرناک است؛ ولی اولاً، زمامداران عادل و مردمی، هنگامی که میان مردم می‌آیند خود مردم محافظ و پاسدار آن‌ها هستند. ثانیاً، ممکن است عده‌ای از مأموران با لباس‌های عادی و معمولی در لابه‌لای جمعیت باشند تا اگر شخصی شرور قصد سوئی داشته باشد بتواند جلوی او را بگیرند.

۱. در بعضی از نسخه‌ها «رَفَعَكَ» (یعنی برتری داد) آمده است که تناسب بیشتری دارد.

۲. «أَحْرَاسُ» جمع «حَارِس» و «حَرَسِي» به معنای نگهبان از ماده «حراسه» به معنای نگهبانی گرفته شده است.

۳. «شُرَط» جمع «شُرْطَة» به معنای پاسبان (نیروی محافظت شهر) است. ارباب لغت گفته‌اند که این واژه از «شُرْط» بر وزن «شرف» به معنای علامت گرفته شده، زیرا این مأموران همیشه علامت‌هایی بر خود می‌نهند که شناخته شوند.

۴. «مُتَتَعِب» به شخصی که دارای لکنت زبان است گفته می‌شود. از ریشه «تَتَعَبَة» به معنای لکنت زبان گرفته شده و در واقع شبیه به اسماء اصوات است.

آن‌گاه امام علیه السلام برای این دستور مهم و اجتماعی دلیل روشنی از کلام پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل می‌کند، می‌فرماید: «زیرا من بارها از رسول خدا - که درود خدا بر ایشان و خاندان پاکش باد - این سخن را شنیدم که می‌فرمود: «امتی که در آن حق ضعیف از زورمند با صراحت گرفته نشود هرگز روی قداست و پاکی را نخواهد دید (و آرامش از آن‌ها رخت برمی‌بندد)»؛ (فَإِنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ فِي غَيْرِ مَوْطِنٍ: لَنْ تُقَدَّسَ أُمَّةٌ لَا يُؤْخَذُ لِلضَّعِيفِ فِيهَا حَقُّهُ مِنْ الْقَوِيِّ غَيْرَ مُتَتَعِعٍ).

منظور از تقدس و پاکیزگی همان پاکیزه شدن از ظلم و جور و جنایت و هرج و مرج است، چراکه اگر ضعیفان جامعه پناهگاهی برای خود پیدا نکنند دست به دست هم می‌دهند و شورشی به راه می‌اندازند که کنترل آن بسیار مشکل و گاه غیر ممکن است و تاریخ نشان می‌دهد که قیام ضعفای جامعه و شورش‌های فراگیر از همین جا سرچشمه می‌گیرد.

بنابراین آنچه امام علیه السلام و همچنین پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمودند افزون بر این که دستوری اخلاقی و انسانی و سبب پیشرفت دین و آیین است جنبه سیاسی هم دارد. در حدیثی ابن مسعود نقل می‌کند: «أَتَى النَّبِيَّ صلی الله علیه و آله رَجُلٌ يُكَلِّمُهُ فَأُزِعِدَ، فَقَالَ: هُوَ نَ عَلَيْكَ فَلَسْتُ بِمَلِكٍ إِنَّمَا أَنَا ابْنُ امْرَأَةٍ كَانَتْ تَأْكُلُ الْقَدَّ؛ مردی خدمت پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله آمد و در حالی که با پیامبر صحبت می‌کرد می‌لرزید. پیغمبر فرمود: کار را بر خود آسان گیر (بیهوده نترس) من شاه نیستم. من فرزند زنی هستم که غذای بسیار ساده‌ای می‌خورد»^۱.

آن‌گاه امام علیه السلام در دستور دیگری به دنبال دستور بار عام برای همه حاجتمندان می‌افزاید: «سپس خشونت و کندی و ناتوانی آن‌ها را در سخن، تحمل کن و هرگونه محدودیت و تنگ‌خویی و استکبار در برابر آن‌ها را از خود دور ساز (تا

بتوانند حرف دل خود را بگویند) خداوند با این کار، رحمت و اسعه خود را بر تو گسترش خواهد داد و ثواب اطاعتش را برای تو قرار می‌دهد؛ (ثُمَّ اخْتَمِلِ الْخُرْقَ ۱ مِنْهُمْ وَالْعِيَّ ۲، وَنَحَّ ۳ عَنْهُمْ الضِّيْقَ وَالْأَنْفَ ۴ يَبْسُطُ اللَّهُ عَلَيْكَ بِذَلِكَ أَكْنَافَ رَحْمَتِهِ، وَيُوجِبُ لَكَ ثَوَابَ طَاعَتِهِ).

در نهایت می‌فرماید: «آنچه را که می‌بخشی به گونه‌ای ببخش که گوارا (وبی‌منت) باشد و آن‌گاه که (به هر علت) از بخشش خودداری می‌کنی آن را با لطف و معذرت‌خواهی همراه ساز؛ (وَأَعْطِ مَا أُعْطِيتَ هَنِيئًا، وَامْنَعْ فِي إِجْمَالٍ ۵ وَإِعْذَارٍ ۶).

قرآن مجید نیز در این زمینه دستور صریحی دارد، گاه خداوند به پیامبرش خطاب می‌کند و می‌فرماید: «وَإِنَّمَا تُعْرَضُونَ عَنْهُمْ ابْتِغَاءَ رَحْمَةٍ مِنْ رَبِّكَ تَرْجُوهَا فَقُلْ لَهُمْ قَوْلًا مَيْسُورًا ۷؛ (و هرگاه از آنان [مستمندان] روی برتابی و انتظار رحمت (و نعمت) پروردگارت را داشته باشی (تا توانایی یابی و به آن‌ها کمک کنی) با گفتار نرم و آمیخته با لطف با آنان سخن بگو» ۷.

و در جای دیگر عموم مردم را مخاطب ساخته، می‌فرماید: «قَوْلٌ مَعْرُوفٌ وَمَغْفِرَةٌ خَيْرٌ مِنْ صَدَقَةٍ يَتْبَعُهَا أذى ۸؛ «گفتار پسندیده (در برابر نیازمندان) و عفو (و گذشت از تندخویی آن‌ها) از صدقه‌ای که آزاری به دنبال آن باشد بهتر است» ۸.

۱. «خُرْقٌ» به معنای سخت‌گیری و خشونت است در برابر «رفق» که به معنای مدارا کردن است.

۲. «عِيَّ» (با کسر عین) به معنای کند زبانی است و «عِيَّ» بر وزن «حِيَّ» معنای وصفی دارد؛ یعنی کند زبان.

۳. «نَحَّ» فعل امر از باب تفعیل و از ریشه «تَنْحِيَةٌ» به معنای دور کردن و زائل کردن است.

۴. «الْأَنْفَ» یعنی خودداری از کاری بر اثر استکبار و خودبرتربینی.

۵. «إِجْمَالٍ» به معنای لطف و مدارا کردن است.

۶. «إِعْذَارٍ» به معنای معذرت‌خواهی کردن است.

۷. اسراء، آیه ۲۸.

۸. بقره، آیه ۲۶۳.

امام علیه السلام با این توضیحات، تمام ظرافت‌های مربوط به چنان مجلسی را بیان فرموده و نکات روانی لازم را که سبب بهره‌گیری بهتر و بیشتر از چنین مجلسی می‌شود گفته است.

گرچه در دنیای امروز کمتر زمامداری دست به تشکیل چنین مجلسی می‌زند؛ ولی به یقین ارتباط مستقیم با مردم حاجتمند و به شکل چهره به چهره می‌تواند حلال بسیاری از مشکلات باشد و فواید زیر را دربر دارد:

۱. مردم می‌توانند عقده‌های دل خود را نزد زمامدار بگشایند.
 ۲. این امر پیوند محبت را میان مردم و زمامدار محکم می‌کند.
 ۳. کارمندان و دولتمردان از ترس این‌که در چنین مجلسی رازشان فاش شود از ظلم به رعایا و غصب حقوق آنان خودداری خواهند کرد.
- ممکن است گفته شود که با توجه به فزونی جمعیت و سرعت و آسانی ارتباط‌ها، هجوم مردم حاجتمند رشته کار را از دست زمامدار خواهد گرفت، چراکه ممکن است در یک کشور در زمان واحد ده‌ها هزار یا صدها هزار نفر از این قبیل افراد باشند. راه حل این مسئله دادن نوبت و در نظر گرفتن اولویت، و بهره‌گیری از مشاوران امین است.

بخش بیست و دوم

ثُمَّ أُمُورٌ مِنْ أُمُورِكَ لَا بُدَّ لَكَ مِنْ مُبَاشَرَتِهَا، مِنْهَا: إِجَابَةُ عُمَّالِكَ بِمَا يُعْبَأُ عَنْهُ كِتَابُكَ، وَمِنْهَا: إِضْدَارُ حَاجَاتِ النَّاسِ يَوْمَ وُرُودِهَا عَلَيْكَ بِمَا تَخْرُجُ بِهِ صُدُورُ أَعْوَانِكَ وَأَمْضِي لِكُلِّ يَوْمٍ عَمَلَهُ، فَإِنَّ لِكُلِّ يَوْمٍ مَا فِيهِ وَاجِعٌ لِنَفْسِكَ فِيمَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ اللَّهِ أَفْضَلُ تِلْكَ الْمَوَاقِيتِ، وَأَجْزَلُ تِلْكَ الْأَقْسَامِ، وَإِنْ كَانَتْ كُلُّهَا لِلَّهِ إِذَا صَلَحَتْ فِيهَا النِّيَّةُ، وَسَلِمَتْ مِنْهَا الرَّعِيَّةُ.

ترجمه

سپس (آگاه باش که) بخشی از کارهای تو هست که باید شخصاً به آنها پردازی (و نباید به دیگران واگذار کنی) از جمله پاسخ گفتن به کارگزاران حکومت در آنجا که منشیان و دفترداران از پاسخ آن عاجزند. و دیگر، برآوردن نیازهای مردم است در همان روز که حاجات و نیازهای آنها به تو گزارش می شود و معاونان تو در پاسخ به آن مشکل دارند. (به هوش باش!) کار هر روز را در همان روز انجام بده (و به فردا میفکن) زیرا هر روز کاری مخصوص به خود دارد (و اگر کار روز دیگر بر آن افزوده شود مشکل آفرین خواهد بود). و باید بهترین اوقات و بهترین بخش های عمرت را برای خلوت با خدا قرار دهی، هرچند تمام کارهایت برای خداست اگر نیت خالص داشته باشی و رعیت به سبب آن در سلامت و آرامش زندگی کنند.

شرح و تفسیر

کار امروز را به فردا میفکن

امام علیؑ در این بخش از عهدنامه خود به مالک اشتر چند دستور مهم درباره

تقسیم کارها و تقسیم اوقات روزانه می دهد، نخست می فرماید: «سپس (آگاه باش که) بخشی از کارهای تو هست که باید شخصاً به آن‌ها پردازی (و نباید به دیگران واگذار کنی) از جمله پاسخ گفتن به کارگزاران حکومت در آن‌جا که منشیان و دفترداران از پاسخ آن عاجزند»؛ (ثُمَّ أُمُورٌ مِنْ أُمُورِكَ لَا بُدَّ لَكَ مِنْ مُبَاشَرَتِهَا، مِنْهَا: إِجَابَةُ عُمَّالِكَ بِمَا يَعْنِي^۱ عَنْهُ كُتَابُكَ).

این معنای مدیریت صحیح و اثربخش است که کارهای کلیدی و اموری که از دست دیگران ساخته نیست رسماً به دست رئیس حکومت باشد و لحظه‌ای از آن غافل نشود؛ اموری که اگر انسجام یابد تمام بخش‌های حکومت در مسیر صحیح خود قرار خواهد گرفت.

سپس می افزاید: «و دیگر، برآوردن نیازهای مردم است در همان روز که حاجات و نیازهای آن‌ها به تو گزارش می شود و معاونان تو در پاسخ به آن مشکل دارند»؛ (وَمِنْهَا: إِضْدَارُ^۲ حَاجَاتِ النَّاسِ يَوْمَ وُرُودِهَا عَلَيْكَ بِمَا تَخْرُجُ^۳ بِهِ صُدُورُ أَعْوَانِكَ).

آن‌گاه دستور دیگری می دهد؛ دستوری که از نظر مدیریت خرد و کلان فوق‌العاده اهمیت دارد، می فرماید: «(به هوش باش!) کار هر روز را در همان روز انجام بده (و به فردا میفکن) زیرا هر روز کاری مخصوص به خود دارد (و اگر کار روز دیگر بر آن افزوده شود مشکل آفرین خواهد بود)»؛ (وَأَمْضِ لِكُلِّ يَوْمٍ عَمَلَهُ، فَإِنَّ لِكُلِّ يَوْمٍ مَا فِيهِ).

این گفته منطقی و روشن است که هر روز مشکلات خاص خود را دارد و اگر کار امروز به فردا افکنده شود مشکلی بر مشکل افزوده می گردد و پاسخ‌گویی به آن آسان

۱. «يَعْنِي» فعل مضارع از ریشه «عنى» بر وزن «حيي» به معنای ناتوان شدن است.

۲. «إضدار» به معنای انجام دادن و صادر کردن است.

۳. «تخرج» فعل مضارع از ریشه «خرج» بر وزن «كرج» به معنای در تنگنا قرار گرفتن است.

نخواهد بود و ممکن است سبب شود که باز کارهای آن روز به روزهای دیگری موکول شود و سرانجام آن چنان کارهای پیچیده و مختلف روی هم انباشته گردد که مانند بهمینی عظیم بر سر مدیران سقوط کند و آن‌ها را بیچاره سازد.

در سومین دستور می‌فرماید: «باید بهترین اوقات و بهترین بخش‌های عمرت را برای خلوت با خدا قرار دهی، هرچند تمام کارهایت برای خداست اگر نیت خالص داشته باشی و رعیت به سبب آن در سلامت و آرامش زندگی کنند؛ (وَاجْعَلْ لِنَفْسِكَ فِيمَا بَيْنَكَ وَبَيْنَ اللَّهِ أَفْضَلَ تِلْكَ الْمَوَاقِيتِ، وَأَجْزَلَ تِلْكَ الْأَقْسَامِ، وَإِنْ كَانَتْ كُلُّهَا لِلَّهِ إِذَا صَلَّحَتْ فِيهَا النَّيَّةُ، وَسَلِمَتْ مِنْهَا الرَّعِيَّةُ).

اشاره به این‌که درست است که هر کاری با نیت خالص انجام شود عبادت محسوب می‌شود حتی غذایی که انسان می‌خورد اگر به این قصد باشد که برای انجام وظایف الهی نیرو بگیرد عبادت است؛ خواب و تفریح نیز اگر برای آماده ساختن جسم و روح جهت خدمت به خلق خدا باشد آن هم عبادت بزرگی است؛ ولی با این حال باید بخشی از بهترین اوقات شبانه‌روز برای رازونیز خالصانه به درگاه خدا اختصاص یابد که حاصل زندگی را پربار و پربرکت و پایه‌های کاخ سعادت انسان را محکم می‌سازد.

در روایات اسلامی نیز از یک سو این حقیقت آمده است که پیغمبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به ابوذر فرمود: «يَا أَبَا ذَرٍّ لِيَكُنْ لَكَ فِي كُلِّ شَيْءٍ نِيَّةٌ حَتَّى فِي النَّوْمِ وَالْأَكْلِ؛ باید در هر چیز نیت (و قصد قربت) داشته باشی حتی در غذا خوردن و خوابیدن (تا همه آن‌ها جزء عبادات تو محسوب شود)».^۱

از سوی دیگر در حدیثی که در کتاب شریف کافی آمده است می‌خوانیم: «كَانَ عَلِيُّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ إِذَا هَالَهُ شَيْءٌ فَرَعَ إِلَى الصَّلَاةِ ثُمَّ تَلَا هَذِهِ الْآيَةَ «وَاسْتَعِينُوا بِالصَّبْرِ

۱. «أَجْزَلَ» به معنای بهترین و پربارترین از ریشه «جَزَلَ» بر وزن «عزل» است.

۲. بحار الانوار، ج ۷۴، ص ۸۴.

وَالصَّلَاةِ؛ علی علیه السلام هرگاه مشکل مهمی پیش می آمد به سراغ نماز می رفت (تا مشکل را با قدرت بیشتری حل کند) سپس این آیه شریفه قرآن را تلاوت می فرمود: «از شکیبایی (روزه) و نماز یاری بطلبید»^۱.

در آیات ۶ و ۷ سوره مزمل می خوانیم: «إِنَّ نَاشِئَةَ اللَّيْلِ هِيَ أَشَدُّ وَطْئًا وَأَقْوَمُ قِيلًا * إِنَّ لَكَ فِي النَّهَارِ سَبْحًا طَوِيلًا»؛ «به یقین نماز و عبادت شبانه گامی استوارتر و گفتاری پایدارتر است، زیرا تو در روز تلاش مستمر و طولانی خواهی داشت (و عبادت شبانه به تو نیرو می بخشد)». اشاره به این که چون در روز وظایف سنگین بر دوش داری باید روح خود را با عبادت شبانه تقویت کنی و آمادگی لازم را برای کارهای بزرگ به دست آوری.

۱. کافی، ج ۳، ص ۴۸۰، ح ۱ و آیه ۱۵۳ از سوره بقره.

بخش بیست و سوم

وَلْيَكُنْ فِي خَاصَّةِ مَا تُخْلِصُ بِهِ لِلَّهِ دِينَكَ: إِقَامَةُ فَرَاذِضِهِ الَّتِي هِيَ لَهُ
خَاصَّةٌ، فَأَعِطِ اللَّهَ مِنْ بَدَنِكَ فِي لَيْلِكَ وَنَهَارِكَ، وَوَفِّ مَا تَقَرَّبْتَ بِهِ إِلَى
اللَّهِ مِنْ ذَلِكَ كَامِلاً غَيْرَ مَثْلُومٍ وَلَا مَنْقُوصٍ، بِالِغَا مِنْ بَدَنِكَ مَا بَلَغَ. وَإِذَا
قُمْتَ فِي صَلَاتِكَ لِلنَّاسِ، فَلَا تَكُونَنَّ مُنْفَرِئاً وَلَا مُضَيِّعاً، فَإِنَّ فِي النَّاسِ
حِينَ وَجَّهَنِي إِلَى
i f ûÄâ A f MÑ :ñBÛù? M^a Að f :j - °A
/B-e n j «1/2 -°B

ترجمه

از جمله اموری که باید آن را به منظور خالص کردن دینت برای خدا انجام دهی اقامه فرائضی است که مخصوص ذات پاک اوست، بنابراین مقداری از نیروی بدنی خود را در شب و روز در اختیار فرمان خدا بگذار و آنچه را که موجب تقرب تو به خداوند می شود به طور کامل و بی نقص به انجام رسان، هرچند موجب خستگی فراوان جسمی تو شود و هنگامی که به نماز جماعت برای مردم می ایستی باید نمازت نه (چنان طولانی باشد که) موجب نفرت مردم گردد و نه (چنان سریع که) موجب تضییع واجبات نماز شود، زیرا در میان مردم (که با تو به نماز می ایستند) افراد بیماری هستند یا کسانی که حاجات فوری دارند. من از رسول خدا ﷺ هنگامی که مرا به سوی یمن فرستاد پرسیدم: چگونه با آنان نماز بخوانم؟ فرمود: با آنها نمازی بخوان که همچون نماز ناتوان ترین آنها باشد و با مؤمنان رحیم و مهربان باش.

شرح و تفسیر

در همه چیز حتی نماز اعتدال را رعایت کن

امام علیه السلام در این بخش از عهدنامه دو دستور مهم به مالک در مورد عبادات می‌دهد:

دستور اول درباره عبادت‌های خصوصی است که انسان، تنها با خدا رازونیا می‌کند مخصوصاً در دل شب‌ها و در آن زمان که چشم گروهی در خواب است. می‌فرماید: «از جمله اموری که باید آن را به منظور خالص کردن دینت برای خدا انجام دهی اقامه فرائضی است که مخصوص ذات پاک اوست»؛ (وَلْيَكُنْ فِي خَاصَّةٍ مَا تُخْلِصُ بِهِ لِلَّهِ دِينَكَ، إِقَامَةُ فَرَائِضِهِ الَّتِي هِيَ لَهُ خَاصَّةٌ).

اشاره به این که مبدا تصور کنی انجام وظایف زمامداری مخصوصاً خدمت به نیازمندان می‌تواند مانع عبادات و اقامه فرائض گردد که هر یک از این دو جای مخصوص خود را دارد و هیچ‌کدام نمی‌تواند جانشین دیگری شود.

به دنبال آن تأکید بیشتری کرده، می‌فرماید: «بنابراین مقداری از نیروی بدنی خود را در شب و روز در اختیار فرمان خدا بگذار و آنچه را که موجب تقرب تو به خداوند می‌شود به‌طور کامل و بی‌نقص به انجام رسان، هر چند موجب خستگی فراوان جسمی تو شود»؛ (فَاعْطِ اللَّهَ مِنْ بَدَنِكَ فِي لَيْلِكَ وَنَهَارِكَ، وَوَفِّ مَا تَقَرَّبْتَ بِهِ إِلَى اللَّهِ مِنْ ذَلِكَ كَامِلًا غَيْرَ مَثْلُومٍ وَلَا مَنْقُوصٍ بِالْغَا مِنْ بَدَنِكَ مَا بَلَغَ).

بنابراین زمامدار هر چند در تمام اوقات به تدبیر امور کشور مشغول است؛ ولی باید بخشی از اوقات شبانه‌روز خود را برای رازونیا با خدا بگذارد و عبادات را به‌طور کامل انجام دهد، هر چند جمع میان آن و انجام وظایف زمامداری بر او سنگین باشد چراکه این عبادات و رازونیاها و مناجات‌های با خداست که به او نیرو و توان می‌بخشد و قصد او را در خدمت خالص می‌کند.

تعبیر «غَيْرَ مَثْلُومٍ» با توجه به این که «تَلْمَةَ» در اصل به معنای شکاف

و شکستگی است در این جا اشاره به کم نگذاشتن از نظر اجزا و شرایط و ترک موانع نماز است، از این رو ممکن است جمله «وَلَا مَنُفُوسٍ» اشاره به کاستی‌هایی از نظر مستحبات و کمالات عبادت باشد؛ یعنی عبادت را به طور کامل انجام ده به گونه‌ای که نه کمبودی از نظر واجبات داشته باشد و نه مستحبات.

درواقع امام علیه السلام با این بیان به تمام کسانی که در اجتماع شغل‌های مهم و پردردسری دارند این درس را می‌دهد که مبادا وجود گرفتاری‌های زیاد سبب شود که آن‌ها خود را از عبادات مستحب و نوافل معاف بدانند که این اشتباه بزرگی است و یا این که تصور کنند انجام فرائض به طور کامل ممکن است سبب گردد که در وظایف اجتماعی گرفتار کوتاهی‌ها و خطا و اشتباه شوند.

جالب این که در بعضی از نقل‌ها آمده است: در زمان مرحوم میرزای قمی اطرافیان سلطان وقت به او نوشتند: اگر سلطان در این فصل گرما بخواهد روزه بگیرد ممکن است در اواخر روز حالت عصبانیت به او دست دهد و حکم خلافی صادر کند؛ خون بی‌گناه یا کم‌گناهی ریخته شود و افرادی بیش از استحقاقشان مجازات گردند. مرحوم میرزای قمی در پاسخ نوشت: سلطان باید روزه بگیرد و عصبانی هم نشود.

آن‌گاه به سراغ دومین دستور درباره عبادات جمعی می‌رود و می‌فرماید: «هنگامی که به نماز جماعت برای مردم می‌ایستی باید نمازت نه (چنان طولانی باشد که) موجب نفرت مردم گردد و نه (چنان سریع که) موجب تضييع واجبات نماز شود»؛ (وَإِذَا قُمْتَ فِي صَلَاتِكَ لِلنَّاسِ، فَلَا تَكُونَنَّ مُنْفَرًا وَلَا مُضَيِّعًا).

سپس امام علیه السلام به دو دلیل عقلی و نقلی برای این دستور تمسک می‌جوید: نخست می‌فرماید: «زیرا در میان مردم (که با تو به نماز می‌ایستند) افراد بیماری هستند یا کسانی که حاجات فوری دارند»؛ (فَإِنَّ فِي النَّاسِ مَنْ بِهِ الْعِلَّةُ وَلَهُ الْحَاجَةُ).

بنابراین عقل ایجاب می‌کند که امام جماعت وضع آن‌ها را در نظر بگیرد تا نماز جماعت موجب نفرتشان نگردد.

آن‌گاه به سراغ دلیل نقلی می‌رود و می‌فرماید: «من از رسول خدا صلی الله علیه و آله هنگامی که مرا به سوی یمن فرستاد پرسیدم: چگونه با آنان نماز بخوانم؟ فرمود: با آن‌ها نمازی بخوان که همچون نماز ناتوان‌ترین آن‌ها باشد و با مؤمنان رحیم و مهربان باش»؛ «وَقَدْ سَأَلْتُ رَسُولَ اللَّهِ صلی الله علیه و آله حِينَ وَجَّهَنِي إِلَى الْيَمَنِ: كَيْفَ أُصَلِّي بِهِمْ؟ فَقَالَ: صَلِّ بِهِمْ كَصَلَاةِ أضعفهم وَكُنْ بِالْمُؤْمِنِينَ رَحِيمًا».

مرحوم شیخ حر عاملی در کتاب وسائل الشیعه در ابواب مستحبات نماز جماعت بابی به عنوان «اسْتِحْبَابُ تَخْفِيفِ الْإِمَامِ صَلَاتَهُ» گشوده است و در آن هشت روایت از معصومان علیهم السلام در این زمینه نقل کرده است، از جمله این که در روایتی آمده است: «روزی معاذ (بن جبل) در زمان رسول خدا در مسجدی نماز جماعت برگزار کرد و قرائت نماز را طولانی خواند. مردی در نماز به او ملحق شد و معاذ سوره‌ای طولانی را آغاز کرد. آن مرد برای خود سوره کوتاهی خواند و نماز را تمام کرد و سوار مرکبش شد (و رفت). این جریان به گوش رسول خدا رسید. کسی را نزد معاذ فرستاد و فرمود: «يَا مُعَاذُ أَيَّاكَ أَنْ تَكُونَ فَتَنًا، عَلَيْكَ بِالشَّمْسِ وَضَحَاهَا، وَذَوَاتِهَا؛ ای معاذ! فتنه‌گر مباش (و مردم را از جماعت دور مساز) لازم است سوره «والشمس وضحاها» و امثال آن (از سوره‌های کوتاه) را بخوانی».^۱

در حدیث دیگری از امام صادق علیه السلام می‌خوانیم که فرمود: «يَتَّبِعِي لِلْإِمَامِ أَنْ تَكُونَ صَلَاتُهُ عَلَى صَلَاةِ أضعفهم مَنْ خَلْفَهُ؛ سزاوار است نماز امام همانند نماز ضعیف‌ترین کسی باشد که پشت سر او نماز می‌خواند».^۲

۱. وسائل الشیعه، ج ۵، ص ۴۷۰، ح ۴.

۲. همان، ح ۳.

در حدیث دیگری آمده است: «إِنَّ النَّبِيَّ ﷺ كَانَ ذَاتَ يَوْمٍ يَوْمٍ أَصْحَابَهُ فَيَسْمَعُ بُكَاءَ الصَّبِيِّ فَيُخَفِّفُ الصَّلَاةَ؛ پیغمبر اکرم روزی با اصحابش نماز می خواند، صدای گریه کودکی را شنید. نماز را تخفیف داد و کوتاه کرد».^۱

در روایت دیگری شبیه آن آمده که اصحاب سؤال کردند: چرا نماز را کوتاه فرمودی؟ پیغمبر فرمود: «أَوْ مَا سَمِعْتُمْ صُرَاخَ الصَّبِيِّ؟؛ آیا صدای گریه کودک را نشنیدید؟».^۲

بدیهی است که منظور از تخفیف نماز در این روایات این نیست که واجبات نماز رعایت نگردد.

۱. وسائل الشیعه، ج ۵، ص ۴۷۰، ح ۵.

۲. همان، ص ۴۶۹، ح ۱.

بخش بیست و چهارم

وَأَمَّا بَعْدُ، فَلَا تُطَوَّنْ اِخْتِجَابَكَ عَنْ رَعِيَّتِكَ، فَإِنَّ اِخْتِجَابَ الْوَلَاةِ عَنِ الرَّعِيَّةِ شُعْبَةٌ مِنَ الضِّيْقِ، وَقَلَّةُ عِلْمٍ بِالْأُمُورِ؛ وَالِاِخْتِجَابُ مِنْهُمْ يَقْطَعُ عَنْهُمْ عِلْمَ مَا اِخْتَجَبُوا دُونَهُ فَيَضَعُرُّ عِنْدَهُمُ الْكَبِيرُ، وَيَعْظُمُ الصَّغِيرُ، وَيَقْبَحُ الْحَسَنُ، وَيَحْسُنُ الْقَبِيحُ وَيُشَابُ الْحَقُّ بِالْبَاطِلِ. وَإِنَّمَا الْوَالِي بَشَرٌ لَا يَعْرِفُ مَا تَوَارَى عَنْهُ النَّاسُ بِهِ مِنَ الْأُمُورِ، وَلَيْسَتْ عَلَى الْحَقِّ سِمَاتٌ تُعْرَفُ بِهَا ضُرُوبُ الصِّدْقِ مِنَ الْكُذِبِ، وَإِنَّمَا أَنْتَ أَحَدُ رَجُلَيْنِ: إِمَّا امْرُؤٌ سَخَتْ نَفْسُكَ بِالْبَدْلِ فِي الْحَقِّ، فَمِثْلُ اِخْتِجَابِكَ مِنْ وَاجِبِ حَقِّ نِعْمَتِهِ، أَوْ فِعْلٍ كَرِيمٍ تُسَدِّدُهُ! أَوْ مُبْتَلًى بِالْمَنْعِ، فَمَا أَسْرَعَ كَفَّ النَّاسِ عَنِ مَسْأَلَتِكَ إِذَا أُدْسُوا مِنْ بَدَلِكَ! مَعَ أَنَّ أَكْثَرَ حَاجَاتِ النَّاسِ إِلَيْكَ مِمَّا لَا مَوْوَنَةَ فِيهِ عَلَيْكَ، مِنْ سَكَاتٍ مَظْلَمَةٍ، أَوْ طَلَبِ إِضْصَافٍ فِي مَعَامَلَةٍ.

ترجمه

و اما بعد (از این دستور)، هیچگاه خود را در زمانی طولانی از رعایا پنهان مدار، زیرا پنهان ماندن زمامداران از چشم رعایا موجب نوعی کم اطلاعی از امور (مردم و کشور) می شود و آن ها را درباره آنچه از آنان پوشیده مانده است بی خبر می سازد در نتیجه مسائل بزرگ نزد آنان کوچک و امور کوچک در نظر آن ها بزرگ می شود، کار خوب، زشت جلوه می کند و کار زشت، خوب؛ و حق و باطل با یکدیگر آمیخته می شود. (و به یقین تدبیر لازم برای امور کشور در چنین شرایطی امکان پذیر نیست) زیرا والی فقط یک انسان است، اموری را که مردم از او پنهان می دارند نمی داند و حق، همیشه علامت مشخصی ندارد و نمی توان

همیشه «صدق» را در چهره‌های مختلف از «کذب» شناخت (وانگهی) تو از دو حال خارج نیستی: یا مردی هستی که آمادگی برای سخاوت و بذل و بخشش در راه حق داری، بنابراین دلیلی ندارد که خود را پنهان داری و از عطا کردن حق واجب خودداری کنی، و فعل کریمانه‌ای را که باید انجام دهی ترک نمایی، یا مردی بخیل و تنگ نظر هستی در این صورت (هنگامی که مردم تو را ببینند و این صفت را در تو بشناسند) از بذل و بخشش تو مأیوس می‌شوند و دست از تو برمی‌دارند. افزون بر این‌ها، بسیاری از حوائج مردم نزد تو، هزینه‌ای برای تو ندارد؛ مانند شکایت از ستمی یا درخواست انصاف در داد و ستدی.

شرح و تفسیر

عیوب پنهان شدن زمامدار از دید مردم

امام علیه السلام در این بخش از عهدنامه خود درباره لزوم رابطه نزدیک میان والی و توده‌های مردم سخن می‌گوید و معایب دور ماندن او از آن‌ها را شرح می‌دهد و با دلایل مختلف روشن می‌سازد که نباید والی خود را از مردم پنهان دارد و اگر شرایطی ایجاب کند که از آن‌ها پنهان شود نباید این پنهانی به طول انجامد. می‌فرماید: «و اما بعد (از این دستور)، هیچ‌گاه خود را در زمانی طولانی از رعایا پنهان مدار، زیرا پنهان ماندن زمامداران از چشم رعایا موجب نوعی کم‌اطلاعی از امور (مردم و کشور) می‌شود»؛ **«وَأَمَّا بَعْدُ، فَلَا تُطَوَّنَنَّ اِخْتِجَابَكَ عَنْ رَعِيَّتِكَ، فَإِنَّ اِخْتِجَابَ الْوُلَاةِ عَنِ الرَّعِيَّةِ شُعْبَةٌ مِنَ الضِّيْقِ، وَقِلَّةٌ عِلْمٍ بِالْأُمُورِ»**.

در طول تاریخ بسیار دیده شده که حواشی سلطان و اطرافیان زمامدار او را عملاً در محاصره خود قرار می‌دهند و تنها اخباری را به او می‌رسانند که موجب خشنودی

۱. «اِخْتِجَاب» به معنای خویشتن را پنهان داشتن از ریشه «حَجَب» بر وزن «حَجَم» به معنای پوشانیدن آمده است.

او یا به نفع حواشی و اطرافیان باشد و به این ترتیب او را از آنچه در کشور می‌گذرد دور می‌سازند و این وضع، برای ادارهٔ یک کشور بسیار خطرناک است؛ اما هنگامی که او با آحاد مردم در جلساتی تماس داشته باشد واقعیت‌های دست‌اول به او منتقل می‌شود و حتی خیانت اطرافیان و مظالم آن‌ها آشکار می‌گردد.

یکی از دستورات اسلامی این بوده که زمامداران، امامت جماعت را بر عهده می‌گرفتند؛ یعنی در میان مردم همه روز حاضر می‌شدند و این کار می‌توانست بسیاری از واقعیت‌ها را به آن‌ها منتقل کند؛ خواه تلخ باشد یا شیرین.

آن‌گاه در ادامهٔ این سخن می‌فرماید: «و آن‌ها را دربارهٔ آنچه از آنان پوشیده مانده است بی‌خبر می‌سازد در نتیجه مسائل بزرگ نزد آنان کوچک و امور کوچک در نظر آن‌ها بزرگ می‌شود، کار خوب، زشت جلوه می‌کند و کار زشت، خوب؛ و حق و باطل با یکدیگر آمیخته می‌شود (و به یقین تدبیر لازم برای امور کشور در چنین شرایطی امکان‌پذیر نیست)»؛ (وَالْإِحْتِجَابُ مِنْهُمْ يَقْطَعُ عَنْهُمْ عِلْمَ مَا احْتَجَبُوا دُونَهُ فَيَضَعُ عَنْدَهُمُ الْكَبِيرُ، وَيَعْظُمُ الصَّغِيرُ، وَيَقْبُحُ الْحَسَنُ، وَيَحْسُنُ الْقَبِيحُ وَيُشَابُّ الْحَقُّ بِالْبَاطِلِ).

امام علیه السلام به روشنی آثار شوم این دور ماندن از مردم را بیان فرموده و انگشت روی جزئیات گذاشته است، زیرا زمامدار در صورتی می‌تواند تصمیم صحیح در ادارهٔ امور کشور بگیرد که حوادث خوب را از بد و بد را از خوب و حق را از باطل و باطل را از حق بشناسد. بلکه در اندازه‌گیری‌های حوادث نیز به خطا نرود. اگر حادثهٔ کوچکی را بزرگ ببیند و دربارهٔ آن، تصمیمات شدید بگیرد به یقین گرفتار مشکلات می‌شود و همچنین به عکس، اگر اطرافیان و حواشی، حوادث مهم را در نظر او کوچک جلوه دهند ممکن است وقتی خبردار شود که شیرازهٔ کشور از هم گسیخته باشد.

۱. «يُشَابُّ» از ریشهٔ «شَوَّبَ» بر وزن «شوق» به معنای مخلوط کردن و آمیختن و گاه به معنای آلوده کردن است که منشأ فساد است.

این یکی از دستورات مهم اسلام است و پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله و حاکم عادل‌ی همچون علی علیه السلام با دقت آن را رعایت می‌کرده‌اند؛ هنگامی که حاکمان جور بنی‌امیه و امثال آن‌ها بر سر کار آمدند وضع دگرگون شد و حاجبان درگاه از ارتباط آحاد مردم با آن خلفای جور جلوگیری می‌کردند. حتی طبق بعضی از تواریخ گاه می‌شد که ارباب حاجت ماه‌ها و حتی گاهی به مدت یک سال بر در کاخ حکومت رفت و آمد می‌کردند؛ ولی آن‌ها را به درون راه نمی‌دادند.^۱ به همین دلیل مردم به کلی از آن‌ها جدا شدند و ادامه حکومتشان جز با استبداد و کشتار بی‌گناهان امکان‌پذیر نبود.

سپس امام علیه السلام به سه دلیل دیگر برای نهی از پنهان ماندن زمامدار از مردم توسل می‌جوید که هر یک به تنهایی می‌تواند برای اثبات این واقعیت کافی باشد. نخست می‌فرماید: «زیرا والی فقط یک انسان است و اموری را که مردم از او پنهان می‌دارند نمی‌داند و حق، همیشه علامت مشخصی ندارد و نمی‌توان همیشه «صدق» را در چهره‌های مختلف از «کذب» شناخت؛ (وَإِنَّمَا الْوَالِي بَشَرٌ لَا يَعْرِفُ مَا تَوَارَىٰ عَنْهُ النَّاسُ بِهِ مِنَ الْأُمُورِ، وَلَيْسَتْ عَلَى الْحَقِّ سِمَاتٌ تُعْرَفُ بِهَا ضُرُوبُ الصِّدْقِ مِنَ الْكُذْبِ).»

این دلیل بسیار روشنی است که زمامدار «عَالِمُ الْغَيْبِ وَالشَّهَادَةِ» و حق و باطل نیز همیشه نشان‌دار نیست، بهترین راه شناخت این است که با واقعیات بدون واسطه تماس داشته باشد تا از آنچه در کشورش می‌گذرد به‌طور صحیح باخبر گردد.

ممکن است در این جا سؤال شود که این سخن چگونه با حدیثی که از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده سازگار است آن جا که فرمود: «إِنَّ عَلَى كُلِّ حَقٍّ حَقِيقَةً وَعَلَى كُلِّ

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، ج ۱۷، ص ۹۳.

۲. «سِمَاتٌ» جمع «سِمَةٌ» به معنای علامت است.

صَوَابٍ نُورًا فَمَا وَافَقَ كِتَابَ اللَّهِ فَخُذُوهُ وَمَا خَالَفَ كِتَابَ اللَّهِ فَدَعُوهُ؛ بر هر حقی نشانه‌ای از حقیقت است و بر هر سخن راستی نوری است. آنچه را که (از روایات) موافق کتاب‌الله است بگیرید و آنچه را که مخالف آن است رها سازید.^۱

پاسخ این سؤال روشن است، زیرا حدیث پیامبر ﷺ ناظر به روایات و احکام است که می‌توان آن‌ها را با معیار سنجشی همچون قرآن مجید سنجید و حق را از باطل جدا کرد؛ اما آنچه در عهدنامه مالک آمده مربوط به موضوعات و مصادیق حق و باطل و راست و دروغ است که غالباً نشانه روشنی ندارند.

آن‌گاه امام علیه السلام به سراغ دلیل دوم می‌رود و می‌فرماید: «وانگهی تو از دو حال خارج نیستی: یا مردی هستی که آمادگی برای سخاوت و بذل و بخشش در راه حق داری، بنابراین دلیلی ندارد که خود را پنهان داری و از عطا کردن حق واجب خودداری کنی، و فعل کریمانه‌ای را که باید انجام دهی ترک نمایی، یا مردی بخیل و تنگ نظر هستی، در این صورت (هنگامی که مردم تو را ببینند و این صفت را در تو بشناسند) از بذل و بخشش تو مأیوس می‌شوند و دست از تو برمی‌دارند»؛ (وَإِنَّمَا أَنْتَ أَحَدُ رَجُلَيْنِ: إِمَّا امْرُؤٌ سَخَتْ نَفْسُكَ بِالْبَذْلِ فِي الْحَقِّ، فَفِيمَ احْتِجَابِكَ مِنْ وَاجِبِ حَقِّ تَعْطِيهِ، أَوْ فِعْلٍ كَرِيمٍ تُسَدِّيهِ! ^۲ أَوْ مُبْتَلًى بِالْمَنْعِ، فَمَا أَسْرَعَ كَفَّ النَّاسِ عَنْ مَسْأَلَتِكَ إِذَا أَيْسُوا مِنْ بَدْلِكَ!).

این یک واقعیت است که مردم اگر درباره کسی گرفتار شک و تردید باشند، پیوسته به او مراجعه می‌کنند؛ اما هنگامی که با او تماس نزدیک داشته باشند اگر اهل بذل و بخشش است عطای او را می‌گیرند و به دنبال کار خود می‌روند و اگر

۱. کافی، ج ۱، ص ۶۹، ح ۱.

۲. «تُسَدِّي» از ریشه «إسداء» به معنای بخشیدن و عطا کردن است و از ریشه «سدو» بر وزن «سرو» به معنای دست به سوی چیزی بردن گرفته شده است.

آدمی بخیل است مایوس می شوند و باز هم به سراغ کار خود می روند؛ ولی شخصی که خود را پنهان می دارد ممکن است بر در خانه او پیوسته ازدحام باشد. سپس امام علیه السلام دلیل سوم را بیان می کند، می فرماید: «افزون بر این ها، بسیاری از حوائج مردم نزد تو، هزینه ای برای تو ندارد؛ مانند شکایت از ستمی یا درخواست انصاف در دادوستدی»؛ (مَعَ أَنَّ أَكْثَرَ حَاجَاتِ النَّاسِ إِلَيْكَ مِمَّا لَا مَوْوَنَةَ فِيهِ عَلَيْكَ، مِنْ شَكَاةٍ مَظْلَمَةٍ، أَوْ طَلَبِ انْصَافٍ فِي مُعَامَلَةٍ).

اشاره به این که تمام مراجعات مردم درخواست مالی نیست بسیاری از آن ها درخواست کمک برای حل مشکلات است؛ مثلاً ظالمی به کسی ستمی کرده و مظلوم از تو کمک می خواهد یا معامله ای صورت گرفته و یکی از دو طرف معامله به دیگری زور می گوید، یا بدون مجوز شرعی می خواهد معامله را فسخ کند و یا بدهی خود را بدون دلیل نمی پردازد. در تمام این گونه امور اگر والی در جلساتی با مردم ارتباط مستقیم داشته باشد می تواند از نفوذ و قدرت خود استفاده کند و احقاق حق نماید بی آن که هزینه مالی برای او داشته باشد.

نکته

دیدارهای مستقیم مردمی

تنها در این عهدنامه نیست که امیرالمؤمنین علی علیه السلام به مالک اشتر این توصیه را می کند که سعی کند در ساعات معینی با مردم تماس مستقیم داشته باشد و از مشکلات آن ها آگاه گردد و جلوی مظالم را بگیرد، بلکه در روایات دیگری از معصومان علیهم السلام نیز بر این معنا تأکید شده است.

از جمله یکی از یاران خاص امام علی بن موسی الرضا علیه السلام به نام «بزنطی» می گوید: نامه ای از امام دیدم که به فرزندش امام جواد علیه السلام نوشته است: «يَا أَبَا

۱. «شکاة» به معنای شکایت است.

جَعْفَرٍ بَلَّغْنِي أَنَّ الْمَوْلِيَّ إِذَا رَكِبْتَ أَخْرَجُوكَ مِنَ الْبَابِ الصَّغِيرِ وَإِنَّمَا ذَلِكَ مِنْ بُخْلِ بِهِمْ لَيْثًا يَنَالُ مِنْكَ أَحَدٌ خَيْرًا، فَاسْأَلْكَ بِحَقِّي عَلَيْكَ لَا يَكُنْ مَدَّخُلُكَ وَمَخْرَجُكَ إِلَّا مِنَ الْبَابِ الْكَبِيرِ وَإِذَا رَكِبْتَ فَلْيَكُنْ مَعَكَ ذَهَبٌ وَفِضَّةٌ ثُمَّ لَا يَسْأَلُكَ أَحَدٌ إِلَّا أَعْطَيْتَهُ؛ به

من اطلاع داده‌اند که خادمان تو هنگامی که (به قصد خروج از مسجد) سوار (مركب) می‌شوی تو را از در کوچک بیرون می‌برند (تا مردمی که در برابر در بزرگ ایستاده‌اند با تو ملاقات نکنند) این به دلیل بخلی است که آن‌ها دارند و می‌خواهند خیری از تو به کسی نرسد از تو می‌خواهم به حقی که بر تو دارم (چنین کاری را ترک کنی و) ورود و خروج تو فقط از باب کبیر باشد (تا بتوانی با مردم تماس داشته باشی و بخشی از مشکلات آن‌ها را حل کنی) افزون بر این هنگامی که سوار (مركب) می‌شوی (و می‌خواهی خارج گردی) مقداری درهم و دینار با خود داشته باش و هرکس تقاضایی کرد چیزی به او بده».^۱

در حدیث دیگری از امیرالمؤمنین علیه السلام آمده است: «أَيُّمًا وَالِ احْتَجَبَ عَنْ حَوَائِجِ النَّاسِ احْتَجَبَ اللَّهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ عَنْ حَوَائِجِهِ؛ هر والی‌ای که خود را از برآوردن نیاز مردم پنهان دارد خداوند در قیامت او را از حوائجش پنهان می‌دارد (اجازه نمی‌دهد که به حوائجش برسد)».^۲

البته نمی‌توان انکار کرد که زمان‌ها یکسان نیستند مثلاً در زمان ما یکی از مشکلات مهم، مشکلات امنیتی است که در بسیاری از موارد اجازه نمی‌دهد دولتمردان بدون حاجب و محافظ در میان مردم ظاهر شوند، در حالی که امام علیه السلام در سخنان مذکور دستور می‌داد که تمام حاجبان و پاسداران را از آن مجلس خارج سازند. البته ممکن است نیروهای مخفی تا حدی مشکلات را حل کنند؛ ولی گاه به تنهایی کافی نیست.

۱. بحارالانوار، ج ۵۰، ص ۱۰۲، ح ۱۶.

۲. همان، ج ۷۲، ص ۳۴۵، ح ۴۲.

علاوه بر این، فزونی جمعیت در عصر ما و سهولت ارتباطها از اقصا نقاط کشور با مرکز حکومت سبب می‌شود که این‌گونه مجالس شدیداً مورد هجوم واقع شود. البته نباید آن را تعطیل کرد؛ ولی باید تدبیرهایی برای حل مشکلات این‌گونه ملاقات‌ها اندیشید.

مرحوم مغنیّه در شرح نهج‌البلاغه خود به نکته دیگری نیز در مورد معایب پنهان ماندن والی از مردم اشاره می‌کند که قابل توجه است. می‌گوید: ممکن است بسیاری از صاحب‌نظران و اهل فضل و شخصیت‌های مستقل بخواهند با والی تماس گرفته و نظرات مفید خود را برای حل مشکلات کشور در اختیار او بگذارند. اگر والی خود را از آن‌ها پنهان دارد در واقع آن‌ها را تحقیر کرده و سبب می‌شود که آن‌ها از وی نفرت پیدا کنند (و این خسارت بزرگی است) و بدون شک تحقیر کردن بزرگان و بزرگان داشتن مأموران کوچک خود، سبب حقارت والی می‌شود و گناهی است نابخشودنی، زیرا در واقع کسی را که به توبدی نکرده مجازات کرده‌ای و آن‌کس را که می‌خواهد خشنودی تو را به دست آورد به خشم آورده‌ای، آیا چیزی از این قبیح‌تر و زشت‌تر هست؟^۱

بخش بیست و پنجم

ثُمَّ إِنَّ لِلْوَالِي خَاصَّةً وَبَطَانَةً، فِيهِمْ اسْتِثْنَاءٌ وَتَطَاوُلٌ، وَقَلَّةٌ إِذْ صَافٍ فِي مَعَامَلَةٍ، فَأَحْسِنِ مَادَّةَ أَوْلِيكَ بِقَطْعِ أَسْبَابِ تِلْكَ الْأَحْوَالِ وَلَا تُقْطِعَنَّ لِأَحَدٍ مِنْ حَاشِيَتِكَ وَحَامَتِكَ قَطِيعَةً، وَلَا يَطْمَعَنَّ مِنْكَ فِي اعْتِقَادِ عُقْدَةٍ، تَضُرُّ بِمَنْ يَلِيهَا مِنَ النَّاسِ، فِي شَرْبِ أَوْ عَمَلِ مُشْتَرِكٍ، يَحْمِلُونَ مَوْوَنَتَهُ عَلَى غَيْرِهِمْ، فَيَكُونُ مَهْنًا ذَلِكَ لَهُمْ دُونَكَ، وَعَيْبُهُ عَلَيْكَ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَالزِّمُّ الْحَقُّ مَنْ لَزِمَهُ مِنَ الْقَرِيبِ وَالْبَعِيدِ، وَكُنْ فِي ذَلِكَ صَابِرًا مُحْتَسِبًا، وَاقِعًا ذَلِكَ مِنْ قَرَابَتِكَ وَخَاصَّتِكَ حَيْثُ وَقَعَ، وَابْتِغِ عَاقِبَتَهُ بِمَا يَثْقُلُ عَلَيْكَ مِنْهُ، فَإِنَّ مَعَبَّةَ ذَلِكَ مَحْمُودَةٌ. وَإِنْ ظَنَنْتَ الرَّعِيَّةَ بِكَ حَيْفًا فَأُضْحِرْ لَهُمْ بِعُذْرِكَ، وَاعْدِلْ عَنْكَ ظُنُونَهُمْ بِإِضْحَارِكَ، فَإِنَّ فِي ذَلِكَ رِيَاضَةً مِنْكَ لِنَفْسِكَ، وَرِفْقًا بِرَعِيَّتِكَ، وَإِعْذَارًا تُبْلَغُ بِهِ حَاجَتَكَ مِنْ دَقْوِيهِمْ عَلَى الْحَقِّ.

ترجمه

(اضافه بر این گاه) زمامدار، خاصان و صاحبان اسراری (و نزدیکان و اطرافیان) دارد که خودخواه و برتری طلباند و در دادوستد با مردم عدالت و انصاف را رعایت نمی‌کنند. ریشه ستمشان را با قطع وسایل آن برکن و هرگز به هیچ‌یک از اطرافیان و هواداران خود زمینی از اراضی مسلمانان را وامگذار و نباید آن‌ها طمع کنند که قراردادی به سود آن‌ها منعقد سازی که موجب ضرر هم‌جواران آن زمین باشد؛ خواه در آبیاری یا عمل مشترک دیگر. به گونه‌ای که هزینه‌های آن را بر دیگران تحمیل کنند و در نتیجه سودش فقط برای آن‌هایی باشد و عیب و ننگش در دنیا و آخرت نصیب

تو گردد، حق را درباره آن‌هایی که صاحب حق‌اند رعایت کن؛ چه از نزدیکان تو باشند یا غیر آن‌ها و در این باره شکبیا باش و به حساب خدا بگذار (و پاداش آن را از او بخواه) هرچند این کار موجب فشار بر خویشاوندان و یاران نزدیک تو شود. سنگینی این کار را بپذیر، زیرا سرانجامش پسندیده است و هرگاه رعایا درباره تو گمان بی‌عدالتی ببرند عذر خویش را آشکارا با آنان در میان بگذار و با بیان عذر خویش گمان آن‌ها را درباره خود (در مورد آنچه موجب بدبینی شده) اصلاح کن، زیرا این امر از یک سو موجب تربیت اخلاقی تو می‌شود و از سوی دیگر ارفاق و ملاحظتی است درباره رعیت و بیان عذری است که تو را به مقصودت که وادار ساختن آن‌ها به رعایت حق است می‌رساند.

شرح و تفسیر

باز یاده‌خواهی اطرافیان مبارزه کن

امام علیه السلام در این بخش از عهدنامه چند دستور مهم دیگر به مالک می‌دهد که همه آن‌ها سرنوشت‌ساز است.

نخست می‌فرماید: «(اضافه بر این گاه) زمامدار، خاصان و صاحبان اسراری (و نزدیکان و اطرفیانی) دارد که خودخواه و برتری طلب‌اند و در دادوستد با مردم عدالت و انصاف را رعایت نمی‌کنند»؛ (ثُمَّ إِنَّ لِلْوَالِي حَاصَّةً وَبِطَانَةً^۱، فِيهِمْ اسْتِثْنَاءٌ^۲ وَتَطَاوُلٌ^۳، وَقِلَّةٌ اِنْصَافٍ فِي مُعَامَلَةٍ).

۱. «بِطَانَةٌ» به معنای لباس زیرین است در مقابل «ظَهَارَةٌ» که به لباس رویین گفته می‌شود، نیز به افرادی که محرم اسرار هستند «بِطَانَةٌ» گفته می‌شود و منظور امام علیه السلام از این واژه معنای اخیر است.

۲. «اسْتِثْنَاءٌ» به معنای چیزی را به خود اختصاص دادن از ریشه «أَثَر» در اصل به معنای علامتی بر چیزی گذاشتن گرفته شده و از آن جا که وقتی انسان چیزی را به خود اختصاص می‌دهد گویی اثری بر آن می‌گذارد این ماده در آن معنا به کار رفته است.

۳. «تَطَاوُلٌ» به معنای برتری جویی از ریشه «طَوَّل» به معنای مرتفع شدن گرفته شده است.

آنچه امام علیه السلام در این جا به آن اشاره کرده یک واقعیت تلخ و گسترده تاریخی است که همواره دنیاپرستان و فرصت طلبان، خود را به مراکز قدرت نزدیک می کنند و با اظهار اخلاص و فداکاری کامل به آن ها تقرب می جویند تا به وسیله آن ها بخش هایی از بیت المال در اختیار آنان و منسوبان شان قرار بگیرد و بر دوش مردم مظلوم سوار شوند و اموال و منافع آن ها را غارت کنند. امام علیه السلام به مالک اشتر هشدار می دهد که مراقب این گروه باشد.

سپس دستور قاطعی در این زمینه صادر کرده، در ادامه سخن می فرماید: «ریشه ستمشان را با قطع وسایل آن برکن و هرگز به هیچ یک از اطرافیان و هواداران خود زمینی از اراضی مسلمانان را وامگذار و نباید آن ها طمع کنند که قراردادی به سود آن ها منعقد سازی که موجب ضرر هم جواران آن زمین باشد؛ خواه در آبیاری یا عمل مشترک دیگر. به گونه ای که هزینه های آن را بر دیگران تحمیل کنند و در نتیجه سودش فقط برای آن ها باشد و عیب و ننگش در دنیا و آخرت نصیب تو گردد»؛ (فَاحْسِمُ^۱ مَادَّةَ أُوْلَيْكَ بِقَطْعِ اَسْبَابِ تِلْكَ الْاَحْوَالِ، وَلَا تُقْطِعَنَّ^۲ لِاحِدٍ مِنْ حَاشِيَتِكَ وَحَامَّتِكَ^۳ قَطِيعَةً وَلَا يَطْمَعَنَّ مِنْكَ فِي اعْتِقَادِ عَقْدَةٍ، تَضُرُّ بَمَنْ يَلِيهَا مِنَ النَّاسِ، فِي شَرْبِ اَوْ عَمَلٍ مُشْتَرِكٍ يَحْمِلُونَ مَوْنَهُ عَلَى غَيْرِهِمْ، فَيَكُونُ مَهْنًا^۴ ذَلِكَ لَهُمْ دُونَكَ، وَعَيْبُهُ عَلَيْكَ فِي الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ).

این تعبیرات با صراحت بیانگر این حقیقت است که شخص والی و زمامدار باید دست رد بر سینه گروه فرصت طلب سودجوی حاشیه نشین بزند و هرگز

۱. «احسیم» صیغه امر از ریشه «حسم» بر وزن «رسم» به معنای قطع کردن گرفته شده است.

۲. «لا تقطعن» از ریشه «قطع» به معنای جدا کردن گرفته شده و این واژه هنگامی که به باب افعال می رود به معنای تخصیص دادن چیزی به کسی مثلاً زمینی را در اختیار کسی قرار دادن می باشد.

۳. «حامته» به معنای نزدیکان و خاصان و خویشاوندان است از ریشه «حم» به معنای گرم کردن گرفته شده به مناسبت این که علاقه و دوستی آن ها گرم و داغ است. به همین دلیل دوست صمیمی را «حمیم» می گویند.

۴. «مهنا» به معنای چیز مرغوب و گوار است.

تسلیم خواسته‌های آن‌ها نشود و زمین‌هایی را که به مسلمانان تعلق دارد در اختیار آنان نگذارد، زیرا آن‌ها به سبب نفوذی که در مرکز اصلی قدرت دارند سعی می‌کنند تمام هزینه‌های این املاک را که قاعدتاً باید در میان همه کسانی که ملک مشترک دارند تقسیم شود به زور به گردن دیگران بیندازند و منفعت خالص را از آن خود کنند؛ کاری که ظلم فاحش و خیانت آشکار است.

شایان توجه است که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله به فرمان خدا زکات را بر بنی‌هاشم تحریم کرد مبادا از خویشاوندی آن حضرت استفاده کنند و بخش‌های عظیمی از زکات را در اختیار خود بگیرند. حتی در روایت آمده است: «هنگامی که جمعی از بنی‌هاشم خدمت آن حضرت رسیدند و عرض کردند: اجازه بده جمع‌آوری زکات حیوانات بر عهده ما باشد. (ما از زکات سهمی نمی‌خواهیم ولی) سهم «والعالمین علیها» (کسانی که زکات را جمع‌آوری می‌کنند) را به ما ده و گفتند که ما از دیگران به این کار سزاوارتریم. پیغمبر صلی الله علیه و آله فرمود: زکات (حتی سهم جمع‌آوری کنندگان آن) بر من و شما حرام است؛ ولی به من وعده شفاعت داده شده ... آیا فکر می‌کنید دیگران را (در شفاعت کردن) بر شما مقدم می‌دارم؟»^۱

دور نگه داشتن خویشاوندان و اطرافیان از حکومت و دسترسی به بیت‌المال، تا مدتی در میان مسلمانان رواج داشت؛ ولی هنگامی که زمان خلافت عثمان فرارسید، اوضاع به کلی دگرگون شد؛ بنی‌امیه و بنی‌مروان اطراف او را گرفتند؛ هم پست‌ها و مقام‌ها را در میان خود تقسیم کردند هم بیت‌المال و اراضی مسلمانان را. نتیجه آن شورش عظیمی بود که باعث ریخته شدن خون خلیفه شد.

هنگامی که نوبت به امام امیرمؤمنان علیه السلام رسید اوضاع به کلی تغییر یافت تا آن‌جا که حتی برادرش عقیل اجازه نیافت سهم مختصری بیشتر از دیگران از بیت‌المال داشته باشد و چون حکومت به معاویه و بنی‌امیه و پس از آن‌ها به

۱. کافی، ج ۴، ص ۵۸، ح ۱.

بنی عباس رسید غوغایی برپا شد، اموال مسلمانان و بیت‌المال در میان بستگان و اطرافیان و چاپلوسان تقسیم شد و در عوض، آن‌ها با خشونت تمام از حکومت دفاع کردند و صداها را در سینه‌ها خاموش ساختند و غالب شورش‌هایی که پیدا شد بر اثر همین مظالم بود.

تنها از عمر بن عبدالعزیز نقل می‌کنند که وقتی احساس کرد ممکن است این امر سرچشمه شورش عظیمی شود دستور اکید داد که تمام این اموال به بیت‌المال مسترد گردد و جلوی این امتیازات گرفته شود.

این امر در دنیای امروز نیز کاملاً رواج دارد، اشخاص و گروه‌های وابسته به حکومت از امتیازهای خاصی برخوردارند. همین امر سبب ناآرامی‌های فراوان و شورش‌های خطرناک است.

امام علیه السلام در دومین دستور می‌فرماید: «حق را درباره آن‌هایی که صاحب حق‌اند رعایت کن؛ چه از نزدیکان تو باشند یا غیر آن‌ها و در این باره شکیباش و به حساب خدا بگذار (و پاداش آن را از او بخواه) هرچند این کار موجب فشار بر خویشاوندان و یاران نزدیک تو شود. سنگینی این کار را بپذیر، زیرا سرانجامش پسندیده است»؛ (وَالزَّمِ الْحَقَّ مَنْ لَزِمَهُ مِنَ الْقَرِيبِ وَالْبَعِيدِ، وَكُنْ فِي ذَلِكَ صَابِرًا مُحْتَسِبًا، وَاقِعًا ذَلِكَ مِنْ قَرَابَتِكَ وَخَاصَّتِكَ حَيْثُ وَقَعَ، وَابْتِغِ عَاقِبَتَهُ بِمَا يَتَّقُلُ عَلَيْكَ مِنْهُ، فَإِنَّ مَغَبَّةَ ذَلِكَ مَحْمُودَةٌ).

این همان چیزی است که امروز از آن به مقدم داشتن ضابطه بر رابطه تعبیر می‌شود و کاری است بسیار مشکل که انسان حق را بر پیوندهای خویشاوندی و دوستان نزدیک و همکاران خود مقدم دارد و معاونان خود را در برابر حق به فراموشی بسپرد و اگر خواسته آن‌ها برخلاف حق است اجرای حق را بر خواسته آن‌ها مقدم بدارد. همان چیزی که نمونه کامل و معروفش داستان خود امام علیه السلام با

۱. «مَغَبَّة» به معنای عاقبت و نتیجه چیزی است.

برادرش عقیل است و همچنین نامه‌ای که برای عثمان بن حنیف نوشت و به علت انحراف کوچک او از مسیر حق، به شدت وی را سرزنش فرمود.

در حدیثی از امام صادق علیه السلام می‌خوانیم که فرمود: امیرمؤمنان به عمر بن خطاب چنین فرمود: «ثَلَاثٌ إِنْ حَفِظْتَهُنَّ وَعَمِلْتَ بِهِنَّ كَفَتَكَ مَا سِوَاهُنَّ وَإِنْ تَرَكْتَهُنَّ لَمْ يَنْفَعَكَ شَيْءٌ سِوَاهُنَّ؛ سه چیز است که اگر آن‌ها را حفظ کنی و به آن‌ها عمل نمایی تو را از غیر آن بی‌نیاز می‌کند و اگر آن‌ها را ترک گویی چیزی غیر از آن تو را سودی نمی‌بخشد».

عمر گفت: «وَمَا هُنَّ يَا أَبَا الْحَسَنِ؛ ای ابو الحسن! آن سه چیز چیست؟» امام فرمود: «إِقَامَةُ الْحُدُودِ عَلَى الْقَرِيبِ وَالْبُعِيدِ، وَالْحُكْمُ بِكِتَابِ اللَّهِ فِي الرِّضَا وَالسَّخَطِ، وَالْقِسْمُ بِالْعَدْلِ بَيْنَ الْأَحْمَرِ وَالْأَسْوَدِ؛ اجرای حد درباره نزدیکان و دوران (به‌طور یکسان) و حکم بر طبق کتاب خدا در حالت خشنودی و غضب و تقسیم عادلانه در میان سفید و سیاه».

عمر گفت: «لَعَمْرِي لَقَدْ أَوْجَزْتُ وَأَبْلَغْتُ؛ به جانم سوگند که مختصر گفتمی و حق مطلب را ادا کردی».^۱

تعبیر «فَإِنَّ مَعْبَةَ ذَلِكَ مَحْمُودَةٌ» اشاره به این است که رعایت عدالت و عدم تبعیض در میان نزدیکان و غیر آن‌ها در دنیا عاقبت نیکی دارد، زیرا سبب اطمینان و خشنودی توده مردم و همراهی آن‌ها با حکومت می‌شود و در آخرت نیز ثواب نیکوکاران و مجاهدان را دارد.

آن‌گاه امام علیه السلام سومین دستور مهم را صادر می‌فرماید که بسیاری از مشکلات حکومت را کم می‌کند. می‌فرماید: «هرگاه رعایا درباره تو گمان بی‌عدالتی ببرند عذر خویش را آشکارا با آنان در میان بگذار و با بیان عذر خویش گمان آن‌ها را درباره خود (درمورد آنچه موجب بدبینی شده) اصلاح کن، زیرا این امر از

۱. تهذیب الأحکام، ج ۶، ص ۲۲۷، ح ۷.

یک سو موجب تربیت اخلاقی تو می شود و از سوی دیگر ارفاق و ملاحظتی است درباره رعیت و بیان عذری است که تو را به مقصودت که وادار ساختن آنها به رعایت حق است می رساند؛ (وَإِنْ ظَنَنْتَ الرَّعِيَّةَ بِكَ حَيْفًا فَأُضْحِرْ^۲ لَهُمْ بِعُدْرِكَ، وَأَعْدِلْ^۳ عَنْكَ ظُنُونَهُمْ بِإِصْحَارِكَ، فَإِنَّ فِي ذَلِكَ رِيَاضَةً مِنْكَ لِنَفْسِكَ، وَرِفْقًا بِرِعِيَّتِكَ، وَإِعْذَارًا تَبْلُغُ بِهِ حَاجَتَكَ مِنْ تَقْوِيهِمْ^۴ عَلَى الْحَقِّ).

می دانیم که یکی از مشکلات حکومت ها این است که بسیاری از مردم از جزئیات مسائلی که در جامعه می گذرد ناآگاه اند و گاه زمامدار عادل برای حل مشکلات و اصلاح امور دست به اقداماتی می زند که دلیلش بر آنها مخفی است. همین امر موجب بدگمانی مردم می شود و اگر این بدگمانی ها روی هم انباشته گردد ممکن است مردم را از حکومت جدا سازد، از این رو هرگاه والی و زمامدار احساس کند برای مردم سوء ظنی درباره مسئله ای پیدا شده، باید آشکارا دلیل منطقی کار خود را بیان دارد تا آنها آرامش فکر پیدا کنند و سوء ظنشان برطرف شود.

در اسلام یکی از بهترین فرصت ها برای زمامداران، استفاده کردن از خطبه های نماز جمعه است که قریب و بعید و نزدیکان و غیر آنها در آن جمع اند و او می تواند خود به طور مستقیم یا توسط نایبانش مسائل را بشکافد و دلایل انجام هر کاری را که موجب بدگمانی شده آشکارا بگوید.

امروز با توجه به گستردگی رسانه ها، معمولاً با مصاحبه یا دادن بیانیه در

۱. «حَيْفٌ» به معنای ظلم و ستم و بی انصافی است و از آن جا که وقتی چیزی به وسیله ظلم و ستم از دست برود انسان افسوس می خورد، این واژه امروز به معنای افسوس خوردن به کار می رود.

۲. «أُضْحِرْ» فعل امر از ریشه «صَحْرًا» به معنای بیابان گرفته شده و «إِصْحَارٌ» یعنی به بیابان رفتن. از آن جا که در بیابان همه چیز ظاهر و آشکار می شود، این ماده به معنای آشکار ساختن به کار رفته و در کلام امام علیه السلام نیز به همین معناست.

۳. «أَعْدِلْ» از ریشه «عَدُولٌ» به معنای برگرداندن گرفته شده است.

۴. «تَقْوِيْمٌ» به معنای صاف و راست کردن و کجی ها را از بین بردن است.

این‌گونه موارد اقدام می‌کنند؛ ولی آن‌ها که عذر موجهی ندارند به‌زودی رسوا می‌شوند و پایه‌های قدرتشان به لرزه درمی‌آید.

این نکته نیز قابل توجه است که امام علیه السلام برای افشاگری در موارد سوءظن رعیت دو فایده مهم ذکر فرموده است: اول: رفع سوءظن مردم از طریق بیان واقعیت‌ها و شرح امکانات و تنگناها. دوم: ریاضت نفس والی و زمامدار، زیرا او با این عمل، گویی خود را در اختیار مردم گذاشته و از اوج قدرت فرود آمده و همچون یک دوست و برادر، با آن‌ها متواضعانه سخن می‌گوید و این تواضع مایه ریاضت نفس و پرورش روح و اخلاق زمامدار است.

پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز بارها اقدام به این کار فرموده و اسوه عملی برای این دستور بود، از جمله:

۱. به‌هنگام تقسیم غنائم فراوان جنگ حنین، زمانی که برای رؤسای تازه‌مسلمان قریش مانند ابوسفیان و بعضی دیگر یک‌صد شتر سهمیه قرار داد و سهم مهاجران و انصار پیشین را بسیار کم و در حدود چهار شتر مقرر فرمود، گروهی از آن‌ها سخت ناراحت شدند و بعضی پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله را به عدم رعایت عدالت در تقسیم غنیمت متهم کردند. در این‌جا پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله عذر خود را آشکارا بیان کرد، به آن‌ها فرمود: من با این کار محبت این افراد را به اسلام جلب کردم تا مسلمان شوند ولی شما را به اسلامتان (که در وجودتان ریشه‌دار است و گذاشتم) آیا دوست ندارید گروهی شتر و گوسفند ببرند ولی شما محبت و ایمان به رسول الله را با خود ببرید؟^۱

۲. نمونه دیگر جریانی است که در صلح حدیبیه اتفاق افتاد. پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله در این صلح که با مشرکان مکه برقرار کرد اولاً حاضر شد بدون انجام اعمال عمره - با این‌که خود و یارانش احرام بسته بودند - به مدینه بازگردد و ثانیاً

۱. سیره ابن هشام، ج ۲، ص ۳۲۰ و تاریخ طبری، ج ۲، ص ۳۶۱، حوادث سال هشتم هجرت.

شرط‌هایی را که به نفع قریش در این صلح‌نامه آمده بود بپذیرد که این مسئله بر یارانش سنگین بود.

از جمله کسانی که زبان به اعتراض گشودند عمر بود. در روایتی آمده که او گفت: «مَا شَكَّتُ فِي الْإِسْلَامِ قَطُّ كَشَكِّي يَوْمَ حُدَيْبِيَّةَ؛ هیچ‌گاه در اسلام شکی مانند شک روز حدیبیه نکردم» خدمت پیغمبر ﷺ آمد و عرض کرد: آیا ما مسلمان نیستیم؟ فرمود: هستید. عرض کرد: آیا آن‌ها مشرک نیستند؟ فرمود: هستند. عرض کرد: پس چرا ما این همه خفت و خواری را در دین خود بپذیریم؟ پیامبر ﷺ یاران خود را مخاطب قرار داد و فرمود: این از ناحیه من نبود؛ خدا چنین دستور صلحی را به من داده و احدی نمی‌تواند با امر پروردگار مخالفت کند و بدانید که خدا مرا ضایع نخواهد کرد (و پیروزی‌ها در پیش است).^۱

۳. در حدیثی از امام صادق علیه السلام می‌خوانیم که می‌فرمود: چیزی «از مواد غذایی» خدمت پیغمبر آوردند تا (میان اهل صفة) تقسیم کند؛ ولی به اندازه‌ای نبود که به همه برسد، از این رو تنها به جمعی از آن‌ها داد و چون ممکن بود دیگران قلباً ناراحت شوند و معترض باشند، مقابل آن‌ها آمد و فرمود: ای اهل صفة! مقدار کمی برای ما آورده بودند؛ من دیدم به همه نمی‌رسد، آن را به افرادی که نیاز بیشتری داشتند دادم (و در آینده جبران خواهد شد).^۲

۱. سیره ابن هشام، ج ۲، ص ۲۱۵.

۲. وسائل الشیعة، ج ۶، کتاب الزکات، باب ۲۸، ح ۲؛ منهاج البراعة، ج ۲۰، ص ۲۹۶.

بخش بیست و ششم

وَلَا تَدْفَعَنَّ صَلْحاً دَعَاكَ إِلَيْهِ عَدُوُّكَ وَلِلَّهِ فِيهِ رِضَىٰ فَإِنَّ فِي الصُّلْحِ
دَعَاةَ لِحُنُودِكَ، وَرَاحَةً مِّنْ هُمُومِكَ، وَأَمْنًا لِّبِلَادِكَ، وَلَكِنَّ الْحَذَرَ كُلَّ
الْحَذَرِ مِّنْ عَدُوِّكَ بَعْدَ صَلْحِهِ، فَإِنَّ الْعَدُوَّ رَبُّمَا قَارِبٌ لِّتَعَقُّلٍ، فَخُذْ
بِالْحَزْمِ، وَانْتَهَمِ فِي ذَلِكَ حُسْنَ الظَّنِّ. وَإِنْ عَقَدْتَ بَيْنَكَ وَبَيْنَ عَدُوِّكَ
عُقْدَةً، أَوْ الْبَسْتَهُ مِنْكَ ذِمَّةً، فَحُطَّ عَهْدُكَ بِالْوَفَاءِ، وَارْزَعْ ذِمَّتَكَ بِالْأَمَانَةِ،
وَاجْعَلْ نَفْسَكَ جُنَّةً دُونَ مَا أُعْطِيتَ، فَإِنَّهُ لَيْسَ مِنْ فَرَائِضِ اللَّهِ شَيْءٌ
النَّاسُ أَشَدُّ عَلَيْهِ اجْتِمَاعاً، مَعَ تَفَرُّقِ أَهْوَائِهِمْ، وَتَشْتَبِ آرَائِهِمْ، مِنْ تَعْظِيمِ
الْوَفَاءِ بِالْعَهْودِ. وَقَدْ لَزِمَ ذَلِكَ الْمُشْرِكُونَ فِيمَا بَيْنَهُمْ دُونَ الْمُسْلِمِينَ لِمَا
اسْتَوْبَلُوا مِنْ عَوَاقِبِ الْعُدْرِ؛ فَلَا تُعْدِرَنَّ بِذِمَّتِكَ، وَلَا تَحْسِنَنَّ بِعَهْدِكَ،
وَلَا تَحْتَلِنَنَّ عَدُوَّكَ، فَإِنَّهُ لَا يَجْتَرِي عَلَى اللَّهِ إِلَّا جَاهِلٌ سَقِيٌّ. وَقَدْ جَعَلَ
اللَّهُ عَهْدَهُ وَذِمَّتَهُ أَمْنًا أَفْضَاهُ بَيْنَ الْعِبَادِ بِرَحْمَتِهِ، وَحَرِيماً يَسْكُنُونَ إِلَيْهِ
مَنْعَتِهِ، وَيَسْتَفِيضُونَ إِلَيْهِ جِوَارِهِ، فَلَا إِذْعَالَ وَلَا مُدَاسَّةَ وَلَا خِدَاعَ
فِيهِ، وَلَا تَعْقِدْ عَقْداً تُجَوِّزُ فِيهِ الْعِلَلَ، وَلَا تُعَوِّلَنَّ عَلَى لَحْنِ قَوْلٍ بَعْدَ
التَّكْيِيدِ وَالتَّوَثُّقِ وَلَا يَدْعُوَنَّكَ ضَيْقُ أَمْرٍ، لَزِمَكَ فِيهِ عَهْدُ اللَّهِ، إِلَى طَلَبِ
انْدِفْسَاحِهِ بِغَيْرِ الْحَقِّ، فَإِنَّ صَبْرَكَ عَلَى ضَيْقِ أَمْرٍ تَرْجُو انْدِفْرَاجَهُ وَفَضْلَ
عَاقِبَتِهِ، خَيْرٌ مِنْ عُدْرِ تَخَافُ تَبِعْتَهُ، وَأَنْ تُحِيطَ بِكَ مِنَ اللَّهِ فِيهِ طِلْبَةٌ،
لَا تَسْتَقْبِلُ فِيهَا دُنْيَاكَ وَلَا آخِرَتَكَ.

ترجمه

هرگز صلحی را که از جانب دشمن پیشنهاد می شود و رضای خدا در آن است

رد مکن، چراکه در صلح برای سپاهت آرامش (و تجدید قوا) و برای خودت راحتی از هم و غم‌ها و برای کشورت امنیت است؛ اما پس از صلح با دشمنت، از او سخت برحذر باش، زیرا دشمن گاه نزدیک می‌شود که غافلگیر سازد، بنابراین دوراندیشی را به کار گیر و در این مورد خوش بینی را کنار بگذار.

و اگر پیمانی میان خود و دشمنت بستی یا لباس امان بر او پوشاندی (و او را پناه دادی) به عهدهت وفا کن و قرارداد خود را محترم بشمار و جان خویش را در برابر تعهدات سپر قرار ده، زیرا هیچ یک از فرائض الهی همچون بزرگداشت «وفای به عهد و پیمان» نیست و مردم جهان با تمام اختلافات و تشتت آرای که دارند درباره آن اتفاق نظر دارند. حتی مشرکان زمان جاهلیت - علاوه بر مسلمین - آن را مراعات می‌کردند، چراکه عواقب دردناک پیمان شکنی را آزموده بودند.

بنابراین هرگز پیمان شکنی نکن و در عهد و پیمان خود خیانت روا مدار و دشمنت را فریب نده، زیرا هیچ کس جز شخص جاهل و شقی (چنین) گستاخی را در برابر خداوند روا نمی‌دارد. خداوند عهد و پیمانی را که با نام او منعقد می‌شود به رحمت خود مایه آسایش بندگان و حریم امنی برای آنها قرار داده تا به آن پناه برند و برای انجام کارهای خود در کنار آن بهره بگیرند، لذا نه فساد، نه تدلیس و نه خدعه و نیرنگ در عهد و پیمان روا نیست.

(اضافه بر این) هرگز پیمانی را که در آن تعبیراتی است که جای اشکال (و سوء استفاده دشمن) در آن وجود دارد منعقد مکن و (همان گونه که نباید عبارتی در عهدنامه باشد که دشمن از آن سوء استفاده کند) تو نیز بعد از محکم سازی عبارات عهدنامه، بر بعضی از تعبیرات سست و آسیب پذیر برای شکستن پیمان تکیه نکن و هیچ گاه نباید قرار گرفتن در تنگناها به سبب الزامهای پیمان الهی تو را وادار سازد که برای فسخ آن از طریق ناحق اقدام کنی، زیرا شکیبایی تو در تنگنای پیمانها که (به لطف خداوند) امید گشایش و پیروزی در

پایان آن داری بهتر از پیمان شکنی و خیانتی است که از مجازات آن می ترسی. همان پیمان شکنی ای که سبب مسئولیت الهی می گردد که نه در دنیا می توانی پاسخ گوی آن باشی، نه در آخرت.

شرح و تفسیر

احترام به عهد و پیمان از مهم ترین واجبات است

امیر مؤمنان علیه السلام در این بخش، مسائل مهمی را درباره دشمنان و طرز برخورد با آنها در صلح و جنگ بیان می کند، نخست می فرماید: «هرگز صلحی را که از جانب دشمن پیشنهاد می شود و رضای خدا در آن است رد مکن؛ چراکه در صلح برای سپاهت آرامش (و تجدید قوا) و برای خودت راحتی از هم و غم ها و برای کثورت امنیت است»؛ (وَلَا تَدْفَعَنَّ صَلْحًا دَعَاكَ إِلَيْهِ عَدُوُّكَ وَلِلَّهِ فِيهِ رِضَىٰ فَإِنَّ فِي الصَّلْحِ دَعَا الْجُنُودِكَ، وَرَاحَةً مِنْ هُمُومِكَ، وَأَمْنًا لِبِلَادِكَ).

تعبیر «وَلِلَّهِ فِيهِ رِضَىٰ» اشاره به صلح عادلانه است؛ صلحی که سبب سرشکستگی ملت اسلام نشود و در آن اجحافی بر دشمن نباشد؛ صلحی عادلانه و پرفایده. این تعبیر ممکن است اشاره به این موضوع نیز باشد که ممکن است بعضی از افراد پرتوقع و تندرو به صلح رضایت ندهند در حالی که رضای خدا در آن است مانند صلح حدیبیه که رضای خداوند و پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله در آن بود؛ ولی بعضی از تندروان با آن به مخالفت برخاستند و سرانجام فهمیدند اشتباه از آنان بوده است. به عکس گاهی گروهی طرفدار صلح اند در حالی که خدا از آن راضی نیست مانند آنچه در صفین واقع شد که گروهی فریب خورده و نادان بعد از مشاهده قرآن ها بر سر نیزه ها بر صلح با معاویه اصرار داشتند در حالی که این صلح مایه بدبختی مسلمانان شد و اگر جنگ کمی ادامه می یافت کار برای همیشه یکسره می شد.

۱. «دَعَا» به معنای سکون و آرامش است و از ریشه «ودع» بر وزن «منع» گرفته شده است.

در عصر ما گاه دولت‌های استعماری دم از صلح با ملت‌ها می‌زنند؛ صلحی که به گفته مرحوم مَعْنِیّه در شرح نهج البلاغه‌اش در سه چیز خلاصه می‌شود: روی کار آمدن حکومتی مزدور؛ اقتصادی که مصالح استعمارگران را تأمین کند و تشکیلات اداری و نظامی‌ای که تابع اراده آن‌ها باشد. و اظهار می‌دارند که اگر این سه تأمین بشود هر شرط دیگری را خواهند پذیرفت در حالی که نتیجه آن جز بدبختی و شکست همه‌جانبه نخواهد بود.^۱

بدیهی است که منظور از رضایت خداوند همان تأمین مصالح اسلام و مردم مسلمان است که به وسیله اندیشمندان و مشاوران آگاه حکومت تضمین می‌شود. فواید سه‌گانه‌ای که امام علیه السلام در این جا برای صلح بیان فرموده کاملاً جامع است، زیرا صلح نتیجه‌ای برای لشکر، ثمره‌ای برای زمامدار و فایده‌ای برای مردم دارد؛ لشکر آرامش پیدا می‌کند و می‌تواند برای دفع هرگونه حمله دشمن خود را آماده‌تر از پیش سازد و زمامدار که به‌هنگام جنگ تمام فکرش متوجه برنامه‌های آن می‌شود از این افکار آزاردهنده راحت می‌گردد و به تمشیت سایر امور می‌پردازد و مردم هم احساس امنیت می‌کنند و به پیشبرد کارهای اجتماعی و فرهنگی و اقتصادی می‌پردازند.

این تعبیرات نشان می‌دهد که جنگ، بلایی بزرگ است و حتی الامکان باید از آن پرهیز کرد مگر آن‌که خطری برای کشور اسلام احساس شود که در آن جا باید شجاعانه ایستاد.

امام علیه السلام در ادامه این سخن به نکته مهم دیگری اشاره می‌کند، می‌فرماید: «اما پس از صلح با دشمن سخت از او برحذر باش، زیرا دشمن گاه نزدیک می‌شود که غافلگیر سازد، بنابراین دوراندیشی را به کار گیر و در این مورد خوش‌بینی را کنار بگذار»؛ (وَلَكِنَّ الْحَذَرَ كُلَّ الْحَذَرِ مِنْ عَدُوِّكَ بَعْدَ صُلْحِهِ، فَإِنَّ الْعَدُوَّ رُبَّمَا قَارَبَ لِيَتَغَفَّلَ، فَخُذْ بِالْحَزْمِ، وَاتَّهِمْ فِي ذَلِكَ حُسْنَ الظَّنِّ).

۱. فی ظلال نهج البلاغه، ج ۴، ص ۱۱۲.

این یک واقعیت است که پیشنهاد صلح از سوی دشمن همیشه صادقانه نیست و نمی‌توان آن را دلیل بر صلح‌طلبی وی دانست، گرچه باید پیشنهاد صلح شرافتمندانه را پذیرفت؛ ولی نباید به آن دل بست و اطمینان کرد. تاریخ گذشته و معاصر نمونه‌های زیادی از صلح کاذب را به خاطر دارد.

این‌که امام علیه السلام می‌فرماید: «حسن ظن و خوش‌بینی را در این جا کنار بگذار»، با این‌که در اسلام، اصل بر خوش‌بینی است، به این علت است که طرف مقابل، دشمن است نه دوست.

آن‌گاه امام علیه السلام دستور مهم دیگری در برابر دشمنان بیان می‌دارد و با تأکید تمام به آن می‌پردازد؛ تأکیدی که نشانه روح عدالت و جوانمردی و اخلاق انسانی در اسلام است؛ می‌فرماید: «اگر پیمانی میان خود و دشمنت بستی یا لباس امان بر او پوشاندی (و او را پناه دادی) به عهدهت وفا کن و قرارداد خود را محترم بشمار و جان خویش را در برابر تعهداتت سپر قرار ده»؛ (وَإِنْ عَقَدْتَ بَيْنَكَ وَبَيْنَ عَدُوِّكَ عُقْدَةً، أَوْ أَلْبَسْتَهُ مِنْكَ ذِمَّةً، فَحُطِّ عَهْدُكَ بِالْوَفَاءِ، وَارَعَ ذِمَّتَكَ بِالْأَمَانَةِ، وَاجْعَلْ نَفْسَكَ جُنَّةً دُونَ مَا أُعْطِيتَ).

از آن‌جا که مسأله عهد و پیمان‌ها و پایبندی به آن‌ها نقش بسیار مهمی در مسأله صلح در جهان بشری دارد، امام علیه السلام با ذکر چند دلیل بر آن تأکید می‌نهد، می‌فرماید: «زیرا هیچ‌یک از فرائض الهی همچون بزرگداشت «وفای به عهد و پیمان» نیست و مردم جهان با تمام اختلافات و تشتت آرای‌ها که دارند درباره آن اتفاق نظر دارند»؛ (فَإِنَّهُ لَيْسَ مِنْ فَرَائِضِ اللَّهِ شَيْءٌ النَّاسُ أَشَدُّ عَلَيْهِ اجْتِمَاعاً، مَعَ تَفَرُّقِ أَهْوَائِهِمْ، وَتَشْتَّتِ آرَائِهِمْ، مِنْ تَعْظِيمِ الْوَفَاءِ بِالْعُهُودِ).

اشاره به این‌که همه مردم جهان در طول تاریخ وفای به عهد و پیمان‌ها را که در میان کشورهای و قبایل بسته می‌شود لازم شمرده و می‌شمرند و مخالفت با آن را ننگ می‌دانند، هرچند نمونه‌هایی از پیمان‌شکنی در گذشته و حال داشته‌ایم؛ ولی

پیمان شکنان هم اصرار داشته‌اند که کار خود را به نوعی توجیه کنند که رنگ پیمان شکنی به خود نگیرد تا مورد نکوهش همگان واقع نشوند.

آن‌گاه به سراغ دلیل دیگری رفته، می‌فرماید: «حتی مشرکان زمان جاهلیت - علاوه بر مسلمین - آن را مراعات می‌کردند، چراکه عواقب دردناک پیمان شکنی را آزموده بودند»؛ (وَقَدْ لَزِمَ ذَلِكَ الْمُشْرِكُونَ فِيمَا بَيْنَهُمْ دُونَ الْمُسْلِمِينَ لِمَا اسْتَوْبَلُوا^۱ مِنْ عَوَاقِبِ الْغَدْرِ).

می‌دانیم که عرب در زمان جاهلیت تقریباً از تمام ارزش‌های اخلاقی و انسانی دور افتاده بود؛ غارتگری و کشتار را جزء افتخارات خود می‌شمرد؛ ولی با این حال اگر قبیله‌ای عهد و پیمانی را با قبیله دیگری می‌بست حتی الامکان آن را محترم می‌شمرد و پیمان شکنی را گناه بزرگی می‌دانست.

در اسلام نیز وفای به عهد در برابر دوست و دشمن یکی از اصول مسلم است. در حدیثی می‌خوانیم که شخصی از محضر امام سجاد علیه السلام درخواست کرد: «أَخْبِرْنِي بِجَمِيعِ شَرَائِعِ الدِّينِ؛ تمام اصول اساسی دین را برای من بیان فرما». امام علیه السلام فرمود: «قَوْلُ الْحَقِّ وَالْحُكْمُ بِالْعَدْلِ وَالْوَفَاءُ بِالْعَهْدِ؛ سخن حق و حکم به عدالت و وفای به عهد، شرایع دین هستند».^۲

آن‌گاه امام علیه السلام در ادامه همین سخن، با دو بیان دیگر، شدیداً از پیمان شکنی نهی می‌کند، نخست می‌فرماید: «بنابراین هرگز پیمان شکنی نکن و در عهد و پیمان خود خیانت روا مدار و دشمنت را فریب نده، زیرا هیچ‌کس جز شخص جاهل و شقی (چنین) گستاخی را در برابر خداوند روا نمی‌دارد»؛ (فَلَا تَغْدِرَنَّ

۱. «اسْتَوْبَلُوا» از ریشه «استیبال» به معنای آزمودن گرفته شده و ریشه اصلی آن «وَلَّ» بر وزن «نقل» به معنای بارش شدید باران است و چون چنین بارشی مشکلاتی ایجاد می‌کند این واژه در مورد ضرر و زیان و امتحانات سخت به کار رفته است.

۲. بحار الانوار، ج ۷۲، ص ۲۶، ح ۱۰.

بِذِمَّتِكَ، وَلَا تَخِيْسَنَّ اِبْعَهْدِكَ، وَلَا تَخْتَلِنَّ ۲ عَدُوْكَ، فَاِنَّهُ لَا يَجْتَرِيْ عَلٰى اللّٰهِ اِلَّا جَاهِلٌ شَقِيٌّ).

اشاره به این که پیمان شکنی و خیانت در عهد و فریب دادن دشمن از این طریق نوعی دشمنی با خداست، زیرا او به وفای به عهد و ترک غدر و مکر دستور فراوان داده است و مخالفت با آن یا از سر جهل است و یا از روی شقاوت (در فرض آگاهی) از این جا روشن می شود که اسلام تا چه حد برای وفاداری به عهد و پیمان ها اهمیّت قائل شده و آن را به عنوان یک ارزش انسانی والا واجب و لازم شمرده است.

در تعبیر دوم می فرماید: «خداوند عهد و پیمانی را که با نام او منعقد می شود به رحمت خود مایه آسایش بندگان و حریم امنی برای آن ها قرار داده تا به آن پناه برند و برای انجام کارهای خود در کنار آن بهره بگیرند، لذا نه فساد، نه تدلیس و نه خدعه و نیرنگ در عهد و پیمان روا نیست»؛ (وَقَدْ جَعَلَ اللهُ عَهْدَهُ وَذِمَّتَهُ اَمْنًا اَفْضَا ۳ بَيْنَ الْعِبَادِ بِرَحْمَتِهِ، وَحَرِيْمًا يَسْكُنُوْنَ اِلَيْهِ مِنْعَتِهِ ۴، وَيَسْتَفِيضُوْنَ اِلَيْهِ جِوَارِهِ، فَلَا اِدْعَالَ ۵ وَلَا مَدَالَسَةَ ۶ وَلَا خِدَاعَ فِيْهِ).

۱. «لَا تَخِيْسَنَّ» از ریشه «خَيْس» بر وزن «خَيْر» به معنای فاسد شدن و متعفن گردیدن گرفته شده سپس به معنای خیانت و نقض عهد به کار رفته است.

۲. «لَا تَخْتَلِنَنَّ» از ریشه «خَتَل» بر وزن «قتل» به معنای خدعه و نیرنگ غافلگیرانه است.

۳. «اَفْضَا» از ریشه «افضاء» به معنای توسعه دادن و از ریشه «فضا» گرفته شده و گاه به معنای گستردن و منتشر ساختن نیز به کار می رود و در جمله بالا همین معنا اراده شده است.

۴. «مَنْعَةً» به معنای قوت و قدرتی است که انسان را در مقابل دشمن یا حوادث ناگوار حفظ می کند.

۵. «اِدْعَالَ» از ریشه «دَعَلَ» بر وزن «عقل» به معنای داخل شدن در یک مکان به صورت مخفیانه است و از آن جا که فاسدان و مفسدان معمولاً به این صورت وارد می شوند، مفهوم فساد نیز غالباً در آن وجود دارد. و «دَعَلَ» بر وزن «قَمَر» به معنای فساد و گاه به معنای شخص مفسد می آید و در عبارت بالا نیز معنای فساد مندرج است.

۶. «مَدَالَسَةَ» به معنای خدعه و خیانت کردن است و ریشه اصلی آن «دَكَس» بر وزن «قفس» به معنای ظلمت است و سپس به معنای خیانت به کار رفته است.

قابل توجه این که تعبیر «بَيْنَ الْعِبَادِ بِرَحْمَتِهِ» که همه بندگان، اعم از مؤمن و کافر و دوست و دشمن مسلمانان را شامل می‌شود به خوبی نشان می‌دهد که این دستور فقط مربوط به حقوق مؤمنان و برادران مسلمان نیست، بلکه جزء حقوق بشر است که صرف نظر از مذهب و عقیده باید اجرا شود و در سایه آن مردم جهان با تمام اختلافاتی که در آن دارند بتوانند در کنار هم در آرامش زندگی کنند. سپس امام علیه السلام سومین دستور را در زمینه عهد و پیمان با مخالفان می‌دهد، می‌فرماید: «(اضافه بر این) هرگز پیمانی را که در آن تعبیراتی است که جای اشکال (و سوء استفاده دشمن) در آن وجود دارد منعقد مکن؛ (وَلَا تَعْقِدْ عَقْدًا تُجَوِّزُ فِيهِ الْعِلَّأَ)».

این نکته مخصوصاً در پیمان‌هایی که در میان اقوام و ملت‌ها و دولت‌ها بسته می‌شود، بسیار مهم است که تمام بندهای پیمان باید شفاف و روشن باشد و تعبیرات دوپهلوی که امکان سوء استفاده دارد در آن وجود نداشته باشد، زیرا بسیار می‌شود که دشمن با زیرکی خود جمله‌ای مبهم را در عهدنامه می‌گنجاند و سپس برای طفره رفتن از وفای به عهد از آن بهره می‌گیرد.

در دنیای امروز این مسئله به دقت دنبال می‌شود؛ مواد عهدنامه‌ها را چندین بار می‌خوانند و از کارشناسان حقوقی و غیر حقوقی کمک می‌گیرند تا مبادا بندی از آن مشکل‌آفرین باشد. سزاوار است مردم در معاملات شخصی و خصوصی نیز این دستور مولا علیه السلام را که در مورد عهدنامه‌ها بیان فرموده رعایت کنند و خود را از مشکلات احتمالی رهایی بخشند.

حضرت در ادامه سخن در چهارمین دستور می‌فرماید: «(و همان‌گونه که نباید عبارتی در عهدنامه باشد که دشمن از آن سوء استفاده کند) تو نیز بعد از

۱. «عِلَلٌ» جمع «عِلَّة» به معنای بیماری و فساد است و در عبارت بالا به معنای ابهاماتی است که سرچشمه توجیهاات فاسد و مفسد می‌شود.

محکم‌سازی عبارات عهدنامه، بر بعضی از تعبیرات سست و آسیب‌پذیر برای شکستن پیمان تکیه نکن؛ (وَلَا تُعَوَّلَنَّ عَلَيَّ لِحْنِ قَوْلٍ اَبَعْدَ التَّأْكِيدِ وَالتَّوَثُّقَةِ)

این دستور امام علیه السلام پایبند بودن اسلام و مسلمانان را به ارزش‌های انسانی درباره وفای به عهد آشکارتر می‌سازد و نشانه روشنی از عدالت اسلام است، زیرا همان‌گونه که سوء استفاده دشمن را از عبارات عهدنامه، نمی‌پسندد به دوست هم اجازه این کار را نمی‌دهد.

البته ممکن است امضاکننده پیمان اظهار کند که هدفم غیر از این بوده است که ظاهر عبارت دلالت دارد، یا من به حکم ناچاری توریه کردم ولی می‌دانیم که در تمام پیمان‌ها و حتی اسناد معاملات و وقف‌نامه‌ها و وصیت‌نامه‌ها معیار، ظواهر الفاظ است و هیچ‌کس حق ندارد با هیچ بهانه‌ای از آن فراتر رود.

از این رو امیرمؤمنان علی علیه السلام در خطبه هشتم نهج‌البلاغه هنگامی که «زبیر» با عذرهای واهی می‌خواست بیعت خود را با امام علیه السلام بشکند چنین فرمود: «يَزْعُمُ أَنَّهُ قَدْ بَايَعَ بِيَدِهِ وَلَمْ يُبَايِعْ بِقَلْبِهِ فَقَدْ أَقْرَبَ بِالْبَيْعَةِ وَادَّعَى الْوَلِيحَةَ فَلْيَأْتِ عَلَيْهَا بِأَمْرٍ يُعْرَفُ وَإِلَّا فَلْيَدْخُلْ فِيمَا خَرَجَ مِنْهُ؛ او گمان می‌کند که بیعتش تنها با دست بوده نه با دل پس اقرار به بیعت می‌کند؛ ولی مدعی امری پنهانی است (که نیتش چیز دیگری بوده) بنابراین بر او واجب است دلیل روشنی بر این ادعای خود بیاورد و گرنه باید به آن چیزی که از آن خارج شده بازگردد و به بیعت خود وفادار باشد».

در ادامه برای تأکید بیشتر می‌افزاید: «هیچ‌گاه نباید قرار گرفتن در تنگناها به سبب الزام‌های پیمان الهی تو را وادار سازد که برای فسخ آن از طریق ناحق اقدام کنی؛ (وَلَا يَدْعُونَكَ ضَيْقُ أَمْرٍ، لَزِمَكَ فِيهِ عَهْدُ اللَّهِ، إِلَيَّ طَلَبِ انْفِسَاخِهِ بِغَيْرِ الْحَقِّ).

۱. «لِحْنِ قَوْلٍ» به‌گفته ارباب لغت سخنی است که از قواعد و سنن خود منصرف گردد و نتیجه خلافی از آن گرفته شود.

ممکن است گاهی عمل به عهدنامه‌ای واقعاً مشکل‌آفرین باشد و مسلمانان را در تنگناها قرار دهد؛ ولی تحمل این مشکلات بر شکستن پیمان کاملاً ترجیح دارد.

آن‌گاه امام علیه السلام به ذکر دلیل آن می‌پردازد، می‌فرماید: «زیرا شکیبایی تو در تنگنای پیمان‌ها که (به لطف خداوند) امید‌گشایش و پیروزی در پایان آن داری بهتر از پیمان‌شکنی و خیانتی است که از مجازات آن می‌ترسی. همان پیمان‌شکنی‌ای که سبب مسئولیت الهی می‌گردد که نه در دنیا می‌توانی پاسخ‌گوی آن باشی نه در آخرت»؛ (فَإِنَّ صَبْرَكَ عَلَى ضَيْقِ أَمْرٍ تَرْجُو أَنْفِرَاجَهُ وَفَضْلَ عَاقِبَتِهِ، خَيْرٌ مِنْ عَدْرِ تَخَافُ تَبِعْتَهُ، وَأَنْ تُحِيطَ بِكَ مِنَ اللَّهِ فِيهِ طَلِبَةٌ^۱، لَا تَسْتَقْبِلُ فِيهَا دُنْيَاكَ وَلَا آخِرَتَكَ).

اشاره به این‌که مشکلات آخرت در برابر مشکلات دنیا قابل مقایسه نیست و خشم پروردگار با هیچ چیز قیاس نمی‌شود، بنابراین باید تنگناها و مشکلات پیمانی که بسته شده تحمل شود و باید از پیمان‌شکنی که مجازات الهی را در پی دارد پرهیز گردد که نه تنها مجازات الهی را در پی دارد، بلکه در دنیا نیز اسباب سرشکستگی و بی‌اعتباری است.

نمونه روشن این مطلب حادثه‌ای است که بعد از عهدنامه صلح حدیبیه اتفاق افتاد چون یکی از مواد این صلح‌نامه این بود که اگر کسی از زندانیان مکه به مدینه فرار کند او را بازگردانند و تحویل دهند؛ ولی اگر از مسلمانان مدینه کسی به مکه فرار کند تحویل او لازم نباشد که این ماده به‌هنگام نوشتن عهدنامه مورد ایراد بعضی از مسلمانان واقع شد و پیامبر صلی الله علیه و آله پاسخ داد: اگر کسی از ما به سوی مکه فرار کند مفهومی این است که مرتد شده و چنین فردی به درد مسلمانان نمی‌خورد.

۱. «طَلِبَةٌ» اسم مصدر و به معنای طلب و بازخواست است.

به دنبال این موضوع شخصی از زندانیان مکه از قریش، به نام «ابوبصیر» فرار کرد و به مدینه آمد. مکیان دو نفر را برای تحویل گرفتن او به مدینه فرستادند. پیغمبر ﷺ فرمود: ای ابوبصیر! تو می دانی که ما با این جمعیت پیمان بستیم و در دین ما پیمان شکنی جایز نیست ناچاریم تو را به آن‌ها تحویل دهیم؛ ولی خداوند گشایش و فرجی برای تو فراهم می آورد. آن دو مأمور، ابوبصیر را تحویل گرفتند. در وسط راه ابوبصیر به یکی از آن دو مأمور گفت: شمشیر تو واقعاً برنده است؟ گفت: آری. گفت: بینم. شمشیرش را به دست او داد او هم وی را کشت (و نفر دوم جرأت حمله به وی را نداشت و فرار کرد) ابوبصیر بعد از این جریان به مدینه بازگشت.^۱

نکته

وفای به عهد و پیمان، در تعلیمات اسلام

در آیات قرآن و روایات اسلامی در مورد وفای به عهد و پیمان حتی با دشمنان، تأکید بسیار شده است. این تأکیدهای پی در پی درباره وفاداری به پیمان‌های میان ملت‌ها و کشورها و طوایف و قبایل، همه از این جا سرچشمه می‌گیرد که بدون آن آرامش و امنیتی در جهان پیدا نخواهد شد و اگر کشورها و دولت‌ها به پیمان‌های خود پایبند نباشند، مردم دنیا در وحشت و ناامنی عجیبی فرو می‌روند. فراموش نکنیم که اسلام این دستور انسانی بسیار مهم را چهارده قرن پیش، داده است؛ چیزی که دنیای امروز هنوز درباره آن گرفتار مشکل است. در حدیثی از امام صادق علیه السلام می‌خوانیم: «ثَلَاثَةٌ لَا عُذْرَ لِأَحَدٍ فِيهَا: أَدَاءُ الْأَمَانَةِ إِلَى الْأَبْرِّ وَالْفَاجِرِ وَالْوَفَاءُ بِالْعَهْدِ لِلْبَرِّ وَالْفَاجِرِ وَبِرُّ الْوَالِدَيْنِ بَرِّينَ كَانَا أَوْ فَاجِرَيْنِ؛ سه

۱. تاریخ طبری، ج ۲، ص ۲۸۴.

چیز است که هیچ‌کس در مخالفت با آن معذور نیست: ادای امانت، خواه متعلق به انسان نیکوکاری باشد یا بدکار، و وفای به عهد، خواه در برابر نیکوکاری باشد یا بدکار، و نیکی به پدر و مادر، خواه نیکوکار باشند یا بدکار.^۱

در حدیث دیگری از رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌خوانیم: «مَنْ عَامَلَ النَّاسَ فَلَمْ يَظْلِمُهُمْ وَحَدَّثَهُمْ فَلَمْ يَكْذِبْهُمْ وَوَعَدَهُمْ فَلَمْ يُخْلِفْهُمْ فَهُوَ مِمَّنْ كَمَلَتْ مُرُوَّتُهُ وَظَهَرَتْ عَدَالَتُهُ وَوَجَبَتْ أُخُوَّتُهُ وَحَرَمَتْ غَيْبَتُهُ؛ کسی که با مردم معامله کند و به آن‌ها ستم روا ندارد، و با آنان سخن گوید و دروغ نگوید، و وعده دهد و از وعده خود تخلف نکند از کسانی است که شخصیتش کامل و عدالتش ظاهر و برادری او واجب و غیبتش حرام است».^۲

ولی در دنیای امروز که متأسفانه پایه‌های ارزش‌های اخلاقی و انسانی سست شده، گاهی مهم‌ترین و مؤکدترین پیمان‌ها را زیر پا می‌گذارند و با صراحت می‌گویند: «معیار، منافع خصوصی است نه پیمان» و به همین دلیل آرامشی که باید بعد از پیمان‌های صلح حاصل شود فراهم نمی‌گردد.

مرحوم شهید مطهری در کتاب سیری در سیره نبوی نکته‌ای را از نخست‌وزیر و فرمانده معروف انگلیسی «چرچیل» نقل می‌کند که در کتاب خود درباره حمله متفقین به ایران چنین می‌گوید: «اگرچه ما با ایرانی‌ها پیمان بسته بودیم که به کشور آن‌ها وارد نشویم و طبق قرارداد نباید چنین کاری می‌کردیم ولی این معیارها، یعنی پیمان و وفای به پیمان، در مقیاس‌های کوچک قابل قبول است، (مثلاً) هنگامی که دو نفر با یکدیگر قول و قرار می‌گذارند؛ اما در عالم سیاست هنگامی که پای منافع یک ملت در میان است این حرف‌ها دیگر موهوم است. من نمی‌توانستم از منافع بریتانیای کبیر به‌عنوان این که این کار ضد اخلاق

۱. بحارالانوار، ج ۹۲، ص ۷۲، ح ۲.

۲. همان، ح ۴.

است چشم پوشم که ما با فلان کشور پیمان بسته‌ایم و نقض پیمان برخلاف اصول انسانیت است. این حرف‌ها اساساً در مقیاس‌های کلی و شعاع‌های وسیع درست نیست!!^۱.

این در حالی است که قرآن مجید دربارهٔ مخالفان اسلام با صراحت می‌گوید: «وَإِنْ اسْتَنْصَرُواكُم فِي الدِّينِ فَعَلَيْكُمُ النَّصْرُ إِلَّا عَلَى قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُم مِّيثَاقٌ وَاللَّهُ بِمَا تَعْمَلُونَ بَصِيرٌ»؛ «و (تنها) اگر در (حفظ) دین (خود) از شما یاری طلبند بر شماست که آن‌ها را یاری کنید جز بر ضد گروهی که میان شما و آن‌ها، پیمان (ترک مخاصمه) است. و خداوند به آنچه انجام می‌دهید بیناست».^۲

به بیان دیگر لزوم دفاع از دوستان در صورتی است که در برابر دشمنان مشترک قرار گیرند؛ اما اگر در برابر کفاری که با مسلمانان پیمان بسته‌اند قرار گیرند احترام به پیمان از دفاع از این گروه لازم‌تر است.

در آیهٔ دیگر می‌خوانیم: «وَإِنْ كَانَ مِنْ قَوْمٍ بَيْنَكُمْ وَبَيْنَهُم مِّيثَاقٌ فَدِيَةٌ مُسَلَّمَةٌ إِلَىٰ أَهْلِهِ وَتَحْرِيرُ رَقَبَةٍ مُؤْمِنَةٍ فَمَنْ لَمْ يَجِدْ فَصِيَامٌ شَهْرَيْنِ مُتَتَابِعَيْنِ»؛ «و اگر از گروهی باشد که میان شما و آن‌ها پیمانی برقرار است، باید خون‌بهای او را به کسان او بپردازد و یک بردهٔ مؤمن (نیز) آزاد کند و آن‌کس که نمی‌تواند (برده آزاد کند) باید دو ماه پی‌درپی روزه بگیرد».^۳ خلاصهٔ مضمون آیه این است که اگر خاندان مقتول از کفاری باشند که با مسلمانان هم‌پیمان‌اند، در این صورت برای احترام به پیمان باید علاوه بر آزاد کردن یک بردهٔ مسلمان خون‌بهای مقتول را به بازماندگانش بپردازند.

تمامی این دستورات و تأکیدات، نشانهٔ روشنی برای لزوم پایبندی مسلمانان به عهد و پیمان‌هاست که بدون آن، اعتماد از جامعه رخت می‌بندد.

۱. سیری در سیرهٔ نبوی، ص ۹۲.

۲. انفال، آیهٔ ۷۲.

۳. نساء، آیهٔ ۹۲.

بخش بیست و هفتم

إِيَّاكَ وَالِدَّمَاءِ وَسَفْكَهَا بِغَيْرِ حِلِّهَا، فَإِنَّهُ لَيْسَ شَيْءٌ أَدْنَىٰ لِنِقْمَةٍ،
وَلَا أَعْظَمَ لِتَبِعَةٍ، وَلَا أُخْرَىٰ بِزَوَالِ نِعْمَةٍ، وَأَنْقَطَاعِ مُدَّةٍ، مِنْ سَفْكِ الدَّمَاءِ
بِغَيْرِ حَقِّهَا. وَاللَّهُ سُبْحَانَهُ مُبْتَدِئُ بِالْحُكْمِ بَيْنَ الْعِبَادِ، فِيمَا تَسَافَكُوا مِنْ
الدَّمَاءِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ؛ فَلَا تُقَوِّينَ سُلْطَانَكَ بِسَفْكِ دَمٍ حَرَامٍ، فَإِنَّ ذَلِكَ مِمَّا
يُضْعِفُهُ وَيُوهِنُهُ، بَلْ يُزِيلُهُ وَيَذُلُّهُ. وَلَا عُدْرَ لَكَ عِنْدَ اللَّهِ وَلَا عِنْدِي فِي
قَتْلِ الْعَمْدِ، لَأَنَّ فِيهِ قَوْدَ الْبَدَنِ. وَإِنْ ابْتَلَيْتَ بِحَطَأٍ وَأَفْرَطَ عَلَيْكَ
سَوْطُكَ أَوْ سَيْفُكَ أَوْ يَدُكَ بِالْعُقُوبَةِ؛ فَإِنَّ فِي الْوَكْرَةِ فَمَا فَوْقَهَا مَقْتَلَةٌ،
فَلَا تَطْمَحَنَّ بِكَ نَحْوَةَ سُلْطَانِكَ عَنْ أَنْ تُؤَدِّيَ إِلَىٰ أَوْلِيَاءِ الْمَقْتُولِ حَقَّهُمْ.

ترجمه

از ریختن خونِ ناحق به شدت پرهیز، زیرا هیچ چیز در نزدیک ساختن انتقام الهی و مجازاتِ شدیدتر و سرعتِ زوالِ نعمت و پایانِ بخشیدن به حکومت‌ها، همچون ریختن خونِ ناحق نیست. خداوند سبحان در دادگاه قیامت پیش از هرچیز در میان بندگان خود در مورد خون‌هایی که ریخته شده دادرسی خواهد کرد، بنابراین حکومت و زمامداری خود را هرگز با ریختن خون حرام تقویت مکن، زیرا این عمل، پایه‌های حکومت را ضعیف و سست می‌کند، بلکه بنیاد آن را می‌کند یا به دیگران منتقل می‌سازد و هیچ‌گونه عذری نزد خداوند و نزد من در قتل عمد پذیرفته نیست، و کیفر آن قصاص است و اگر به قتل خطا مبتلا گشتی و تازیانه یا شمشیر تو و یا (حتی) دستت به ناروا کسی را کیفر داد - چون ممکن است حتی با یک مشت زدن و یا بیشتر، قتل واقع گردد - مبادا غرور زمامداری‌ات مانع از آن شود که حق اولیای مقتول را پردازی (و رضایت آن‌ها را جلب کنی).

شرح و تفسیر

از ریختن خون بی‌گناهان پرهیز

امام علیه السلام در این بخش از عهدنامه مسأله بسیار مهم دیگری را مطرح می‌کند و آن احترام به خون انسان‌هاست، حضرت با تعبیرات متعدد و مؤکد مالک اشتر را از این امر برحذر می‌دارد. به یقین مالک کسی نبود که خون بی‌گناهی را بریزد، بلکه منظور از این سخن آن است که وقتی فرمان قتل افراد مهدورالدم را صادر می‌کند، نهایت دقت را به خرج دهد تا مبادا بی‌گناهی به اشتباه کشته شود.

نخست می‌فرماید: «از ریختن خونِ ناحق شدیداً پرهیز»؛ (إِيَّاكَ وَالِدَّمَاءِ وَسَفْكَهَا بِغَيْرِ حِلِّهَا).

این جمله در واقع از قبیل توضیح بعد از اجمال است؛ نخست می‌فرماید: از خون‌ها پرهیز، بعد آن را توضیح می‌دهد که منظور ریختن خون ناحق است. آن‌گاه در ادامه سخن پیامدهای شوم و مرگبار این عمل بسیار زشت را بیان می‌کند، می‌فرماید: «زیرا هیچ چیز در نزدیک ساختن انتقام الهی و مجازات شدیدتر و سرعت زوال نعمت و پایان بخشیدن به حکومت‌ها، همچون ریختن خونِ ناحق نیست»؛ (فَإِنَّهُ لَيْسَ شَيْءٌ أَذْنَى لِنِقْمَةٍ، وَلَا أَعْظَمَ لِتَبِعَةٍ^۲، وَلَا أُخْرَى بِزَوَالِ نِعْمَةٍ، وَأَنْقِطَاعِ مُدَّةٍ، مِنْ سَفْكِ الدَّمَاءِ بِغَيْرِ حَقِّهَا).

امام علیه السلام در این عبارت چهار اثر بسیار منفی ریختن خون به ناحق را بیان فرموده است: انتقام شدید الهی، مجازات سنگین او، زوال نعمت‌ها از قبیل آرامش، امنیت، سلامت و سعادت و زوال مُلک و حکومت.

۱. «سَفْكَ» در اصل به معنای ریختن خون یا ریختن اشک از دیدگان است؛ ولی غالباً در همان معنای خون‌ریزی استعمال می‌شود.

۲. «تَبِعَةٌ» در اصل از «تَبِعَ» به معنای متابعت و پیروی کردن و دنبال چیزی رفتن گرفته شده و سپس به مجازات و کیفر که به دنبال اعمال انسان دامان او را می‌گیرد اطلاق شده است و در جمله بالا همین معنا اراده شده است.

تاریخ هم نشان داده است که چگونه خون به ناحق ریخته شده دامان صاحبش را می‌گیرد و او را در پرتگاه نیستی می‌افکند.

سپس پنجمین اثر شوم آن را بیان می‌فرماید: «خداوند سبحان در دادگاه قیامت پیش از هر چیز در میان بندگان خود در مورد خون‌هایی که ریخته شده دادرسی خواهد کرد»؛ (وَاللَّهُ سُبْحَانَهُ مُبْتَدِئُ بِالْحُكْمِ بَيْنَ الْعِبَادِ، فِيمَا تَسَافَكُوا مِنَ الدِّمَاءِ يَوْمَ الْقِيَامَةِ).

درست است که حساب در قیامت بسیار سریع انجام می‌شود؛ ولی این مانع از آن نمی‌گردد که اعمال بهتر زودتر حسابرسی شود و همچنین اعمال بدتر. در روایات آمده است: نخستین چیزی از اعمال نیک که در قیامت به آن نگاه می‌شود نماز است «أَوَّلُ مَا يُنظَرُ فِي عَمَلِ الْعَبْدِ فِي يَوْمِ الْقِيَامَةِ فِي صَلَاتِهِ»^۱ در معاصی بزر نیز نخستین چیزی که خدا درباره آن حکم می‌کند خون به ناحق ریخته شده است.

حضرت در ادامه به چهار پیامد شوم دیگر اشاره می‌کند، می‌فرماید: «بنابراین حکومت و زمامداری خود را هرگز با ریختن خون حرام تقویت مکن، زیرا این عمل، پایه‌های حکومت را ضعیف و سست می‌کند، بلکه بنیاد آن را می‌کند یا به دیگران منتقل می‌سازد»؛ (فَلَا تُقَوِّينَ سُلْطَانَكَ بِسَفْكِ دَمٍ حَرَامٍ، فَإِنَّ ذَلِكَ مِمَّا يُضَعِّفُهُ وَيُوهِنُهُ، بَلْ يُزِيلُهُ وَيَنْقُلُهُ).

تفاوت میان این چهار جمله (يُضَعِّفُ، يُوهِنُ، يُزِيلُ وِ يَنْقُلُ) روشن است زیرا گاه ممکن است چیزی ضعیف شود؛ اما پایه‌های آن سست نگردد و با آن حال مدت‌ها بماند، و گاه ممکن است چیزی به ظاهر ضعیف نشود ولی پایه‌های آن سست شده باشد و در آینده خطراتی متوجه آن گردد؛ مثلاً دولت نیرومندی بر اثر حوادثی لشکرش نصف می‌شود، این نوعی ضعف است، ولی گاه لشکر به همان

۱. بحار الانوار، ج ۷۹، ص ۲۲۷، ح ۵۳.

تعداد، باقی مانده اما پایه‌ها سست است و ممکن است روزی با خطر مواجه شود.

جمله «یُزِيلُهُ» اشاره به نابودی مطلق یک حکومت است مانند کشورهای که بر اثر شکست، مستعمره کشوری دیگر و یا ملحق به آن شده‌اند و جمله «يُنْقَلُهُ» اشاره به این است که حکومت باقی است اما گروهی جانشین گروه دیگری می‌شود. آن‌گاه امام علیه السلام به پیامد شوم قتل عمد اشاره کرده، می‌فرماید: «هیچ‌گونه عذری نزد خداوند و نزد من در قتل عمد پذیرفته نیست»؛ (وَلَا عُذْرَ لَكَ عِنْدَ اللَّهِ وَلَا عِنْدِي فِي قَتْلِ الْعَمْدِ).

اشاره به این‌که آنچه در بحث‌های سابق گذشت ناظر به قتل‌هایی است که از روی بی‌توجهی صورت می‌گیرد نه قتل عمد و اما قتل عمد مجازاتش بسیار سنگین است «و کیفر آن قصاص است»؛ (لِأَنَّ فِيهِ قَوْدًا الْبَدَنِ).

سپس در ادامه می‌افزاید: «اگر به قتل خطا مبتلا گشتی و تازیانه یا شمشیر تو و یا (حتی) دستت به ناروا کسی را کیفر داد - چون ممکن است حتی با یک مشت زدن و یا بیشتر، قتل واقع گردد - مبدا غرور زمامداریات مانع از آن شود که حق اولیای مقتول را بپردازی (و رضایت آن‌ها را جلب کنی)»؛ (وَإِنْ ابْتُلَيْتَ بِخَطَاٍ وَأَفْرَطَ عَلَيْكَ سَوْطُكَ أَوْ سَيْفُكَ أَوْ يَدُكَ بِالْعُقُوبَةِ؛ فَإِنَّ فِي الْوَكْزَةِ^۲ فَمَا فَوْقَهَا مَقْتَلَةٌ، فَلَا تَطْمَحَنَّ^۳ بِكَ نَخْوَةٌ^۴ سُلْطَانِكَ عَنْ أَنْ تُودِّيَ إِلَى أَوْلِيَاءِ الْمَقْتُولِ حَقَّهُمْ).

۱. «قَوْدٌ» به معنای قصاص است و در اصل از «قَوْدٌ» بر وزن «قَوْلٌ» و «قیادت» گرفته شده که به معنای راه بردن و سوق دادن چیز یا شخصی است. از آن جاکه قاتل را به محل قتل می‌برند، این واژه به معنای قصاص آمده است.

۲. «وَكْزَةٌ» به معنای مشت زدن از ریشة «وَكَزٌ» بر وزن «مَغَزٌ» به معنای زدن و عقب راندن گرفته شده است.

۳. «لَا تَطْمَحَنَّ» از ریشة «طُمُوحٌ» و «طُمُوحٌ» بر وزن «سَهْمٌ» به معنای بالا بردن و تکبر کردن گرفته شده و در عبارت بالا به معنای کبر و غرور است.

۴. «نَخْوَةٌ» به معنای تکبر است.

می دانیم که مطابق آنچه فقها از آیات قرآن و روایات اسلامی استفاده کرده‌اند، قتل سه نوع است:

یکم: قتل عمد و آن در جایی است که قصدِ جانی، کشتن طرف مقابل باشد و یا این که به سراغ کاری برود که غالباً منجر به قتل می شود، هر چند قصد او قتل نباشد مانند ضربه سنگینی بر مغز وارد کردن که غالباً سبب قتل می شود و اگر جانی قصد قتل هم نداشته باشد محکوم به قصاص است. مگر این که صاحبان خون و جانی بر دیه توافق کنند.

دوم: قتل شبه عمد است و آن در جایی است که انسان کاری انجام می دهد که غالباً سبب قتل نیست و قصد او هم قتل نیست؛ ولی اتفاقاً منجر به مرگ می شود؛ مانند این که کسی سوزنی به بدن دیگری وارد می کند و بر اثر آن، به طرف شوک وارد می شود و می میرد. بسیاری از تصادف‌های وسایل نقلیه در جاده‌ها از همین قبیل است و حکم آن تعلق دیه به مال جانی است.

سوم: قتل خطای محض است و آن این که انسان، دست به کاری می زند که هیچ ارتباطی به شخص مقتول ندارد، اما بر اثر عواملی، شخص مقتول هدف واقع می شود و از بین می رود. مثل این که شخصی برای شکار کردن تیری به سمت راست رها می کند اما این تیر به سنگین خورده کمانه می کند و به فردی می خورد و او را می کشد این را خطای محض می گویند و حکم آن تعلق دیه به عاقله (بستگان پدری جانی) است.

در کتاب حدود و دیات آمده است که اگر مجری حد یا تعزیر در اجرای آن خطا کند و بیش از اندازه اجرا نماید؛ خواه موجب مرگ محکوم شود یا نه در هر صورت باید جبران گردد. این مسئله با مسأله دیگری که در آن کتاب مطرح شده که هرگاه حد و تعزیر کاملاً به اندازه و بدون افراط و خطا انجام شود ولی سبب مرگ محکوم گردد آیا بیت‌المال یا مجری حد و تعزیر، ضامن است یا نه؟

ارتباطی ندارد، هرچند در آن مسئله، معروف، عدم ضمان است؛ اما آن حکم نیز خالی از اشکال نیست و آنچه در بعضی از شروح دیده می‌شود که این دو مسئله را با هم خلط کرده‌اند صحیح نیست و کلام امام علیه السلام ارتباطی با مسأله دوم ندارد.

نکته

اهمیت گناه قتل نفس در اسلام

در آیات قرآن مجید و روایات اسلامی تعبیراتی درباره ریختن خون بی‌گناهان آمده که شبیه آن در هیچ موضوع دیگری دیده نمی‌شود:

از جمله در آیه ۳۲ سوره مائده آمده است: «مِنْ أَجْلِ ذَٰلِكَ كَتَبْنَا عَلَىٰ بَنِي إِسْرَائِيلَ أَنَّهُ مَنْ قَتَلَ نَفْسًا بِغَيْرِ نَفْسٍ أَوْ فَسَادٍ فِي الْأَرْضِ فَكَأَنَّمَا قَتَلَ النَّاسَ جَمِيعًا»؛

(به همین علت بر بنی اسرائیل مقرر داشتیم که هرکس، انسانی را بدون ارتکاب قتل یا فساد در روی زمین بکشد، چنان است که گویی همه انسان‌ها را کشته است).

در آیه ۹۳ سوره نساء آمده است: «وَمَنْ يَقْتُلْ مُؤْمِنًا مُتَعَمِّدًا فَنَزَاؤُهُ جَهَنَّمَ خَالِدًا فِيهَا وَغَضِبَ اللَّهُ عَلَيْهِ وَلَعْنَهُ وَأَعَدَّ لَهُ عَذَابًا عَظِيمًا»؛ «هرکس فرد باایمانی را از روی عمد به قتل برساند مجازات او دوزخ است در حالی که جاودانه در آن خواهد بود و خداوند بر او غضب می‌کند و او را از رحمتش دور می‌سازد و مجازات بزرگی برای او آماده ساخته است».

از تعبیر به «خلود و جاودانگی در آتش» چنین برمی‌آید که قاتلِ عمد، باایمان از دنیا نخواهد رفت، زیرا می‌دانیم که هیچ فرد باایمانی خلود و جاودانگی در آتش ندارد. در حدیثی از پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نقل شده است: «لَزَّوَالُ الدُّنْيَا جَمِيعًا أَهْوَنُ عَلَى اللَّهِ مِنْ دَمِ سِفْكَ بِغَيْرِ حَقٍّ؛ تمام دنیا ویران شود در پیشگاه خداوند آسان‌تر از این است که خونی به ناحق ریخته شود».^۱

۱. میزان الحکمه، ج ۱۰، ص ۴۷۶۹.

در حدیث دیگری از امام معصوم علیه السلام می خوانیم: «أَتَيْ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فَقِيلَ لَهُ: يَا رَسُولَ اللَّهِ قَتِيلٌ فِي مَسْجِدِ جُهَيْنَةَ فَقَامَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَمْشِي حَتَّى انْتَهَى إِلَى مَسْجِدِهِمْ، قَالَ: وَتَسَامَعُ النَّاسُ فَأَتَوْهُ فَقَالَ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ قَتَلَ ذَا؟ قَالُوا: يَا رَسُولَ اللَّهِ مَا نَدْرِي فَقَالَ: قَتِيلٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ بَيْنَ ظَهْرَانِي الْمُسْلِمِينَ لَا يُدْرِي مَنْ قَتَلَهُ وَاللَّهِ الَّذِي بَعَثَنِي بِالْحَقِّ لَوْ أَنَّ أَهْلَ السَّمَاوَاتِ وَالْأَرْضِ شَرَكُوا فِي دَمِ امْرَأَةٍ مُسْلِمَةٍ وَرَضُوا بِهِ لَأَكْبَهُمُ اللَّهُ عَلَى مَنَآخِرِهِمْ فِي النَّارِ - أَوْ قَالَ - عَلَى وُجُوهِهِمْ؛ کسی خدمت رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ رسید و عرض کرد: ای رسول خدا! کشته ای در مسجد (قبیله) جُهینَه افتاده است. پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ برخاست و حرکت کرد تا به مسجد آن ها رسید. هنگامی که مردم این سخن را شنیدند در آن جا اجتماع کردند. پیامبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: چه کسی این فرد را کشته است؟ عرض کردند: ای رسول خدا نمی دانیم. فرمود: کسی در میان مسلمانان کشته شود و قاتل او معلوم نباشد؟ قسم به خدایی که مرا مبعوث به حق کرده است اگر تمام اهل آسمان ها و زمین شریک خون مسلمانی باشند و راضی به آن شوند همه آن ها را به صورت در آتش دوزخ خواهد افکند»^۱.

بخش بیست و هشتم

وَإِيَّاكَ وَالْإِعْجَابَ بِنَفْسِكَ، وَالثَّقَّةَ بِمَا يُعْجِبُكَ مِنْهَا، وَحُبَّ الْإِطْرَاءِ،
فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ أَوْثَقِ فُرْصِ الشَّيْطَانِ فِي نَفْسِهِ لِيَمْحَقَ مَا يَكُونُ مِنْ
إِحْسَانِ الْمُحْسِنِينَ وَإِيَّاكَ وَالْمَنَّ عَلَى رِعِيَّتِكَ بِإِحْسَانِكَ، أَوِ التَّرْيِدَ فِيمَا
كَانَ مِنْ فِعْلِكَ، أَوْ أَنْ تَعْدَهُمْ فَتَتَّبِعَ مَوْعِدَكَ بِخَائِفِكَ، فَإِنَّ الْمَنَّ يُبْطِلُ
الْإِحْسَانَ، وَالتَّرْيِدَ يَذْهَبُ بِنُورِ الْحَقِّ، وَالْخَائِفُ يُوجِبُ الْمَمْتَ عِنْدَ اللَّهِ

«A ° Æ & A ñ B C / t B « ° A

A B » B 1/2 k « Å B ù à Ü v T ° A A B » A A Ñ L c n 1/2 B I a Ä ° A B A

o 1/2 Ñ f i é ù , S d â T w A A B « Å j ° A A R o « U A B ù] B \ a ° A

/ Ä c 1/2 o 1/2 Ñ f i c A , Ä ä 1/2

ترجمه

از خودپسندی و تکیه بر نقاط قوت خویش و علاقه به مبالغه در ستایش
(ستایش‌گویان) شدیداً بپرهیز، زیرا این صفات از مطمئن‌ترین فرصت‌های
شیطان است تا کارهای نیک نیکوکاران را محو و نابود کند.

از منت بر رعیت به‌هنگام احسان، شدیداً دوری کن و (همچنین) از افزون
شمردن کارهایی که انجام داده‌ای خودداری نما و نیز از این‌که به آن‌ها وعده دهی
سپس تخلف کنی برحذر باش، زیرا منت گذاشتن، احسان را باطل می‌کند و بزر
شمردن نعمت نور حق را می‌برد و خلف وعده موجب خشم خدا و خلق است؛ خداوند
متعال می‌فرماید: «نزد خدا بسیار خشم‌آور است که چیزی را بگویی که انجام
نمی‌دهی» از عجله در کارهایی که وقتش نرسیده است جداً بپرهیز و از کوتاهی در

کارهایی که امکانات عمل آن فراهم شده خودداری کن، از لجاجت در اموری که مبهم و مجهول است بپرهیز و (نیز) از سستی در انجام آن به هنگامی که روشن شود برحذر باش. (آری) هر امری را در جای خویش و هر کاری را در زمان خود انجام ده.

شرح و تفسیر

از این صفات زشت بپرهیز

امام علیه السلام در این بخش از عهدنامه به چندین مطلب مهم اشاره کرده و مالک را به رعایت آن‌ها توصیه می‌کند.

نخست می‌فرماید: «از خودپسندی و تکیه بر نقاط قوت خویش و علاقه به مبالغه در ستایش (ستایش‌گویان) شدیداً بپرهیز؛ (وَإِيَّاكَ وَالْإِعْجَابَ بِنَفْسِكَ، وَالثُّقَّةَ بِمَا يُعْجِبُكَ مِنْهَا، وَحُبَّ الْإِطْرَاءِ)»^۱.

امام علیه السلام انگشت روی سه نقطه ضعف از نقاط ضعف آدمی به‌خصوص زمامداران گذاشته است: اول خودپسندی، دوم اعتماد به نقاط قوت خویش و سوم علاقه به مدح و ثنای ثناگویان.

گرفتاری انسان در این‌گونه موارد از آن‌جا نشأت می‌گیرد که حب ذات و علاقه به خویشتن سبب می‌شود نقاط قوت خود را بزرگ ببیند و بر آن‌ها تکیه کند و دوست دارد او را بستایند، بلکه گاه نقاط ضعف خویش را نقطه قوت می‌شمرد و ثنای ثناگویان را می‌طلبد که این خطرناک‌ترین حالات انسان است.

لذا در ادامه سخن به بیان دلیل این نهی شدید پرداخته، می‌فرماید: «زیرا این صفات از مطمئن‌ترین فرصت‌های شیطان است تا کارهای نیک نیکوکاران را

۱. «إِطْرَاءً» از ریشه «طراوة» به معنای تر و تازه بودن است و هنگامی که به باب افعال می‌رود معنای ثناخوانی و مدح کردن می‌یابد. گویی کسی می‌خواهد با مدح خود، شخصی را تر و تازه نگهدارد. و در بسیاری از موارد به ثنا خوانی بیش از حد و تملق آمیز گفته می‌شود و در عبارت بالا همین معنا اراده شده است.

محو و نابود کند»؛ (فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ أَوْثَقِ فُرُصِ الشَّيْطَانِ فِي نَفْسِهِ لِيَمْحَقَ مَا يَكُونُ مِنْ إِحْسَانِ الْمُحْسِنِينَ).

دلیل آن روشن است، زیرا هنگامی که انسان کارهای خود را بزر ببیند و طالب ثناخوانی و مداحی شود، قطعاً گرفتار ریاکاری خواهد شد و می‌دانیم که ریاکاری اعمال انسان را بر باد می‌دهد، زیرا خداوند جز عمل خالص را نمی‌پذیرد. تعبیر «فی نَفْسِهِ» در واقع اشاره به شیطان است یعنی شیطان در نظر خود بهترین فرصت را برای نفوذ در انسان و نابود کردن اعمال او همین صفات سه‌گانه می‌داند.

در دیگر روایات اسلامی نیز از این صفات به شدت نهی شده است؛ در حدیثی از امام صادق علیه السلام می‌خوانیم: «قَالَ إِبْلِيسُ لَعَنَهُ اللَّهُ لِحُودِهِ: إِذَا اسْتَمَكَنْتُ مِنْ ابْنِ آدَمَ فِي ثَلَاثٍ لَمْ أَبَالِ مَا عَمِلَ فَإِنَّهُ غَيْرُ مَقْبُولٍ مِنْهُ: إِذَا اسْتَكْتَرَ عَمَلَهُ وَنَسِيَ ذَنْبَهُ وَدَخَلَ الْعُجْبُ؛ ابليس به لشکریان خود چنین می‌گوید: اگر من در سه چیز بر انسان‌ها پیروز شوم، کاری به اعمال آن‌ها ندارم، زیرا اعمال آن‌ها پذیرفته نیست. (نخست این‌که) عملش را بزر بشمرد و (دیگر این‌که) گنااهش را فراموش کند و (سوم این‌که) عجب و خودپسندی در او نافذ گردد».^۲

در روایات اسلامی خودپسندی و عجب نیز شدیداً نکوهش شده است از جمله در حدیثی از امام صادق علیه السلام می‌خوانیم که فرمود: «مَنْ أُعْجِبَ بِنَفْسِهِ هَلَكَ وَمَنْ أُعْجِبَ بِرَأْيِهِ هَلَكَ؛ هرکس خود را بزر ببیند هلاک (و گمراه) می‌شود و آن‌کس که فکر و رأی خود را بزر ببیند هلاک (و گمراه) می‌شود».^۳

در ذیل این حدیث آمده است که عیسی بن مریم می‌گوید: بیماران را مداوا

۱. «يَمْحَقُ» به معنای نقصان و کم شدن تدریجی و سرانجام نابود شدن است.

۲. بحار الانوار، ج ۶۹، ص ۳۱۵، ح ۱۵.

۳. همان، ص ۳۲۰، ح ۳۵.

کردم و آن‌ها را به اذن خدا شفا بخشیدم؛ کور مادرزاد و کسی را که گرفتار برص بود به اذن خدا سالم کردم و حتی مردگان را زنده ساختم؛ ولی هرچه در معالجهٔ احمق کوشیدم قادر به اصلاح او نبودم. عرض کردند: ای روح‌الله! احمق کیست؟ فرمود: آن کسی که خویشتن و رأی خود را بزر می‌شمرد و تمام فضیلت را برای خود می‌داند و تمام حق را برای خود می‌خواهد و خود را مدیون هیچ حقی نمی‌شمرد. و او احمقی است که درمان‌پذیر نیست»^۱.

در حدیث دیگری نیز از امام امیرمؤمنان علیه السلام می‌خوانیم: «إِنَّ الْأَعْجَابَ ضِدُّ الصَّوَابِ وَ آفَةُ الْأَلْبَابِ؛ خودپسندی ضد درستکاری و آفت عقل انسانی است»^۲. جالب توجه این‌که عرب جاهلی با تمام محرومیت‌های مختلفی که داشت بسیار خودپسند و خودبزر بین بود؛ در فقر و جهل و ناتوانی و ذلت دست و پا می‌زد، ولی خود را بزر ترین انسان روی زمین می‌دانست و حتی هر قبیله‌ای برای خود چنین حالتی را داشت و حاضر نبودند دختران قبیلهٔ خود را به ازدواج پسران قبیلهٔ دیگر درآورند و حتی گاه هدایای یکدیگر را نمی‌پذیرفتند، چون کسر شأن خود می‌پنداشتند. این حالت که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله در خطبهٔ فتح مکه از آن با عنوان «نخوت جاهلیت» یاد کرد بسیار آزاردهنده بود تا زمانی که اسلام آمد و قلم بطلان بر این‌گونه افکار شیطانی و بی‌ارزش کشید.

در خطبهٔ فتح مکه می‌خوانیم که پیغمبر صلی الله علیه و آله فرمود: «أَيُّهَا النَّاسُ إِنَّ اللَّهَ قَدْ أَذْهَبَ عَنْكُمْ نَخْوَةَ الْجَاهِلِيَّةِ وَ تَفَاخُرَهَا بِأَبَائِهَا أَلَا إِنَّكُمْ مِنْ آدَمَ وَ آدَمُ مِنْ طِينٍ؛ خداوند (در پرتو اسلام) کبر و خودپسندی جاهلیت و افتخار به پدران را از شما دور ساخت. همهٔ مردم از آدم‌اند (و همه برادر یکدیگر) و آدم از خاک است»^۳.

امام علیه السلام در ادامهٔ این سخن از سه صفت نکوهیده به‌شدت نهی می‌کند،

۱. بحارالانوار، ج ۶۹، ص ۳۲۰، ح ۳۵.

۲. نهج البلاغه، نامهٔ ۳۱.

۳. منهاج البراعة، ج ۲۰، ص ۳۱۵ و کافی، ج ۸، ص ۲۴۶، ح ۳۴۲.

می فرماید: «از منت بر رعیت به هنگام احسان، شدیداً دوری کن و (همچنین) از افزون شمردن کارهایی که انجام داده‌ای خودداری نما و نیز از این که به آن‌ها وعده دهی سپس تخلف کنی برحذر باش»؛ (وَإِيَّاكَ وَالْمَنْ عَلَى رَعِيَّتِكَ بِإِحْسَانِكَ، أَوْ التَّزْيِيدِ فِيمَا كَانَ مِنْ فِعْلِكَ، أَوْ أَنْ تَعْدَهُمْ فَتُتْبِعَ مَوْعِدَكَ بِخُلْفِكَ).

از چیزهایی که - طبق صریح قرآن مجید - کمک‌های به مردم را باطل می‌کند منت است، می فرماید: ﴿لَا تُبْطِلُوا صِدْقَاتِكُمْ بِالْمَنْ وَالْأَذَى﴾.^۱ بزرگ شمردن و بیش از اندازه نمایش دادن فعل خود نیز از اموری است که ارزش کارهای نیک را در پیشگاه خدا بر باد می‌دهد، چرا که یکی از مصداق‌های واضح دروغ است و دروغ از بزرگ‌ترین گناهان محسوب می‌شود. خلف و عد نیز از اموری است که هم در آیات و هم در روایات اسلامی به طور گسترده از آن نهی شده است.

آن‌گاه امام علیه السلام به ذکر دلیل برای آنچه بیان کرد پرداخته، می فرماید: «زیرا منت گذاشتن، احسان را باطل می‌سازد و بزرگ شمردن نعمت، نور حق را می‌برد و خلف وعده موجب خشم خدا و خلق است؛ خداوند متعال می فرماید: نزد خدا بسیار خشم‌آور است که چیزی را بگویند که انجام نمی‌دهید»؛ (فَإِنَّ الْمَنْ يُبْطِلُ الْأِحْسَانَ، وَالتَّزْيِيدُ يَذْهَبُ بِنُورِ الْحَقِّ، وَالْخُلْفَ يُوجِبُ الْمَقْتَّ^۲ عِنْدَ اللَّهِ وَالنَّاسِ، قَالَ اللَّهُ تَعَالَى: ﴿كَبُرَ مَقْتًا عِنْدَ اللَّهِ أَنْ تَقُولُوا مَا لَا تَفْعَلُونَ﴾^۳).

امام علیه السلام در این عبارت به سه دلیل برای هر سه دستور که در عبارت قبل فرمود توسل بسته و یا به تعبیر دیگر پیامدهای سوء هر یک از آن رذایل اخلاقی را بیان می‌کند. منت گذاشتن، که یعنی خدمت خود را بزرگ شمردن و به رخ طرف کشیدن سبب می‌شود که احسان، هم در پیشگاه پروردگار و هم در نزد مردم، ناچیز یا نابود گردد.

۱. بقره، آیه ۲۶۴.

۲. «مَقْتٌ» در اصل به معنای بغض شدید و خشم از کسی است که کار بدی انجام داده است.

۳. صف، آیه ۳.

همچنین «تَزِيدُ» که یعنی واقعیت را بیش از آنچه هست و برخلاف آنچه هست ارائه کردن، نور حق را می‌برد، زیرا مصداق روشن کذب است و می‌دانیم کذب نور حق را ضایع می‌کند.

تخلّف از وعده‌ها افزون بر این که موجب خشم و غضب مردم می‌شود در پیشگاه خداوند نیز همین اثر را دارد، بنابراین حاکمان و زمامداران بلکه تمام مدیران و فرماندهان باید از این سه کار پرهیزند که محبوبیت آن‌ها را سخت متزلزل می‌سازد و موقعیت آن‌ها را در میان مردم به خطر می‌افکند.

در حدیث نیز آمده است: «مَنْ كَثُرَ كَذِبُهُ ذَهَبَ بِهَاؤُهُ؛ کسی که زیاد دروغ بگوید نورانیت و زیبایی او از بین می‌رود».^۱

سپس امام علیه السلام در ادامه این سخن از افراط و تفریط در کارها شدیداً برحذر می‌دارد و به‌طور ویژه روی دو موضوع انگشت می‌گذارد، نخست می‌فرماید: «از عجله در کارهایی که وقتش نرسیده است جداً پرهیز و از کوتاهی در کارهایی که امکانات عمل آن فراهم شده خودداری کن»؛ (وَإِيَّاكَ وَالْعَجَلَةَ بِالْأُمُورِ قَبْلَ أَوَانِهَا^۲، أَوْ التَّسْقُطَ^۳ فِيهَا عِنْدَ امْكَانِهَا).

می‌دانیم که هرکاری وقتی دارد و هر برنامه‌ای شرایطی. آن‌گاه که وقت و شرایط فراهم نباشد شتاب کردن سبب ناکامی است و نیز با فراهم آمدن شرایط باید به سرعت کار را انجام داد، چراکه در صورت کوتاهی کردن فرصت از دست می‌رود و سبب پشیمانی است. عجله در سوی افراط قرار گرفته و سستی در کار به‌هنگام فرارسیدن وقت عمل، در مسیر تفریط است.

۱. کافی، ج ۲، ص ۳۴۱، ح ۱۳.

۲. «أَوَان» به‌معنای زمان و موقع است.

۳. «تَسْقُطُ» در اصل به‌معنای به‌تدریج به‌سراغ چیزی رفتن است که لازمه آن در بسیاری از موارد سستی و اهمال‌کاری است که در مسیر تفریط و نقطه مقابل عجله است. در بسیاری از نسخ به‌جای «تَسْقُطُ» «تَسَاقُطُ» آمده که به‌معنای تهاون و سستی کردن است.

در مورد موضوع دوم می‌فرماید: «از لجاجت در اموری که مبهم و مجهول است بپرهیز و (نیز) از سستی در انجام آن به هنگامی که روشن شود برحذر باش»؛ (أَوِ اللَّجَاجَةَ فِيهَا إِذَا تَنَكَّرْتُ^۱، أَوِ الْوَهْنَ عَنْهَا إِذَا اسْتَوْضَحْتُ^۲).

می‌دانیم که انسان هنگامی باید به سراغ انجام برنامه‌ای برود که تمام جوانب آن روشن باشد؛ ولی افراد لجوج علی‌رغم ابهام‌ها و ناآشنایی‌ها به حقیقت امور با لجاجت به سراغ آن می‌روند و چون راه ورود و خروج برای آن‌ها تاریک است غالباً گرفتار خطا و ناکامی می‌شوند.

این در طرف افراط است و در مقابل، یعنی در طرف تفریط، این‌گونه است که انسان پس از وضوح مطلب گرفتار وسواس شود و در انجام امر کوتاهی کند تا فرصت از دست برود.

در پایان دستوری کلی بیان می‌کند که شامل همه این‌ها و غیر این‌هاست و در مدیریت بسیار کارساز است، می‌فرماید: «(آری) هر امری را در جای خویش و هر کاری را در زمان خود انجام ده»؛ (فَضَعَ كُلَّ أَمْرٍ مَوْضِعَهُ، وَأَوْقَعَ كُلَّ أَمْرٍ مَوْقِعَهُ).

این همان چیزی است که در تعریف عدالت بیان می‌شود و به گفته خود امام علیه السلام در نهج البلاغه: «الْعَدْلُ يَضَعُ الْأُمُورَ مَوَاضِعَهَا؛ عدالت، هر چیزی را در جایگاه خودش قرار می‌دهد».^۳

علمای اخلاق نیز تمام صفات رذیله را خروج از حد اعتدال و از مصادیق افراط یا تفریط شمرده‌اند که با آنچه امام علیه السلام در کلمات پیشین فرموده کاملاً مطابقت دارد. در خطبه پنجم امام علیه السلام نیز آمده بود: «وَمُجْتَنَبِي السَّمَرَةِ لِغَيْرِ وَقْتِ إِسْنَاعِهَا

۱. «تَنَكَّرْتُ» از ریشه «تَنَكَّرَ» به معنای ابهام داشتن و ناآشنا بودن در مقابل واضح و روشن بودن است.

۲. «اسْتَوْضَحْتُ» از ریشه «اسْتِضَاحٌ» به معنای توضیح خواستن گرفته شده و معمولاً به صورت متعدی به یک مفعول یا دو مفعول به کار می‌رود؛ ولی در جمله بالا به معنای فعل لازم به کار رفته؛ یعنی «واضح شدن». از آن‌جا که این معنا در کتب لغت نیامده بعضی آن را به صورت فعل مجهول (اسْتَوْضَحْتُ) خوانده‌اند تا هماهنگ با معنای لغوی گردد.

۳. نهج البلاغه، حکمت ۴۳۷.

كَالزَّارِعِ بَغَيْرِ أَرْضِهِ؛ آنان که میوه را پیش از رسیدن بچینند به کسی می مانند که بذر را در زمین نامناسبی پاشیده است (هیچ کدام بهره‌ای از تلاش خود نمی‌گیرند). امام علیه السلام این سخن را زمانی بیان فرمود که مردم پس از رحلت پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و بیعت گروهی با ابوبکر خدمت آن حضرت آمدند و تقاضا کردند که با امام علیه السلام به عنوان خلافت بیعت کنند.

در آیات قرآن مجید نیز از عجله و لجاجت نهی شده است در یک جا می‌فرماید: «خُلِقَ الْإِنْسَانُ مِنْ عَجَلٍ سَأُرِيكُمْ آيَاتِي فَلَا تَسْتَعْجِلُونِ»؛ «گرچه) انسان از عجله آفریده شده، به زودی آیاتم را به شما نشان خواهم داد ولی با عجله چیزی از من نخواهید».^۱

همچنین در جای دیگری از قرآن مجید در مذمت گروهی از کفار می‌فرماید: «وَلَوْ رَحِمْنَاهُمْ وَكَشَفْنَا مَا بِهِمْ مِنْ ضُرٍّ لَلَجُّوا فِي طُغْيَانِهِمْ يَعْمَهُونَ»؛ «اگر به آنان رحم کنیم و (مشکلات و) ناراحتی‌های آنان را برطرف سازیم (نه تنها بیدار نمی‌شوند بلکه) در طغیانشان لجاجت می‌ورزند و سرگردان می‌مانند».^۲

نکته

چگونگی حبط اعمال

«حبط» به معنای بی‌اثر شدن و باطل گشتن است و به همین دلیل در بعضی از آیات قرآن «باطل» بر آن عطف شده است: در آیه ۱۶ سوره هود می‌خوانیم: «أُولَئِكَ الَّذِينَ لَيْسَ لَهُمْ فِي الْآخِرَةِ إِلَّا النَّارُ وَحَبِطَ مَا صَنَعُوا فِيهَا وَبِاطِلٌ مَّا كَانُوا يَعْمَلُونَ».

ولی در اصطلاح علمای کلام و عقاید این است که اعمال نیکِ انسان به واسطه گناهانی که انجام می‌دهد از میان برود. جمعی از بزرگان این علم، حبط و احباط را باطل شمرده و آن را مخالف دلیل عقل و نقل دانسته‌اند.

۱. انبیاء، آیه ۳۷.

۲. مؤمنون، آیه ۷۵.

دلیل عقلی آنان این است که احباط اعمال موجب ظلم است، زیرا نتیجه آن این است که اگر کسی ثواب کمتری انجام دهد و گناه بیشتری داشته باشد اگر گناهان او تمام اعمال نیک را از بین ببرد، همانند کسی خواهد بود که اصلاً کار نیکی نکرده است و این ستمی در حق اوست.

برای دلیل نقلی، آیه شریفه سوره زلزال را عنوان کرده‌اند که می‌گوید: ﴿فَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ خَيْرًا يَرَهُ* وَمَنْ يَعْمَلْ مِثْقَالَ ذَرَّةٍ شَرًّا يَرَهُ﴾؛ «پس هرکس هم‌وزن ذره‌ای کار خیر انجام دهد آن را می‌بیند و هرکس ذره‌ای کار بد کرده آن را (نیز) می‌بیند».^۱

البته آن‌ها یک مورد را استثنا کرده‌اند و آن جایی است که انسان در آخر عمر بی‌ایمان از دنیا برود که اعمال او در این صورت حبط خواهد شد.

قرآن مجید نیز در آیات زیادی سخن از حبط اعمال به میان آورده؛ ولی غالباً در مورد کافران است که درباره آن اتفاق نظر وجود دارد.

در جواب می‌توان گفت: ممکن است این نزاع به نزاعی لفظی بازگردد، زیرا آنچه صحیح نیست این است که به صورت یک قاعده کلی بگوییم: همیشه حسنات و سیئات با هم سنجیده می‌شوند و آن سو که غلبه دارد دیگری را از بین می‌برد و به اصطلاح، کسر و انکسار حاصل می‌شود؛ ولی به صورت قضیه جزئی نه تنها اشکالی ندارد، بلکه دلایل فراوانی برای آن می‌توان ارائه کرد؛ یعنی همان‌گونه که درباره محو شدن سیئات به وسیله حسنات، قرآن مجید می‌گوید: ﴿إِنَّ الْحَسَنَاتِ يُذْهِبْنَ السَّيِّئَاتِ﴾^۲ و یا مسأله شفاعت و عفو الهی سبب نابودی گناهان می‌شود و اشکالی لازم نمی‌آید، در مورد محو شدن حسنات بر اثر گناهان نیز این معنا ممکن است.

۱. زلزال، آیات ۷ و ۸.

۲. هود، آیه ۱۱۴.

قرآن مجید درباره از بین رفتن ثواب صدقات به وسیله منت و آزار بعدی با صراحت می‌گوید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَبْطُلُوا صَدَقَاتِكُمْ بِالْمَنِّ وَالْأَذَى»؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! صدقات خود را با منت گذاشتن و آزار باطل نسازید».^۱ در سوره حجرات نیز می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَرْفَعُوا أَصْوَاتَكُمْ فَوْقَ صَوْتِ النَّبِيِّ وَلَا تَجْهَرُوا لَهُ بِالْقَوْلِ كَجَهْرِ بَعْضِكُمْ لِبَعْضٍ أَنْ تَحْبَطَ أَعْمَالُكُمْ وَأَنْتُمْ لَا تَشْعُرُونَ»؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! صدای خود را از صدای پیامبر بالاتر نبرید و در برابر او بلند سخن مگویید (و او را بلند صدا ننزید) آن‌گونه که بعضی از شما در برابر بعضی بلند صدا می‌کنند مبادا اعمال شما نابود گردد در حالی که نمی‌دانید».^۲ درباره عجب و خودبزر بینی بعد از عمل نیز در روایات آمده است: «الْعُجْبُ يَأْكُلُ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ»؛ عجب، حسنات انسان را از بین می‌برد همان‌گونه که آتش هیزم را».^۳

در مورد حسد نیز شبیه همین تعبیر آمده است از جمله در حدیثی از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌خوانیم: «إِيَّاكُمْ وَالْحَسَدَ فَإِنَّ الْحَسَدَ يَأْكُلُ الْحَسَنَاتِ كَمَا تَأْكُلُ النَّارُ الْحَطَبَ».^۴ از بعضی از روایات نیز استفاده می‌شود که جسور بودن و بی‌باکی در برابر گناه نیز از عوامل حبط اعمال است،^۵ بنابراین آنچه در کلام امام علیه السلام در این فراز از عهدنامه آمده است که علاقه به ثناگویی و تملق فرصتی برای شیطان است تا نیکی نیکوکاران را محو و نابود سازد، مطلبی است حساب شده و موافق با عقل و نقل و آیات و روایات. در ادامه این سخن نیز امام علیه السلام در مورد منت می‌فرماید: از منت پرهیز که احسان را باطل می‌سازد.

۱. بقره، آیه ۲۶۴.

۲. حجرات، آیه ۲.

۳. تفسیر روح البیان، ج ۸، ص ۵۲۲.

۴. بحار الانوار، ج ۷۰، ص ۲۵۵، ح ۲۶.

۵. مستدرک، ج ۱۱، ص ۲۸۰، ح ۱۶.

بخش بیست و نهم

وَإِيَّاكَ وَالْأَسْتِثَارَ بِمَا النَّاسُ فِيهِ أَسْوَةٌ، وَالتَّعَابِي عَمَّا تُعْنَى بِهِ مِمَّا
قَدْ وَضَحَ لِلْعُيُونِ، فَإِنَّهُ مَا أُخُوذُ مِنْكَ لِعَيْرِكَ وَعَمَّا قَلِيلٍ تَنْكَشِفُ عَنْكَ
أَعْطِيَةَ الْأُمُورِ، وَيُنْتَضَفُ مِنْكَ لِلْمَظْلُومِ، أَمَّا حَمِيَّةُ أَنْفِكَ، وَسُورَةُ
حَدِّكَ، وَسَطْوَةُ يَدِكَ، وَعَرَبُ لِسَانِكَ، وَاحْتِرْسُ مِنْ كُلِّ ذَلِكَ بِكَفِّ
الْبَادِرَةِ، وَتَأْخِيرِ السَّطْوَةِ حَتَّى يَسْكُنَ غَضَبُكَ فَتَمْلِكَ الْإِخْتِيَارَ، وَلَنْ
تُحْكَمَ ذَلِكَ مِنْ نَفْسِكَ حَتَّى تُكْتَبَرَ هُمُومَكَ بِذِكْرِ الْمَعَادِ إِلَى رَبِّكَ.

ترجمه

از امتیازخواهی برای خود در آنچه مردم در آن مساوی اند جداً پرهیز و از غفلت در انجام آنچه مربوط به توسل و در برابر چشمان مردم واضح و روشن است برحذر باش، چراکه به هر حال در برابر مردم درباره آن مسئولی و به زودی پرده از کارهایت کنار می رود و انتقام مظلوم از تو گرفته می شود. به هنگام خشم، خویشتن دار باش و از تندی و تیزی خود، و قدرت دست، و خشونت زبانت بکاه و برای پرهیز از این امور از انجام کارهای شتاب زده و سخنان ناسنجیده و اقدام به مجازات، برحذر باش تا خشم تو فرو نشیند و مالک خویشتن گردی و هرگز در این زمینه حاکم بر خود نخواهی شد مگر این که بسیار به یاد قیامت و بازگشت به سوی پروردگارت باشی.

شرح و تفسیر

از کارهای شتاب زده و سخنان نسنجیده پرهیز

امام علی (ع) در این بخش از عهدنامه به سه موضوع مهم دیگر اشاره کرده و مالک اشتر را از آن بر حذر می دارد:

نخست می فرماید: «از امتیازخواهی برای خود در آنچه مردم در آن مساوی اند جداً پرهیز»؛ (وَإِيَّاكَ وَالْإِسْتِثَارَةَ بِمَا النَّاسُ فِيهِ أَسْوَأَةٌ^۲).

امتیازخواهی حاکمان و حواشی و اطرافیان و حامیان آنها یکی از آفات مهم حکومت هاست که در اموری که همه مردم باید در آن یکسان باشند، آنها بیش از حق خود سهم خواهی می کنند؛ چیزی که افکار عمومی را بر ضد آنها می شوراند. این همان چیزی است که در زمان ما به عنوان رانت خواری (امتیاز ویژه طلبیدن) مشهور شده است و متأسفانه در تمام دنیا وجود دارد و عامل مهمی برای جدایی ملت ها از دولت هاست. امام علیه السلام مالک اشتر را از این کار به شدت برحذر می دارد، زیرا مردم سخت در این موضوع حساسیت دارند حتی اگر به عنوان نمونه در زمان ما اتومبیل یکی از رؤسا از خیابانی که گذشتن از آن برای دیگران ممنوع است بگذرد در برابر آن عکس العمل نشان می دهند.

در دومین توصیه می فرماید: «و از غفلت در انجام آنچه مربوط به توست و در برابر چشمان مردم واضح و روشن است برحذر باش، چراکه به هر حال در برابر مردم درباره آن مسئولی و به زودی پرده از کارهایت کنار می رود و انتقام مظلوم از تو گرفته می شود»؛ (وَالْتَّعَابِيَّ^۳ عَمَّا تُعْنَى بِهِ مِمَّا قَدْ وَضَحَ لِلْعَيُونِ، فَإِنَّهُ مَا خُوذُ مِنْكَ لِغَيْرِكَ، وَعَمَّا قَلِيلٍ تَنْكَشِفُ عَنْكَ أَعْطِيَةُ الْأُمُورِ، وَيُنْتَصَفُ مِنْكَ لِلْمَظْلُومِ).

۱. «الْإِسْتِثَارَةَ» به معنای چیزی را به خود اختصاص دادن است و از ریشه «أثر» بر وزن «خبر» به معنای علامتی است که از چیزی باقی می ماند و گویی شخص انحصار طلب در اشیایی علامت می گذارد که از آن من و مخصوص من است.

۲. «أَسْوَأَةٌ» به معنای حالتی است که از پیروی کردن از دیگری حاصل می شود و چون نتیجه آن مساوات میان دو چیز است، این واژه به معنای مساوی نیز به کار رفته است.

۳. «تَّعَابِيَّ» به معنای تغافل و نادیده گرفتن چیزی است و در اصل از ریشه «عَبَاوَةٌ» به معنای ناآگاه بودن گرفته شده است.

اشاره به این که بسیار می شود که نزدیکان و حامیان زمامدار کارهای خلافی انجام می دهند و حق مظلومی را پایمال می سازند و حاکمان جور معمولاً آن را نادیده گرفته و از کنار آن به سادگی می گذرند. امام علیه السلام مالک اشتر را از این کار به شدت بر حذر می دارد، زیرا عواقب شومی، هم در دنیا دارد که همان بدبینی مردم و جدایی آن ها از حکومت است و هم در آخرت، زمانی که پرده ها کنار رود و اعمال آشکار شود و خداوند عالم به اسرار، حق مظلوم را از ظالم بگیرد.

متأسفانه در عصر بعضی از خلفا (مانند خلیفه سوم) اموری رخ داد که درست در نقطه مقابل دستورات امام علیه السلام است، دستوراتی که از کتاب و سنت پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله نشأت گرفته است:

از جمله به گفته ابن قتیبه، مورخ معروف اهل سنت در کتاب الخلفاء: «جمعی از صحابه اجتماع کردند و نامه ای به خلیفه سوم، عثمان نوشتند و کارهایی را که برخلاف سنت انجام داده بود بر او خرده گرفتند... از جمله این که بخش هایی از اطراف مدینه را به صورت خالصه در اختیار شخص خودش گرفته بود. یکی از مهاجران گفت: ای عثمان! آیا این کار را که کرده ای خداوند به تو اجازه داده یا بر خدا افترا می بندی؟ (اللَّهُ أَذِنَ لَكُمْ أَمْ عَلَى اللَّهِ تَفْتَرُونَ)»^۱

نیز همان مورخ در همان کتاب آورده است که «جمعی از صحابه نامه ای نوشتند و بخشی از بدعت های عثمان را یادآور شدند... از جمله اختصاص دادن مقامات حکومت اسلامی به خویشاوندانش از بنی امیه و افرادی که هرگز محضر رسول خدا صلی الله علیه و آله را درک نکرده بودند و جوانان بی تجربه ای محسوب می شدند در حالی که از وجود مهاجران و انصار برای آن مقامات استفاده نمی کرد و حتی با آن ها به مشورت نمی نشست و تنها به رأی خود قناعت می کرد و نیز داستان ولید بن عقبه که از طرف عثمان فرماندار کوفه بود و نماز صبح را در حال مستی،

۱. خلفاء ابن قتیبه، (معروف به الامامة و السياسة) ج ۱، ص ۵۰، چاپ منشورات رضی.

چهار رکعت برای مردم خواند، سپس گفت: اگر بخواهید یک رکعت دیگر نیز اضافه می‌کنم. و اجازه نداد حد (شرب خمر) را بر او اجرا کنند.^۱

این است معنای بی‌اعتنایی به احکام اسلام و بی‌تفاوت گذشتن از کنار اموری که برای همه واضح و آشکار است.

آن‌گاه امام علیه السلام سومین دستور را بیان می‌دارد و مالک اشتر را به شدت از هرگونه قضاوت و حرکت هنگام غضب نهی می‌کند، می‌فرماید: «به‌هنگام خشم، خویشتن دار باش و از تندی و تیزی خود، و قدرت دست، و خشونت زبانت بکاه و برای پرهیز از این امور از انجام کارهای شتاب‌زده و سخنان ناسنجیده و اقدام به مجازات، برحذر باش تا خشم تو فرو نشیند و مالک خویشتن گردی»؛ (امِلیکُ حَمِيَّةٌ^۲ اَنْفِكَ، وَ سُوْرَةَ حَدِّكَ^۳، وَ سَطُوْرَةَ^۴ يَدِكَ، وَ غَرْبَ^۵ لِسَانِكَ، وَ اخْتَرِسَ مِنْ كُلِّ ذٰلِكَ بِكَفِّ الْبَادِرَةِ^۶، وَ تاخِيْرِ السَّطُوْرَةِ حَتّٰى يَسْكُنَ غَضْبُكَ فَتَمْلِكَ الْاِخْتِيَارَ).

به‌هنگام عصبانیت، انسان گاه در دماغ می‌افکند و از کارهای انجام‌شده اظهار تنفر می‌کند و گاه تندی و تیزی نشان می‌دهد و گاه دست به مجازات دراز

۱. خلفاء ابن قتیبه، (معروف به الامامة والسياسة)، ج ۱، ص ۵۰.

۲. «حَمِيَّةٌ» از ریشه «حَمَى» و «حَمُو» بر وزن «حمد» به‌معنای شدت حرارت است. سپس این واژه به‌معنای خشم و تعصب آمیخته با خشم و نخوت و تکبر به‌کار رفته است و هنگامی که اضافه به «أنف» شود (مانند جمله بالا) به خشم و تکبر اشاره دارد و انتخاب «أنف» (بینی) در این جا برای آن است که آدم‌های متکبر سر خود را بالا می‌گیرند و در واقع نوک بینی‌شان به طرف بالا قرار می‌گیرد.

۳. «سُوْرَةُ» به‌معنای شدت و «حَدٌّ» به‌معنای تیزی و برندگی است و هنگامی که این دو به هم اضافه شوند شدت برش را می‌فهماند که به‌عنوان کنایه از غضب به‌کار می‌رود.

۴. «سَطُوْرَةُ» به‌معنای سلطه، غلبه و قدرت است.

۵. «غَرْبٌ» این واژه نیز به‌معنای تیزی و برندگی است و هنگامی که به لسان اضافه شود اشاره به سخنان تند و خشونت‌آمیز است. ریشه اصلی آن همان «غروب» است و از آن جا که یک شیء بُرنده مانند شمشیر می‌شکافتد و در هدف خود فرو می‌رود و پنهان می‌شود «غرب» بر آن اطلاق شده است.

۶. «الْبَادِرَةُ» به‌معنای سخن یا کار ناگهانی و نسنجیده است و «كَفَّ بَادِرَةَ» به‌معنای خودداری کردن از چنین اعمالی است که به‌هنگام غضب رخ می‌دهد.

می‌کند و گاه به دشنام و بدگویی می‌پردازد. امام علیه السلام مالک اشتر را از این پدیده‌های چهارگانه غضب بر حذر داشته و راه جلوگیری از آن را این شمرده است که به‌هنگام غضب هیچ سخنی نگوید و هیچ اقدامی نکند تا آتش غضب فرو نشیند و به حال عادی بازگردد و زمام اراده خود را که در موقع غضب از دست داده بود در اختیار بگیرد.

سپس در ادامه سخن به این حقیقت اشاره می‌فرماید که «هرگز در این زمینه حاکم بر خود نخواهی شد مگر این که بسیار به یاد قیامت و بازگشت به سوی پروردگارت باشی»؛ (وَلَنْ تَحْكُمَ ذَلِكَ مِنْ نَفْسِكَ حَتَّى تُكَيِّرَ هُمُومَكَ^۱ بِذِكْرِ الْمَعَادِ إِلَى رَبِّكَ).

آنچه امام علیه السلام در این بخش از سخنانش فرموده اموری سرنوشت‌ساز است که نه تنها در مسأله حکومت، که در تمام مدیریت‌ها و در سراسر زندگی انسان پیش می‌آید. رفتن به سراغ امتیازات ویژه، چشم پوشیدن از خلاف‌کاری‌های نزدیکان و اطرافیان و صادر کردن حکم هنگام خشم و غضب، بلاهای عظیمی است که می‌تواند حکومت‌ها را متزلزل سازد و شخصیت انسان‌ها را زیر سؤال ببرد و آبروی انسان را در دنیا و آخرت بریزد.

نکته

خطرات بزرگ غضب

غضب حالتی است که وقتی به انسان دست می‌دهد از وضع عادی بیرون می‌رود و قضاوت عقل، تحت الشعاع این آتش سوزان قرار می‌گیرد به گونه‌ای که هرگونه تصمیم‌گیری صحیح در آن لحظه برای او ناممکن است و به همین دلیل

۱. «هُمُوم» جمع «هُم» گاه به معنای اراده و عزم بر چیزی و گاه به معنای دل‌مشغولی و دغدغه می‌آید و در عبارت بالا معنای دوم مراد است.

از انسان حرکاتی در حالت خشم و غضب سرمی زند که غالباً عواقب شوم و دردناک دارد و گاه کفاره آن را سالیان دراز باید بپردازد.

به همین دلیل در آیات قرآن و روایات اسلامی شدیداً از غضب و از هرگونه تصمیم‌گیری به‌هنگام غضب نهی شده است.

در آیه ۳۷ سوره شوری یکی از ویژگی‌های مؤمنان چشم‌پوشی به‌هنگام غضب ذکر شده و جالب این‌که عطف بر اجتناب از گناهان کبیره شده است می‌فرماید: «وَالَّذِينَ يَجْتَنِبُونَ كَبَائِرَ الْإِثْمِ وَالْفَوَاحِشَ وَإِذَا مَا غَضِبُوا هُمْ يَغْفِرُونَ».

در حدیثی از امام باقر علیه السلام می‌خوانیم: «إِنَّ هَذَا الْغَضَبَ جَمْرَةٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تُوَقَّدُ فِي قَلْبِ ابْنِ آدَمَ وَإِنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا غَضِبَ أَحْمَرَّتْ عَيْنَاهُ وَأَنْتَفَخَتْ أَوْدَاجُهُ وَدَخَلَ الشَّيْطَانُ فِيهِ؛ این غضب شعله آتشی از سوی شیطان است که در قلب فرزندان آدم زبانه می‌کشد، از این‌رو هنگامی که یکی از شما غضب می‌کند چشمانش سرخ و ر های گردنش پرخون می‌شود و شیطان داخل وجودش می‌گردد».^۱

امام صادق علیه السلام در حدیثی دیگر می‌فرماید: «الْغَضَبُ مِفْتَاحُ كُلِّ شَرٍّ؛ غضب کلید تمام بدی‌هاست».^۲

امیرمؤمنان علیه السلام نیز در یک جمله کوتاه می‌فرماید: «الْغَضَبُ شَرٌّ إِنْ أَطَعْتَهُ دَمَّرَ؛ غضب شر است و اگر از آن پیروی کنی نابودت می‌کند».^۳

روایات در این زمینه بسیار و مملو از تأکیدات فراوان است، لذا با حدیث دیگری این سخن را پایان می‌دهیم، امیرمؤمنان علیه السلام فرمود: «إِيَّاكَ وَالْغَضَبَ فَأَوْلُهُ جُنُونٌ وَآخِرُهُ نَدَمٌ؛ از غضب بر حذر باش که آغازش جنون و پایانش پشیمانی است».^۴

۱. کافی، ج ۲، ص ۳۰۴، ح ۱۲.

۲. همان، ص ۳۰۳، ح ۳.

۳. غررالحکم، ح ۶۸۹۱.

۴. همان، ح ۶۸۹۸.

به هر حال عقل و درایت ایجاب می‌کند که انسان در حال خشم و غضب هیچ تصمیمی نگیرد و بهترین راه برای فرو نشاندن آن این است که یا از محل حادثه دور شود و یا لااقل تغییر حالت دهد؛ اگر ایستاده است، بنشیند و اگر نشسته است برخیزد و راه برود و آبی بنوشد و با دوستان خود از موضوع دیگری سخن بگوید و همان‌گونه که حضرت فرموده است: مؤثرترین کارها این است که به یاد معاد و روز قیامت و عواقب اعمال بیفتد.

بخش سیام

وَأَوْاجِبُ عَلَيْكَ أَنْ تَتَذَكَّرَ مَا مَضَى لِمَنْ تَقَدَّمَكَ مِنْ حُكُومَةٍ عَادِلَةٍ،
أَوْ سُنَّةٍ فَاضِلَةٍ، أَوْ أَثَرٍ عَنِ نَبِيِّنَا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ أَوْ فَرِيضَةٍ
فِي كِتَابِ اللَّهِ، فَتَقْتَدِيَ بِمَا شَاهَدْتَ مِمَّا عَمَلْنَا بِهِ فِيهَا، وَتَجْتَهِدَ لِنَفْسِكَ
فِي اتِّبَاعِ مَا عَهَدْتُ إِلَيْكَ فِي عَهْدِي هَذَا، وَاسْتَوْثَقْتُ بِهِ مِنَ الْحُجَّةِ
لِنَفْسِي عَلَيْكَ، لِكَيْلَا تَكُونَ لَكَ عَلَّةٌ عِنْدَ تَسْرُعِ نَفْسِكَ إِلَى هَوَاهَا. وَأَنَا
أَسْأَلُ اللَّهَ بِسَعَةِ رَحْمَتِهِ، وَعَظِيمِ قُدْرَتِهِ عَلَى إِعْطَاءِ كُلِّ رَغْبَةٍ، أَنْ
يُؤَدِّقَنِي وَإِيَّاكَ لِمَا فِيهِ رِضَاهُ مِنَ الْإِقَامَةِ عَلَى الْعُذْرِ الْوَاضِحِ إِلَيْهِ وَإِلَى
خَلْقِهِ، مَعَ حُسْنِ الثَّنَاءِ فِي الْعِبَادَةِ، وَجَمِيلِ الْأَثَرِ فِي الْبِلَادِ، وَتَمَامِ
النُّعْمَةِ وَدَضْعِيفِ الْكِرَامَةِ، وَأَنْ يَخْتَمَ لِي وَلَكَ بِالسَّعَادَةِ وَالشَّهَادَةِ، إِنَّا
إِلَيْهِ رَاغِبُونَ. وَالسَّلَامُ عَلَى رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ
الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ، وَسَلَامٌ تَسْلِيمًا كَثِيرًا، وَالسَّلَامُ.

ترجمه

بر تو واجب است که همواره به یاد حکومت‌های عادلانه پیش از خود باشی و همچنین به سنت‌های خوب یا آثاری که از پیامبر - صلی الله علیه و آله وسلم - رسیده یا فریضه‌ای که در کتاب‌الله آمده است توجه کنی و به آنچه از اعمال ما در حکومت دیده‌ای اقتدا نمایی و نیز بر تو واجب است که نهایت تلاش خویشتن را در پیروی از آنچه در این عهدنامه به تو توصیه کرده‌ام به کارگیری و من حجت خود را بر تو تمام کرده‌ام تا اگر نفس سرکش، بر تو چیره شود عذری نزد من نداشته باشی. من از خداوند با آن رحمت وسیع و قدرت عظیمی که بر اعطای هر

خواسته‌ای دارد مسئلت دارم که من و تو را موفق بدارد که رضای او را جلب کنیم از طریق انجام کارهایی که ما را نزد او و خلقتش معذور می‌دارد توأم با مدح و نام نیک در میان بندگان و آثار خوب در تمام شهرها و (نیز تقاضا می‌کنم که) نعمتش را (بر من و تو) تمامیت بخشد و کرامتش را مضاعف سازد.

و (از خداوند بزرگ مسئلت دارم که) زندگانی من و تو را با سعادت و شهادت پایان بخشد که ما همه به سوی او باز می‌گردیم و سلام و درود (پروردگار) بر رسول خدا - صلی الله علیه و آله وسلم - و دودمان طیب و پاکش باد؛ سلامی فراوان و بسیار. والسلام.

شرح و تفسیر

حجت را بر تو تمام کردم

امام علیه السلام در این بخش (سی‌امین و آخرین بخش این عهدنامه) به سه نکته پرداخته است:

نخست می‌فرماید: «بر تو واجب است که همواره به یاد حکومت‌های عادلانه پیش از خود باشی و همچنین به سنت‌های خوب یا آثاری که از پیامبر - صلی الله علیه و آله وسلم - رسیده یا فریضه‌ای که در کتاب الله آمده است توجه کنی و به آنچه از اعمال ما در حکومت دیده‌ای اقتدا نمایی»؛ (وَالْوَجِبُ عَلَيْكَ أَنْ تَتَذَكَّرَ مَا مَضَى لِمَنْ تَقَدَّمَكَ مِنْ حُكُومَةٍ عَادِلَةٍ، أَوْ سُنَّةٍ فَاضِلَةٍ، أَوْ أَثَرٍ عَنِ نَبِيِّنَا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ أَوْ فَرِيضَةٍ فِي كِتَابِ اللَّهِ فَتَقْتَدِيَ بِمَا شَاهَدْتَ مِنْهَا عَمَلْنَا بِهِ فِيهَا).

اشاره به این‌که، هرچند عهدنامه من جامع و کامل است اما تنها به آن قناعت مکن؛ اگر به مسائلی در قرآن مجید و سیره و سنت پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله یا روش‌های شایسته‌ای در حکومت‌های عدل پیشین (مانند حکومت انبیای سلف) برخورد کردی، آن‌ها را نیز به کار بند. اضافه بر این‌ها تو روش مرا در حکومت دیده‌ای و از نزدیک شاهد و ناظر بوده‌ای، آن‌ها را نیز به کار بند، هرچند در این عهدنامه منعکس نشده باشد.

بنابراین، امام علیه السلام از محدود شدن وظایف مالک اشتر به آنچه در این عهدنامه آمده، در عین جامعیت آن، نهی می‌کند و ذهن و فکر او را برای پذیرش هر سنت حسنه‌ای آماده می‌سازد.

دومین نکته‌ای که امام علیه السلام در این بخش از عهدنامه بر مالک واجب و لازم می‌شمرد این است: «و نیز بر تو واجب است که نهایت تلاش خویش را در پیروی از آنچه در این عهدنامه به تو توصیه کرده‌ام به کارگیری و من حجت خود را بر تو تمام کرده‌ام تا اگر نفس سرکش بر تو چیره شود عذری نزد من نداشته باشی»؛ (وَتَجْتَهِدَ لِنَفْسِكَ فِي اتِّبَاعِ مَا عَاهَدْتُ إِلَيْكَ فِي عَهْدِي هَذَا وَاسْتَوْتَقْتُ بِهِ مِنَ الْحُجَّةِ لِنَفْسِي عَلَيْكَ، لِكَيْلَا تَكُونَ لَكَ عِلَّةٌ عِنْدَ تَسْرُعِ نَفْسِكَ إِلَى هَوَاهَا).

امام علیه السلام در واقع بار دیگر توجه او را به همه آنچه در این عهدنامه توصیه کرده جلب می‌کند و با اشاره‌ای اجمالی، بر همه آن‌ها تأکید می‌کند و انجام آن‌ها را لازم می‌شمرد و این از قبیل اجمال پس از تفصیل و تأکید بر تأکید است و در ضمن، با او اتمام حجت می‌کند تا در پیشگاه خدا مسئولیتی نداشته باشد.

امام علیه السلام در پایان این عهدنامه از باب حسن ختام نکته سوم را گوشزد می‌کند و آن را با دعای پر معنایی همراه می‌سازد، می‌فرماید: «من از خداوند با آن رحمت وسیع و قدرت عظیمی که بر اعطای تمام هر خواسته‌ای دارد مسئلت دارم که من و تو را موفق بدارد که رضای او را جلب کنیم از طریق انجام کارهایی که ما را نزد او و خلقش معذور می‌دارد توأم با مدح و نام نیک در میان بندگان و آثار خوب در تمام شهرها و (نیز تقاضا می‌کنم که) نعمتش را (بر من و تو) تمامیت بخشد و کرامتش را مضاعف سازد»؛ (وَأَنَا أَسْأَلُ اللَّهَ بِسِعَةِ رَحْمَتِهِ، وَعَظِيمِ قُدْرَتِهِ عَلَيَّ

۱. مستدرک حاکم، ج ۱۱، ص ۱۳، ح ۲۱.

در نسخه تحف العقول پیش از جمله «وَأَنَا أَسْأَلُ اللَّهَ» چنین آمده است: «فَلَيْسَ يَعْصِمُ مِنَ السُّوءِ وَلَا يُوقِّدُ

إِعْطَاءِ كُلِّ رَعْبَةٍ^۱، أَنْ يُوفَّقَنِي وَإِيَّاكَ لِمَا فِيهِ رِضَاهُ مِنَ الْإِقَامَةِ عَلَى الْعُذْرِ الْوَاضِحِ
إِلَيْهِ وَإِلَى خَلْقِهِ، مَعَ حُسْنِ الشَّاءِ فِي الْعِبَادِ، وَجَمِيلِ الْأَثْرِ فِي الْبِلَادِ، وَتَمَامِ النُّعْمَةِ
وَتَضْعِيفِ الْكِرَامَةِ^۲).

آنچه در تفسیر عبارت مذکور آمد مبنی بر این است که «تَمَامِ النُّعْمَةِ» و «تَضْعِيفِ الْكِرَامَةِ» عطف بر «يُوفَّقَنِي وَإِيَّاكَ» باشد. این احتمال نیز داده شده که «تَمَامِ النُّعْمَةِ» و «تَضْعِيفِ الْكِرَامَةِ» عطف بر «جَمِيلِ الْأَثْرِ فِي الْبِلَادِ» باشد، بنابراین مفهوم جمله این می شود: «از خداوند می خواهم که مرا به کارهایی توفیق دهد که هم ثنای بندگان را به دنبال داشته باشد، هم آثار نیک در بلاد بگذارد، هم موجب تمام شدن نعمتش بر من شود و هم سبب فرونی کرامتش بر من».

بدیهی است که آنچه باید بیش از همه چیز مطلوب انسان مؤمن باشد، جلب رضای خداست و آنچه بیش از هر چیز باید مطلوب زمامداران و حکام باشد افزون بر تحصیل رضای خداوند، تحصیل رضای مخلوق و به دنبال آن نعمت‌های دیگری است که امام علیه السلام در جمله‌های مذکور به آن اشاره کرده و آن این که انسان کاری کند که بندگان خدا از او به نیکی یاد کنند و غفران و رضای حق

→ لِلْخَيْرِ إِلَّا اللَّهَ جَلَّ تَنَاوُهُ وَقَدْ كَانَ مِمَّا عَاهَدَ إِلَيَّ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي وِصَايَتِهِ تَخْضِيعاً عَلَى الصَّلَاةِ
وَالرِّكَائِةِ وَمَا مَلَكَتْ أَيْمَانُكُمْ فَبِذَلِكَ أُخْتِمُ لَكُمْ مَا عَاهَدْتُ وَلَا حَوْلَ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ؛
هیچ‌کس از بدی‌ها پیشگیری نمی‌کند و توفیق انجام دادن خیرات نمی‌دهد جز خداوند متعال و از جمله
اموری که رسول خدا صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در وصیتش به‌طور مؤکد به من فرمود اهتمام به نماز و زکات و رعایت حال بندگان
بود و من با کلام رسول خدا این عهدنامه را برای تو پایان می‌دهم و لا حول و لا قوة الا بالله العلی العظیم».
(تحف العقول، ص ۹۹).

۱. «رَعْبَةٌ» مصدر و به معنای علاقه به چیزی داشتن است و در این جا اسم مصدر و به معنای اسم مفعول است یعنی خداوند قادر است هر امر مطلوب و مرغوبی را در اختیار بندگان بگذارد و در بعضی از نسخه‌ها به جای «رَعْبَةٌ» «رَعْبِيَّةٌ» آمده است که صفت مشبیه است و به معنای مرغوب است.

۲. «تَضْعِيفِ» در این جا به معنای مضاعف ساختن است. این واژه گاه به معنای ضعیف ساختن یا ضعیف شمردن نیز آمده است.

را برای او بطلبند و آثار خوبی از خود در همه جا بگذارد که سبب مزید حسنات او پس از وفاتش گردد و بدین صورت، نعمت خدا بر او کامل شود و کرامت الهی مضاعف گردد.

ممکن است بعضی چنین پندارند که تقاضای حسن ثنای مردم و به نیکی یاد کردن با خلوص نیت سازگار نیست، و حسن ثنای الهی لازم است نه حسن ثنای مردم. پاسخ این اشکال با اشاره‌ای که پیش‌تر آوردیم روشن شد. مؤمنان مخلص حسن ثنای مردم را از این رو می‌طلبند که سبب دعای آن‌ها برای غفران و پاداش الهی و ترفیع درجه گردد و از این رو ابراهیم خلیل، شیخ الانبیاء علیه السلام نیز از جمله تقاضاهایی که از ساحت قدس پروردگار می‌کند این است که «وَاجْعَلْ لِي لِسَانًا صِدْقًا فِي الْآخِرِينَ»؛ «برای من در امت‌های آینده نام نیکی قرار ده».^۱

این دعای امام علیه السلام هم درباره خودش و هم مالک اشتر به اجابت رسیده است؛ قرن‌هاست که فضایل آن حضرت در شرق و غرب عالم بر زبان‌ها جاری است و کتاب‌ها از فضایل او پر است و با این‌که بنی‌امیه کوشیدند نام و فضایل آن حضرت را از خاطره‌ها محو سازند و هفتاد سال به دستور آن‌ها بر فراز منابر - نعوذ بالله - آن حضرت را لعن کنند، به لطف پروردگار در هر مجلس و محفلی که از پیشگامان اسلام بحث می‌شود نام آن حضرت در صدر می‌درخشد و کتاب‌ها در فضایل آن حضرت نوشته شده و بارگاه نورانی‌اش در نجف کعبه آمال است. اضافه بر این در هر قرن شاعران توانا رساترین مدح و ثنا را به زبان عربی و فارسی و زبان‌های دیگر درباره آن حضرت سروده‌اند.

مالک اشتر نیز به موجب فداکاری‌ها و رشادت‌ها و شهادت‌ها و مخلصاً مخاطب بودن در این عهدنامه نام نیکش در همه جا بر زبان‌ها جاری است. رحمت و رضوان خدا بر او باد.

۱. شعراء، آیه ۸۴.

آن‌گاه امام علیه السلام در آخرین جمله‌های این عهدنامه می‌فرماید: «و (از خداوند بزرگ مسألت دارم که) زندگانی من و تو را با سعادت و شهادت پایان بخشد که ما همه به سوی او بازمی‌گردیم و سلام و درود (پروردگار) بر رسول خدا - صلی الله علیه و آله و سلم - و دودمان طیب و پاکش باد، سلامی فراوان و بسیار، والسلام»؛
 (وَأَنْ يَخِيَمَ لِي وَ لَكَ بِالسَّعَادَةِ وَ الشَّهَادَةِ، إِنَّا إِلَيْهِ رَاغِبُونَ. وَ السَّلَامُ عَلَي رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ وَ سَلَّمَ الطَّيِّبِينَ الطَّاهِرِينَ، وَ سَلَّمَ تَسْلِيمًا كَثِيرًا، وَ السَّلَامُ).

قابل توجه است که امام علیه السلام افزون بر طلب سعادت، شهادت را نیز هم برای خویش و هم برای مالک از خدا می‌طلبد؛ دعایی که به زودی به اجابت رسید و امام علیه السلام در محراب عبادتش و مالک در مسیر راه مصر شربت شهادت نوشیدند. در حدیثی آمده است که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله دید مردی این چنین دعا می‌کند: «اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْأَلُكَ خَيْرَ مَا تُسْأَلُ فَأَعْطِنِي أَفْضَلَ مَا تُعْطِي؛ خداوند! بهترین چیزی که از تو درخواست می‌شود به من بده و برترین چیزی را که به بندگانت عطا می‌کنی به من عطا فرما». پیغمبر صلی الله علیه و آله فرمود: «إِنَّ اسْتِجَابَ لَكَ أَهْرِيْقَ دَمُكَ فِي سَبِيلِ اللَّهِ؛ اگر دعایت مستجاب شود خون تو در راه خدا ریخته خواهد شد».^۱

نکته

عهدنامه مالک اشتر، دستوری جامع برای کشورداری

اکنون که شرح و تفسیر عهدنامه به پایان رسید می‌توان با صراحت گفت: این عهدنامه دستوری است جامع برای کشورداری؛ دستوری که با گذشت حدود چهارده قرن کاملاً تازه و راهگشا و زنده و بالنده است و این واقعیتی است که هر انسان منصفی به آن اعتراف دارد. از این گذشته این عهدنامه، هم جنبه‌های مادی و هم جنبه‌های معنوی را که بر اساس اخلاق انسانی و ارزش‌های الهی پی‌ریزی

۱. مستدرک حاکم، ج ۱۱، ص ۱۳، ج ۲۱.

شده دربر گرفته است، برخلاف قوانین دنیای امروز که یا سخنی از ارزش‌های اخلاقی و انسانی در آن نیست و یا اگر چیزی به نام حقوق بشر در آن باشد، عملاً دستاویز و بهانه‌ای است برای اعمال فشار بر کشورها و قشرهای ضعیف جامعه اسلامی. عجب این‌که بعضی افراد به اصولی که «حمورابی» برای کشورداری در حدود ۱۸ قرن پیش از میلاد پیشنهاد کرده استناد می‌جویند و افتخار می‌کنند و آن را اصولی پیشرفته و انسانی قلمداد می‌نمایند در حالی که اگر آن اصول را در برابر این عهدنامه بگذاریم کاملاً رنگ می‌بازد؛ ولی چون جنبه اسلامی و مخصوصاً سبقه شیعی دارد تعصب‌ها مانع از آن می‌شود که آن را در همه جا عرضه کنند. البته می‌دانیم که اخیراً با تلاش و کوشش بعضی از آگاهان، این عهدنامه به صورت نامه‌ای سرگشاده در میان اعضای سازمان ملل پخش شد و مورد استقبال قرار گرفت و به عنوان یک سند به ثبت رسید و عجیب‌تر این‌که کسانی که بعد از آن حضرت عهدنامه و دستورالعملی برای حاکمان خود نوشتند، در بخش‌های مهم آن از همین عهدنامه مبارک امیرمؤمنان علیه السلام استفاده کردند بی آن‌که سخنی از آن بگویند؛ یعنی اگر دستورالعمل آن‌ها مقبولیت و درخششی پیدا کرد به واسطه همین بهره‌گیری از عهدنامه مولا علیه السلام بود^۱ گرچه متأسفانه تعصب‌ها اجازه نمی‌دهد این حقیقت آشکار شود.

۱. طبری نقل می‌کند که وقتی مأمون، «عبدالله بن طاهر» را به ولایت بعضی از بخش‌های کشور اسلامی گمارد پدرش «ذوالیمینین» نامه مفصلی برای او نگاشت و دستورات مشروحی برای اداره منطقه تحت حکومت برای او نوشت که طولی نکشید در میان مردم منتشر شد و از آن استقبال فراوانی کردند هنگامی که این خبر به مأمون رسید دستور داد آن را بیاورند و برای او بخوانند. او بسیار از آن استقبال کرد و گفت: تمام امر دین و دنیا و امور مربوط به سیاست و اصلاح کشور و رعیت در آن جمع است. مرحوم علامه شوشتري بعد از ذکر این داستان می‌گوید: اگر دقت کنید می‌بینید که اکثر بلکه تمام آن از کلام امیرمؤمنان علیه السلام در عهدنامه مالک اشتر گرفته شده است. (شرح نهج البلاغه علامه شوشتري، ج ۸، ص ۶۶۴).

وَمِنْ كِتَابِ لَيْسَ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ا ا د ا ب (ا ب ا د) ا د ا ب ج
ا a

عَلَيْهِ

ا

عَلَيْهِ

۱. سند نامه:

مرحوم سید رضی در ابتدای این نامه - همان‌گونه که در بالا آمده - نوشته است که آن را ابوجعفر اسکافی (محمد بن عبدالله اسکافی متوفای سنه ۲۴۰ قمری) در کتاب المقامات فی مناقب امیرالمؤمنین عَلَيْهِ آورده است. اسکافی از معتزله بود و در محله اسکاف بغداد زندگی می‌کرد از این رو او را اسکافی گفته‌اند. او از معاصران «جاحز» بود و ردی بر کتاب العثمانیه او نوشته است.

معتزله بغداد به افضلیت امیرمؤمنان عَلَيْهِ بر تمام صحابه معتقد بوده‌اند و اسکافی نیز پیرو همین عقیده بود. (البته ابوجعفر اسکافی از اهل سنت بود و غیر از محمد بن احمد بن جنید اسکافی معروف است که از قدمای فقهای شیعه محسوب می‌شود).

صاحب مصادر نهج البلاغه دو مأخذ دیگر برای این نامه نقل کرده است: نخست تاریخ ابن اعثم کوفی (متوفای ۳۱۴) و دیگر کتاب الامامة والسیاسة ابن قتیبه دینوری (متوفای ۲۷۶). (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۳۳).

نامه در یک نگاه

این نامه در عین فشردگی به چهار نکته مهم اشاره می‌کند:
در بخش اول این نامه، حضرت بر این امر تأکید می‌فرماید که من برای بیعت
به سراغ مردم نرفتم و آن‌ها با اصرار و بدون اکراه و اجبار و طمع به سراغ من
آمدند و شما هم در بیعت با من هرگز مجبور نبودید.

در بخش دوم، طلحه و زبیر را مخاطب ساخته، می‌فرماید: بیعت شما از دو
حال خارج نیست: یا با میل و رغبت با من بیعت کرده‌اید، پس چرا بیعت را
شکستید؟ برگردید و توبه کنید؛ و یا بی‌میل و رغبت بیعت کرده‌اید که در این
صورت مرتکب تدلیس شده‌اید، زیرا در ظاهر ابراز اطاعت کرده و در باطن قصد
عصیان داشته‌اید.

در بخش سوم می‌فرماید: شما چنین می‌پندارید که من قاتل عثمان بوده‌ام
و این را بهانه برای نقض بیعت قرار داده‌اید. بهترین راه این است که آن‌هایی که
در این میدان بی‌طرف مانده‌اند در میان من و شما حکم کنند.
در بخش چهارم می‌فرماید: از این راهی که در پیش گرفته‌اید برگردید که
عذاب الهی را در پی دارد.

, » jAnA Te tB «°AnA ° »AB-T-Tf ¼A ,BT-ªkÜù ,kÄMBA
 ° ½B°AA , «Ä MB jAnA; -½B- »A / » Ä MBTe Ä MB °
 »BTÄ MB-Tf ¼Bù ,oâB e Ç oÄ° ,K°B ¼Bav° «Ä LB
 ,i nB »BTÄ MB-Tf ¼A ;K oç j ½&A BMUBÄ nB ,i Ä çB
 B- fnA wA , ÅB°AB-fnBi BMÑ Lv°AB- a Å °B-TÄ] kÜù
 ¼A ,¼BT °A ÜT°M o]B -°Öe MB-Tf B½ o-Ä° / Ä°A
 j ½B- a Åi w A¼Bf , ù i k U¼ÄÑÇ ; ½o½ An B- Äij
 «Lù ,¼BAS °C »AB-T-Äp kç / MB-fnACBkÄM «½B-] oi
 o ½Ñ fçqª Y , «k-°Ñ A; ½B- «Å «Åò h U; ½B- «M
 è Å¼ MBù ,B- A; Å¼B z°AB ABÄ nB Ñ-TEAB/ankÜM
 /; v°A ,nB°AnB°A → T ¼ÄÑÇ ; ½nB°B-fo¼A

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، شما می دانید - هر چند کتمان کنید - که من
 به دنبال مردم نرفتم؛ آن‌ها به سراغ من آمدند و من دست بیعت به سوی آن‌ها
 نگشودم تا آن‌ها با اصرار با من بیعت کردند و شما دو نفر از کسانی بودید که
 به سراغ من آمدید و با من بیعت کردید. تودهٔ مردم به سبب زور و سلطه یا برای
 متاع دنیا با من بیعت نکردند. (بنابراین بیعت شما از دو حال خارج نیست): اگر
 شما از روی میل و رغبت با من بیعت کرده‌اید (بیعت شکنی شما حرام بوده
 است) باید بازگردید و فوراً در پیشگاه خدا توبه کنید و اگر بیعت شما از روی

اکراه و نارضایی بوده راه را برای من درباره خود گشوده‌اید، زیرا در ظاهر اظهار اطاعت کردید و در دل، قصد عصیان داشتید (و راه منافقان را پیمودید و این حرکت منافقانه مستوجب عقوبت است). به جان خودم سوگند! شما از سایر مهاجران به تقیه و کتمان عقیده سزاوارتر نبوده‌اید (هیچ کس در آن روز مجبور به چنین چیزی نبود مخصوصاً شما که از قدرتمندان صحابه بودید) بنابراین اگر از آغاز، از بیعت کناره‌گیری کرده بودید کار شما آسان‌تر بود تا این که نخست بیعت کنید و بعد (به بهانه‌ای) سر باززنید. شما چنین پنداشته‌اید (و به دروغ تبلیغ کرده‌اید) که من قاتل عثمانم. بیاید میان من و شما کسانی حکم کنند که اکنون در مدینه‌اند؛ نه به طرفداری من برخاسته‌اند نه به طرفداری شما، سپس هر کس به اندازه جرمی که در این حادثه داشته محکوم و ملزم شود.

ای دو پیرمرد کهنسال! (که خود را از پیشگامان و شیوخ اسلام می‌دانید و آفتاب عمرتان بر لب بام است) از عقیده خود برگردید (و تجدید بیعت کنید یا لااقل دست از آتش افروزی جنگ بردارید و به کناری روید) زیرا الان مهم‌ترین چیزی که دامان شما را می‌گیرد سرافکنندگی و ننگ و عار است (آن هم به عقیده شما) ولی ادامه این راه، هم سبب ننگ (شکست در جنگ) است و هم آتش دوزخ! والسلام».

شرح و تفسیر

از این راه پرخطر برگردید

می‌دانیم که پس از قتل عثمان، مردم برای بیعت با امیرمؤمنان علیه السلام هجوم شدیدی آوردند و بر یکدیگر پیشی می‌گرفتند. سرشناسان صحابه نیز هماهنگ با مردم با میل و رغبت با آن حضرت بیعت کردند و طلحه و زبیر نیز به آن‌ها پیوستند. بیعتی که با امیرمؤمنان علیه السلام صورت گرفت جز در زمان پیغمبر صلی الله علیه و آله سابقه نداشت، و با بیعت سقیفه یا بیعت با عمر بعد از تعیین او توسط خلیفه اول و یا

بیعت با عثمان پس از رأی شورای شش نفری، مطلقاً شباهتی نداشت؛ بیعتی بود به تمام معنا مردمی، درست همانند بیعت مردم با رسول خدا ﷺ.

ولی می‌دانیم که طلحه و زبیر از علی عَلَيْهِ السَّلَامُ انتظاراتی داشتند از جمله این که فرمانداری بعضی از شهرهای مهم را به آن‌ها بسپارد^۱ و چون این انتظار برآورده نشد بیعت خود را شکستند و همسر پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عایشه را بر علیه امیر مؤمنان عَلَيْهِ السَّلَامُ تحریک کرده و به عنوان خون‌خواهی عثمان بر ضد آن حضرت قیام کردند و به شهر بصره که نقطه آسیب‌پذیرتری بود رفتند و آن‌جا را تسخیر نمودند و جنگ جمل را به راه انداختند. سرانجام پس از شکست، هر دو کشته شدند.

امیر مؤمنان علی عَلَيْهِ السَّلَامُ پیش از جنگ جمل به وسیله این نامه با آن‌ها اتمام حجت می‌کند و با منطق نیرومندش تمام راه‌های فرار را بر آنان می‌بندد.

نخست می‌فرماید: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، شما می‌دانید - هر چند کتمان کنید - که من به دنبال مردم نرفتم؛ آن‌ها به سراغ من آمدند و من دست بیعت به سوی آن‌ها نگشودم تا آن‌ها با اصرار با من بیعت کردند و شما دو نفر از کسانی بودید که به سراغ من آمدید و با من بیعت کردید»؛ (أَمَّا بَعْدُ، فَقَدْ عَلِمْتُمَا، وَإِنْ كَتَمْتُمَا، أَنِّي لَمْ أَرِدِ النَّاسَ حَتَّىٰ أَرَادُونِي، وَلَمْ أَبَايِعْهُمْ حَتَّىٰ بَايَعُونِي، وَإِنَّكُمَا مِمَّنْ أَرَادَنِي وَبَايَعَنِي).

اشاره به این که شما هیچ بهانه‌ای برای بیعت‌شکنی ندارید، زیرا بیعت من برخلاف بیعت‌های پیشین به صورت خودجوش مردمی بود بی آن که من برای آن مقدمه‌چینی کرده باشم، شما هم در میان توده مردم آمدید و مانند دیگران از روی میل و اراده با من بیعت کردید.

۱. ابن کثیر در البدایة والنهایه می‌گوید: طلحه و زبیر هنگامی با امام بیعت کردند که از او تقاضای فرمانداری بصره و کوفه را داشتند. امام به آن‌ها فرمود: شما پیش من باشید و در مسائل حکومتی با شما مأنوس باشم بهتر است (البدایة والنهایه، ج ۸، ص ۲۲۶).

سپس امام علیه السلام به استدلال روشنی برای اثبات اختیاری و آزاد بودن بیعت اشاره کرده، می‌فرماید: «تودهٔ مردم به سبب زور و سلطه یا برای متاع دنیا با من بیعت نکردند»؛ (وَإِنَّ الْعَامَّةَ لَمُ تُبَايِعُنِي لِسُلْطَانٍ غَالِبٍ، وَلَا لِعَرَضٍ حَاضِرٍ).

اشاره به این‌که بیعت‌های غیر واقعی ممکن است از دو چیز سرچشمه بگیرد: یکی ظهور سلطه که مردم را مجبور سازند با کسی بیعت کنند. این بیعت قطعاً باطل است و یا این‌که مردم را تطمیع کنند و آرای آن‌ها را بخرند و آن‌ها برای کسب مال و ثروتی بیعت کنند. این بیعت هم بیعت واقعی نیست. با توجه به این توضیح، امام علیه السلام در واقع به طلحه و زبیر می‌فرماید: چون می‌دانید بیعت مردم هیچ‌کدام از این دو نوع نبوده، دلیلی ندارد که ادعای کراهت کنید و آن را بشکنید. بنابراین، امام علیه السلام راه‌های فرار را به‌روی آن‌ها می‌بندد. سپس به دلیل دیگری تمسک می‌جوید، می‌فرماید: «بنابراین (بیعت شما از دو حال خارج نیست): اگر شما از روی میل و رغبت با من بیعت کرده‌اید (بیعت‌شکنی شما حرام بوده است) باید بازگردید و فوراً در پیشگاه خدا توبه کنید و اگر بیعت شما از روی اکراه و نارضایی بوده، راه را برای من دربارهٔ خود گشوده‌اید، زیرا در ظاهر اظهار اطاعت کردید و در دل، قصد عصیان داشتید (و راه منافقان را پیمودید و این حرکت منافقانه مستوجب عقوبت است)»؛ (فَإِنْ كُنْتُمْ بَايِعْتُمَانِي طَائِعِينَ، فَارْجِعَا وَتُوبَا إِلَى اللَّهِ مِنْ قَرِيبٍ، وَإِنْ كُنْتُمْ بَايِعْتُمَانِي كَارِهِينَ، فَقَدْ جَعَلْتُمَا لِي عَلَيْكُمَا السَّبِيلَ بِإِظْهَارِكُمَا الطَّاعَةَ، وَإِسْرَارِكُمَا الْمَعْصِيَةَ).

آن‌گاه امام علیه السلام سومین استدلال دندان شکن را در برابر ادعای کراهت آن‌ها را

۱. «عَرَضٌ» در اصل به معنای چیزی است که ثبات و پایداری ندارد و عارضی و کم‌دوام است، از این‌رو به متاع دنیای مادی عرض گفته‌اند چون معمولاً ناپایدار است و در جملهٔ بالا به همین معناست و در کتب فقهی «عَرَضٌ» به کالایی گفته می‌شود که در مقابل درهم و دینار است. در بعضی از کتب لغت مانند لسان‌العرب نیز «عَرَضٌ» بر وزن «فرض» به همین معنا اطلاق شده است.

چنین بیان می‌فرماید: «به جان خودم سوگند! شما از سایر مهاجران به تقیه و کتمان عقیده سزاوارتر نبوده‌اید (هیچ‌کس در آن روز مجبور به چنین چیزی نبود مخصوصاً شما که از قدرتمندان صحابه بودید) بنابراین اگر از آغاز، از بیعت کناره‌گیری کرده بودید کار شما آسان‌تر بود تا این که نخست بیعت کنید و بعد (به بهانه‌ای) سر باز زنید»؛ (وَلَعَمْرِي مَا كُنْتُمْ بِأَحَقُّ الْمُهَاجِرِينَ بِالتَّقِيَّةِ وَالْكَتْمَانِ، وَإِنَّ دَفْعَكُمْ هَذَا الْأَمْرَ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَدْخُلَا فِيهِ، كَانَ أَوْسَعَ عَلَيْكُمَا مِنْ خُرُوجِكُمَا مِنْهُ، بَعْدَ إِقْرَارِكُمَا بِهِ).

اشاره به این که اگر ادعا می‌کنید بیعت شما از روی تقیه و ترس از مخالفت بوده این اشتباه بزرگی است؛ زیرا امروز که قدرت در دست من است شما از پیمان شکنی و نقض بیعت ترسی ندارید، پس چگونه ادعا می‌کنید که بیعت شما از روی ترس بوده، در حالی که ترک بیعت بسیار آسان‌تر از نقض بیعت است آن هم با تفاوت شرایط اجتماعی که در آن روز قدرتی در دست من نبود و امروز قدرت در دست من است؟

بنابراین، امام علیه السلام تمام راه‌های عذر در پیمان شکنی را به روی آن‌ها بسته و ثابت کرده است که این کار جز از روی هوی و هوس و عشق به مقام و مال و ثروت دنیا نبوده است.

از کسانی تعجب می‌کنیم که عدالت صحابه را تا آن جا پیش برده‌اند که تمام کارهای امثال طلحه و زبیر را صحیح و مطابق حق و عدالت می‌شمرند در حالی که امام علیه السلام از افضل صحابه بود و آن‌ها را با این دلایل منطقی و عقلانی محکوم می‌کند. با این حال چگونه می‌توان عدالت آن‌ها را مطرح کرد و تمام جنایاتشان را زیر عنوان اجتهاد پوشانید؟ راستی عجیب و تأسف بار است!

مرحوم علامه شوشتری از کتاب «خلفای ابن قتیبه» مطلب جالبی در این زمینه نقل کرده است، می‌گوید: علی علیه السلام در روز جنگ جمل در میان دو صف ایستاده

بود. طلحه را مخاطب ساخت و فرمود: مگر با من از روی میل و رغبت بیعت نکردی؟ (چرا بیعت را شکستی؟) طلحه گفت: من در حالی بیعت کردم که شمشیر بر گردن من بود. امام فرمود: (دروغ می‌گویی) آیا تو نمی‌دانی که من احدی را به بیعت اکراه نکردم؟ اگر بنا بود کسی را اکراه کنم «سعد بن ابی وقاص» و «عبدالله بن عمر» و «محمد بن مسلمه» را (که از تو ضعیف‌تر بودند) به بیعت مجبور می‌کردم؛ آن‌ها با من بیعت نکردند و بی طرف ماندند من هم دست از آن‌ها برداشتم.

در همان کتاب آمده است که عمار، عبدالله بن عمر و سعد و محمد بن مسلمه را به بیعت با امام دعوت کرد. آن‌ها ابا کردند، او این خبر را به امام رسانید. حضرت فرمود: این گروه را رها کن. اما «عبدالله بن عمر» مرد ضعیفی است و اهل تصمیم نیست و «سعد بن ابی وقاص» انسان حسودی است و گناه من در مورد «محمد بن مسلمه» این است که در روز خیبر برادرش را کشتم.^۱

امام علیه السلام در بخش آخر این نامه اشاره به مطلب مهمی می‌کند که دستاویز اصلی طلحه و زبیر در خروج بر ضد امام علیه السلام و روشن کردن آتش جنگ جمل بود و آن این‌که آن‌ها قتل عثمان را که خود از عوامل اصلی آن بودند به امام علیه السلام که دستش از آن پاک بود نسبت داده و آن را دلیل بر بیعت‌شکنی خود قرار دادند، می‌فرماید: «شما چنین پنداشته‌اید (و به دروغ تبلیغ کرده‌اید) که من قاتل عثمانم. بیایید میان من و شما کسانی حکم کنند که هم‌اکنون در مدینه‌اند؛ نه به طرفداری من برخاسته‌اند نه به طرفداری شما سپس هرکس به اندازه جرمی که در این حادثه داشته محکوم و ملزم شود؛» (وَقَدْ زَعَمْتُمْ أَنِّي قَتَلْتُ عُثْمَانَ، فَبَيْنِي وَبَيْنَكُمْ مَنْ تَخَلَّفَ عَنِّي وَعَنْكُمْ مِنْ أَهْلِ الْمَدِينَةِ، ثُمَّ يُلْزَمُ كُلُّ امْرِئٍ بِقَدْرِ مَا اخْتَمَلَ).

۱. شرح نهج البلاغه علامه شوشتری، ج ۹، ص ۳۵۲.

ماجرای قتل عثمان بهانه‌ای بود برای کسانی که بر ضد امام علیه السلام قیام کردند؛ طلحه و زبیر از یک سو و معاویه از سوی دیگر. گرچه حوادث زمان عثمان می‌رفت که تاریخ اسلام را از نظر بپوشاند ولی در عین حال گویاست و نشان می‌دهد که قاتلان عثمان و معاونان آن‌ها چه کسانی بودند. به یقین طلحه از کسانی بود که آشکارا به این مسئله دامن می‌زد و زبیر پنهانی و مخفیانه. و امام علیه السلام فرزندان خود حسن و حسین علیهما السلام را فرستاد تا بر در خانه عثمان بایستند و جلوی هجوم مردم را بگیرند شاید با دیدن فرزندان رسول خدا صلی الله علیه و آله دست بردارند و حمله نکنند.

امام علیه السلام بارها عثمان را نصیحت کرد و راه صحیح را که عذرخواهی از مردم و کنار زدن اقوام و بستگانش از مناصب مهم حکومت و از غارت بیت‌المال بود به وی نشان داد ولی متأسفانه او چنان غرق در خطا شده بود که راه بازگشتی برای خود نمی‌دید، چون ضعیف بود و قدرت تصمیم‌گیری در این زمینه نداشت. به همین دلیل، امام علیه السلام افراد بی طرف در مدینه را برای حکمیت پیشنهاد می‌کند که آن‌ها گواهی دهند و سپس حکم کنند که چه کسی دستش به خون عثمان آلوده شده بود.

آن‌گاه امام علیه السلام آن دو را مخاطب ساخته، می‌فرماید: «ای دو پیرمرد کهنسال! (که خود را از پیشگامان و شیوخ اسلام می‌دانید و آفتاب عمرتان بر لب بام است) از عقیده خود برگردید (و تجدید بیعت کنید یا لا اقل دست از آتش افروزی جنگ بردارید و به کناری روید) زیرا الان مهم‌ترین چیزی که دامان شما را می‌گیرد سرافکنندگی و ننگ و عار است (آن هم به عقیده شما) ولی ادامه این راه هم سبب ننگ (شکست در جنگ) است و هم آتش دوزخ، والسلام»؛ (فَارْجِعَا أَيُّهَا الشَّيْخَانِ عَنْ رَأْيِكُمَا، فَإِنَّ الْآنَ أَعْظَمَ أَمْرِكُمَا الْعَارُ، مِنْ قَبْلِ أَنْ يَتَجَمَعَ الْعَارُ وَالنَّارُ، وَالسَّلَامُ).

ابن قتیبه در کتاب الامامة والسیاسة می‌گوید: هنگامی که اهل مصر بر عثمان شوریدند و خانه او را محاصره کردند، طلحه از کسانی بود که هر دو گروه را بر ضد عثمان می‌شورانید. حتی می‌گفت: عثمان به محاصره شما اعتقادی ندارد چون آب و غذا به او می‌رسد؛ نگذارید آب و غذا برای او ببرند.^۱

ابن ابی‌الحدید نیز درباره زبیر می‌نویسد: او به مردم می‌گفت: عثمان را بکشید چون دین و آیین شما را دگرگون کرده است، و هنگامی که به او گفتند: چه می‌گویی در حالی که پسرت بر در خانه عثمان ایستاده، از او دفاع می‌کند؟ او گفت: من ناراحت نمی‌شوم اگر عثمان را بکشند هرچند قبل از او پسر من نیز کشته شود.^۲

امام علیه السلام بارها در خطبه‌ها یا نامه‌های نهج‌البلاغه اشاره به بهانه‌جویی رسوای طلحه و زبیر در مسأله قتل عثمان می‌کند و آن‌ها را از شرکای قتل می‌شمارد؛ چیزی که در تواریخ نیز باصراحت آمده است.

قابل توجه این‌که ابن قتیبه نیز در الامامة والسیاسة چنین آورده است: هنگامی که عایشه در بصره خطبه می‌خواند و آن‌ها را به خون‌خواهی عثمان تشویق می‌کرد، مردی از بزرگان بصره برخاست و نامه‌ای نشان داد که طلحه به منظور تشویق به قتل عثمان برای او نوشته بود. آن مرد در آن مجلس خطاب به طلحه گفت: این نامه را قبول داری؟ طلحه گفت: آری. آن مرد گفت: پس چرا دیروز ما را به قتل عثمان تشویق می‌کردی و امروز به خون‌خواهی او دعوت می‌کنی؟ طلحه در پاسخ او (به عذر واهی و مضحکی توسل جست و) گفت: عده‌ای به ما ایراد گرفتند که چرا به یاری عثمان نشتافتید؟ ما هم جبران آن را در این دیدیم که به خون‌خواهی او قیام کنیم.^۳

۱. الامامة والسیاسة، ج ۱، ص ۳۸.

۲. شرح نهج‌البلاغه ابن ابی‌الحدید، ج ۹، ص ۳۶.

۳. الامامة والسیاسة، ج ۱، ص ۸۸.

این جمله نیز از عایشه معروف است که با صراحت دستور قتل عثمان را به مردم داد و گفت: «اقتُلُوا نَعْتَلًا قَتَلَ اللَّهُ نَعْتَلًا؛ نَعْتَلٌ رَا بَكْشِيدُ خَدَا نَعْتَلٌ رَا بَكْشِيدُ».^۱ منظور او از «نعتل» عثمان بود که شباهتی به نعتل یهودی داشت که ریشش بلند بود.

نکته

ادامه نامه امام علیه السلام درباره عایشه

در کتاب تمام نهج البلاغه که این نامه را بدون گزینش و به طور کامل آورده، بخشی دیده می شود که مربوط به عایشه است، زیرا مخاطب نامه تنها طلحه و زبیر نبوده اند، بلکه عایشه نیز جزء مخاطبین بوده است. امام علیه السلام او را سرزنش می کند که چرا برخلاف حکم اسلام بیرون آمدی و عملاً فرماندهی لشکر را به عهده گرفته ای و میان مسلمانان فساد کرده ای و گمان می کنی برای اصلاح آمده ای. تو خون عثمان را مطالبه می کنی در حالی که می دانیم تو بودی که می گفتی: «نعتل» (عثمان) را بکشید که او کافر شده است ولی با نهایت تعجب اکنون برگشته ای و خون او را مطالبه می کنی! به جان خودم سوگند! کسی که تو را تحریک کرده و به این کار واداشته گناهش از گناه قاتلان عثمان بیشتر است! توبه کن و به خانه ات بازگرد!^۲

۱. بحار الانوار، ج ۳۱، ص ۴۸۴.

۲. تمام نهج البلاغه، ص ۷۸۴.

وَمِنْ كِتَابِ آلِ عَمْرٍاءَ السَّالِمِينَ

۱ ۱

ع

۱

نامه در یک نگاه

مرحوم سید رضی این نامه را طبق معمول به صورت گزینشی از نامه مفصل تری آورده است. از منابع دیگر استفاده می شود که هدف اصلی این نامه تبادل اسرای کوفه و شام بوده است و مطالبی که در آن آمده برای این بوده که

۱. سند نامه:

به گفته صاحب مصادر نهج البلاغه، این نامه در کتاب طراز تألیف امیریحیی علوی با مختصر تفاوتی آمده و قرائن نشان می دهد که از نهج البلاغه نگرفته است. همچنین آمدی در غررالحکم بخشی از آن را با اضافاتی آورده که نشان می دهد او هم از مدرک دیگری گرفته است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۲۴). صاحب کتاب تمام نهج البلاغه آن را با اضافه ای در آغاز و اواسط و اضافه ای در پایان، نقل کرده است و تصریح می کند که آن را از کتاب الفتوح ابن اعثم کوفی (ج ۴، ص ۲۲۵) اخذ کرده که پیش از سید رضی می زیسته است (تمام نهج البلاغه، ص ۸۳۹).

معاویه بر سر عقل آید و از کیفرهای الهی بترسد و این پیشنهاد (تبادل اسرا) را عملی سازد.

لذا امام علیه السلام در بخش اول این نامه به جایگاه انسان در نظام خلقت اشاره کرده، می‌فرماید: «ما برای دنیا آفریده نشدیم، بلکه این دنیا جایگاه امتحان همه ماست؛ باید به هوش باشیم».

در بخش دیگری از این نامه به نسبت ناروایی که معاویه در مسئله قتل عثمان به امام علیه السلام می‌داد اشاره شده و آن را نشانه دنیاطلبی معاویه و شکست در آزمون الهی می‌داند.

امام علیه السلام در بخش سوم پس از سفارش معاویه به تقوای الهی و خودداری از اطاعت شیطان، به او هشدار می‌دهد که از کیفر الهی بترسد.

در بخش چهارم که مرحوم سید رضی آن را نیاورده است اشاره به مبادله اسرای کوفه و شام فرموده است.

B ù «TMABkÄMB^oBk^oÄÑÄ] kç »B l w & A^{1/2}B_i, kÄMBÄ
 B ù Äv^oBM , BÜ^ai Bk^{ao}Bv^o , -Ä_j v e A A Ä^o, B^a A
 : M TMA M&A » TMAç , BM^aTk^oB ù BÄâ B^aÄ , B^o1/2A
 , 1/4CÜ^oÄ ßTMB k^oA^aÄR kÄù, oi A Ä^a \ e Bke ÄÑÄ ù
 , MBz^oÄÑ A S »A T Ä , »B^o k ; \ U^oB-M «TÄ^a ù
 î pB» , v û» ù & AÖÜB; fkÄB - çB, ^a]B -^oÄK^oA
 / Üo ç BÜo ç ù,] oi A^oö o A, jB ç 1/4B z^oA
 , o MAA ä ÜU, Ñ A_i -U ÄnB Ñ]BÄM «1/2&A L 1/4AnneA
 ì 1/2A] BÄ «Ä^o-] ; °, o]B ù o ô °A&BM^o ° A »B_i
 /; -fB^oÄ i B« M&A d T EBIMÄA nÄç A

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، خداوند سبحان دنیا را برای جهان بعد از آن
 (سرای آخرت) قرار داده و اهل آن را در آن، مورد آزمایش قرار می دهد تا معلوم
 شود چه کسی بهتر عمل می کند. ما نه برای دنیا آفریده شده ایم و نه به سعی
 و کوشش برای آن مأموریم، بلکه فقط برای این به دنیا آمده ایم که به وسیله آن
 آزمایش شویم. خداوند مرا به وسیله تو و تو را به وسیله من در معرض امتحان
 گذاشته و یکی از ما را حجت بر دیگری قرار داده است (من حجت الهی در برابر
 تو هستم) ولی تو با تفسیر قرآن برخلاف حق، به دنیا روی آوردی و از من چیزی
 مطالبه می کنی که هرگز دست و زبانم به آن آلوده نشده است (اشاره به قتل عثمان

است) و تو و اهل شام آن را دستاویز کرده‌اید (و به من نسبت داده‌اید) تا آن جا که عالمان شما جاهلانتان را به آن تشویق کردند و آن‌ها که دارای منصبی بودند از کارافتادگان شما را.

در درون وجود خود از خدا بترس و تقوای الهی پیشه کن و با شیطان که می‌کوشد زمام تو را در دست گیرد بستیز (و زمام خود را از چنگ او بیرون آور) توجه خود را به سوی آخرت معطوف کن که راه (اصلی) ما و تو همان است و از این بترس که خداوند تو را به زودی به بلایی کوبنده که ریشهات را بزند و دنبالهات را قطع کند گرفتار سازد! من برای تو به خدا سوگند یاد می‌کنم! سوگندی که تخلف ندارد که اگر مقدرات فراگیر (الهی)، من و تو را به سوی پیکار با یکدیگر کشاند، آن قدر در میدان پیکار با تو ایستادگی خواهم کرد تا خداوند میان ما حکم فرماید و او بهترین حاکمان است (و آینده شومی در انتظار توست)».

شرح و تفسیر

فراموش مکن برای چه به دنیا آمده‌ای

امام علیه السلام در قسمت اول این نامه به هدف آفرینش دنیا و آفرینش انسان‌ها در آن اشاره می‌کند، می‌فرماید: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، خداوند سبحان دنیا را برای جهان بعد از آن (سرای آخرت) قرار داده و اهل آن را در آن، مورد آزمایش قرار می‌دهد تا معلوم شود چه کسی بهتر عمل می‌کند»؛ (أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ قَدْ جَعَلَ الدُّنْيَا لِمَا بَعْدَهَا، وَابْتَلَى فِيهَا أَهْلَهَا، لِيَعْلَمَ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا).

این تعبیر اشاره به حقیقتی است که بارها در نهج البلاغه ذکر شده است که دنیا هدف نهایی نیست، بلکه مقدمه‌ای به منظور آمادگی برای سرای دیگر است، بنابراین به دنیا به عنوان وسیله باید نگریست نه هدف و مقصد نهایی، و به یقین این تفاوت نگرش در تمام اعمال انسان تأثیر می‌گذارد.

جمله «لِيَعْلَمَ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا» برگرفته از آیه ۷ سوره کهف است: «إِنَّا جَعَلْنَا مَا عَلَى الْأَرْضِ زِينَةً لَهَا لِنَبْلُوَهُمْ أَيُّهُمْ أَحْسَنُ عَمَلًا»؛ «ما آنچه را که روی زمین است زینت آن قرار دادیم تا آن‌ها را بیازماییم که کدام یک دارای بهترین عمل هستند»؛ البته قریب به همین معنا در آیه ۷ سوره هود و آیه ۲ سوره ملک آمده است.

ناگفته پیداست که آزمایش‌های الهی برای کشف مجهولی نیست، زیرا همه چیز مربوط به حال و گذشته و آینده و باطن اشیا و اشخاص در برابر علم بی‌پایان پروردگار آشکار است، بلکه منظور، ظاهر شدن باطن افراد و انجام اعمالی است که معیار ثواب و عقاب است و به تعبیر دیگر صفات درونی، پیش از ظهور و بروز در عمل نمی‌تواند معیار ثواب و عقاب باشد؛ خداوند افراد را امتحان می‌کند تا آن صفات به مرحله بروز برسد، همان‌گونه که خود امام علیه السلام در عبارت دیگری از نهج البلاغه در تفسیر آیه «وَأَعْلَمُوا أَنَّمَا أَمْوَالُكُمْ وَأَوْلَادُكُمْ فِتْنَةٌ»^۱ فرموده است: «وَمَعْنَى ذَلِكَ أَنَّهُ يَخْتَبِرُهُمْ بِالْأَمْوَالِ وَالْأَوْلَادِ لِيَبَيِّنَ السَّخِطَ لِرِزْقِهِ وَالرَّاضِيَ بِقِسْمِهِ وَإِنْ كَانَ سُبْحَانَهُ أَعْلَمَ بِهِمْ مِنْ أَنْفُسِهِمْ وَلَكِنْ لِيُظْهِرَ الْأَفْعَالَ الَّتِي بِهَا يُسْتَحَقُّ الثَّوَابُ وَالْعِقَابُ؛ مفهوم این آیه شریفه آن است که خداوند مردم را به وسیله اموال و فرزندانشان آزمایش می‌کند تا آشکار شود چه کسی از روزی‌اش خشمگین و چه کسی به قسمت الهی راضی است؛ هرچند خداوند سبحان از مردم به خودشان آگاه‌تر است؛ اما این برای آن است که افعالی که به وسیله آن استحقاق ثواب و عقاب را پیدا می‌کنند ظاهر و آشکار شود».^۲

آن‌گاه در ادامه این نامه می‌افزاید: «ما نه برای دنیا آفریده شده‌ایم و نه به سعی و کوشش برای آن مأموریم، بلکه فقط برای این به دنیا آمده‌ایم که به وسیله آن آزمایش شویم»؛ (وَلَسْنَا لِلدُّنْيَا خُلُقْنَا، وَلَا بِالسَّعْيِ فِيهَا أَمْزْنَا، وَإِنَّمَا وَضَعْنَا فِيهَا لِنُبَيِّنَ بِهَا).

۱. انفال، آیه ۲۸.

۲. نهج البلاغه، حکمت ۹۳.

امام علیه السلام در موارد مختلف به این حقیقت اشاره فرموده است که دنیا هرگز نباید هدف نهایی افراد باایمان باشد، بلکه وسیله و ابزاری است برای رسیدن به آخرت، دانشگاهی است که در آن درس می‌آموزیم و تجارت‌خانه‌ای است که در آن برای سرای دیگر تجارت می‌کنیم. میدان تمرینی است که در آن خود را برای مسابقه در میدان محشر آماده می‌سازیم، و پلی است که باید از آن عبور کنیم و برای اقامت خود انتخاب نکنیم.

در این جا نیز امام علیه السلام همین حقیقت را بار دیگر به معاویه و به تمام کسانی که این نامه به دست آن‌ها می‌رسد و به ما که مخاطبان غیر مستقیم آن هستیم گوشزد فرموده است.

بسیاری از افراد، این حقیقت را در سخن می‌گویند؛ اما عملاً چنان رفتار می‌کنند که گویی جز این دنیا چیزی در کار نیست.

آن‌گاه امام علیه السلام می‌افزاید: «خداوند مرا به وسیله تو و تو را به وسیله من در معرض امتحان گذاشته و یکی از ما را حجت بر دیگری قرار داده است (من حجت الهی در برابر تو هستم)»؛ (وَقَدْ ابْتَلَانِي اللَّهُ بِكَ وَابْتَلَاكَ بِي، فَجَعَلَ أَحَدَنَا حُجَّةً عَلَى الْآخَرِ).

بدیهی است که خداوند در این دار امتحان، افراد را به وسیله یکدیگر آزمایش می‌کند؛ امام علیه السلام را به وسیله معاویه آزمایش می‌کند تا صبر و تحمل و ایستادگی او بر اصول اسلام مشخص شود مبادا به درخواست معاویه، یعنی حکومت شام برای جلب رضایت او تن دردهد. و معاویه نیز به وسیله امام علیه السلام آزموده می‌شود که آیا حاضر است چشم از حکومت غاصبانه‌ای بپوشد و دست از تهمت و دروغ قتل عثمان توسط امام علیه السلام بردارد و دست بیعت در دست آن حضرت بگذارد و تسلیم شود؟

ابن ابی‌الحدید سنّی معتزلی امتحان شدن امام علیه السلام به وسیله معاویه و بالعکس را به امتحان آدم علیه السلام به وسیله ابلیس و امتحان ابلیس به وسیله آدم علیه السلام تشبیه می‌کند.

جمله «فَجَعَلَ أَحَدَنَا حُجَّةً عَلَى الْآخِرِ» اشاره به حجت بودن امام علیه السلام در برابر معاویه است نه این که هر کدام حجت بر دیگری باشند، زیرا اگر منظور این بود باید می فرمود: «فَجَعَلَ كُلَّ وَاحِدٍ مِنَّا حُجَّةً عَلَى الْآخِرِ» و لذا علامه مجلسی نیز در بحار الانوار می گوید: منظور از «فَجَعَلَ أَحَدَنَا» خود امام علیه السلام است،^۱ بنابراین، معنایی که بعضی از شارحان و مترجمان، برای این جمله گفته اند که «هر کدام از ما حجت بر دیگری هستیم» معنای صحیحی به نظر نمی رسد.

آن گاه امام علیه السلام دنیا پرستی معاویه را با دلیل روشنی آشکار ساخته، می فرماید: «ولی تو با تفسیر قرآن برخلاف حق، به دنیا روی آوردی و از من چیزی مطالبه می کنی که هرگز دست و زبانم به آن آلوده نشده است (اشاره به قتل عثمان است) و تو و اهل شام آن را دستاویز کرده اید (و به من نسبت داده اید) تا آن جا که عالمان شما جاهلانتان را به آن تشویق کردند و آن ها که دارای منصبی بودند از کارافتادگان شما را؛ «فَعَدَوْتُ^۲ عَلَى الدُّنْيَا بَتَأْوِيلِ الْقُرْآنِ فَطَلَبْتَنِي بِمَا لَمْ تَجِنِ^۳ يَدِي وَلَا لِسَانِي، وَعَصَيْتَهُ^۴ أَنْتَ وَأَهْلُ الشَّامِ بِي، وَاللَّبَّ^۵ عَالِمُكُمْ جَاهِلُكُمْ، وَقَائِمُكُمْ قَاعِدُكُمْ».

امام علیه السلام در این قسمت به بهانه اصلی معاویه در ترک بیعت و باقی ماندن بر

۱. بحار الانوار، ج ۳۳، ص ۱۱۷.

۲. «عَدَوْتُ» از ریشه «عَدُو» بر وزن «عقل» در اصل به معنای گذشتن و جدا شدن است. سپس به معنای دويدن، سرعت گرفتن و تاختن بر چیزی است و در این جا به معنای تاختن بر دنیا است.

۳. «لَمْ تَجِنِ» از ریشه «جنايت» گرفته شده و در اینجا به این معناست که دست و زبان من مرتکب چنین کاری نشده است.

۴. «عَصَيْتَهُ» در بسیاری از نسخ «عَصَبْتَهُ» (با باء آمده است) که در این جا به معنای دستاویز قرار دادن است در این صورت معنای جمله روشن خواهد بود؛ ولی اگر «عَصَيْتَهُ» (با یاء) باشد مفهومی این است که تو و اهل شام مرتکب گناه شده اید و قتل عثمان را به دروغ به من نسبت داده اید.

۵. «اللَّبَّ» از ریشه «لَبَّابَة» بر وزن «غرامه» به معنای صاحب عقل شدن است، از این رو عاقل را «لبیب» می گویند؛ ولی در این جا به معنای وادار ساختن و تشویق کردن آمده است.

حکومت شام اشاره کرده است و آن قیام برای مطالبه خون عثمان بود که برای رسیدن به مقصود خود دست به تأویل آیات قرآن زدند و گفتند: قرآن می‌فرماید: «وَلَكُمْ فِي الْقِصَاصِ حَيَاةٌ يَا أُولِي الْأَلْبَابِ لَعَلَّكُمْ تَتَّقُونَ»^۱ و در جای دیگر می‌فرماید: «وَمَنْ قُتِلَ مَظْلُومًا فَقَدْ جَعَلْنَا لَوْلِيَّهِ سُلْطَانًا فَلَا يُسْرِفُ فِي الْقَتْلِ»^۲ از یک سو خطاب آیه اول را عام می‌گرفتند و از سوی دیگر خطاب آیه دوم را که خاص بود به خودشان تأویل می‌کردند و خود را ولی خون عثمان می‌شمردند در حالی که هیچ ارتباطی با آنها نداشت.

بر فرض که آنها حق مطالبه خون عثمان را داشتند، باید به سراغ قاتلان بروند. این امر چه ربطی به امام علیه السلام داشت که نه تنها هرگز دستش به خون عثمان آلوده نبود بلکه برای جلوگیری از قتل وی اقدامات شایسته‌ای کرد، بنابراین هم صغرا و هم کبرای استدلال آنها شیطنت‌آمیز بود.

صغرا به علت این که نظرشان برخلاف تمام شاهدان عینی قتل عثمان بود که اذعان داشتند امام علیه السلام کوچک‌ترین دخالتی در آن نداشت. و کبرای، به دلیل تأویل شیطنت‌آمیزی بود که قرآن به آن اشاره کرده، می‌فرماید: «فَأَمَّا الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ فَيَتَّبِعُونَ مَا تَشَابَهَ مِنْهُ ابْتِغَاءَ الْفِتْنَةِ وَابْتِغَاءَ تَأْوِيلِهِ»^۳.

در ضمن، جمله «وَالْبَّ عَالِمُكُمْ جَاهِلِكُمْ...» نشان می‌دهد که معاویه و همدستان او تبلیغات بسیار گسترده‌ای درباره این دروغ رسوا، یعنی شرکت علی علیه السلام در قتل عثمان، در سراسر منطقه شام به راه انداخته بودند تا از این طریق بتوانند همه را بر ضد امیرمؤمنان علیه السلام بسیج کنند و به عنوان انجام وظیفه‌ای مذهبی آنها را به میدان نبرد با علی علیه السلام بکشانند.

۱. بقره، آیه ۱۷۹.

۲. اسراء، آیه ۳۳.

۳. آل عمران، آیه ۷.

سپس امام علیه السلام در ادامه این سخن، معاویه را به تقوای الهی و پرهیز از پیروی شیطان و فراموش نکردن آخرت توصیه کرده، می‌فرماید: «در درون وجود خود از خدا بترس و تقوای الهی پیشه کن و با شیطان که می‌کوشد زمام تو را در دست گیرد بستیز (و زمام خود را از چنگ او بیرون آور) و توجه خود را به سوی آخرت معطوف کن که راه (اصلی) ما و تو همان است»؛ (فَاتَّقِ اللَّهَ فِي نَفْسِكَ، وَنَازِعِ الشَّيْطَانَ قِيَادَكَ^۱، وَاصْرِفْ إِلَى الْآخِرَةِ وَجْهَكَ، فَهِيَ طَرِيقُنَا وَطَرِيقُكَ).

امام علیه السلام در واقع با این عبارت معاویه را از یک سو به تقوای الهی توصیه می‌کند و از سوی دیگر از سلطه شیطان بر حذر می‌دارد و از سوی سوم متوجه سرنوشت نهایی و پیمودن راه آخرت می‌سازد.

آن‌گاه در تأکید این معنا، وی را از عذاب الهی در دنیا می‌ترساند، می‌فرماید: «و از این بترس که خداوند تو را به زودی به بلایی کوبنده که ریشه‌ات را بزند و دنباله‌ات را قطع کند گرفتار سازد!»؛ (وَاحْذِرْ أَنْ يُصِيبَكَ اللَّهُ مِنْهُ بِعَاجِلِ قَارِعَةٍ^۲ تَمَسُّ^۳ الْأَصْلَ، وَتَقَطُّعُ الدَّابِرَةَ^۴).

این کلام امام علیه السلام اشاره به این است که پیش از آن‌که عذاب الهی در قیامت دامن تو را بگیرد در این دنیا دامن تو را خواهد گرفت؛ و مجازاتی سخت‌خواهی شد که هم ریشه خودت را قطع می‌کند و هم نسل‌های آینده‌ات را بر باد خواهد داد. همان‌گونه که تاریخ گواهی می‌دهد بعد از دوران کوتاهی، حکومت بنی‌امیه که غالباً گرفتار مشکلات بود ریشه‌کن شد و نسل و دودمان آن‌ها بر باد رفت

۱. «قیاد» به معنای افسار است و از ریشه «قیادة» به معنای رهبری کردن گرفته شده است.

۲. «قارعة» به معنای حادثه یا بلای کوبنده است.

۳. «تمس» از ریشه «مس» به معنای اصابت کردن است و «تمسُّ الأصل» در این جا کنایه از قطع ریشه است؛ ولی تعجب از کسانی است که ریشه «مس» را به معنای قطع می‌دانند در حالی که «مس» از نظر لغت به معنای قطع نیست، بلکه هرگاه مفعول آن «اصل» باشد کنایه از قطع است.

۴. «الدابرة» به معنای دنباله است و به نسل‌های بعد، «دابر» گفته می‌شود.

و جهان اسلام از شر آن‌ها راحت شد و امروز چیزی به عنوان دودمان بنی امیه باقی نمانده، جز قبر متروک مفلوکی از معاویه که در گوشه‌ای از شام باقی مانده و کسی به سراغ آن نمی‌رود و عبرتی است برای همه انسان‌ها.

آنچه امام علیه السلام در این جا فرموده شبیه چیزی است که در قرآن مجید درباره اقوام ستمگر پیشین آمده که می‌فرماید: «فَقَطِّعْ دَائِرَ الْقَوْمِ الَّذِينَ ظَلَمُوا وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ»؛ «و (به این ترتیب) ریشه گروهی که ستم کرده بودند قطع شد و ستایش مخصوص خداوند پروردگار جهانیان است».^۱

و از آن جا که امام علیه السلام برای بازداشتن معاویه، از تمام وسیله‌ها استفاده می‌کند، در پایان او را به جنگ کوبنده‌ای تهدید کرده، می‌فرماید: «من برای تو به خدا سوگند یاد می‌کنم! سوگندی که تخلف ندارد که اگر مقدرات فراگیر (الهی) من و تو را به سوی بیکار با یکدیگر کشاند، آن قدر در میدان بیکار با تو ایستادگی خواهم کرد تا خداوند میان ما حکم فرماید و او بهترین حاکمان است (و بدان آینده شومی در انتظار توست)»؛ «فَأِنِّي أُؤَلِّي^۲ لَكَ بِاللَّهِ أَلِيَّةً^۳ غَيْرَ فَاجِرَةٍ، لِيُنْجِمَنِي وَإِيَّاكَ جَوَامِعُ الْأَقْدَارِ لَا أَزَالُ بِبَاحْتِكِ^۴ حَتَّى يَحْكُمَ اللَّهُ بَيْنَنَا وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ».

معاویه و یارانش قدرت امام علیه السلام را در جنگ‌ها به خاطر داشتند و جدی بودن تهدیدها و قسم‌هایش را می‌دانستند، لذا این تهدید به یقین می‌توانست عاملی بازدارنده، لااقل در مرحله‌ای از زمان باشد.

۱. انعام، آیه ۴۵.

۲. «أُولِي» از ریشه «ایلاء» به معنای قسم خوردن است و در اصل «إتلاء» با دو همزه بوده که همزه دوم تبدیل به یاء شده است. «أُولِي» متکلم وحده است یعنی سوگند می‌خورم.

۳. «أَلِيَّة» اسم مصدر و به معنای سوگند است.

۴. «بَاحَةٌ» از ریشه «بَوَّح» بر وزن «قوم» به معنای ظهور و آشکار شدن است و از آن جا که فضاهای وسیع مانند فضای حیاط خانه و یا میدان‌های مختلف، محلی است که افراد در آن ظاهر و آشکار می‌شوند، «بَاحَةٌ» به معنای میدان و فضای باز به کار رفته است.

به هر حال از آن جا که معاویه عنصری پیچیده و دارای حالات و افکار مختلفی بود، امام علیه السلام برای رام کردن او در این نامه از تمام طرق ممکن استفاده فرموده تا در فکر او تأثیر بگذارد. در تواریخ آمده است که معاویه بعد از این نامه حاضر به مبادله اسیران عراقی با شامی شد، زیرا امام علیه السلام چنان که قبلاً هم اشاره شد در ذیل این نامه به مسأله مبادله اسیران پرداخته است.

تعبیر «جَوَامِعُ الْأَقْدَارِ» از قبیل اضافه صفت به موصوف است و معنای آن «مقدرات فراگیر و جامع است» زیرا بعضی از مقدرات جنبه شخصی دارد؛ ولی بعضی جنبه فراگیر و امام علیه السلام در این جا به مقدرات فراگیر که دو گروه را در برابر هم قرار می دهد اشاره فرموده است.

جمله «حَتَّىٰ يَحْكُمَ اللَّهُ بَيْنَنَا وَهُوَ خَيْرُ الْحَاكِمِينَ» بخشی از آیه ۸۷ سوره اعراف است که در آن گفت و گوی شعیب با قوم سرکش خود آمده است.

وَمِنْ كِتَابِ آلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ب ا ج د ا ا ج د ا ا ا

عَلَيْهِ

۲

نامه در یک نگاه

همان‌گونه که در طلیعه نامه نمایان است امام عَلَيْهِ این نامه را به دست شریح بن

۱. باید توجه داشت که «شریح بن هانی» غیر از «شریح بن حارث» است که در کوفه قاضی بوده؛ «شریح بن هانی» از مخلصان امیرمؤمنان علی عَلَيْهِ بود و در بسیاری از جنگ‌های اسلامی شرکت کرد و دارای عمر طولانی حدود ۱۲۰ سال بود و برای نبرد به سجستان (سیستان) اعزام شد و در آن جا شربت شهادت نوشید؛ ولی «شریح بن حارث» توسط عمر به عنوان قاضی کوفه منصوب شد و با این‌که چندان صلاحیت این کار را نداشت، امیرمؤمنان علی عَلَيْهِ برای جلوگیری از تنش در کوفه او را عزل نکرد؛ ولی دائماً بر آرایی که می‌داد نظارت داشت.

۲. سند نامه:

این نامه را پیش از سید رضی «نصر بن مزاحم» در کتاب صفین با اندک تفاوتی نقل کرده است (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۳۶).

هانی یکی از دوستان مخلصش داد، در آن هنگام که به عنوان فرمانده مقدمه لشکر به سوی شام اعزام شد.

امام علیه السلام در این نامه او را به طور مؤکد به تقوای الهی سفارش می کند و از غلبه هوی و هوس بر حذر می دارد و درباره فریب کاری دنیا و سرکشی های نفس هشدار می دهد و با تعبیرات مختلفی بر آن تأکید می ورزد، شاید به این علت که یکی از شیطنت های معروف معاویه این بود که سران سپاه و اصحاب و یاران علی علیه السلام را با اموال هنگفت و مقام های مختلف می فریفت و به گفته بعضی، در این زمینه شگردهایی داشت که حتی شیطان به گرد او نمی رسید، و یا به این علت بود که اختلافی میان او و فرمانده دیگری به نام «زیاد بن نضر» احساس می شد و امام علیه السلام برای رفع این اختلاف این نصایح را بیان فرمود.

به هر حال از آنچه در تحف العقول و کتاب تمام نهج البلاغه و مأخذ اصلی این نامه یعنی کتاب صفین نصر بن مزاحم آمده است معلوم می شود که آنچه مرحوم سید رضی در این جا آورده بخش کوچکی از نامه مفصلی است که امام علیه السلام به دو نفر از فرماندهان خویش به نام زیاد بن نضر و شریح بن هانی نوشته و یا حضوراً توصیه کرده است.

,n oÆ°B *°A v û » a Å ò i , vB½ bBL Ñf ù a°QUA
 ,Kd UB½o Xj Å v û»î j oU °¼A »A aAA,ñBe aAB«¼BU
 v û« °j ù no é°A; ½o Xj A A A MS -w; o ½ ùB ½
 /BÄ«BB €A è ûd °A«Å Uq«° ,BÄAn BÄB½

ترجمه

در هر صبح و شام تقوای الهی را پیشه کن. از دنیای فریبده برای خویشتن
 خائف باش و در هیچ حال از آن ایمن مشو. بدان که اگر خویشتن را از بسیاری از
 اموری که آن را دوست می داری به علت ترس از ناراحتی های ناشی از آن
 بازنداری، هوی و هوس ها تو را به سوی زیان های فراوانی خواهد کشاند، بنابراین
 در مقابل نفس سرکش، مانع و رادع و بر خودسری نفس خویش به هنگام خشم
 و غضب مسلط و غالب باش و ریشه های هوی و هوس را قطع کن.

شرح و تفسیر

بر نفس خود مسلط باش

امام علی (ع) در این عبارات کوتاه و بسیار پرمعنا به شریح بن هانی چهار اندرز مهم
 می دهد: نخست می فرماید: «در هر صبح و شام تقوای الهی را پیشه کن»؛ (اتَّقِ اللَّهَ
 فِي كُلِّ صَبَاحٍ وَمَسَاءٍ).

تقوا همان چیزی است که طلیعه همه نصایح و دربر گیرنده کلیه فضایل
 و بازدارنده از تمام رذایل است. به همین دلیل بسیاری از نامه ها و خطبه ها با
 یادکردی از تقوا شروع می شود.

در دومین اندرز می فرماید: «از دنیای فریبنده برای خویشتن خائف باش و در هیچ حال از آن ایمن مشو»؛ (وَحَفُّ عَلَى نَفْسِكَ الدُّنْيَا الْعُورُ، وَلَا تَأْمَنْهَا عَلَى حَالٍ).

این اندرز نیز در بسیاری از نامه‌ها و خطبه‌ها آمده است، زیرا طبق آن حدیث معروف، سرچشمه تمام گناهان حبّ دنیا است: «حُبُّ الدُّنْيَا رَأْسُ كُلِّ خَطِيئَةٍ»^۱ و اگر انسان لحظه‌ای غافل بماند ممکن است زرق و برق دنیا چنان او را بفریبد که بازگشت از آن مشکل باشد.

در سومین نصیحت می فرماید: «بدان که اگر خویشتن را از بسیاری از اموری که آن را دوست می داری به علت ترس از ناراحتی‌های ناشی از آن بازنداری، هوی و هوس‌ها تو را به سوی زیان‌های فراوانی خواهد کشاند»؛ (وَاعْلَمْ أَنَّكَ إِنْ لَمْ تَزِدْ عَلَى نَفْسِكَ عَنْ كَثِيرٍ مِمَّا تُحِبُّ، مَخَافَةَ مَكْرُوهِهِ؛ سَمَتْ^۲ بِكَ الْأَهْوَاءُ إِلَى كَثِيرٍ مِنَ الضَّرْرِ).

اشاره به این که بسیاری از خواسته‌های نفس، خواسته‌های زیان‌بار است که انسان هنگام اشتیاق به آن، زیان‌ها را نمی‌بیند، لذا امام علیه السلام به او هشدار می‌دهد که در عاقبت خواسته‌های نفس همیشه اندیشه کند مبادا گرفتار زیان‌های فراوان آن شود.

مال و مقام و لذات مادی و امثال آن از جمله این خواسته‌هاست و اگر این خواسته‌ها تحت قیادت عقل قرار نگیرد ضررهایش جبران‌ناپذیر است.

در چهارمین توصیه برای نتیجه‌گیری می فرماید: «بنابراین در مقابل نفس سرکش، مانع و رادع و بر خودسری نفس خویش به‌هنگام خشم و غضب، مسلط

۱. کافی، ج ۲، ص ۱۳۱، ح ۱۱. امام سجاد علیه السلام پیش از ذکر این حدیث می فرماید: این سخنی است که همه پیامبران و علما و دانشمندان گفته‌اند.

۲. «سَمَتْ» از ریشه «سمو» بر وزن «علو» و به معنای «علو» گرفته شده و در جمله بالا به معنای تسلط آمده است.

و غالب باش و ریشه‌های هوی و هوس را قطع کن؛ (فَكُنْ لِنَفْسِكَ مَانِعًا رَادِعًا، وَلِتَزُوتِكَ ۱ عِنْدَ الْحَفِيظَةِ ۲ وَاقِمًا ۳ قَامِعًا ۴).

-
۱. «تَزْوَةٌ» از ریشه «تزو» بر وزن «نذر» به معنای پریدن بر چیزی است و به کارهای ناگهانی اطلاق می‌شود.
 ۲. «الْحَفِيظَةُ» به معنای غضب است از ریشه «حفظ» به معنای نگهداری و حراست گرفته شده، به این دلیل که غضب انسان را به حفاظت از چیزی (خواه به حق یا ناحق) وادار می‌کند.
 ۳. «وَاقِمٌ» از ریشه «وقف» بر وزن «وقف» به معنای وادار کردن کسی به کاری و غلبه کردن است.
 ۴. «قَامِعٌ» از ریشه «قمع» بر وزن «جمع» به معنای سرکوب کردن گرفته شده است.

وَمِنْ كِتَابِ آلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ا ا ا د ا ا ا د

عَلَيْهِ

۱

نامه در یک نگاه

از تاریخ طبری به خوبی استفاده می شود: هنگامی که امیرمؤمنان علی علیه السلام تصمیم به پیکار با جمعیت ناکثین و آتش افروزان جنگ جمل گرفت، ابوموسی اشعری با نهایت شیطنت، مشغول کارشکنی در کوفه شد. از جمله این که مردم را جمع کرد و چنین گفت: ای مردم! این جریان، فتنه کوری است که اگر انسان در

۱. سند نامه:

از کسانی که این نامه را پیش از مرحوم سید رضی نقل کرده اند، ابومخنف (متوفای ۱۷۵) است و در تاریخ طبری نیز در حوادث سنه ۳۶ با شرح میسوطی درمورد شأن ورود این نامه آمده است. از روایت طبری به دست می آید که محتوای این نامه به صورت شفاهی به وسیله امام حسن مجتبی علیه السلام از جانب امیرمؤمنان علیه السلام به اهل کوفه ابلاغ شد (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۳۷).

آن خواب باشد بهتر از بیدار بودن است و بیدار بودن (در حالی که در بستر دراز کشیده) بهتر از نشستن و نشستن بهتر از ایستادن و ایستادن بهتر از سوار شدن است. شمشیرهای خود را در غلاف کنید و نوک نیزه‌ها را بشکنید و زه کمان را قطع کنید، مظلومان را پناه دهید تا زمانی که کار سامان یابد و فتنه خاموش گردد. به همین دلیل امام علیه السلام نامه مذکور را به وسیله امام حسن علیه السلام و عمار یاسر به کوفه فرستاد تا جلوی فتنه ابوموسی را بگیرند و مردم را برای کمک به امام علیه السلام به سوی بصره بسیج کنند.^۱

این تعبیر نشان می‌دهد که هدف امام علیه السلام در این نامه این است که مردم کوفه را که بر اثر سم‌پاشی‌های زشت ابوموسی اشعری احیاناً در حال تردید به سر می‌بردند، وادار به حرکت کند، زیرا محتوای نامه این است که می‌فرماید: کار ما از دو حال خارج نیست: یا می‌خواهیم ستمگری را از پای درآوریم یا خود ستم کنیم؛ در هر دو صورت وظیفه شما حرکت کردن به سوی ماست که اگر می‌خواهیم دست ستمگر را کوتاه کنیم ما را یاری کنید و اگر می‌خواهیم دست به ستم دراز کنیم ما را از آن بازدارید.

B¹A ; B^{1/2}e 1/B¹A B⁰B B¹A An e j 1/2 | oi » B_i, kÄMBA
 , «ou » B⁰An MB AM 1/2 & AoflA » A / ÄBÄE/BÄ BôEM
 / «IÄwAB v 1/2S «f 1/4A , «»BÄBv d 1/2S «f 1/4B_i

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، من از طایفه و قبیله ام (اهل مدینه) خارج شدم
 (و به سوی بصره آمدم) در صورتی که از دو حال بیرون نیستم: یا ستمکارم یا
 مظلوم، یا متجاوزم یا به من تجاوز شده است (به همین دلیل) به خاطر خدا به
 تمام کسانی که نامه ام به آن‌ها می‌رسد تأکید می‌کنم (کاری انجام ندهند) جز
 این که به سوی من حرکت کنند تا اگر نیکوکارم یاری ام دهند و اگر گناهکارم مرا
 مورد عتاب قرار دهند (و از من بخواهند که از این راه بازگردم).

شرح و تفسیر

به یاری من بشتابید

همان‌گونه که گفته شد، امام علیه السلام در واقع با این نامه می‌خواهد با اهل کوفه
 دربارهٔ وسوسه‌های ابوموسی اشعری اتمام حجت کند و تمام راه‌های عذر را
 برای عدم شرکت در میدان جمل، به روی آن‌ها ببندد، می‌فرماید: «اما بعد (از
 حمد و ثنای الهی)، من از طایفه و قبیله ام (اهل مدینه) خارج شدم (و به سوی
 بصره آمدم) در صورتی که از دو حال بیرون نیستم: یا ستمکارم یا مظلوم، یا
 متجاوزم یا به من تجاوز شده است (به همین دلیل) به خاطر خدا به تمام کسانی

که نامه‌ام به آن‌ها می‌رسد تأکید می‌کنم (کاری انجام ندهند) جز این که به سوی من حرکت کنند تا اگر نیکوکارم یاری‌ام دهند و اگر گناهکارم مرا مورد عتاب قرار دهند (و از من بخواهند که از این راه بازگردم)؛ «أَمَّا بَعْدُ، فَإِنِّي خَرَجْتُ مِنْ حَيِّي^۱ هَذَا؛ إِمَّا ظَالِمًا وَإِمَّا مَظْلُومًا؛ وَإِمَّا بَاغِيًا وَإِمَّا مَبْتَغِيًا عَلَيْهِ. وَإِنِّي أَدْكُرُ اللَّهَ مَنْ بَلَغَهُ كِتَابِي هَذَا لَمَّا^۲ نَفَرَ إِلَيَّ، فَإِنْ كُنْتُ مُحْسِنًا أَعَانَنِي، وَإِنْ كُنْتُ مُسِيئًا اسْتَعْتَبَنِي^۳».

بدیهی است که امام علیه السلام افزون بر دارا بودن مقام عصمت، خود را در این قضیه کاملاً محق می‌دانسته است، چرا که قاطبهٔ مسلمین جز گروه بسیار اندکی با او بیعت کرده بودند و طلحه و زبیر هم جزء بیعت کنندگان بودند و سپس بیعت را شکسته و آتش نفاق را روشن ساخته بودند، بنابراین امام علیه السلام به هر دلیل صاحب حق بود و مظلوم، نه ظالم و ستمگر و آنچه در تعبیر مورد بحث آمده فقط برای این است که هرگونه وسوسهٔ شیطانی را از آن‌ها بزدايد. درست همانند چیزی که در قرآن مجید از زبان پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله در برابر مشرکان آمده است که می‌فرماید: «وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًىٰ أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ»؛ «و ما یا شما در (طریق) هدایت یا در گمراهی آشکار هستیم».^۴

به همین دلیل ابن ابی الحدید در شرح این نامه می‌گوید: امام برای جلب توجه مردم کوفه (که در حیرت و سرگردانی در برابر وسوسه‌های ابوموسی به سر

۱. «حَىٰ» به معنای قوم و قبیله و بخش و ناحیه آمده است و در جملهٔ بالا هر دو معنا ممکن است.

۲. «لَمَّا» در این جا به معنای «آلَا» است. کتاب مغنی اللیبیب یکی از معانی «لَمَّا» را «الّا» شمرده که بعد از آن گاه فعل ماضی به معنای مضارع می‌آید (مانند محل بحث) و در واقع جمله، تقدیری دارد که چنین است: «أَنْ يَتَزَكَّ كُلُّ شَيْءٍ إِلَّا نَفَرَ إِلَيَّ».

۳. «اسْتِعْتَابٌ» از ریشهٔ «عُتِبِي» بر وزن «صغری» به معنای سرزنش کردن گرفته شده و «اسْتِعْتَابٌ» بدین مفهوم است که از دیگری می‌خواهیم ما را آن قدر سرزنش کند که راضی شود و سپس به معنای رضایت طلبیدن به کار رفته است.

۴. سبأ، آیهٔ ۲۴.

می بردند) چه تقسیم زیبایی کرده است و نهایت تواضع و حزم نفس را به خرج داده و نخست تعبیر به ظالم و بعد تعبیر به مظلوم کرده و آنچه را که دشمنش طالب آن بوده در اختیارش گذاشته است.^۱

امام علی^{علیه السلام} با این سخن اثبات می کند که سکوت و کناره گیری از این جریان در هر حال گناه است، زیرا یا ترک یاری مظلوم است و یا عدم مقابله با ظالم.

این سخن یادآور حدیثی است که از پیغمبر اکرم^{صلی الله علیه و آله} نقل شده که فرمود: «أَنْصُرُ أَخَاكَ ظَالِمًا أَوْ مَظْلُومًا. قِيلَ: يَا رَسُولَ اللَّهِ هَذَا نَنْصُرُهُ مَظْلُومًا فَكَيْفَ نَنْصُرُهُ ظَالِمًا؟ قَالَ: تَمَنَعَهُ مِنَ الظُّلْمِ؛ برادر دینی ات را یاری کن خواه ظالم باشد یا مظلوم. اصحاب عرضه داشتند: اگر مظلوم باشد باید یاری اش کنیم ولی اگر ظالم باشد چگونه؟ فرمود: او را از ظلم و ستم باز می دارید (این است یاری او)».^۲

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۷، ص ۱۴۰.

۲. مسند احمد، ج ۳، ص ۲۰۱.

وَمِنْ كِتَابِ آلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ت د ا ا ا ا ا ج ب ب ا

عَلَيْهِ

۱

نامه در یک نگاه

امام علیه السلام در این نامه به چند نکته اشاره می‌فرماید که در واقع عصاره تمام مسائل مربوط به حادثه صفین است:

نخست این که آغاز کار با اهل شام این بود که در ظاهر، همه در اصول اسلام متحد بودیم و تنها اختلاف در مسئله خون عثمان بود که ما به هیچ وجه در آن

۱. سند نامه:

در مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۴۰، مدرک دیگری جز نهج البلاغه برای این نامه نیامده و صاحب مصادر قول داده است که اگر پیدا کند در آخر کتاب بنویسد. در آن جا نیز چیزی در این باره دیده نمی‌شود جز این که وعده می‌دهد اگر موارد بسیار کمی را که موفق به یافتن مصادر دیگری در مورد آن نشده در آینده بیابد بر کتاب خود بیفزاید.

دخالت نداشتیم و به آنها پیشنهاد کردیم که بیایید آتش جنگ را خاموش کنید و حق را به حقدار برسانید؛ ولی آنها جز برای جنگ آماده نبودند.

در قسمت دیگر این نامه می‌افزاید: هنگامی که آثار شکست در جنگ در آنها ظاهر شد تسلیم خواسته ما شدند. ما هم آنان را پذیرفتیم تا حجت حق بر آنها آشکار شود.

حضرت در بخش آخر می‌فرماید: اما در این هنگام گروهی عملاً قبول کردند و گروهی (همچون خوارج) به لجاجت خود ادامه دادند.

B M^{1/4}Ao B^oA, Bz^oAÑ A_i 1/2 ÜPAB ÜPABBo^{1/2}AkM₄B
 ù k qTv » , keA ç wß A ù BUÅj , keA B L » , keA
 B^{1/2} Ak eA o^{1/2} AB » k qTv ° woMÖk T^oA&BM₄B ß A
 B^{1/2} kA » A^oÜUB^oÜ ù oAM « 1/2 d » , 1/4 BÅ ç j 1/2 ù Bû^oFA
 o 1/2 AkTz Te , 1/2 B^oA vU , o B^oAÜB^oM^o A nk
 kA » Ñ MA^oB^oÜ , ÄâA 1/2Öd °Aâ aÅ Üù , i Ñ Tv
 B »A » Rk ç , Rk fn J od °A d «] Te AMù , oMB^oBM
 AMBA ù B ù BL^oB^{1/2}S Äâ , B BTwoâ B^oü/S z -e
 BnBw , AÅj B^{1/2} A B Bi , A BÅj m^oA A 9 k « Å
 nmÄ^oA « 1/2S Äâ Ü » A , \ d °A aÅS » BwA Te , Alç B^{1/2} A
 [°j 1/2 , a °A 1/2&A mÜ » A m^oA ù « 1/2 9 aÅ U ù
 v^oAo j RnB , L^a ç aÅ&A^{1/4}A m^oA fA^oA ù jB-U
 / wA aÅ

ترجمه

آغاز کار این بود که ما با اهل شام روبرو شدیم و ظاهر (آن‌ها) چنین بود که
 پروردگار ما یکی، پیامبر ما یکی و دعوت ما به اسلام، یکی است. ما چیزی بیش
 از این (ظاهر حال) در ایمان به خدا و تصدیق پیامبر از آن‌ها نمی‌خواستیم و آن‌ها
 هم چیزی بیشتر، از ما تقاضا نداشتند و در همه چیز به ظاهر یکسان بودیم تنها
 اختلاف ما دربارهٔ خون عثمان بود در حالی که از آن بری بودیم (و دست ما هرگز

به آن آلوده نشده بود) ما به آنها گفتیم: بیایید امروز با فرو نشانیدن آتش فتنه و جنگ و آرام ساختن مردم مشکل را درمان کنیم با چیزی که ممکن است بعد از این به دست نیاید، تا امر خلافت محکم شود و جمعیت مسلمانان متحد گردند و قدرت پیدا کنیم که حق را در جای خود قرار دهیم (و مجرم را به کیفر رسانیم). آنها گفتند: ما می خواهیم این درد را با دشمنی و جنگ درمان کنیم، آری، آنها (از پیشنهاد من درباره اقدام مسالمت آمیز) سرباز زدند تا جنگ بالهای خود را گشود و استقرار یافت، شعله هایش بالا گرفت و شدید شد. هنگامی که جنگ، دندانش را در بدن ما و آنها فرو برد و چنگال هایش را در وجود ما و آنها وارد کرد، به آنچه ما آنها را به سوی آن دعوت کرده بودیم پاسخ مثبت دادند (که جنگ را رها کنیم و به گفت و گو بپردازیم) ما نیز درخواست آنها را پذیرفتیم و به سوی آنچه از ما طلب کردند شتافتیم (این وضع ادامه داشت) تا این که حجت بر آنها روشن شد و عذرشان (برای جنگ که همان مطالبه خون عثمان بود) قطع گردید (و پایان یافت).

کسانی که پایبند به این حقایق بودند خداوند آنها را از هلاکت نجات داد و کسانی که لجاجت و پافشاری کردند پیمان شکنانی بودند که خدا پرده ای از زنگار بر قلبشان افکنده بود و حوادث ناگوار بر سر آنها سایه انداخت.

شرح و تفسیر

ماجرای صفین در چند جمله

همان گونه که از عنوان نامه پیداست هدف امام علیه السلام این بوده که مسئله جنگ صفین و اهداف آتش افروزان و نتایج آن را در جملاتی فشرده و کوتاه بیان کند. از این رو در آغاز می فرماید: «آغاز کار این بود که ما با اهل شام روبرو شدیم و ظاهر (آنها) چنین بود که پروردگار ما یکی، پیامبر ما یکی و دعوت ما به

اسلام، یکی است»؛ (وَكَانَ بَدْءُ أَمْرِنَا أَنَّا التَّقِيْنَا وَالْقَوْمُ مِنْ أَهْلِ الشَّامِ، وَالظَّاهِرُ أَنَّ رَبَّنَا وَاحِدٌ، وَنَبِيِّنَا وَاحِدٌ، وَدَعَوَتَنَا فِي الْإِسْلَامِ وَاحِدَةٌ).

تعبیر «ظاهر» اشاره لطیفی به این معناست که بسیاری از گردانندگان این صحنه و سردمداران آن اعتقادی به خدا و اسلام و نبوت پیغمبر ﷺ نداشتند؛ ولی امام علیه السلام به ظاهر حال آن‌ها در این جا قناعت می‌کند در حالی که در بعضی موارد دیگر که شرایط اقتضا می‌کرده با صراحت در این باره سخن گفته است؛ از جمله در ذیل نامه ۱۶ می‌فرماید: «فَوَالَّذِي فَلَقَ الْحَبَّةَ وَبَرَأَ النَّسَمَةَ مَا أَسْلَمُوا وَلَكِنْ اسْتَسْلَمُوا وَأَسْرُوا الْكُفْرَ فَلَمَّا وَجَدُوا أَعْوَانًا عَلَيْهِ أَظْهَرُوهُ؛ سوگند به آن کسی که دانه را (در زیر خاک) شکافته و انسان را آفریده است! دشمنان ما اسلام را نپذیرفته بودند، بلکه در ظاهر اظهار اسلام می‌کردند و کفر را در سینه پنهان می‌داشتند، لذا هنگامی که یاورانی بر ضد اسلام یافتند نشانه‌های کفر خود را آشکار ساختند».

سپس در ادامه سخن می‌افزاید: «ما چیزی بیش از این (ظاهر حال) در ایمان به خدا و تصدیق پیامبر از آن‌ها نمی‌خواستیم و آن‌ها هم چیزی بیشتر، از ما تقاضا نداشتند و در همه چیز (به ظاهر) یکسان بودیم تنها اختلاف ما درباره خون عثمان بود در حالی که از آن بری بودیم (و دست ما هرگز به آن آلوده نشده بود)»؛ (وَلَا نَسْتَزِيدُهُمْ فِي الْإِيْمَانِ بِاللَّهِ وَالتَّصْدِيقِ بِرَسُولِهِ وَلَا يَسْتَزِيدُونَنَا: الْأَمْرُ وَاحِدٌ إِلَّا مَا اخْتَلَفْنَا فِيهِ مِنْ دَمِ عَثْمَانَ، وَنَحْنُ مِنْهُ بَرَاءٌ).

در واقع امام علیه السلام می‌خواهد فقط نقطه اختلاف را که انگیزه اصلی جنگ بود روشن سازد تا مقدمه‌ای برای گفتارش در بحث بعد باشد.

آن‌گاه در ادامه سخن می‌فرماید: «ما به آن‌ها گفتیم: بیایید امروز با فرو نشانیدن آتش فتنه و جنگ و آرام ساختن مردم مشکل را درمان کنیم با چیزی که ممکن است پس از این به دست نیاید، تا امر خلافت محکم شود و جمعیت مسلمانان متحد گردند و قدرت پیدا کنیم که حق را در جای خود قرار دهیم (و مجرم را به

کیفر رسانیم)»؛ (فَقُلْنَا: تَعَالَوْا نُدَاوِ مَا لَا يُدْرِكُ الْيَوْمَ بِإِطْفَاءِ النَّائِرَةِ^۱، وَتَسْكِينِ الْعَامَّةِ حَتَّى يَشْتَدَّ الْأَمْرُ وَيَسْتَجْمِعَ، فَنَفُوْى عَلَی وَضِعِ الْحَقِّ مَوَاضِعَهُ). این یک سخن بسیار منطقی و منصفانه است و مضمون آن این است که به هنگام اختلاف و درگیری مسلمانان با یکدیگر، احقاق حقوق ناممکن است. شما (معاویه و شامیان) از یک سو بیعت مرا نپذیرفتید و در صفوف مسلمانان شکاف ایجاد کردید، از سوی دیگر از من می خواهید قاتلان عثمان را مجازات کنم. اگر حکومت من را می پذیرید چرا در آن داخل نمی شوید و اگر قبول ندارید چگونه چنین کاری را از من انتظار دارید؟

اضافه بر این، مسئله‌ای مانند مجازات قاتلان عثمان که در واقع طیف وسیع و گسترده‌ای بودند در صورتی امکان پذیر است که حکومت اسلامی کاملاً مقتدر و نیرومند باشد و این کار در حالی که در برابر ما اسلحه کشیده‌اید و آمادهٔ پیکار هستید امکان ندارد.

مسألهٔ شورش بر ضد عثمان و قتل او برخلاف آنچه بعضی می‌پندارند مسئله‌ای بسیار ریشه‌دار بود و جمعی از صحابه و گروه‌های محروم اجتماع با تمام قدرت در آن شرکت داشتند.

شاهد این سخن مطلبی است که «دینوری» در اخبار الطوال نقل کرده است که معاویه نامه‌ای شیطنت‌آمیز برای تشویق مردم به جنگ صفین نوشت و آن را با ابومسلم خولانی که به اصطلاح، از عابدان اهل شام بود برای امام فرستاد. مضمون نامه این بود که اگر قاتلان عثمان را به ما بسپاری و آن‌ها را به قتل برسانیم حتماً با تو بیعت می‌کنیم در غیر این صورت نزد ما چیزی جز شمشیر نخواهی داشت و به خدا سوگند! قاتلان عثمان را در دریا و صحرا تعقیب می‌کنیم تا آن‌ها را به قتل برسانیم یا خودمان در این راه کشته شویم.

۱. «نَائِرَةٌ» از ریشهٔ «نور» بر وزن «فور» به معنای کینه و عداوت است و گاه به شعله‌ای نیز که ناشی از کینه و عداوت است اطلاق می‌شود.

هنگامی که ابومسلم این نامه را به امام رساند امام به مسجد آمد در حالی که مردم خبردار شده و حدود ده هزار نفر مسلح اجتماع کرده بودند و همه فریاد می زدند: «كُلُّنَا قَتَلَةُ عُثْمَانَ؛ همه ما قاتلان عثمانیم»^۱ و به همین دلیل امام علیه السلام در خطبه ۱۶۸ در پاسخ جمعی از صحابه که از او خواستند تکلیف قاتلان عثمان را روشن سازد فرمود: «يَا إِخْوَتَاهُ! إِنِّي لَسْتُ أَجْهَلُ مَا تَعْلَمُونَ، وَلَكِنْ كَيْفَ لِي بِقُوَّةٍ وَالْقَوْمُ الْمُجْلِبُونَ عَلَىٰ حَدِّ شَوْكَتِهِمْ، يَمْلِكُونَنَا وَلَا نَمْلِكُهُمْ؛ برادران من! از آنچه شما می دانید من بی اطلاع نیستم؛ ولی چگونه می توانم (در شرایط فعلی) قدرت بر این کار (مجازات قاتلان عثمان) را به دست آورم؟ آنان (کسانی که بر عثمان شوریدند) همچنان بر قدرت و شوکت خویش باقی اند و (در حال حاضر) بر ما مسلط اند و ما بر آنها سلطه ای نداریم».

از این جا روشن می شود که معاویه با اطلاع از این امور می خواست مسأله بیعت کردن را به امر محال موکول کند؛ امری که ظاهرش عوام فریبانه و باطنش نافرمانی شیطنت آمیز بود.

امام علیه السلام در ادامه این سخن پاسخ آن ها را به این دعوت مسالمت آمیز و عاقلانه و منصفانه چنین بیان می فرماید: «آن ها گفتند: ما می خواهیم این درد را با دشمنی و جنگ درمان کنیم، آری، آن ها (از پیشنهاد من درباره اقدام مسالمت آمیز) سر باز زدند تا جنگ بال های خود را گشود و استقرار یافت، و شعله هایش بالا گرفت و شدید شد»؛ (فَقَالُوا: بَلْ نُدَاوِيهِ بِالْمُكَابَرَةِ^۲ فَأَبَوْا حَتَّىٰ جَنَحَتِ الْحَرْبُ وَرَكَدَتْ، وَوَقَدَتْ نِيرَانُهَا وَحَمَشَتْ^۳).

آری، نتیجه این لجاجت و پافشاری بر مخالفت، روشن شدن آتش جنگ

۱. اخبار الطوال، ص ۱۶۲ و ۱۶۳.

۲. «مُكَابَرَةٌ» به معنای برتری جویی، عداوت، دشمنی، لجاجت و درگیری در امور منفی است.

۳. «حَمَشٌ» از ریشه «حَمَش» بر وزن «فرش» به معنای تهییج کردن و به خشم آوردن و برانگیختن گرفته شده و در این جا به معنای شدت جنگ است.

بی سابقه‌ای در اسلام بود که خون ده‌ها هزار نفر از مسلمانان در آن ریخته شد و در واقع آن‌ها فدای هوس‌های معاویه و یارانش شدند.

آن‌گاه در ادامه این سخن می‌فرماید: «هنگامی که جنگ، دندانش را در بدن ما و آن‌ها فرو برد و چنگال‌هایش را در وجود ما و آن‌ها وارد کرد، به آنچه ما آن‌ها را به‌سوی آن دعوت کرده بودیم پاسخ مثبت دادند (که جنگ را رها کنیم و به گفت‌وگو بپردازیم) ما نیز درخواست آن‌ها را پذیرفتیم و به‌سوی آنچه از ما طلب کردند شتافتیم»؛ (فَلَمَّا ضَرَّسْتَنَا وَإِيَّاهُمْ، وَوَضَعْتَ مَخَالِبَهَا^۲ فِينَا وَفِيهِمْ، أَجَابُوا عِنْدَ ذَلِكَ إِلَى الَّذِي دَعَوْنَاهُمْ إِلَيْهِ، فَأَجَبْنَاَهُمْ إِلَى مَا دَعَوْا، وَسَارَ عَنْهُمْ إِلَى مَا طَلَبُوا). این سخن اشاره به زمانی است که آن‌ها از جنگ خسته شدند و فریب‌های معاویه برای آن‌ها آشکار شد و قرآن‌ها را بر سر نیزه‌ها کردند و از امام علیه السلام و یارانش خواستند که دست از جنگ بردارند و به حکم قرآن روی آورند.

سپس می‌افزاید: «(این وضع ادامه داشت) تا این‌که حجت بر آن‌ها روشن شد و عذرشان (برای جنگ که همان مطالبه خون عثمان بود) قطع گردید (و پایان یافت)»؛ (حَتَّى اسْتَبَانَتْ عَلَيْهِمُ الْحُجَّةُ، وَأَنْقَطَعَتْ مِنْهُمْ الْمَعْذِرَةُ).

نکته مهم این است که معاویه و اطرافیان و حامیانش برای حفظ منافع نامشروع خود در شام تبلیغات زیادی بر ضد علی علیه السلام و یارانش انجام داده بودند که آن‌ها اهل نماز نیستند و به قرآن احترامی نمی‌گذارند و قاتلان اصلی عثمان را در میان خود حفظ کرده‌اند و هدفشان پایمال کردن خون عثمان است. باطل بودن این تبلیغات دروغین، در میدان جنگ صفین تدریجاً آشکار شد؛ جنگی که حدود هیجده ماه به طول انجامید! در این مدت سخنان زیادی میان آن‌ها

۱. «ضَرَّسَ» از ریشه «ضَرَّسَ» بر وزن «ترس» به معنای گزیدن با دندان است و هنگامی که به باب تفعیل می‌رود به معنای شدت گزیدن با دندان است و در این جا کنایه از آثار زبان‌بار جنگ است.

۲. «مَخَالِبٌ» جمع «مِخْلَبٍ» بر وزن «منبر» به معنای چنگال است.

رد و بدل شد و شامیان اعمال یاران علی علیه السلام را می دیدند که اهل نماز و رازونیز شبانه با خدا هستند؛ معاویه آب را به روی لشکر علی علیه السلام بسته بود؛ ولی به هنگام سلطه آن حضرت و یارانش بر آب، مقابله به مثل نکردند و آب را به روی آنها گشودند.

کسی از آنها از قتل عثمان اظهار شادی نمی کرد و مخصوصاً وقتی عمار یاسر به دست لشکریان معاویه به شهادت رسید، از آن جا که پیغمبر صلی الله علیه و آله در حدیث معروف خود فرموده بود: «ای عمار! تو را گروهی ظالم و طغیانگر می کشند» این نیز سندی برای حقانیت امیرمؤمنان علیه السلام و یارانش محسوب می شد. حلقه آخر این ماجرا این بود که وقتی شامیان ناتوان شدند و فریاد برآوردند که به زن و فرزند ما رحم کنید و دست از جنگ بردارید و داوری قرآن را بپذیرید، علی علیه السلام و یارانش آن را پذیرفتند و این گونه شد که حجت بر آنها تمام گردید و در پیشگاه خدا عذری نداشتند.

امام علیه السلام در ادامه می فرماید: «کسانی که پایبند به این حقایق بودند خداوند آنها را از هلاکت نجات داد و کسانی که لجابت و پافشاری کردند پیمان شکنانی بودند که خدا پرده ای از زنگار بر قلبشان افکنده بود و حوادث ناگوار بر سر آنها سایه انداخت»؛ (فَمَنْ تَمَّ عَلَى ذَلِكَ مِنْهُمْ فَهُوَ الَّذِي أَنْقَذَهُ اللَّهُ مِنَ الْهَلَكَةِ، وَمَنْ لَجَّ وَتَمَادَى^۱ فَهُوَ الرَّائِسُ^۲ الَّذِي رَانَ^۳ اللَّهُ عَلَى قَلْبِهِ، وَصَارَتْ دَائِرَةُ السُّوءِ عَلَى رَأْسِهِ).

۱. «تَمَادَى» از مصدر «تَمَادَى» به معنای اصرار و پافشاری بر ادامه کاری است.

۲. «الرَّائِس» به معنای کسی است که در امری واژگون شده است از ریشه «رَكُس» بر وزن «عكس» به معنای وارونه کردن چیزی و آن را با سر بر زمین گذاشتن، گرفته شده و به فرد پیمان شکن نیز که کار خود را وارونه انجام می دهد اطلاق می شود.

۳. «رَانَ» از ریشه «رَيْن» بر وزن «عین» در اصل به معنای زنگاری است که روی اشیای قیمتی می نشیند و به افرادی نیز که زنگار معصیت یا کفر بر قلبشان نشسته است اطلاق می شود.

گرچه بعضی از شارحان نهج البلاغه این چند جمله را اشاره به خوارج نهروان می‌دانند که پس از روبرو شدن با سپاه امام علیه السلام و شنیدن اندرزهای آن حضرت، گروه زیادی از آنها متنبه شدند و از راه ضلالت بازگشتند و به لشکر امام علیه السلام پیوستند و گروهی بر لجاجت خود باقی ماندند و در آن میدان به هلاکت رسیدند؛ ولی با توجه به آغاز این نامه که صریحاً از اهل شام و داستان صفین سخن می‌گوید و نیز عنوانی که سید رضی برای آن انتخاب کرده، این احتمال بسیار بعید به نظر می‌رسد و به هیچ وجه پذیرفتنی نیست و بعید نمی‌دانیم که این تعبیرات اشاره به این باشد که گروهی از لشکر شام بعد از آشکار شدن دروغ‌های معاویه و طرفداران او درباره علی علیه السلام و سپاه آن حضرت، از معاویه بریدند و به لشکر امام علیه السلام پیوستند، هرچند گروه بیشتری لجاجت کرده و بر انحرافات خود پافشاری کردند.

شاهد این سخن مطلبی است که در شرح خطبه ۵۵ از شرح نهج البلاغه مرحوم علامه شوشتی نقل کردیم که فهرستی از نام کسانی را که در جنگ صفین به امام علیه السلام پیوستند ارائه می‌دهد و از جماعتی از قاریان قرآن و افراد سرشناسی که از معاویه بریدند و به سوی امام علیه السلام آمدند سخن می‌گوید.^۱ به این صورت، امام علیه السلام با این نامه کوتاه و در عین حال بسیار گویا حقایق مربوط به جنگ صفین را برای تمام کسانی که در بلاد مختلف اسلام می‌زیستند بیان فرمود و با آنها اتمام حجت کرد و در واقع جلوی سم‌پاشی اطرافیان معاویه و طرفداران او را گرفت.

این نکته نیز شایان ذکر است که علامه شوشتی به دلایل ناموجهی در اصل صدور این نامه از امام علیه السلام تردید کرده است؛ دلایل ضعیفی که پاسخ آن روشن

۱. برای توضیح بیشتر به جلد سوم همین کتاب (پیام امام امیرالمؤمنین علیه السلام)، شرح خطبه ۵۵ و همچنین ذیل نامه ۳۲ در جلد دوازدهم، مراجعه فرمایید.

است در حالی که فصاحت و بلاغت حاکم بر این نامه تفاوتی با سایر نامه‌ها ندارد و بسیار جالب و حساب شده است و متأسفیم که این محقق بزرگوار گاه گرفتار چنین لغزش‌هایی شده است.

وَمِنْ كِتَابِ لَيْسَ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ا ا د ب ا ح ب ج د ا

عَلَيْهِ

۱

نامه در یک نگاه

این نامه در عین فشردگی و کوتاهی، مجموعه‌ای است از اندرزهای پراهمیت. نخست امام علیه السلام فرمانده لشکر حُلوان را از پیروی هوای نفس که در اشکال مختلف ظاهر می‌شود بر حذر می‌دارد و آن را مانعی بر سر راه اقامه عدالت می‌شمرد.

۱. سند نامه:

تنها کسی که صاحب کتاب مصادر نهج البلاغه این نامه را از او با اختلاف مختصری نقل کرده، سید ابی یحیی علوی در کتاب الطراز است و صاحب مصادر تصریح کرده که اختلاف میان نسخه او و نهج البلاغه بسیار کم است و موارد آن را ذکر کرده و آن را دلیل بر این می‌داند که از منبعی غیر از نهج البلاغه استفاده کرده است (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۴۰) ولی با توجه به این که سید علوی بعد از مرحوم سید رضی می‌زیسته (متوفای ۷۴۹) و اختلاف مزبور بسیار ناچیز و شبیه اختلاف نسخه‌هاست نمی‌توان آن را دلیل بر آنچه صاحب مصادر گفته است گرفت.

در بخش دیگر، او را با وضع دنیای زودگذر آشنا می‌سازد و ساعات بیکاری در دنیا را موجب حسرت و پشیمانی در قیامت ذکر می‌کند و در بخش سوم، او را به رعایت حقوق رعایا و زبردستان توصیه می‌فرماید و تحمل مشکلات را در این راه در برابر منافی که از آن عائد می‌شود ناچیز می‌شمرد.

,ñkÄ°A ½A Xf 9 Ä½ A ò °TA AA °A°Aßi,kÄMBA
 Ç Ån \ °A ùu ° »Bi; Av Öd °Aù k«ÅtB «°A1A; ü
 &AÇ oTùAB- ù v û »ñmTMA °BAo «UB/K «TBù,ñkÄ°A ½
 Éou ° MAABk°A/A aAA/ MIBù h T½, MAB|An, aA
 »A, ½BPA ove aA ToùS »B A ÅB à ç B ù BLeB
 , v û »è û e a ÅÖd °A ½;AkM { Öd °A Å «E i °
 Ñé ùA 9 i ½ BÑ m°Aßi, k \ M Å°A aAJBv T A
 /; v°A, MÑ m°A ½

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، زمامدار هرگاه دنبال هوی و هوس های گوناگون
 خویش باشد (این هوی و هوس ها) در بسیاری از موارد او را از عدالت
 بازمی دارد، بنابراین باید امور مردم از نظر حقوق آنها نزد تو یکسان باشد (همه
 را به یک چشم بنگری و درباره آنها یکسان حکم کنی) چراکه هیچگاه جور
 و ستم (هر چند منافع فراوان مادی دربر داشته باشد) جایگزین عدالت نخواهد
 شد. و نفس خویش را در راه انجام آنچه خدا بر تو واجب کرده است به امید
 ثوابش و ترس از کيفرش تسلیم و خاضع کن.

بدان که دنیا سرای آزمایش است. هرکس ساعتی در این دنیا بیکار بماند
 (و عمل نیکی برای آخرت انجام ندهد) این ساعت فراغت و بیکاری موجب
 حسرت (و ندامت) او در قیامت خواهد شد و بدان که هیچ چیز، تو را هرگز از حق

بی‌نیاز نمی‌سازد. از جمله حقوق (واجب) این است که خویشتن را (در برابر هوای نفس و انحراف از فرمان خدا) حفظ کنی و برای رسیدن به پاداش الهی با تمام توان در خدمت به رعیت بکوشی. آنچه در این راه از منافع (معنوی) عاید تو می‌شود از مشکلات و ناراحتی‌هایی که دامنگیر تو می‌گردد (به مراتب) بیشتر است. والسلام.

شرح و تفسیر

باید به همه با یک چشم نگاه کنی

مخاطب این نامه «اسود بن قطبه» است. دربارهٔ این‌که او جزء صحابهٔ پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بوده یا تابعین و کسانی که پس از پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ آمده‌اند گفت‌وگوست. در مجموع، وی فرد شناخته‌شده‌ای در کتب رجال نیست؛ ولی از این‌که مقام والایی در عصر امیرمؤمنان علی عَلَيْهِ السَّلَامُ داشته معلوم می‌شود مسلمان باشخصیتی بوده است.

«حلوان» (بر وزن سبحان) یکی از مناطق غربی ایران و نزدیک به مرزهای عراق بوده است و تعبیر «صاحب جند» (فرمانده لشکر) با توجه به این‌که امام عَلَيْهِ السَّلَامُ در نامه‌اش دربارهٔ والی سخن می‌گوید نشان می‌دهد که فقط مسئولیت فرماندهی را نداشته بلکه هم والی آن منطقه بوده و هم فرمانده لشکر.

امام عَلَيْهِ السَّلَامُ در بخش اول این نامه چهار سفارش مهم به اسود می‌کند، نخست به سراغ مهم‌ترین چیزی می‌رود که مانع سعادت انسان‌هاست؛ یعنی هوای نفس و اسود را از آن برحذر می‌دارد، می‌فرماید: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، زمامدار هرگاه دنبال هوی و هوس‌های گوناگون خویش باشد (این هوی و هوس‌ها) در بسیاری از موارد او را از عدالت باز می‌دارد»؛ (أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ الْوَالِيَّ إِذَا اخْتَلَفَ هَوَاهُ، مَنَعَهُ ذَلِكَ كَثِيرًا مِنَ الْعَدْلِ).

«اِخْتَلَفَ هَوَاهُ» ممکن است اشاره به هوی و هوس‌های گوناگون باشد؛ مانند علاقه به مال و ثروت، جاه و مقام، شهوت جنسی و صفاتی همچون انتقام‌جویی و حسد که هر یک می‌تواند مانعی بر سر راه اجرای عدل شود در حالی که اگر انسان به دنبال فرمان خدا باشد تنها یک هدف بیشتر نخواهد داشت و آن رضای خداست.

این احتمال نیز وجود دارد که اختلاف به معنای پی‌درپی قرار گرفتن باشد؛ مانند تعبیر «اِخْتِلَافِ اللَّيْلِ وَالنَّهَارِ» در قرآن مجید، به این ترتیب که انسان، امروز به اقتضای سن یا شرایط محیط، دنبال شهوت باشد و فردا در شرایطی قرار گیرد که به دنبال مال و ثروت و یا مقام و منصب برود و تمام این‌ها موانعی است بر سر راه اجرای عدالت.

در دومین دستور می‌فرماید: «بنابراین باید امور مردم از نظر حقوق آن‌ها نزد تو یکسان باشد (همه را به یک چشم بنگری و درباره آن‌ها یکسان حکم کنی) چراکه هیچ‌گاه جور و ستم (هر چند منافع فراوان مادی دربر داشته باشد) جایگزین عدالت نخواهد شد»؛ (فَلْيَكُنْ أَمْرُ النَّاسِ عِنْدَكَ فِي الْحَقِّ سَوَاءً، فَإِنَّهُ لَيْسَ فِي الْجُورِ عَوَاضٌ مِنَ الْعَدْلِ، فَاجْتَنِبْ مَا تُنْكِرُ أَمْثَالَهُ).

یعنی نه تنها مردم را با یک چشم نگاه کن، بلکه خود را نیز با دیگران یکسان بشمار، و این دستوری است که در روایات متعدد به آن اشاره و بر آن تأکید شده است. در حدیث معروفی می‌خوانیم که پیامبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ عازم یکی از غزوات بود. مرد عربی از راه رسید و رکاب مرکب را گرفت و حضرت را متوقف ساخت و عرض کرد: «يَا رَسُولَ اللَّهِ عَلَّمَنِي عَمَلًا أَدْخُلُ بِهِ الْجَنَّةَ؛ ای رسول خدا! عملی به من یاد ده که به وسیله آن وارد بهشت شوم (و این در خواست مهم و بزرگی بود)» پیامبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: «مَا أَحْبَبْتَنِي أَنْ يَأْتِيَهُ النَّاسُ إِلَيْكَ فَأَتِيَهُ إِلَيْهِمْ وَمَا كَرِهْتَنِي أَنْ يَأْتِيَهُ النَّاسُ إِلَيْكَ فَلَا تَأْتِيَهُ إِلَيْهِمْ؛ آنچه را که دوست داری مردم درباره تو انجام

دهند درباره آن‌ها انجام ده و آنچه را که دوست نداری مردم درباره تو انجام دهند درباره آن‌ها انجام نده» این سخن را گفت و سپس فرمود: «خَلَّ سَبِيلَ الرَّاحِلَةِ؛ دست از مرکب بردار و آن را به حال خود واگذار (اشاره به این‌که تمام درخواست تو در این جمله است و بس)»^۱.

سپس در چهارمین اندرز می‌فرماید: «نفس خویش را در راه انجام آنچه خدا بر تو واجب کرده است به امید ثوابش و ترس از کیفرش تسلیم و خاضع کن»؛ (وَابْتَدِلْ^۲ نَفْسَكَ فِيمَا افْتَرَضَ اللَّهُ عَلَيْكَ، رَاجِعاً تَوَابَهُ، وَمُتَخَوِّفًا عِقَابَهُ).

اشاره به این‌که اگر می‌خواهی از پاداش‌های الهی در دنیا و آخرت بهره‌مند شوی و از کیفرهایش در دو سرا در امان باشی، در انجام واجباتی که بر عهده تو به‌عنوان یک والی است کاملاً کوشا باش و مراقب باش که غرور مقام، تو را از تسلیم و تواضع باز ندارد.

آن‌گاه در بخش دوم این نامه او را به چهار امر دیگر توصیه می‌کند و از باب مقدمه می‌فرماید: «بدان که دنیا سرای آزمایش است»؛ (وَاعْلَمْ أَنَّ الدُّنْيَا دَارُ بَلِيَّةٍ). این حقیقت در آیات متعددی از قرآن و روایات بسیاری با ذکر مثال‌های مختلف بیان شده است تا کسی اشتباه نکند که این دنیا هدف نهایی و سرای عیش و عشرت است و همگان بدانند مزرعه‌ای است برای کشت آخرت و گذرگاهی برای رفتن به سوی آن و میدان تمرینی برای مسابقاتی که در پیش روی است و بازار تجارتهای است جهت اندوختن برای سرای آخرت، تا اعمال و رفتار خود را بر اساس آن تنظیم و اصلاح کند.

۱. کافی، ج ۲، ص ۱۴۶، ح ۱۰.

۲. «ابْتَدِلْ» از ریشه «بَدَل» به معنای بخشش گرفته شده؛ ولی هنگامی که به باب افتعال می‌رود: (ابتدال) معنای دیگری به خود می‌گیرد و به معنای بی‌ارزش ساختن و کهنه کردن و گاه به معنای خضوع و تواضع و تسلیم کردن می‌آید که در جمله بالا به همین معناست.

سپس در اولین نصیحت، به او هشدار می‌دهد که «هرکس ساعتی در این دنیا بیکار بماند (و عمل نیکی برای آخرت انجام ندهد) این ساعت فراغت و بیکاری موجب حسرت (و ندامت) او در قیامت خواهد شد»؛ (لَمْ يَفْرُغْ صَاحِبُهَا فِيهَا قَطُّ سَاعَةً إِلَّا كَانَتْ فَرَعْتُهُ عَلَيْهِ حَسْرَةً يَوْمَ الْقِيَامَةِ).

براساس این عبارت، انسان می‌فهمد که ساعات و دقائق در دنیا چه اندازه قابل بهره‌گیری بود. اگر خدا را یاد می‌کرد، استغفاری بر زبانش جاری می‌ساخت، و یا کمکی به دردمندی می‌کرد آثار عظیمش را در آن روز می‌دید. به همین دلیل یکی از نام‌های روز قیامت «یوم الحسرة» است و قرآن مجید در آیات مختلف به این معنا اشاره کرده است از جمله در آیه ۳۹ سوره مریم می‌فرماید: ﴿وَأَنْذَرْنَاهُمْ يَوْمَ الْحَسْرَةِ إِذْ قُضِيَ الْأَمْرُ وَهُمْ فِي غَفْلَةٍ وَهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ﴾؛ «آنان را از روز حسرت (روز رستاخیز که برای همه مایه تأسف است) بترسان در آن هنگام که همه چیز پایان می‌یابد ولی (امروز) آن‌ها در غفلت‌اند و ایمان نمی‌آورند».

در روایتی از پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ می‌خوانیم که فرمود: «إِنَّ اللَّهَ يُبْغِضُ الصَّاحِبَ الْفَارِعَ لَا فِي شُغْلِ الدُّنْيَا وَلَا فِي شُغْلِ الْآخِرَةِ؛ خداوند انسان سالمی را که نه کاری برای دنیا انجام می‌دهد و نه عملی برای آخرت، مبعوض می‌دارد».^۲

سپس در دومین موعظه می‌فرماید: «و بدان که هیچ چیز تو را هرگز از حق بی‌نیاز نمی‌سازد»؛ (وَأَنَّهُ لَنْ يُغْنِيَكَ عَنِ الْحَقِّ شَيْءٌ أَبَدًا).

اشاره به این‌که همه کارهایت باید بر محور حق بگردد که پیروزی در دنیا و نجات در آخرت در پرتو طرفداری از حق حاصل می‌شود. حتی اگر حق به زیان انسان باشد، نفع نهایی او در این است که از آن حق پیروی کند؛ باطل،

۱. «فَرَعْتُهُ» اسم مژه از ریشه «فراغ» است؛ یعنی یک بار بیکار بودن و اشاره به این است که یک لحظه بیکار شدن و به یاد آخرت نبودن در دنیا سبب حسرت در روز قیامت است.

۲. شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، ج ۱۷، ص ۱۴۶.

سرابی بیش نیست و یا همچون حبابی است بر روی آب و کف‌هایی که جوش و خروشی دارند و سپس نابود می‌شوند.

سپس در بیان سومین و چهارمین اندرز، انگشت روی دو مصداق از مصادیق حق گذاشته و او را به حفظ آن‌ها توصیه می‌کند، می‌فرماید: «از جمله حقوق (واجب) این است که خویشتن را (در برابر هوای نفس و انحراف از فرمان خدا) حفظ کنی و برای رسیدن به پاداش الهی با تمام توان در خدمت به رعیت بکوشی»؛ «وَمِنَ الْحَقِّ عَلَيْكَ حِفْظُ نَفْسِكَ، وَالْإِحْتِسَابُ عَلَى الرَّعِيَّةِ بِجَهْدِكَ».

سپس به ذکر دلیلی برای این موضوع پرداخته، می‌فرماید: «آنچه در این راه از منافع (معنوی) عاید تو می‌شود از مشکلات و ناراحتی‌هایی که دامنگیر تو می‌گردد (به مراتب) بیشتر است. والسلام»؛ «فَإِنَّ الَّذِي يَصِلُ إِلَيْكَ مِنْ ذَلِكَ أَفْضَلُ مِنَ الَّذِي يَصِلُ بِكَ، وَالسَّلَامُ».

مفسران نهج البلاغه در تفسیر جمله اخیر دو نظر متفاوت داده‌اند: یکی این‌که - همان‌گونه که گفته شد - منظور امام علیه السلام این است: زحماتی که در راه خدمت به مردم منطقات متحمل می‌شوی، در مقابل پاداش‌های پروردگار بسیار ناچیز است.

دوم این‌که آنچه از پاداش‌های الهی (در دنیا و آخرت) به تو می‌رسد از خدماتی که به مردم می‌کنی برتر و بالاتر است.

ولی با توجه به جمله «يَصِلُ بِكَ؛ به تو می‌رسد» که اشاره به حوادث و مشکلاتی است که دامنگیر انسان می‌شود، تفسیر اول صحیح‌تر به نظر می‌رسد. در هر حال، امام علیه السلام این نامه را با اجرای عدل و خدمت به مردم آغاز کرده و با خدمت به مردم پایان می‌دهد و این دلیل روشنی است بر این‌که حکومت‌های اسلامی باید صددرصد مردمی باشند و منافع توده‌های رعیت را بعد از جلب رضای الهی از هر چیز برتر بشمرند.

۱. «الاحتساب» به معنای طلب پاداش از خداوند در مقابل انجام کاری است و بعضی «احتساب» را در این جا به معنای مراقبت از رعیت دانسته‌اند.

وَمِنْ كِتَابِ آلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ا ا ا ا ا ج

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

۱

نامه در یک نگاه

این نامه در واقع خطاب به فرمانداران و مأموران جمع‌آوری زکات در شهرهای مختلفی است که لشکریان به‌هنگام اعزام به میدان نبرد از آن‌جا عبور می‌کردند. در گذشته چنین بود که لشکر به‌هنگام عبور از شهرها و آبادی‌های مختلف به خود اجازه می‌داد هرچه از مواد غذایی و اموال مردم مورد علاقه آن‌هاست بگیرند و این امر سبب می‌شد مشکل بزرگی در مناطقی که لشکر از آن عبور می‌کرد به وجود آید.

۱. سند نامه:

در مصادر نهج‌البلاغه آمده است که این نامه را نصر بن مزاحم (که پیش از سید رضی می‌زیسته است) در کتاب صفین با تفاوت‌هایی آورده است (مصادر نهج‌البلاغه، ج ۳، ص ۴۴۲)، ولی با مراجعه به آنچه نصر در صفین آورده بعید به نظر می‌رسد که این دو یک نامه باشد، زیرا تفاوت، بسیار زیاد است.

امام علیه السلام در این نامه به والیان این مناطق و همچنین جمع آوری کنندگان زکات توصیه می‌کند که به مقدار نیاز، مواد غذایی در اختیار آنها بگذارند و به لشکر نیز توصیه می‌کند که از ایجاد مزاحمت برای مردم جز در موارد ضرورت خودداری کنند و به مردم محل نیز سفارش می‌فرماید که از درگیری با لشکریان در این امور بپرهیزند و اگر کسانی تخلف کردند شکایت آنها را به امام علیه السلام برسانند.

روشن است که این توصیه جامع‌الاطراف اگر عمل می‌شد امنیت را به همراه داشت و مشکلی برای بلادی که لشکر از آن می‌گذشت به وجود نمی‌آمد.

IE j 1/2y \ °A M 1/2 1/2 9i «1/2-°A 1/A aÅ&AkIÅj 1/2
 1/4 MnB2 Aj «] Row kç »Bi,kÄMBÄj L°AB-Å Zah °A
 ö o , l A f j 1/2 aÅ °K\ B-M T Ak ç ,&A {B
 Å] j 1/2 A,y \ °AoÄ1/2 1/2 Tl Å 9A 9A M B A , nZ °A
 B { « 1/2ñ «BU 1/2A a «i, Ä{ 9BLm1/2«Åk\ ,oä é -°A
 °Ç oÄT°A tB 1/2 Å tW k AAûf , -ñ j ÅBñ
 B1/2 , -°B1/2 9AÄnBy \ °A i A j M B A / «1/2 «BXTWAB-ù
 BBi , M&BM A Äuj 1/4 ÜàU B/2 , o1/2A j 1/2 L°EB-1/2 fA Å
 /&A {B1/4&A » Ä-Mo ôA

ترجمه

فرمانی است از بنده خدا علی امیرمؤمنان به مأموران جمع آوری خراج و حاکمان بلادی که سپاه از منطقه آنها می گذرد.

اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، من سپاهیان را (برای مبارزه با دشمنان) بسیج کردم که به خواست خدا از سرزمین شما می گذرند و به آنها سفارش های لازم را کرده ام که از آزار مردم و ایجاد ناراحتی برای آنها بپرهیزند و من بدین وسیله در برابر شما و کسانی (از یهود و نصاری) که در پناه شما هستند از مشکلاتی که سپاهیان به وجود می آورند از خود رفع مسئولیت می کنم و بیزار می جویم (و تأکید می کنم که آنها حق ندارند زبانی به کسی برسانند) جز این که آنها سخت گرسنه شوند و راهی برای سیر کردن خود نیابند (که در این صورت

می‌توانند به مقدار نیازشان از اموال شما بهره‌گیرند) بنابراین هرگاه کسی از آنان (لشکریان) چیزی را به ظلم از مردم بگیرد او را از این کار بازدارید و همچنین از زیان رساندن بی‌خردان به سپاهیان و تعرض به ایشان در مواردی که برای آنها استثنا کرده‌ایم جلوگیری کنید (در مواردی که نیاز شدید دارند و مردم موظف‌اند نیاز آنها را برطرف سازند) و من خود پشت سر سپاه (یا در میان سپاه) در حرکتیم؛ شکایات خود را پیش من آورید و آن‌جا که ستمی از سپاه به شما می‌رسد و درباره آنچه جز به کمک خدا و من قادر بر دفع آن نیستید به من مراجعه کنید که من به یاری خداوند آن را تغییر می‌دهم، إن شاء الله.

شرح و تفسیر

نباید سپاهیان به مردم در مسیر زیان برسانند

همان‌گونه که اشاره شد در زمان‌های گذشته با توجه به طول مسافرت‌ها، لشکریانی که به میدان نبرد اعزام می‌شدند گاه هفته‌ها در راه بودند و نمی‌توانستند تمام نیازها و مایحتاج خود را همراه ببرند و معمول این بود که نیازهای غذایی و غیر آن را از اهل هر محل تأمین می‌کردند که گاه حد اعتدال و نیاز را رعایت نکرده و دست به ظلم و تعدی به کسانی که در مسیر راه آنها بودند می‌زدند و این سبب نارضایتی شدید مردم و کینه آنها از لشکریان می‌شد و در موقع حساس، حمایت خود را از آنها دریغ می‌داشتند.

امام علیه السلام در این نامه کوتاه و پرمعنا که مخاطبش حاکمان و مأموران جمع‌آوری زکات و خراج هستند دستورات لازم را در این زمینه صادر می‌کند.

نخست می‌فرماید: «فرمانی است از بنده خدا علی امیرمؤمنان به مأموران جمع‌آوری خراج و حاکمان بلادی که سپاه از منطقه آنها می‌گذرد.

اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، من سپاهیان را (برای مبارزه با دشمنان) بسیج کردم که به خواست خدا از سرزمین شما می‌گذرند و به آنها سفارش‌های لازم را

کرده‌ام که از آزار مردم و ایجاد ناراحتی برای آن‌ها بپرهیزند؛ (مِنْ عَبْدِ اللَّهِ عَلِيٍّ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ إِلَى مَنْ مَرَّ بِهِ الْجَيْشُ مِنْ جُبَاةِ الْخَرَجِ وَعُمَالِ الْبِلَادِ، أَمَّا بَعْدُ، فَإِنِّي قَدْ سَيَّرْتُ جُنُودًا هِيَ مَارَّةٌ بِكُمْ إِنْ شَاءَ اللَّهُ، وَقَدْ أَوْصَيْتُهُمْ بِمَا يَجِبُ لِلَّهِ عَلَيْهِمْ مِنْ كَفِّ الْأَذَى، وَصَرَفِ الشَّدَى^۱).

بنابراین، وظیفه سپاهیان را معین می‌فرماید که از آزار مردم بپرهیزند و دست به ظلم و ستم به مردمی که در مسیر راه قرار دارند دراز نکنند و آن را به‌عنوان واجبی الهی ذکر می‌فرماید.

سپس در تأکید بر این معنا می‌افزاید: «و من بدین وسیله در برابر شما و کسانی (از یهود و نصاری) که در پناه شما هستند از مشکلاتی که سپاهیان به وجود می‌آورند از خود رفع مسئولیت می‌کنم و بیزاری می‌جویم (و تأکید می‌کنم که آن‌ها حق ندارند زبانی به کسی برسانند)»؛ (وَأَنَا أَبْرَأُ إِلَيْكُمْ وَإِلَى ذِمَّتِكُمْ مِنْ مَعْرَةِ^۲ الْجَيْشِ).

آن‌گاه تنها استثنای این حکم را بیان می‌دارد، می‌فرماید: «جز این‌که آن‌ها سخت گرسنه شوند و راهی برای سیر کردن خود نیابند (که در این صورت می‌توانند به‌مقدار نیازشان از اموال شما بهره‌گیرند)»؛ (إِلَّا مِنْ جَوْعَةِ الْمُضْطَرِّ، لَا يَجِدُ عَنْهَا مَذْهَبًا إِلَى شِبَعِهِ).

به این ترتیب امام علیه السلام نخست از سفارش اکید به لشکر سخن به میان آورده که هیچ‌گونه مزاحمتی برای مردمی که در مسیر قرار دارند نداشته باشند و از کسانی که از این فرمان تخلف می‌کنند ابراز بیزاری و تنفر فرموده؛ سپس وظیفه مردمی را که در مسیر قرار دارند مشخص کرده و آن این‌که اگر لشکر نیاز ضروری به چیزی داشت از آن‌ها دریغ نکنند، زیرا آن‌ها در خدمت مردم‌اند و نمی‌توانند تمام مایحتاج خویش را در سفرهای طولانی با خود ببرند.

۱. «شَدَى» به معنای شر است. از ریشه «شَدُو» بر وزن «حذف» به معنای شر رسانیدن.

۲. «مَعْرَةٌ» به معنای عیب و عار است از ریشه «عَرَّ» بر وزن «شر» که در اصل به معنای بیماری جرب (نوعی بیماری پوستی) است گرفته شده سپس توسعه یافته و به هرگونه زیان و ضرر و عیب و عاری اطلاق شده است.

سپس امام علیه السلام برای جلوگیری از هرگونه درگیری در میان مردم مخصوصاً جوانان ناآگاه و لشکر، دو دستور به حاکمان و مأموران جمع‌آوری زکات این مناطق می‌دهد، می‌فرماید: «بنابراین هرگاه کسی از آنان (لشکریان) چیزی را به ظلم از مردم بگیرد او را از این کار بازدارید و همچنین از زیان رساندن بی‌خردان به سپاهیان و تعرض به ایشان در مواردی که برای آن‌ها استثنا کرده‌ایم جلوگیری کنید (در مواردی که نیاز شدید دارند و مردم موظف‌اند نیاز آن‌ها را برطرف سازند)»؛ (فَنَكَلُوا^۱ مَنْ تَنَاوَلَ مِنْهُمْ شَيْئاً ظُلْمًا عَنْ ظُلْمِهِمْ، وَكُفُّوا أَيْدِي سَفَهَائِكُمْ عَنْ مُضَارَّتِهِمْ، وَالتَّعَرُّضِ لَهُمْ فِيمَا اسْتَثْنَيْنَاهُ مِنْهُمْ).

روشن است که در این‌گونه موارد ممکن است تخلفاتی توسط طرفین صورت گیرد؛ گاه بعضی از سپاهیان بعضی از اموال مردم یا اشیای گران‌قیمت را به ظلم از آن‌ها بگیرند و گاه ممکن است افراد نادان حتی از دادن مواد غذایی ضروری به آن‌ها خودداری کرده و با آن‌ها درگیر شوند. هر یک از این دو عمل ممکن است اسباب شورش در محل گردد. امام علیه السلام به حاکمان هر محل دستور می‌دهد که از این دو کار جلوگیری کنند.

از آن‌جا که ممکن است ستم‌هایی واقع شود و حاکمان نتوانند از آن پیشگیری کنند برای این‌که منجر به شورش و درگیری میان سپاه و مردم نشود، در ادامه این سخن می‌افزاید: «و من خود پشت سر سپاه (یا در میان سپاه) در حرکتیم؛ شکایات خود را پیش من آورید و آن‌جا که ستمی از سپاه به شما می‌رسد و درباره آنچه جز به کمک خدا و من قادر بر دفع آن نیستید به من مراجعه کنید که

۱. «نَكَلُوا» از ریشه «تنکیل» به معنای مجازات کردن و گاه به معنای منع کردن آمده است. از آن‌جا که مجازات سبب منع از انجام کاری می‌شود ممکن است هر دو به یک معنا باز گردد و در اصل از ریشه «نَكَل» بر وزن «اکل» به معنای لجام حیوان گرفته شده و ارتباطش با معانی بالا روشن است. به هر حال در جمله بالا مناسب همان معنای منع کردن است.

من به یاری خداوند آن را تغییر می‌دهم، ان شاء الله؛ (وَأَنَا بَيْنَ أَظْهَرِ الْجَيْشِ
فَارْفَعُوا إِلَيَّ مَظَالِمَكُمْ، وَمَا عَرَاكُمْ^۲ مِمَّا يَعْلُبُكُمْ مِنْ أَمْرِهِمْ، وَمَا لَا تُطِيقُونَ دَفْعَهُ إِلَّا
بِاللَّهِ وَبِي، فَأَنَا أُغَيِّرُهُ بِمَعُونَةِ اللَّهِ، إِنْ شَاءَ اللَّهُ).

اشاره به این که کشور اسلام سرپرست دارد و ظالمان نمی‌توانند به ظلم خود ادامه دهند؛ اگر شکایتی دارید نباید خودتان وارد عمل شوید که منجر به هرج و مرج می‌شود، بلکه شکایات را نزد من آورید تا با داوری عادلانه حق را به حق‌دار برسانم و ظالم را کیفر دهم و مظلوم را رهایی بخشم.

این نامه کوتاه و پر معنا گواه بر نهایت تدبیر امام علیه السلام برای حفظ نظم و آرامش و احقاق حقوق مردم و جلوگیری از ظلم و ستم و هرگونه هرج و مرج در کشور اسلامی است که اگر به محتوایش عمل شود مزاحمت‌ها و ضایعات در این گونه موارد به حداقل خواهد رسید. به عکس بسیاری از حکام جور که برای جلب نظر سپاهیان جور، آن‌ها را آزاد می‌گذاشتند که هرگونه ظلم و ستمی را بر مردمی که در مسیر راه بودند روا دارند و گاه اموال گران‌بهای آن‌ها را به‌زور بگیرند و همین امر سبب شود افراد بیشتری از طمع‌کاران در لشکر آن‌ها شرکت کنند.

شایان توجه است که حکام محلی می‌توانند مشکلاتی را که برای آحاد مردم محل پیدا می‌شود با داوری صحیح برطرف سازند؛ ولی اگر مشکلاتی میان سپاه و مردم پیدا شود و آن‌ها بخواهند در مقابل لشکر بایستند باز هم منشأ هرج و مرج و درگیری می‌شود، لذا امام علیه السلام دستور می‌دهد که حاکمان محل و مأموران جمع‌آوری زکات در این امور دخالت نکنند و شکایات را نزد آن حضرت ببرند که حکم قاطع و فصل‌الخطاب را داراست.

۱. «أظهر» به معنای در میان و در وسط است و گاهی در مواردی که انسان نزدیک جمعیتی باشد می‌گوید: من

در میان شما هستم یعنی نزدیک به شما هستم. در جمله بالا مناسب، همین معناست.

۲. «عَرَاكُمْ» از ریشه «عَرَو» بر وزن «سرو» به معنای رسیدن یا رساندن است و در جمله بالا «عراکم» یعنی به شما

رسیده است.

نکته

چگونگی استفاده سپاهیان از اموال مردم

می‌دانیم که در اسلام هرگونه تصرف در اموال دیگران بدون رضایت آن‌ها جایز نیست و موجب ضمان و مسئولیت دنیوی و اخروی می‌شود. حال این سؤال پیش می‌آید که چگونه در سابق اجازه داده می‌شد سپاهیان از اموال مردمی که در مسیر راهشان به سوی میدان نبرد قرار داشتند بدون رضایت آن‌ها استفاده کنند.

پاسخ این سؤال روشن است، زیرا اولاً در گذشته وسایل نقلیه بسیار سطحی و ابتدایی بود و فاصله مبدا حرکت سپاه تا میدان نبرد و دفاع از مرزهای اسلام گاه بسیار زیاد بود و امکان جابه‌جایی آن همه مواد غذایی و سایر وسایل مورد نیاز سپاهیان برای یک مدت طولانی با آن وسایل ابتدایی امکان‌پذیر نبود. ثانیاً سپاه برای دفاع از کشور اسلام و حفظ امنیت مردم آمادهٔ جان‌فشانی بودند، بنابراین هزینهٔ آن‌ها طبعاً بر دوش مردم بود و آن‌ها حق داشتند ضروریات خود را از مردم بگیرند و مردم موظف بودند راضی باشند، حتی اگر راضی نبودند سپاهیان می‌توانستند حق خود را از اموال آن‌ها بردارند.

ولی امروز که به دلیل وجود وسایل نقلیهٔ سریع‌السیر، فاصله‌ها کوتاه شده و امکان حمل نیازها بدون زحمت زیادی فراهم گشته و تمام ارتش‌ها مأموران تدارکاتی منظم و باتجربه‌ای دارند، نیازی به چنین چیزی احساس نمی‌شود و حکم حرمت غصب، همچنان به قوت خود باقی است.

ولی امکان دارد که لشکریان اسلام برای حمله به دشمن از اراضی آباد مردم بگذرند و خساراتی به این اراضی وارد شود و روشن است که این امر اگر ضروری باشد باز حکم همان نیازهای زمان سابق را پیدا می‌کند. البته چنانچه بیت‌المال توان جبران خسارت‌ها را داشته باشد باید پس از پایان جنگ به جبران آن‌ها پردازد.

وَمِنْ كِتَابِ لَيْسَ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ا ب ا د ا خ ا ت ت د
ج ت ا د ا ب ا ا

عَلَيْهِ

عَلَيْهِ

۱

نامه در یک نگاه

این نامه همان‌گونه که از عنوانش پیداست نامه عتاب‌آمیزی است که امام علی (ع) برای کمیل بن زیاد که فرماندار منطقه آبادی در اطراف بغداد و در نزدیکی شهر انبار بود مرقوم داشت، زیرا او مرتکب یک خطای نظامی شده بود و مناطق

۱. سند نامه:

به گفته مصادر نهج البلاغه این نامه را بلاذری (از علمای اهل سنت متوفای ۲۷۹) در کتاب انساب الاشراف به صورت مختصرتر از آنچه مرحوم سید رضی آورده؛ نقل کرده است (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۴۴).

حساس تحت نفوذ خود را رها کرده و به سراغ مناطق دیگری رفته بود و همین امر سبب شد که غارتگران لشکر شام و معاویه ضربه سنگینی بر مردم منطقه وارد سازند. ماجرا آن گونه که ابن اثیر، مورخ معروف در کتاب کامل نوشته است چنین بود:

در سال ۳۹ هجرت، معاویه، سفیان بن عوف را با شش هزار مرد جنگی به مرزهای عراق فرستاد و دستور داد به سراغ منطقه «هیت» بیاید و آن جا را از مناطق دیگر جدا سازد سپس به سراغ شهر «انبار» و بعد «مدائن» برود و ضرباتی بر مردم آن جا وارد سازد (و گروهی از اهل آن جا را به قتل برساند و خون های بی گناهان را بریزد) سفیان هنگامی که به «هیت» آمد کسی را ندید که از آن جا دفاع کند. به «انبار» آمد که در آن جا یکی از پادگان های علی علیه السلام برای حفظ مرزها مستقر بود و پانصد نفر از آن نگهداری می کردند در حالی که بیشتر آن جمعیت پراکنده شده بودند و علت پراکندگی آن ها این بود که به «کمیل بن زیاد» خبر رسید گروهی از اهل «قرقیسا» (یکی از شهرهای شام، نزدیک مرزهای عراق که مرکز تجاری مهمی میان عراق و شام محسوب می شد) می خواهند به «هیت» حمله کنند. او بدون کسب اجازه از امیرمؤمنان علی علیه السلام به سوی «قرقیسا» رفت و «هیت» را خالی گذاشت و همراهان سفیان آمدند و جنایات زیادی در آن جا مرتکب شدند؛ اموال زیادی را از انبار غارت کردند و به سوی معاویه برگشتند. به محض این که این خبر به علی علیه السلام رسید، گروهی از سپاهیان خود را به تعقیب آن ها فرستاد؛ ولی آن ها منطقه را ترک کرده بودند.^۱

امام علیه السلام نامه مورد بحث را برای کمیل مرقوم داشت و در آن او را سرزنش کرد.

۱. کامل ابن اثیر، ج ۳، ص ۳۷۶، حوادث سال ۳۹ هجری.

$\circ \text{B} \frac{1}{2} \text{o} \text{A} \text{é} \text{U} \text{B} \text{i} \text{k} \text{A} \text{M} \text{B} \text{A}$
 $\text{d} \text{o} \text{B} \text{v} \frac{1}{2} \text{a} \text{à} \text{A} \text{U} \text{, Bv} \text{ç} \text{ç} \text{Ñ} \text{A} \text{a} \text{A} \text{n} \text{B} \text{E} \text{A} \text{ç} \text{B} \text{A} \text{U} \text{A} \text{/oIT} \frac{1}{2} \text{A}$
 $\text{k} \text{Ü} \text{i} \text{A} \text{B} \text{A} \text{A} \text{B} \text{«} \text{A} \text{y} \text{ \ } \text{o} \text{A} \text{o} \text{ , B} \text{A} \text{A} \text{A} \text{i} \text{ \ } \frac{1}{2} \text{B} \text{M} \text{i} \text{ \ } \text{o} \text{ ; B} \text{o} \text{ \ } \text{T} \text{A}$
 $\text{k} \text{k} \{ \text{o} \text{ \ } \hat{\text{o}} \text{ , B} \text{A} \text{ \ } \text{a} \text{A} \text{ \ } \text{k} \text{A} \text{A} \text{i} \text{ \ } \frac{1}{2} \text{n} \text{B} \text{E} \text{A} \text{A} \text{i} \text{ \ } \text{o} \text{A} \text{v} \text{ \ } \text{R} \text{o}$
 $\text{ , f} \{ \text{k} \text{A} \text{o} \text{w} \text{B} \text{f} \text{ \ } \text{o} \text{A} \text{E} \text{Y} \text{B} \text{w} \text{ \ } \text{K} \text{ \ } \text{B} \text{o} \text{ \ } \text{K} \text{ \ } \frac{1}{2} \text{ \ } \text{K} \text{ \ } \text{«} \text{o} \text{A}$
 $\text{ \ } \text{/o} \text{ \ } \frac{1}{2} \text{ \ } \text{A} \text{q} \text{ \ } \frac{1}{2} \text{ \ } \text{ , o} \text{ \ } \frac{1}{2} \text{ \ } \text{Ñ} \text{ \ } \text{A} \text{i} \text{ \ } \text{A} \text{i} \text{ \ } \text{A} \text{E} \frac{1}{2}$

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، تزییع چیزی که بر عهدهٔ انسان گذاشته شده
 و اصرار بر انجام آنچه وظیفهٔ او نیست یک ناتوانی آشکار و فکر باطل و هلاک‌کننده
 است. مشغول شدن تو به حمله به اهل قرقیسیا و رها ساختن پادگان‌هایی که حفظش
 را به تو واگذار کرده‌ایم - در حالی که هیچ‌کس از آن دفاع نمی‌کرد و لشکر دشمن را
 از آن دور نمی‌ساخت - یک فکر نادرست و پراکنده و بیهوده است. (بدان‌که) تو در
 حقیقت پلی شده‌ای برای دشمنانی که می‌خواستند به دوستانت حمله کنند. تو نه
 بازوی توانایی نشان دادی و نه هیبت و ابهتی در دل دشمن ایجاد کردی؛ نه مرزی را
 حفظ نمودی و نه شوکت دشمنی را درهم شکستی؛ نه اهل شهر و دیارت را حمایت
 کردی و نه امیر و پیشوایت را (از دخالت مستقیم در منطقه) بی‌نیاز ساختی.

شرح و تفسیر

آنچه را که بر عهده‌ات گذاشته‌ایم حفظ کن

یکی از کارهای زشت و وحشتناک معاویه این بود که برای تضعیف روحیهٔ مردم

عراق گروهی از سپاهیان غارتگر خود را می‌فرستاد تا در مرزهای عراق نفوذ کنند و گروهی از مردم بی‌گناه را در آبادی‌ها و شهرک‌های نزدیک به مرز به قتل برسانند و اموالشان را غارت کنند و این کار را به‌طور مکرر انجام می‌داد. از جمله این موارد، حمله سپاه او به شهر «هیت» محل فرمانداری «کمیل بن زیاد» بود.

ماجرا از این قرار بود که کمیل به گمان خود، برای مقابله به‌مثل کردن، سپاهی را که در اختیار داشت به سوی «قرقیسیا» که از شهرهای مرزی شام بود فرستاد و محل فرماندهی خود را که «هیت» و اطراف آن بود خالی کرد. معاویه باخبر شد و گروهی از لشکر خود را به آن‌جا فرستاد و منشأ مفاسدی شد.

امام علیه السلام در این نامه کوتاه، کمیل بن زیاد را مورد عتاب و سرزنش قرار داد که چرا مرتکب این کار خلاف شده و محلی را که باید از آن پاسداری کند رها کرده و محلی را که مربوط به او نیست بدون کسب اجازه از امام علیه السلام مورد حمله قرار داده است و نکاتی را به او گوشزد می‌کند که می‌تواند سرمشقی برای همه سربازان و افسران اسلام باشد.

در آغاز نامه می‌فرماید: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، تضييع چیزی که بر عهده انسان گذاشته شده و اصرار بر انجام آنچه وظیفه او نیست یک ناتوانی آشکار و فکر باطل و هلاک‌کننده است»؛ (أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ تَضْيِيعَ الْمَرْءِ مَا وُلِّيَ، وَتَكْلُفُهُ مَا كُفِّيَ، لَعَجْرٌ حَاضِرٌ، وَرَأْيٌ مُّبْتَرٌ^۱).

منظور از «ما وُلِّيَ» منطقه «هیت» و منظور از «ما كُفِّيَ» «قرقیسیا» و امثال آن است. این کار درست به این می‌ماند که انسان در برابر سیلاب خانه خود را رها سازد و در فکر این باشد که سیلاب را به خانه دشمن هدایت کند.

حضرت در ادامه می‌افزاید: «مشغول شدن تو به حمله به اهل قرقیسیا و رها

۱. «مُبْتَرٌ» اسم مفعول است و از ریشه «تَبَّار» بر وزن «قرار» به معنای هلاکت گرفته شده، سپس به هر چیزی بیهوده و بی‌اثر اطلاق شده است.

ساختن پادگان‌هایی که حفظش را به تو واگذار کرده‌ایم - در حالی که هیچ‌کس از آن دفاع نمی‌کرد و لشکر دشمن را از آن دور نمی‌ساخت - یک فکر نادرست و پراکنده و بیهوده است؛ (وَإِنَّ تَعَاطِيكَ^۱ الْغَارَةَ عَلَى أَهْلِ قَرْقِيسِيَا، وَتَعْطِيلَكَ^۲ مَسَالِحِكَ^۳ الَّتِي وَوَلَيْتَنَّاكَ لَيْسَ بِهَا مَنْ يَمْنَعُهَا، وَلَا يُرَدُّ الْجَيْشَ عَنْهَا، لَرَأَى شَعَاعٌ^۴).

سپس امام علیه السلام در ادامه این سخن مفاسد کاری را که او انجام داده برایش برمی‌شمارد و مشکلات ایجاد شده را با شش جمله بیان می‌کند:

نخست می‌فرماید: «بدان که تو در حقیقت پلی شده‌ای برای دشمنانی که می‌خواستند به دوستانت حمله کنند»؛ (فَقَدْ صَرَّتْ جِسْرًا لِمَنْ أَرَادَ الْغَارَةَ مِنْ أَعْدَائِكَ عَلَى أَوْلِيَائِكَ).

تعبیر «جسر» (پل) اشاره به این است که تو زمینه نفوذ آن‌ها را در منطقه تحت فرمانت بدون توجه و بر اثر اشتباه در محاسبه فراهم ساختی؛ منطقه را خالی کردی و به سراغ جای دیگری رفتی که از حوزه مأموریت تو خارج بود.

سپس می‌فرماید: «تو نه بازوی توانایی نشان دادی و نه هیبت و ابهتی در دل دشمن ایجاد کردی؛ نه مرزی را حفظ نمودی و نه شوکت دشمن را درهم شکستی؛ نه اهل شهر و دیارت را حمایت کردی و نه امیر و پیشوایت را (از دخالت مستقیم در منطقه) بی‌نیاز ساختی»؛ (غَيْرِ شَدِيدِ الْمَنْكِبِ^۴، وَلَا مَهِيْبِ الْجَانِبِ، وَلَا سَادِّ تُغْرَةٍ^۵، وَلَا كَاسِرِ لِعُدُوِّ شَوْكَةٍ، وَلَا مُغْنٍ عَنِ أَهْلِ مِصْرِهِ، وَلَا مُجْزٍ عَنِ أَمِيرِهِ).

۱. «تَعَاطِي» به معنای سرگرم شدن و مشغول به کاری شدن و یا به سراغ کار مهم و خطرناک و پرزحمتی رفتن است، کاری که در مقابل آن عطا و مزدی قرار داده شده است.

۲. «مَسَالِح» جمع «مَسْلِحَة» بر وزن «مقبره» به محل تجمع نیروها و پادگان نظامی اطلاق می‌شود.

۳. «شَعَاع» به معنای شیء پراکنده و متفرق است و «رَأَى شَعَاع» یعنی فکر باطل و بیهوده.

۴. «الْمَنْكِب» به معنای شانه است که عضوی از اعضای انسان است و در این جا کنایه از قدرت و توان است.

۵. «تُغْرَة» به معنای مرز و مکان‌هایی است که بیم حمله دشمن به آن جا می‌رود.

بعید به نظر نمی‌رسد که کار اشتباه «کمیل بن زیاد» در این حادثه، با توطئه عوامل نفوذی معاویه در تشکیلات او صورت گرفته باشد؛ بدین نحو که او را تشویق کردند که برای ایجاد وحشت در دل شامیان و حامیان معاویه به قرقیسیا حمله کند و در نتیجه منطقه تحت فرمان او خالی بماند و داستان را به معاویه خبر دهند تا به آنجا لشکرکشی کند و بی‌گناهان را کشته و اموالی را غارت نماید، و منطقه را ناامن و مردم را وحشت‌زده کند.

امام علیه السلام در واقع با این چند جمله می‌خواهد صفات لازم را برای یک حکمران و فرمانده خوب بیان کند، بگوید: وی باید در برابر دشمنان بازویی توانا داشته باشد و هیبتش در دل دشمن وحشت ایجاد کند؛ از مرزها به خوبی دفاع کرده، شوکت دشمن را درهم بشکند و از منطقه تحت نظارت خود کاملاً حفاظت کند و به گونه‌ای عمل نماید که امیر و زمامدار خود را مجبور به دخالت مستقیم در منطقه نکند و اضافه بر این‌ها از کارهایی که به‌طور مستقیم و یا غیر مستقیم به سود دشمن است و او را در شیطنت خود یاری می‌کند جداً پرهیزد.

البته کمیل همواره چنین وضعی از خود نشان نمی‌داد و گرنه امام علیه السلام هرگز او را برای چنین منصبی انتخاب نمی‌کرد، بلکه در این واقعه بر اثر اشتباه در محاسبه و یا به واسطه عوامل نفوذی، گرفتار چنین خطایی شد. سایر مقاطع زندگی این مرد بزرگ مخصوصاً شجاعت و استواری و صلابتی که در برابر حجاج خونخوار نشان داد - که بعداً به آن اشاره خواهیم کرد - شاهد این مدعاست. از این‌جا روشن می‌شود که شارحانی که این اشتباه او را به صورت یک حالت و عادت مستمر تفسیر کرده‌اند راه صحیحی نپیموده‌اند.

نکته

کمیل بن زیاد کیست؟

کمیل بن زیاد نخعی از یاران نزدیک امیرمؤمنان علی علیه السلام است و دعای بسیار

پرمحتوایی که آن حضرت در اختیار او گذاشت تا به وسیله او به شیعیانش برسد دلالت بر فضل او دارد.

افزون بر این مطابق نامه محل بحث، امام علیه السلام او را به عنوان نماینده خود برای حکمرانی در منطقه «هیت» (منطقه‌ای در شمال بغداد) برگزید و اختیار جان و مال مردم را در آن نقطه حساس به وی سپرد.

امام علیه السلام در ضمن کلمات قصار (حکمت ۱۴۷) نیز خطاب به او سخنانی فرموده که مطالب بسیار والا و عمیقی دارد و حاکی از عنایت خاص امام علیه السلام به اوست، به ویژه این که برای بیان این گونه سخنان اسرارگونه او را با خود به بیرون شهر برد سپس آهی کشید و خطاب به او فرمود: «يَا كَمِيلُ إِنَّ هَذِهِ الْقُلُوبُ أَوْعِيَةٌ». از سویی دیگر مطابق نقل تنقیح المقال امیرمؤمنان علی علیه السلام روزی به کاتب خود ابن ابی رافع فرمود: ده نفر از افراد مورد وثوق من را حاضر کن. ابن ابی رافع عرض کرد: ای امیرمؤمنان! نام آنها را ببر. امام علیه السلام نام جمعی را برد که یکی از آنها کمیل بن زیاد بود.

بنابراین، وثاقت کمیل چیزی نیست که مخفی باشد، هر چند مع الأسف به گفته تنقیح المقال بعضی از بزرگان همچون مرحوم مجلسی در آن تردید کرده‌اند (این در حالی است که خود مرحوم مجلسی روایت مربوط به احضار ده نفر از ثقات را در آغاز جلد سی ام بحار الانوار نقل کرده است).

نامه عتاب‌آمیز فوق که از اشتباه کمیل در یک مقطع از مدیریتش در سرزمین «هیت» حکایت می‌کند از مقام و شخصیت او نمی‌کاهد، زیرا افراد غیر معصوم پیوسته در معرض پاره‌ای از اشتباهات هستند.

مرحوم دیلمی نیز در کتاب ارشاد داستانی نقل می‌کند که آن نیز حاکی از جلالت مقام کمیل است، می‌گوید: امیرمؤمنان علیه السلام شبی از مسجد کوفه خارج شد

و به سوی خانه خود می‌رفت، کمیل بن زیاد، از شیعیان خوب و دوستان آن حضرت، با او بود...^۱

شیخ مفید در کتاب اختصاص می‌گوید: او از پیشگامان مقرب نزد امیر مؤمنان علی علیه السلام بود.^۲

کوتاه‌سخن این‌که قرائن و شواهد فراوانی بر جلالت مقام کمیل داریم که از آن جمله، کیفیت شهادت اوست.

مرحوم مفید در ارشاد می‌گوید: هنگامی که حجاج، زمامدار (کوفه) شد به سراغ کمیل بن زیاد فرستاد و او فرار کرد. حجاج حقوق اقوام و بستگان او را از بیت‌المال قطع کرد. هنگامی که خبر به کمیل رسید گفت: من پیرمردی هستم که عمرم رو به پایان است سزاوار نیست اقوام و بستگان من از حقشان محروم شوند. از مخفی‌گاه بیرون آمد و نزد حجاج حاضر شد. حجاج گفت: من دوست داشتم تو را پیدا کنم (چه بهتر که خودت آمدی)... می‌دانم که تو جزء قاتلان عثمان بودی. دستور داد گردنش را زدند. در این حدیث آمده است که امیر مؤمنان علی علیه السلام پیش از این به او خبر داده بود که به دست حجاج شهید می‌شود.^۳

۱. ارشاد القلوب، ج ۲، ص ۲۲۶؛ بحار الانوار، ج ۳۳، ص ۳۹۹.

۲. ر.ک: معجم رجال الحدیث، ج ۱۴، ص ۱۲۸.

۳. ارشاد مفید، ج ۱، ص ۳۲۷؛ بحار الانوار، ج ۴۲، ص ۱۴۸.

وَمِنْ كِتَابِ آلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ا a

عَلَيْهِ

۱

۱. سند نامه:

نویسنده کتاب مصادر نهج البلاغه در این جا می گوید: در شرح خطبه ۲۶ نوشتیم که جماعتی از یاران امیرمؤمنان علی علیه السلام از آن حضرت درخواست کردند عقیده خود را درباره خلفای پیشین بیان فرماید و این در زمانی بود که عمرو بن عاص «مصر» را در اختیار گرفته بود و (نماینده امیرمؤمنان علی علیه السلام) محمد بن ابی بکر را به قتل رساند. امام فرمود: آیا اکنون جای این گونه سؤالات است در حالی که مصر را گرفته اند و شیعیان مرا کشته اند؟ سپس فرمود: من نامه ای به شما می دهم که پاسخ سؤالات شما را در آن نوشته ام و از شما می خواهم حقی را که از من ضایع کرده اید حفظ کنید. سپس نامه ای به آن ها داد که اکثر مطالب آن را مرحوم سید رضی در نامه مورد بحث آورده و ما در آن جا مصادر نامه را ذکر کرده ایم، بنابراین آنچه در عنوان نامه مورد بحث دیده می شود که امام آن را برای اهل مصر همراه با مالک اشتر فرستاد یا به این معناست که نخست مخاطب نامه اهل مصر بوده اند سپس اهل عراق سؤال کرده اند و امام نامه را برای آن ها نیز خوانده و حوادثی را که بعداً به وجود آمده بود بر آن افزوده و با این که اشتباهی از مرحوم سید رضی رحمته الله رخ داده است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۴۸).

ولی به نظر می رسد که امام علیه السلام دو نامه مرقوم داشته یکی برای اهل عراق و دیگری برای اهل مصر که در

بخش اول

صفحه ۲۳۵

a w °C &AA a Akd ½WÄM»B Lw &A ½Bı ,kÄMBA
 ¼ -v -°A pB U علیه السلام é ½B-² ù /j °wo-°A aÄB« ½ ,j -°B°o A m»
 J oÄ°AA °BMäh Ä n ù Ü³ ¼BB½&A ù / kÄM ½o½ A
 ! kÄM ½ «Ä d«½ »A , TMÑ Aı Ä صلی الله علیه و آله kÄM ½o½ An [ÄqU
 S A Te k S v ½Bù , » Ä LB¼ ù aÄtB «°ABXA A «ÄAB-ù
 a k-d ½j j Öd ½ ¼Ä k ç wß A ÄS Äj nkçtB «°AAjAn
 B²Y ù nA¼A a A ç wß A »A °¼S z hù °w °C &A
 îBT½ B-Ä TA T R ù j ½ èÄA aÄ ML -°A¼ UBk½ A
 ;JBd v°A z ÜT B-f AJAo v°Äi q B-f ,¼BB½«½ñ q ,Ñ ç ;BA
 / « «U j k°ABçA ,Ö p ÑçBLAp T VÄe A °U ùS é «ù

صفحه ۲۴۳

بخش دوم

S °BM½B²a f Ç n Ä ç AkeA TÜ° °&A »A «½
 aÄ° aÄBA m²Ak °A ù m²A ° â j ½ »A ,S z e TwA

→ بخشی از مطالب با هم مشابه اند و بعید به نظر می رسد که سید رضی در این جا به این روشنی اشتباهی کرده باشد.

اما این که چگونه این نامه که همراه مالک اشتر فرستاده شد به دست ما و دیگران رسیده است؟ یا در اشیاپی که همراه مالک بوده پس از شهادت او یافته اند و یا نسخه دیگری از آن نزد امام علیه السلام بوده و بعد از آن حضرت در اختیار اصحاب و یارانش قرار گرفته است.

نویسنده مصادر در ذیل خطبه ۲۶ که در بالا به آن اشاره شد تصریح می کند که این خطبه را جماعتی از کسانی که پیش از مرحوم سید رضی می زیستند با مقداری اضافات یا کاستی هایی نقل کرده اند از جمله: ابراهیم بن هلال ثقفی در کتاب الغارات و ابن قتیبه در کتاب الامامة والسیاسة و طبری در کتاب المسترشد و کلینی در الرسائل (بنا به نقل سید بن طاووس در کشف المحجبه) و عجب این که غالبشان آن را به صورت خطبه ذکر کرده اند در حالی که در محل بحث به صورت نامه آمده است و این خود نشان می دهد که این دواز یکدیگر جدا بوده، هر چند مضامین آنها تا حد قابل ملاحظه ای مشابه یکدیگر است.

بَصِيرَةٍ مِنْ نَفْسِي وَيَقِينٍ مِنْ رَبِّي. وَإِنِّي إِلَى لِقَاءِ اللَّهِ لَمُشْتَاتِقٌ وَحُسْنِ ثَوَابِهِ
لَمُنْتَظَرٌ رَاجٍ؛ وَلَكِنِّي أَسَى أَنْ يَلِيَ أَمْرَ هَذِهِ الْأُمَّةِ سُفَهَاؤُهَا وَفُجَّارُهَا، فَيَتَّخِذُوا
مَالَ اللَّهِ دُولًا، وَعِبَادَهُ خَوْلًا وَالصَّالِحِينَ حَزْبًا، وَالْفَاسِقِينَ حِزْبًا، فَإِنَّ مِنْهُمْ
الَّذِي قَدْ شَرِبَ فِيكُمْ الْحَرَامَ، وَجُلِدَ حَدًّا فِي الْإِسْلَامِ، وَإِنَّ مِنْهُمْ مَنْ لَمْ
يُسَلِّمْ حَتَّى رُضِخَتْ لَهُ عَلَى الْإِسْلَامِ الرِّضَائِخُ. فَلَوْلَا ذَلِكَ مَا أَكْثَرْتُ تَأْلِيْبِكُمْ
وَتَأْذِيْبِكُمْ، وَجَمْعَكُمْ وَنَحْرِيضَكُمْ، وَلَتَرَكْتُكُمْ إِذْ أَبَيْتُمْ وَوَدَيْتُمْ. أَلَا تَرَوْنَ إِلَى
أَطْرَافِكُمْ قَدِ انْتَقَصَتْ، وَإِلَى أَمْصَارِكُمْ قَدِ افْتَتِحَتْ، وَإِلَى مَمَالِكِكُمْ تُزْوَى، وَإِلَى
بِلَادِكُمْ تُغْزَى! انْفِرُوا رَحِمَكُمُ اللَّهُ إِلَى قِتَالِ عَدُوِّكُمْ، وَلَا تَشَاقَلُوا إِلَى الْأَرْضِ
فَتَقْرُوا بِالْخَسْفِ، وَتَبْوءُوا بِالذُّلِّ، وَيَكُونَنَّ نَصِيْبِكُمُ الْأَخْسَ، وَإِنَّ أَخَا الْحَرْبِ
الْأَرْقُ، وَمَنْ نَامَ لَمْ يُنَمَّ عَنْهُ، وَالسَّلَامُ.

نامه در یک نگاه

امام علیه السلام در این نامه بعد از حمد و ثنای الهی و شهادت به نبوت پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله به عنوان یک پیامبر جهانی و جاودانی به چند نکته اشاره می‌فرماید:

۱. مسأله اختلافی که بعد از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله در امر خلافت واقع شد و این که حضرت هرگز باور نمی‌کرد مسلمانان به سراغ کسی جز او بروند، چراکه تنها او از تمام شایستگی‌های خلافت برخوردار بود.

۲. در بخش دیگری از این نامه به بیم از خطراتی که بعد از انحراف خلافت از مسیر اصلی وجود داشت اشاره کرده، می‌فرماید: چون دیدم اصل اسلام و دین محمد در خطر است پایمال شدن حقم را تحمل کردم و به یاری اسلام برخاستم و به پیشرفت کار مسلمانان کمک کردم.

۳. در بخش دیگری به وضع دشمنان خود (معاویه و اطرافیان) اشاره کرده، می‌گوید: آن‌ها گروهی از فاجران و سفیهان را جمع کرده‌اند و به ظلم و ستم و فسق و گناه پرداخته‌اند. اگر تمام روی زمین هم از آن‌ها پر شود من با آن‌ها مبارزه خواهم کرد و بیم نخواهم داشت.

۴. در بخش آخر این نامه برای تشجیع و ترغیب اصحاب و یارانش به جهاد، به این نکته اشاره می‌فرماید که دشمن شهرهای شما را یکی پس از دیگری می‌گیرد؛ برخیزید و با او مبارزه کنید.

بخش اول

أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ بَعَثَ مُحَمَّدًا - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ -

تَنَازَعَ الْمُسْلِمُونَ
1/4 °BMáh Ä n ù Üª ¼ßB½&A ù / kÄM ½½ A
«Ä d«½ »A , TMÑ A; Ä ﷺ kÄM ½½ An [ÄqU oÄ°A
S v ½Bù, » Ä LB¼ ù °ÄtB «°ABXAÄ «ÄAB-ù! kÄM ½
¾¼ Äk ç wß Ä ÄS Ä] nkçtB «°ÄÄAnS Ä T k
o »A °¼AS zhù °w °C &Ä a k-d¼ j Öd½
è ÄA aÄ ML -°A¼ ÜBk½ AB-ÄY ù nA¼A °A ç wß A
B-f, ¼ßB/B«¼ñ q, Ñ ç;BÄBT½ B-Ä TPA T R ù j ½
VAk e A °U ùS é «ù;JBd v°A z ÜTB-f AJAov°Äñ q
/ «U j k°AB-çA ,Ö p ÑçBL°Äp T

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، خداوند سبحان محمد -صلی الله علیه وآله وسلم- را فرستاد تا بیم‌دهندهٔ جهانیان و شاهد و حافظ (آیین) انبیا (ی پیشین) باشد؛ ولی هنگامی که آن حضرت -که درود بر او باد- از دنیا رفت مسلمانان دربارهٔ خلافت و امارت پس از او به تنازع برخاستند. به خدا سوگند! هرگز فکر نمی‌کردم و به خاطر من خطور نمی‌کرد که عرب بعد از پیامبر ﷺ این امر خلافت را از اهل بیت او منحرف سازند و (در جای دیگر قرار دهند و نیز به‌خصوص) باور نمی‌کردم آن‌ها پس از آن حضرت آن را از من دور سازند. تنها چیزی که مرا ناراحت کرد

هجوم مردم به سوی فلان شخص بود که با او بیعت می‌کردند (اشاره به بیعت با ابوبکر بعد از ماجرای سقیفه است) من دست نگه داشتم (و گوشه‌گیری را برگزیدم) تا این‌که دیدم گروهی از اسلام بازگشته و مرتد شده‌اند و مردم را به نابود کردن دین محمد - صلی الله علیه و آله وسلم - دعوت می‌کنند. (این‌جا بود که) ترسیدم اگر اسلام و اهلش را یاری نکنم شاهد شکافی در اسلام یا نابودی آن باشم که مصیبتش برای من از رها ساختن خلافت و حکومت بر شما بزرگتر باشد؛ حکومتی که متاع و بهره‌دوران کوتاه زندگی دنیاست و آنچه از آن بوده است (به‌زودی) زوال می‌پذیرد همان‌گونه که سراب زائل می‌گردد و یا همچون ابرهایی است که (در مدت کوتاهی) پراکنده می‌شوند. از این‌رو برای دفع این حوادث به پا خاستم و حاکمان وقت را (در برابر توطئه دشمنان) یاری کردم تا باطل از میان رفت و نابود شد و دین از تزلزل بازایستاد و استوار ماند.

شرح و تفسیر

به‌خاطر حفظ اسلام

امام علیه السلام این نامه را همچون بسیاری از نامه‌ها بعد از حمد و ثنای الهی، با اشاره‌ای به نبوت پیغمبر اسلام صلی الله علیه و آله و اوصاف برجسته او شروع می‌کند، می‌فرماید: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، خداوند سبحان محمد - صلی الله علیه و آله وسلم - را فرستاد تا بیم‌دهنده جهانیان و شاهد و حافظ (آیین) انبیا (ی پیشین) باشد»؛ (أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ بَعَثَ مُحَمَّدًا صلی الله علیه و آله نَذِيرًا لِلْعَالَمِينَ، وَمُهَيِّمِنًا عَلَى الْمُرْسَلِينَ).

۱. «مُهَيِّمِن» درباره ریشه این واژه در میان ارباب لغت دو قول وجود دارد: بعضی آن را از ریشه «هیمین» می‌دانند که به معنای مراقبت و حفظ و نگاهداری است و گاه به معنای شاهد و گواه نیز می‌آید و بعضی آن را از ریشه «ایمان» می‌دانند که همزه آن تبدیل به هاء شده سپس الف آن حذف گردیده و در این صورت «هیمین» به معنای آرامش بخشیدن است، بنابراین طبق تفسیر اول «مُهَيِّمِن» به کسی گفته می‌شود که بر چیزی مسلط

تعبیر «نَذِيرًا لِلْعَالَمِينَ» دلیل روشنی برای جهانی بودن اسلام است و حتی اطلاق این کلام، به جاودانه بودن این آیین نیز اشاره می‌کند و تعبیر «مُهَيِّمِنًا عَلَى الْمُرْسَلِينَ» نشان می‌دهد که پیغمبر اسلام ﷺ به تمام آیین‌های آسمانی پیش از خود ایمان داشت و در حفظ ارزش‌های والای آن‌ها می‌کوشید، زیرا واژه «مُهَيِّمِنًا» هم به معنای حافظ و نگاهبان آمده و هم به معنای شاهد و گواه.

امام ﷺ ضمناً توجه مسلمانان را به این نکته جلب می‌کند که باید اختلافات خویش را کنار بگذارند تا بتوانند عملاً به جهانی بودن اسلام جامه عمل بپوشانند.

سپس به دنبال این سخن می‌فرماید: «ولی هنگامی که آن حضرت - که درود بر او باد - از دنیا رفت مسلمانان درباره خلافت و امارت پس از او به تنازع برخاستند»؛ (فَلَمَّا مَضَى ﷺ تَنَازَعَ الْمُسْلِمُونَ الْأَمْرَ مِنْ بَعْدِهِ).

اشاره به منازعه و درگیری‌هایی است که در سقیفه میان مهاجران و انصار رخ داد که نزدیک بود کار به جاهای باریک بکشد، هرچند بعضی از مهاجران حاضر در سقیفه با تدبیری که عمر اندیشید بر مخالفان خود پیروز شدند.

آن‌گاه امام ﷺ در ادامه سخن به سراغ نکته اصلی این نامه می‌رود و می‌فرماید: «به خدا سوگند! هرگز فکر نمی‌کردم و به خاطر من خطور نمی‌کرد که عرب بعد از پیامبر - که درود خدا بر ایشان و خاندان پاکش باد - این امر خلافت را از اهل بیت او منحرف سازند و (در جای دیگر قرار دهند و نیز به خصوص) باور نمی‌کردم آن‌ها پس از آن حضرت آن را از من دور سازند»؛ (فَوَاللَّهِ مَا كَانَ يُلْقَى فِي رُوعِي^۱

→ است و از آن مراقبت و نگاهداری می‌کند و طبق معنای دوم به کسی گفته می‌شود که سبب آرامش اشخاص یا اشیایی می‌گردد و مناسب در اینجا همان معنای اول است.

۱. «رُوع» به معنای قلب، جان، عقل و فکر است از ریشه «رُوع» بر وزن «نوع» به معنای فزع و اضطراب گرفته شده که کانون آن قلب آدمی است.

وَلَا يَخْطُرُ بِبَالِي، أَنَّ الْعَرَبَ تُزْعِجُ هَذَا الْأَمْرَ مِنْ بَعْدِهِ - صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ -
عَنْ أَهْلِ بَيْتِهِ، وَلَا أَنَّهُمْ مُنْحَوُّهُ عَنِّي مِنْ بَعْدِهِ).

اشاره به این که برای جانشینی پیغمبر صلی الله علیه و آله از همه لایق تر، اهل بیت او به طور عام بودند که به اهداف و نیات و نظرات وی از همه آگاه تر بودند و در میان اهل بیت علیهم السلام به طور خاص کسی از من برای این مقام لایق تر نبود.

جالب این که ابن ابی الحدید معتقد است این سخن امام علیه السلام دلیل بر عدم وجود نص درباره امر ولایت و خلافت بوده است در حالی که می توان با این عبارت، عکس آنچه را که او گفته، نتیجه گرفت، زیرا نصوص متعددی درباره اهل بیت علیهم السلام (مانند حدیث ثقلین و...) و نصوص فراوانی درباره شخص علی علیه السلام (مانند حدیث غدیر، منزلت، یوم الدار و...) چنان بود که غالباً آن را از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله شنیده بودند و اضافه بر آن، لیاقت های معنوی و جسمانی علی علیه السلام را نیز می دانستند، بنابراین امام علیه السلام اظهار تعجب می کند که با آن همه نصوص و لیاقت ها چگونه امر خلافت را از مسیر اصلی اش تغییر داده و به غیر اهلش سپرده اند؟!

سپس می افزاید: «تنها چیزی که مرا ناراحت کرد هجوم مردم به سوی فلان شخص بود که با او بیعت می کردند (اشاره به بیعت با ابوبکر بعد از ماجرای سقیفه است) من دست نگه داشتم (و گوشه گیری را برگزیدم) تا این که دیدم گروهی، از اسلام بازگشته و مرتد شده اند و مردم را به نابود کردن دین محمد صلی الله علیه و آله دعوت می کنند؛ (فَمَا رَاعِنِي إِلَّا انْتِيَالُ^۱ النَّاسِ عَلَى فُلَانٍ يُبَايَعُونَهُ، فَأَمْسَكْتُ يَدِي حَتَّى رَأَيْتُ رَاجِعَةً^۲ النَّاسِ قَدْ رَجَعَتْ عَنِ الْإِسْلَامِ يَدْعُونَ إِلَيَّ مَحْقٍ دَيْنٍ مُحَمَّدٍ صلی الله علیه و آله).

۱. «انْتِيَالُ» به معنای هجوم آوردن و حرکت ناگهانی به سوی چیز یا شخصی است از ریشه «تَوَلَّى» بر وزن «قَوْلٌ» گرفته شده است.

۲. «رَاجِعَةً» به معنای بازگشت کننده و تأیید آن به سبب تقدیر لفظ «طَائِفَةٌ» است. در تقدیر چنین بوده است: «طَائِفَةٌ رَاجِعَةٌ مِنَ النَّاسِ» و اشاره به گروه منافقان است که در آغاز، به پیغمبر اسلام صلی الله علیه و آله ایمان آورده بودند و بعد از رحلت آن حضرت از اسلام برگشتند.

اشاره به این که وقتی دیدم مردم در مسأله خلافت بر اثر تبلیغات این و آن، راه خلافتی را انتخاب کرده‌اند چاره‌ای جز سکوت و کناره‌گیری ندیدم؛ اما ناگهان اوضاع دگرگون شد و دشمنان اسلام به پا خاستند و دیدم اگر سکوت کنم و به یاری مسلمانان وفادار برنخیزم خطر جدی خواهد شد.

لذا در ادامه سخن می‌افزاید: «(این جا بود که) ترسیدم اگر اسلام و اهلش را یاری نکنم شاهد شکافی در اسلام یا نابودی آن باشم که مصیبتش برای من از رها ساختن خلافت و حکومت بر شما بزر تر باشد؛ حکومتی که متاع و بهره‌دوران کوتاه زندگی دنیاست و آنچه از آن بوده است (به‌زودی) زوال می‌پذیرد همان‌گونه که سراب زائل می‌گردد و یا همچون ابرهایی است که (در مدت کوتاهی) پراکنده می‌شود»؛ (فَخَشِيتُ اِنْ لَمْ اَنْصُرِ الْاِسْلَامَ وَاَهْلَهُ اَنْ اَرَى فِیْهِ ثَلْمًا اَوْ هَدْمًا، تَكُوْنُ الْمُصِیْبَةُ بِهٖ عَلَیَّ اَعْظَمَ مِنْ فَوْتٍ وَّلَا یَتِکُمُ الَّتِی اِنَّمَا هِیَ مَتَاعُ اَیَّامٍ قَلِیْلٍ، یَزُوْلُ مِنْهَا مَا کَانَ، کَمَا یَزُوْلُ السَّرَابُ، اَوْ کَمَا یَتَّقَشَعُ^۲ السَّحَابُ).

این سخن اشاره به قیام «اصحاب رده» است و به گفته مرحوم مغنیه در شرح نهج البلاغه، خلاصه ماجرا چنین بود که شخصی به نام طلیحه در زمان حیات پیغمبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ادعای نبوت کرد پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ ضرار بن الاوس را (با گروهی از مسلمانان) به نبرد با او فرستاد. او فرار کرد و وضعش به ضعف گرایید؛ ولی بعد از رحلت پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ به سبب کثرت مرتدین، نیرومند شد و تصمیم گرفت با کمک آن‌ها مدینه را اشغال کند. این اثیر در حوادث سنه یازده هجری می‌نویسد:

۱. «ثَلْمٌ» به معنای شکاف و گاه به معنای بی‌حرمتی نیز آمده است. در این جا مراد شکاف در بیکر آیین اسلام است.

۲. «یَتَّقَشَعُ» از ریشه «قَشَع» بر وزن «مَشَق» به معنای پراکندن و متلاشی ساختن است و چون به باب تفعّل رود معنای لازم پیدا می‌کند و به معنای از هم متلاشی شدن است.

جمعیت عرب مرتد شدند و سرزمین حجاز بعد از وفات رسول الله یکپارچه آتش شد و هر قبیله‌ای به طور عموم و یا جمعی از آن‌ها راه ارتداد را پیش گرفتند مگر قبیله «قریش» و «ثقیف»، و جریان مسیلمه و طلیحه شدت یافت.

آن‌گاه مغنیه می‌افزاید: هنگامی که مسلمانان از نیت طلیحه و قصد اشغال مدینه به وسیله او آگاه شدند همگی دست به دست هم دادند تا با او بجنگند و امام امیرمؤمنان علیه السلام نیز از گوشه عزلت بیرون آمد و در محلی نزدیک به مدینه در برابر آن‌ها موضع گرفت و دیگران به امام علیه السلام پیوستند و به او اقتدا کردند. طلیحه شبانه به مدینه حمله کرد و مسلمانان در کمین او بودند؛ لشکر او را از هم متلاشی ساختند و گروهی را کشتند و به هیچ‌یک از مسلمانان آسیب نرسید. طلیحه فرار کرد و یارانش بعد از یقین به کذب او پراکنده شدند و او به نواحی شام رفت و اظهار توبه و اسلام کرد تا از قتل در امان باشد. هنگامی که ابوبکر از دنیا رفت به مدینه آمد و با عمر بیعت کرد.^۱

این ماجرا را طبری در تاریخ خود به طور مشروح در حوادث پس از رحلت پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله در حوادث سال یازدهم آورده است.

امام باقر علیه السلام در حدیث پر معنایی می‌فرماید: «إِنَّ النَّاسَ لَمَّا صَنَعُوا مَا صَنَعُوا إِذْ بَايَعُوا أَبَا بَكْرٍ لَمْ يَمْنَعْ أَمِيرَ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام مِنْ أَنْ يَدْعُوَ إِلَى نَفْسِهِ إِلَّا نَظَرًا لِلنَّاسِ وَتَخَوُّفًا عَلَيْهِمْ أَنْ يَرْتَدُّوا عَنِ الْإِسْلَامِ فَيَعْبُدُوا الْأَوْثَانَ وَلَا يَشْهَدُوا أَنْ لَا إِلَهَ إِلَّا اللَّهُ وَأَنَّ مُحَمَّدًا رَسُولُ اللَّهِ صلی الله علیه و آله وَكَانَ الْأَحَبَّ إِلَيْهِ أَنْ يُؤْتَهُمْ عَلَى مَا صَنَعُوا مِنْ أَنْ يَرْتَدُّوا عَنْ جَمِيعِ الْإِسْلَامِ؛ اگر امیرمؤمنان سکوت فرمود و مردم را به سوی خویش دعوت نکرد تنها به این علت بود که ملاحظه حال مردم را فرمود که مبادا از اسلام مرتد شوند و به بت پرستی روی آورند و شهادت به وحدانیت خداوند

۱. فی ظلال نهج البلاغه، ج ۴، ص ۱۵۰.

و نبوت پیغمبر اسلام را ترک گویند، و آن حضرت مصلحت را در این دید که آن‌ها را در انحرافی که در امر خلافت داشتند رها سازد مبدا تمام اسلام را ترک گویند.^۱

تعبیر امام علیه السلام از حکومت و ولایت به «سراب» و یا «ابرهایی که به سرعت متلاشی می‌شوند» تشبیهات جالبی است که از ناپایداری زندگی دنیا و مقام‌ها و مواهب آن پرده برمی‌دارد. سراب، نه فقط به هنگامی که انسان به سراغش می‌رود به زودی از دیدگان محو می‌شود، بلکه اساساً امری خیالی و توهمی است که از خطای باصره پیدا می‌شود. همچنین ابرهایی که رگبار فرو می‌ریزند و به سرعت عبور می‌کنند گرچه سایه‌ای آرام‌بخش و آبی که مایه حیات است با خود دارند؛ ولی دوران عمرشان کوتاه و بسیار زودگذر است.

در این جا این سؤال پیش می‌آید که چگونه امام علیه السلام ولایت و خلافت را متاع زودگذر دنیا و حقی شخصی که از آن حضرت غضب شده می‌داند با این که جانشینی پیامبر صلی الله علیه و آله و به تعبیر دیگر، امامت، مقام والای روحانی است که به عنوان مسئولیت و وظیفه‌ای الهی بر دوش امام افکنده می‌شود، همچون نبوت برای پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله، بنابراین صبغه دنیایی ندارد که زودگذر و زوال‌پذیر باشد؟

شبهه این تعبیر در موارد دیگری از نهج البلاغه دیده می‌شود و ممکن است برای خوانندگان ایجاد توهم کند که امام علیه السلام به خلافت همچون مقامی شخصی و دنیایی می‌نگریست. پاسخ این است که امام علیه السلام از دیدگاه مدعیان خلافت سخن می‌گوید. بدون شک آن‌ها برای کسب مقام و برتری جویی به سراغ آن رفتند و درک نمی‌کردند که این مقامی شخصی و دنیوی نیست. افزون بر این دریغ داشتن این مقام از امام علیه السلام، هم غضب حقوق مردم و سبب محرومیتشان از

این موهبت الهی بود و هم اهانتی به ارزش‌های وجودی امام علیه السلام محسوب می‌شد.

سرانجام حضرت در پایان این بخش از نامه می‌فرماید: «ازاین‌رو برای دفع این حوادث به پا خاستم و حاکمان وقت را (دربرابر توطئه دشمنان) یاری کردم تا باطل از میان رفت و نابود شد و دین از تزلزل بازایستاد و استوار ماند»؛ (فَنَهَضْتُ فِي تِلْكَ الْأَحْدَاثِ حَتَّى زَاخَ الْبَاطِلُ وَزَهَقَ^۲، وَاطْمَأَنَّ الدِّينُ وَتَنَهَّهَ^۳).

۱. «زَاخَ» از ریشه «زَوَاخ» بر وزن «زوال» به معنای زایل شدن و دورگشتن است. این واژه گاهی به صورت اجوف یائی نیز آمده است.

۲. «زَهَقَ» از ریشه «زَهوق» بر وزن «حقوق» به معنای از بین رفتن و نابود شدن گرفته شده و در مورد چیزی گفته می‌شود که به طور کامل محو و نابود گردد.

۳. «تَنَهَّهَ» از ریشه «نَههه» بر وزن «همهمه» به معنای باز داشتن و جلوگیری کردن و گاه به معنای ثابت و استوار ماندن به کار می‌رود و در جمله بالا به همین معناست.

بخش دوم

وَمِنْهُ: إِيَّيَّ وَاللَّهِ لَوْ لَقَيْتَهُمْ وَاحِدًا وَهُمْ طِلَاعُ الْأَرْضِ كُلِّهَا مَا بَالَيْتُ
وَلَا اسْتَوْحَشْتُ، وَإِيَّيَّ مِنْ ضَلَالِهِمُ الَّذِي هُمْ فِيهِ وَالْهُدَى الَّذِي أَنَا عَلَيْهِ
لَعَلِّي بَصِيرَةٌ مِنْ نَفْسِي وَيَقِينٍ مِنْ رَبِّي. وَإِيَّيَّ إِلَى لِقَاءِ اللَّهِ لَمْ شَتَاقُ
وَحُسْنِ ثَوَابِهِ لَمُنْتَظِرٌ رَاجٍ؛ وَلَكِنِّي آسَى أَنْ يَلِيَّ أَمْرَ هَذِهِ الْأُمَّةِ
سَفَهَاوُهَا وَفُجَّارُهَا، فَيَتَّخِذُوا مَالَ اللَّهِ دُولًا، وَعِبَادَهُ خَوْلًا وَالصَّالِحِينَ
حَرْبًا، وَالْمَافِاسِقِينَ حِزْبًا، فَإِنَّ مِنْهُمْ الَّذِي قَدْ شَرِبَ فِيكُمْ الْحَرَامَ، وَجَلَدَ
حَدًّا فِي الْإِسْلَامِ، وَإِنَّ مِنْهُمْ مَنْ لَمْ يُسَلِّمْ حَتَّى رُضِخَتْ لَهُ عَلَى
الْإِسْلَامِ الرَّضَاجُ. فَلَوْلَا ذَلِكَ مَا أَكْثَرْتُ تَأْلِيْبِكُمْ وَتَأْنِيْبِكُمْ، وَجَمْعَكُمْ
وَتَحْرِيضَكُمْ، وَلَتَرَكْتُكُمْ إِذْ أَبَيْتُمْ وَوَيْبَتْكُمْ أَلَّا تَرُونَ إِلَى أَطْرَافِكُمْ قَدْ
انْتَهَقْتُمْ، وَإِلَى أُمَّ صَارِكُمْ قَدْ افْتَبَحْتُمْ، وَإِلَى مَمَالِكِكُمْ تُرَوِي، وَإِلَى بِلَادِكُمْ
تُغْرِي! انْفِرُوا رَحِمَكُمُ اللَّهُ إِلَى قِتَالِ عَدُوِّكُمْ، وَلَا تَنَاقَلُوا إِلَى الْأَرْضِ
فَتَقْرَبُوا بِالْخُسْفِ، وَتَبْوَءُوا بِالذُّلِّ، وَيَكُونَ نَصِيبِكُمْ الْأَخْسَ، وَإِنَّ أَحَا
الْحَرْبِ الْأَرْقُ، وَمَنْ نَامَ لَمْ يُنَمَّ عَنْهُ، وَالسَّلَامُ

ترجمه

بخش دیگری از این نامه: به خدا سوگند! من اگر تنها با آنها (دشمنان) روبرو
شوم در حالی که تمام روی زمین را پر کرده باشند، باکی ندارم و وحشت به خود
راه نمی‌دهم و من از آن گمراهی‌ای که آنها در آن هستند و هدایتی که من بر آنم
کاملاً آگاهم و به پروردگارم یقین دارم (و به همین دلیل در مبارزه با آن گمراهان
کمترین تردیدی به خود راه نمی‌دهم). من مشتاق (شهادت و) لقای پروردگار

هستم و برای پاداش نیکش منتظر و امیدوارم؛ ولی (می‌کوشم زنده بمانم و بر آن‌ها پیروز شوم، زیرا) از این اندوه‌گینم که حکومت این دولت به دست سفیهان و بی‌خردان و فاجران و نابکاران بیفتد و در نتیجه بیت‌المال را به غارت ببرند و بندگان خدا را برده و اسیر خویش سازند، با صالحان دشمنی کنند و فاسقان را همدست و حزب خود سازند، زیرا در این گروه فردی است که مرتکب شرب خمر شده بود و حد اسلام بر او جاری شد و برخی از آن‌ها اسلام را نپذیرفتند تا عطا‌هایی برای آن‌ها تعیین شد. اگر برای این جهات نبود تا این اندازه شما را به قیام در برابر آن‌ها تشویق نمی‌کردم و به دلیل سستی در کار سرزنش و توبیخ نمی‌نمودم و در گردآوری و تحریک شما نمی‌کوشیدم، بلکه اگر سستی و فتوری از خود نشان می‌دادید رهایتان می‌ساختم. آیا نمی‌بینید مناطق اطراف شما گرفته شده و شهرهایتان تحت تسلط دشمن قرار گرفته و کشورهای شما (یکی بعد از دیگری) تسخیر می‌شود و شهرهایتان به میدان جنگ دشمن مبدل گشته است؟ خداوند شما را رحمت کند. برای نبرد با دشمن خود کوچ کنید و زمین‌گیر نشوید (و سستی و تنبلی به خود راه ندهید) که زیردست خواهید شد و تن به ذلت و خواری خواهید داد و بهره‌ زندگی شما از همه پست‌تر خواهد بود (آری) آن کسی که مرد جنگ است همیشه بیدار است و کسی که به خواب رود (و از دشمن غافل شود باید بداند که) دشمن او در خواب نخواهد بود و از او غافل نخواهد شد. والسلام.

شرح و تفسیر

در برابر این دشمن غدار آماده شوید

امام علیه السلام در این بخش از نامه به این نکته مهم اشاره می‌کند که هرگز در برابر دشمنان او که دشمنان اسلام و قرآن‌اند سکوت نخواهد کرد و به مبارزه با آن‌ها

برمی‌خیزد، هرچند تنها باشد و آن‌ها تمام زمین را پر کنند. می‌فرماید: «به خدا سوگند! من اگر تنها با آن‌ها (دشمنان) روبرو شوم در حالی که تمام روی زمین را پر کرده باشند، باکی ندارم و وحشت به خود راه نمی‌دهم»؛ (إِنِّي وَاللَّهِ لَأُقَاتِبُهُمْ وَاحِدًا وَهُمْ طِلَاعُ الْأَرْضِ كُلِّهَا مَا بَالَيْتُ وَلَا اسْتَوْحَشْتُ).

این نهایت شجاعت و ایمان امام علیه السلام را به هدف و مقصودش نشان می‌دهد همان‌گونه که در نامه «عثمان بن حنیف» نیز گذشت که فرمود: «وَاللَّهِ لَأُتَظَاهَرَتِ الْعَرَبُ عَلَيَّ قِتَالِي لَمَّا وَلَّيْتُ عَنْهَا؛ به خدا سوگند! اگر تمام عرب به پیکار با من برخیزند من پشت به میدان نبرد نخواهم کرد».

سپس دو دلیل برای این مطلب بیان می‌کند، نخست می‌فرماید: «من از آن گمراهی‌ای که آن‌ها در آن هستند و هدایتی که من بر آنم کاملاً آگاهم و به پروردگارم یقین دارم (و به همین دلیل در مبارزه با آن گمراهان کمترین تردیدی به خود راه نمی‌دهم)»؛ (وَإِنِّي مِنْ ضَالِّهِمُ الَّذِي هُمْ فِيهِ وَالْهُدَى الَّذِي أَنَا عَلَيْهِ لَعَلِّي بَصِيرَةٌ مِنْ نَفْسِي وَيَقِينٌ مِنْ رَبِّي).

سپس دلیل دوم را بیان می‌دارد، می‌فرماید: «من مشتاق (شهادت و) لقای پروردگار هستم و برای پاداش نیکش منتظر و امیدوارم»؛ (وَإِنِّي أَلِي لِقَاءِ اللَّهِ لَمُشْتَاقٌ وَحُسْنِ ثَوَابِهِ لَمُنْتَظِرٌ رَاجٍ).

بنابراین عشق به شهادت و ثواب‌های عظیمی که خداوند نصیب شهیدان راهش می‌کند مرا بر این می‌دارد که از کثرت دشمن و تنهایی خودم کمترین وحشتی نداشته باشم.

آن‌گاه در ادامه سخن می‌افزاید: «ولی (می‌کوشم زنده بمانم و بر آن‌ها پیروز شوم، زیرا) از این اندوه‌گینم که حکومت این دولت به دست سفیهان و بی‌خردان و فاجران و نابکاران بیفتد و در نتیجه بیت‌المال را به غارت ببرند و بندگان خدا را

۱. «طِلَاع» به معنای فراگیر و پرکننده است و از طلوع آفتاب گرفته شده که همه جا را پر می‌کند.

برده و اسیر خویش سازند، با صالحان دشمنی کنند و فاسقان را همدست و حزب خود سازند؛ (وَلَكِنِّي آسَىٰ ۱ أَنْ يَلِيَّ ۲ أَمْرَ هَذِهِ الْأُمَّةِ سُفَهَاؤُهَا وَفُجَّارُهَا، فَيَتَّخِذُوا مَالَ اللَّهِ دُولًا ۳، وَعِبَادَهُ خَوْلًا ۴ وَالصَّالِحِينَ حَرْبًا ۵، وَالْفَاسِقِينَ حِزْبًا).

به تعبیر دیگر، امام علیه السلام گرچه عاشق شهادت بوده ولی می خواسته حتی الامکان زنده بماند تا جلوی سيطرة ناهالان را بر حکومت اسلامی بگیرد. «فُجَّار» (فاجران) اشاره به معاویه و همدستان اوست و «سفهاء» اشاره به لشکریان ناآگاهی است که دنبال اهداف او حرکت می کردند.

جمله «يَتَّخِذُوا مَالَ اللَّهِ دُولًا، وَعِبَادَهُ خَوْلًا» اشاره به کارهایی شبیه دوران خلافت عثمان است که بیت المال به دست گروهی از اقوام و خویشان او افتاد و دست به دست می گردید و افراد ناصالح را به فرمانداری بلاد منصوب کرده بود که مردم را به زنجیر کشیده بودند، با اصحاب صالح پیغمبر صلی الله علیه و آله نبرد می کردند و فاسقان را جزء حزب خود قرار داده بودند.

امام علیه السلام در ادامه این سخن انگشت روی نقطه ضعف روشن آن ها گذاشته، می فرماید: «زیرا در این گروه فردی است که مرتکب شرب خمر شده بود و حد اسلام بر او جاری شد؛ (فَإِنَّ مِنْهُمْ الَّذِي قَدْ شَرِبَ فِيكُمْ الْحَرَامَ، وَجُلِدَ حَدًّا فِي الْإِسْلَامِ).

۱. «آسی» (صیغه متکلم وحده) از ریشه «آسی» بر وزن «اسد» به معنای حزن و اندوه گرفته شده است؛ یعنی غمگین می شوم.

۲. «یَلِيَّ» یعنی حکومت را بر عهده بگیرد از ریشه «ولایت» به معنای سرپرستی کردن و حکومت کردن گرفته شده است.

۳. «دُول» به چیزهایی گفته می شود که دست به دست می گردد، جمع «دَوْلَة» است و مال را به این علت دولت می گویند که دست به دست می شود و همچنین حکومت ها را که دست به دست می شوند دولت می گویند. (دَوْلَة به ضم دال نیز همین معنا را دارد بعضی معتقد به تفاوت هایی بین «دَوْلَة» و «دَوْلَة» هستند).

۴. «خَوْل» به معنای برده و خدمتگزار است. این واژه، هم بر مفرد اطلاق می شود و هم بر جمع از ریشه «خَوْل» بر وزن «حَوْل» که به معنای سرکشی و مراقبت مداوم از چیزی است گرفته شده و چون بردگان و خدمتگزاران، امور صاحبان خود را سرکشی و مراقبت می کنند این واژه بر آن ها اطلاق شده است.

۵. «حَرْب» به معنای جنگ و نیز به معنای دشمن آمده است و در جمله بالا معنای دوم مناسب است.

اشاره به «ولید بن عقبه» است که در زمان عثمان والی کوفه بود و شرب خمر کرد و مست و لایعقل شده بود به گونه‌ای که نماز صبح را به جای دو رکعت چهار رکعت خواند و سپس رو به جمعیت کرد و گفت: اگر می‌خواهید، بیشتر بخوانم. شاهدان و گواهان نزد عثمان آمدند و به شرب خمر او گواهی دادند و علی علیه السلام حد را بر او جاری کرد.^۱

آن‌گاه امام علیه السلام به مورد دیگری از خلاف‌کاری‌های آن‌ها اشاره کرده، می‌فرماید: «و برخی از آن‌ها اسلام را نپذیرفتند تا عطاها برای آن‌ها تعیین شد»؛ «وَإِنَّ مِنْهُمْ مَنْ لَمْ يُسْلِمِ حَتَّى رُضِخَتْ لَهُ عَلَى الْإِسْلَامِ الرَّضَائِخُ^۲». به گفته ابن ابی‌الحدید در شرح نهج‌البلاغه خود این جمله اشاره به ابوسفیان و معاویه و برادر او و جمعی دیگر است که تا کمک‌های مالی به آن‌ها نشد در برابر اسلام سر فرود نیاوردند.^۳

سپس در پایان این سخن می‌افزاید: «اگر برای این جهات نبود تا این اندازه شما را به قیام در برابر آن‌ها تشویق نمی‌کردم و به دلیل سستی در کار سرزنش و توبیخ نمی‌نمودم و در گردآوری و تحریک شما نمی‌کوشیدم، بلکه اگر سستی و فتوری از خود نشان می‌دادید رهایتان می‌ساختم»؛ «فَلَوْلَا ذَلِكَ مَا أَكْثَرْتُ تَأْلِيْبِكُمْ^۴ وَتَأْنِيْبِكُمْ^۵، وَجَمْعَكُمْ وَتَحْرِیْضَكُمْ، وَلَتَرَكْتُكُمْ إِذْ أَبَيْتُمْ وَوَنَيْتُمْ^۶».

اشاره به این‌که تمام این جوش و خروش من برای مبارزه با دشمنان به دلیل

۱. برای توضیح بیشتر به کتاب‌های معروفی همچون استیعاب ابن عبد ربه و اسدالغابه در شرح حال «ولید بن عقبه» مراجعه شود.

۲. «رضائخ» جمع «رضیخه» بر وزن «غریبه» به معنای عطایی است که به کسی می‌دهند و گاه به معنای عطای قلیل و کم آمده است.

۳. شرح نهج‌البلاغه ابن ابی‌الحدید، ج ۱۷، ص ۲۲۶.

۴. «تألیب» به معنای جمع کردن و گرد آوردن و تشویق به اجتماع کردن است.

۵. «تأنیب» به معنای توبیخ شدید است.

۶. «ونیتهم» از ریشه «ونی» به معنای سستی کردن و به ضعف گراییدن گرفته شده است.

خطر مهمی است که از سوی بازماندگان دوران جاهلیت برای اسلام می‌بینم و بیم دارم آن‌ها بر مردم مسلط شوند و مردم را به دوران کفر بازگردانند.

مقصود از جمله «وَلَتَرَنَّكُمْ إِذْ أُنزِلَتْكُمْ وَوَيْتُمْ» این است که اگر از تأثیر سخنم در شما مأیوس شوم شما را رها خواهم ساخت.

سپس امام علیه السلام در پایان این نامه برای تشویق آن‌ها به جهاد با دشمن و تحریک حمیت و غیرت دینی آن‌ها تعبیرات تکان‌دهنده‌ای به کار می‌برد، می‌فرماید: «آیا نمی‌بینید مناطق اطراف شما گرفته شده و شهرهایتان تحت تسلط دشمن قرار گرفته و کشورهای شما (یکی بعد از دیگری) تسخیر می‌شود و شهرهایتان به میدان جنگ دشمن مبدل گشته است؟»؛ (أَلَا تَرَوْنَ إِلَىٰ أَطْرَافِكُمْ^۱ قَدْ انْتَقَصَتْ^۲ وَإِلَىٰ أَمْصَارِكُمْ قَدْ افْتَتِحَتْ^۳ وَإِلَىٰ مَمَالِكِكُمْ تُرْوَى^۴، وَإِلَىٰ بِلَادِكُمْ تُغْزَىٰ!).

اشاره به این‌که کدام مسلمان است که این حوادث دردناک را بشنود یا ببیند و ساکت بنشیند و تماشا کند و کدام انسان شرافتمند و با غیرت است که به دشمن خود اجازه دهد این‌گونه در منطقه او به ویرانگری و غارتگری بپردازد؟ نه غیرت اسلامی اجازه می‌دهد و نه شرافت انسانی که افراد در چنین ماجرابی سکوت کنند و تن به ذلت دهند.

و به دنبال آن می‌فرماید: «خداوند شما را رحمت کند. برای نبرد با دشمن خود کوچ کنید و زمین‌گیر نشوید (و سستی و تنبلی به خود راه ندهید) که زیر دست خواهید شد و تن به ذلت و خواری خواهید داد و بهره زندگی شما از همه پست‌تر خواهد بود (آری) آن‌کس که مرد جنگ است همیشه بیدار است و کسی که به خواب رود (و از دشمن غافل شود باید بداند که) دشمن او در خواب

۱. «اطراف» در این جا به معنای نواحی کشور است.

۲. «انْتَقَصَتْ» یعنی از دست رفته از ریشه «نقص» گرفته شده است.

۳. «تُرْوَى» از ریشه «رَوَى» بر وزن «حی» به معنای دور ساختن و جمع و قبض کردن چیزی است.

نخواهد بود و از او غافل نخواهد شد. والسلام)؛ (انْفِرُوا رَحِمَكُمُ اللَّهُ إِلَى قِتَالِ عَدُوِّكُمْ، وَلَا تَتَأَقَلُّوا إِلَى الْأَرْضِ فَتَقْرُوا^۲ بِالْخَسْفِ^۳، وَتَبْؤُوا^۴ بِالذُّلِّ، وَيَكُونَ نَصِيبِكُمُ الْأَخْسَ، وَإِنَّ أَخَا الْحَرْبِ الْأَرْقُ^۵، وَمَنْ نَامَ لَمْ يَنْمَ عَنْهُ، وَالسَّلَامُ).

این‌ها همه اشاره به واقعیتی است که در آیات قرآن و روایات اسلامی درباره جهاد به آن اشاره شده است: عزت، سعادت و حیات جاویدان، در جهاد و شهادت پرافتخار است، و ذلت، خواری و روسیاهی در دنیا و آخرت در ترک جهاد با دشمن.

نکته

هوشیاری در مقابل دشمن

جمله «وَلَا تَتَأَقَلُّوا» در واقع برگرفته از آیه ۳۸ سوره توبه است که می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا مَا لَكُمْ إِذَا قِيلَ لَكُمْ انْفِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ اثَّاقَلْتُمْ إِلَى الْأَرْضِ أَرَضِيتُمْ بِالْحَيَاةِ الدُّنْيَا مِنَ الْآخِرَةِ فَمَا مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا قَلِيلٌ»؛ «ای کسانی که ایمان آورده‌اید! چرا هنگامی که به شما گفته می‌شود: در راه خدا (به‌سوی میدان جهاد) حرکت کنید بر زمین سنگینی می‌کنید (و سستی به خرج

۱. «لَا تَتَأَقَلُّوا» از ریشه «ثَقُلَ» به‌معنای سنگینی گرفته شده و در موردی به کار می‌رود که انسان تمایل به ماندن در جایی داشته باشد و حاضر به حرکت نباشد. (و در این‌جا منظور باز ایستادن از حرکت به‌سوی میدان جهاد است).

۲. «تَقْرُوا» از ریشه «تَقَرَّرَ» به‌معنای ثابت نگه داشتن چیزی در مکانی است و جمله «فَتَقْرُوا بِالْخَسْفِ» اشاره به این است که خودتان را خوار خواهید کرد.

۳. «الْخَسْفِ» در اصل به‌معنای پنهان شدن و مخفی گشتن است سپس به‌معنای ذلت که انسان را از دیده‌ها پنهان می‌دارد اطلاق شده است.

۴. «تَبْؤُوا» از ریشه «بَوَّءَ» بر وزن «دَوَّءَ» به‌معنای بازگشت کردن و منزل گرفتن است و در این‌جا به‌معنای بازگشت به ذلت آمده است.

۵. «الْأَرْقُ» به‌معنای بیدار است از ریشه «أَرَقَ» بر وزن «عَرَبَ» به‌معنای بیدار ماندن گرفته شده است.

می دهید؟! آیا به زندگی دنیا به جای آخرت راضی شده اید؟! با آن که متاع زندگی دنیا در برابر آخرت جز اندکی نیست».

جمله «إِنَّ أَخَا الْحَرْبِ الْأَرْقُ» شبیه دستوری است که در قرآن مجید در مورد جنگجویان آمده است که دستور می دهد حتی در حال نماز در کنار میدان جنگ هوشیاری خود را با همراه داشتن اسلحه حفظ کنند؛ می فرماید: «وَلْيَأْخُذُوا حِذْرَهُمْ وَأَسْلِحَتَهُمْ وَدَّ الَّذِينَ كَفَرُوا لَوْ تَغْفُلُونَ عَنْ أَسْلِحَتِكُمْ وَأَمْتِعَتِكُمْ فَيَمِيلُونَ عَلَيْكُمْ مَيْلَةً وَاحِدَةً»؛ «آن ها باید وسایل دفاعی و سلاح هایشان را (در حال نماز با خود) بگیرند؛ (زیرا) کافران آرزو دارند که شما از سلاح ها و وسایل خود غافل شوید تا یک باره به شما هجوم آورند».^۱

این ها همه نشان می دهد که مسلمانان باید در هر زمان و مکان و در هر شرایطی هوشیاری خود را در مقابل دشمن حفظ کنند و این کلام مولا علیه السلام را که می تواند شعاری برای همیشه باشد فراموش نکنند که فرمود: «وَمَنْ نَامَ لَمْ يَنْمَ عَنْهُ؛ آن کس که در خواب فرو رود باید بداند که دشمن در خواب نیست و از او غافل نخواهد شد».

اهمیت این دستور در عصر و زمان ما از هر عصر و زمانی بیشتر است، زیرا دشمن تهاجم را از راه های مختلف شروع کرده است؛ نه تنها از راه نظامی، بلکه از راه فرهنگ از طریق شبهه افکنی و ایجاد زلزله در مبانی اعتقادی و از طریق نشر فساد و ایجاد آلودگی های اخلاقی با تمام قدرت وارد میدان شده، حتی عوامل زیادی را در داخل مسلمانان با هزینه های سنگین انتخاب کرده است. باید بدانیم که در برابر لحظه ای غفلت از این برنامه های تخریبی هزینه های گزافی باید پرداخت.

۱. نساء، آیه ۱۰۲.

از جمله شگردهای دشمن، ایجاد فرقه‌های انحرافی است؛ آن‌ها می‌دانند که در جوامع مذهبی به‌خصوص بعد از آشکار شدن بی‌محتوایی مکتب‌های مادی، علاقه عمیقی به مذهب به‌وجود آمده است. آن‌ها یک سلسله فرقه‌های دروغین عرفانی ساخته‌اند که هم اختلاف و تفرقه ایجاد کنند و هم انسان‌های باایمان را از اصول صحیح مذهب دور سازند و به عوامل تخدیر تبدیل کنند.

به گفته بعضی از آگاهان در این چهل سال اخیر در عصر ما دو هزار فرقه عرفافی انحرافی در آمریکا و دو هزار فرقه دیگر در اروپا به‌وجود آمده است و عجیب این‌که کمتر قدر مشترکی باهم دارند و به‌یقین عامل اصلی پیدایش آن‌ها جهان‌خواران‌اند که می‌خواهند مذاهب آسمانی را که مانعی در برابر منافع نامشروعشان است از سر راه خود بردارند.

بسیاری از این فرقه‌ها را به میان کشورهای اسلامی منتقل کرده و فرقه‌های دیگری نیز بر آن‌ها افزوده‌اند.^۱

۱. برای توضیح بیشتر به کتاب «جریان‌شناسی انتقادی عرفان‌های نوظهور» چاپ دفتر تبلیغات اسلامی مراجعه شود.

وَمِنْ كِتَابِ آلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ا ا ب ا a
تثب ا ا ا ا ا ا ا ا ا ا ا ا ا ا ا ا ا ا a

ﷺ

نامه در یک نگاه

ماجرای نامه چنین است که وقتی امام امیرالمؤمنین علیه السلام با لشکر خود به سوی

۱. «تثبیط» به معنای متوقف ساختن و از کار باز داشتن است.

۲. «تَدْب» از ریشه «تَدْب» به معنای فراخواندن و دعوت کردن برای انجام کاری است.

۳. سند نامه:

نویسنده کتاب مصادر نهج البلاغه برای این نامه به منبعی جز نهج البلاغه دست نیافته است تنها اظهار امیدواری می کند که در مطالعات بعدی اش شاید بتواند به منابع دیگری دست یابد و آن را در این جا ثبت کند. نویسنده مزبور تنها به شرح فشرده ای از زندگی ابوموسیٰ اشعری که نامش «عبدالله بن قیس» بود قناعت کرده است که ما در پایان تفسیر این نامه به آن اشاره خواهیم کرد.

بصره آمد تا آتش جنگی را که طلحه و زبیر و عایشه برافروخته بودند خاموش کند دو نفر از یاران خود به نام محمد بن جعفر و محمد بن ابی بکر را برای بسیج کردن مردم کوفه فرستاد. گروهی از مردم کوفه بعد از شنیدن پیام علی علیه السلام شبانه به سراغ ابوموسیٰ اشعری رفتند تا با او در این زمینه مشورت کنند که آیا همراه این دو نفر به سوی علی علیه السلام حرکت کنند یا نه. ابوموسیٰ (با لحن شیطنت آمیزی) گفت: اگر راه آخرت را می خواهید در خانه های خود بنشینید و تکان نخورید و اگر راه دنیا را می خواهید همراه این دو نفر حرکت کنید، و به این صورت، مانع از خروج اهل کوفه شد. این سخن به نمایندگان علی علیه السلام رسید. آن ها به شدت به ابوموسیٰ اعتراض کردند. او در پاسخ گفت: بیعت عثمان بر گردن علی و بر گردن من و گردن های شماست.^۱

این مرد لجوج و بی خرد فراموش کرده بود که بیعت اگر بیعت راستین هم باشد با مر از بین می رود و گرنه همه آن ها باید به بیعت خلیفه اول وفادار باشند و با کس دیگری بیعت نکنند، زیرا بیعت با دو نفر به عنوان رئیس جمعیت معنا ندارد.

در نقل دیگری آمده است: هنگامی که خبر حرکت امام علیه السلام به سوی بصره برای خاموش کردن آتش فتنه رسید، ابوموسیٰ به مردم کوفه گفت: علی امام هدایت است و بیعت او صحیح است؛ ولی جایز نیست همراه او در مقابل اهل قبله (اشاره به لشکر جمل است) پیکار کرد.^۲

در عبارت دیگری نیز از او نقل شده که به مردم کوفه گفت: مردم! یاران محمد و اصحاب او، با مسائل از دیگران آشناترند و این فتنه ای که برپا شده انسان خواب در آن بهتر از بیدار و بیدار نشسته بهتر از ایستاده است... بنابراین

۱. مغازی محمد بن اسحاق، بنابر نقل شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۴، ص ۹.

۲. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۷، ص ۲۴۶.

شمشیرها را در غلاف کنید و وارد این معرکه نشوید (او با این شیطنت می‌خواست امام علیه السلام را در حکومت و خلافتش به ضعف بکشاند، زیرا از پرونده تاریک خود باخبر بود).^۱

به‌رحال هنگامی که سخنان نابخردانه ابوموسی به علی علیه السلام رسید، امام علیه السلام نامه مورد بحث را برای او نوشت.

خلاصه نامه توبیخ شدید ابوموسی و دعوت به حرکت کردن با مردم کوفه به سوی امام علیه السلام و عزل او از فرمانداری کوفه در صورت عدم شرکت در این جنگ و نکوهش او به علت موضع‌گیری‌های نابخردانه اوست.

kÜü,kÄMBAu ç ; M&AkIÄ 9; «½ -°A 1/A aÄ&AkIÄ; ½
 , a l i ùnBù aÄ ° wn ; kç ABi , aÄ ° ñ ç «Ä «AM
 S ÜEe ½Bù, Ä½ ½J k »A, od] ; ½ZoiA , nq ½j k {A
 oTU ,S »AW e ; ½j UT°&A AkÄMIS az ûU/A ,mû»B
 , WÄç ; ÄÑ\ ÄU Tè , k½BM Ll A, oYBM kMâ h Tè
 ,] o U T°A« °BM B½ , ûq ; ½ mnd f ½B; ½amd U
 ,B L] Ñ v ,BlÄ Ñm ,B²-] Kfo , oL°A kAB« °
 Bc«Tüs of ½B/ èe L »mi , o½A a½A aÜÑÜAB
 j AñBÜ Tè , »B»A ; û T° od°B, \B ù Keno ô
 /ç v°A,¼ kd a°A« B½ °BB½ ,Öd ½â ½Öd ° »B&A ?¼ ù

ترجمه

این نامه‌ای است از بنده خدا علی، امیرمؤمنان به عبدالله بن قیس (ابوموسی اشعری) اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، سخنی از تو به من گزارش داده شده که هم به سود توست و هم به زیان تو. هنگامی که فرستاده من بر تو وارد شد دامن بر کمر زن و کمر بندت را محکم ببند و از لانه‌ات بیرون آی و از کسانی که با تو هستند (برای شرکت در میدان جهاد و مبارزه با شورشیان بصره) دعوت کن؛ اگر حق را یافتی و تصمیم خود را گرفتی آن‌ها را (با خود به سوی ما) بیاور و هرگاه سستی را پیشه کردی از مقام خود کنار برو. به خدا سوگند! (در صورت تخلف از این دستور) هر جا باشی به سراغ تو خواهند آمد و تو را رها نخواهند ساخت

تا گوشت و استخوانت و تر و خشکت به هم درآمیزد و حتی نتوانی بر زمین بنشین و (تو را چنان محاصره می‌کنند که) از پیش رویت همان‌گونه خواهی ترسید که از پشت سرت. این فتنه (فتنهٔ جمل) به آن آسانی‌ای که تو فکر می‌کنی نیست، بلکه حادثهٔ بزرگی است که باید بر مرکبش سوار شد و سختی‌هایش را هموار کرد و کوه مشکلاتش را صاف نمود. اندیشهٔ خود را به کار گیر و مالک کار خود باش و بهره و نصیبت را دریاب (و در میدان جهاد اسلامی با ما همراه باش) ولی اگر این کار برای تو خوشایند نیست (و لجوجانه بر فکر خود اصرار داری، از فرمانداری کوفه) کنار برو (و بدان که) نه گشایشی برای تو خواهد بود و نه نجاتی (نه راه رستگاری در دنیا و نه رستگاری در آخرت) اگر تو در خواب فرو روی سزاست که دیگران انجام وظیفه کنند و آن‌چنان به دست فراموشی سپرده شوی که نگویند فلانی کجاست؟ به خدا سوگند! این راه (که ما می‌رویم) راه حقی است که به وسیلهٔ مرد حق پیموده می‌شود و من باکی ندارم که خداناسان (همچون تو) چه کار می‌کنند. والسلام.

شرح و تفسیر

این فتنهٔ خطرناکی است

امام علیه السلام نخست می‌فرماید: «این نامه‌ای است از بندهٔ خدا علی، امیرمؤمنان به عبدالله بن قیس (ابوموسی اشعری). اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، سخنی از تو به من گزارش داده شده که هم به سود توست و هم به زیان تو؛ (مَنْ عَبْدَ اللَّهِ عَلِيٍّ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ إِلَى عَبْدِ اللَّهِ بْنِ قَيْسٍ، أَمَّا بَعْدُ فَقَدْ بَلَّغَنِي عَنْكَ قَوْلٌ هُوَ لَكَ وَعَلَيْكَ). این تعبیر امام علیه السلام ظاهراً اشاره به همان مطلبی است که پیش‌تر آمد که ابوموسی به مردم کوفه گفت: یاران پیامبر از شما با مسائل آشناترند. این از یک نظر به نفع خود او بود، ولی از نظر دیگر به زیان او، زیرا مصاحبت و همنشینی

علی علیه السلام با پیامبر صلی الله علیه و آله از همه اصحاب بیشتر و عمیق تر بود؛ از روز آغاز بعثت پیغمبر اسلام صلی الله علیه و آله تا لحظات وفات و دفنش در کنار حضرت بود.

احتمال دیگر این است که اشاره به سخن دیگر ابوموسی باشد که گفته بود: «علی امام هدایت و بیعتش صحیح است ولی نباید با اهل قبله جنگید» زیرا اگر قبول دارد علی علیه السلام امام هدایت و بیعتش صحیح است باید هرچه فرمان می دهد اجرا گردد و به فرمان او آتش فتنه فرو نشانده شود زیرا قرآن دستور می دهد که در برابر فتنه انگیزان باید جهاد کرد.

در ادامه امام علیه السلام این دستور مؤکد را به ابوموسی اشعری می دهد: «هنگامی که فرستاده من بر تو وارد شد دامن بر کمر زن و کمر بندت را محکم ببند و از لانه ات بیرون آی و از کسانی که با تو هستند (برای شرکت در میدان جهاد و مبارزه با شورشیان بصره) دعوت کن؛ اگر حق را یافتی و تصمیم خود را گرفتی آن ها را (با خود به سوی ما) بیاور و هرگاه سستی را پیشه کردی از مقام خود کنار برو»؛ (فَادَا قَدِمَ رَسُولِي عَلَيْكَ فَارْفَعْ ذَيْلَكَ^۱، وَاشْدُدْ مِئْزَرَكَ^۲، وَاخْرُجْ مِنْ جُحْرِكَ، وَانْدُبْ مَنْ مَعَكَ، فَإِنْ حَقَّقْتَ^۳ فَأَنْفُذْ^۴، وَإِنْ تَفَشَّلْتَ^۵ فَابْعُدْ).

«جُحْرُكَ» (لانه و سوراخ) کنایه از این است که تو همچون شیر نیستی که در بیشه ها زندگی کند، بلکه همچون روباهی که در سوراخ و لانه خود می خزد.

۱. «ذَيْلٌ» به معنای دامان و دامنه است.

۲. «مِئْزَرٌ» در اصل به معنای لنگ یا چیزی است که به کمر می بندند و به معنای شلوار نیز آمده است و «اشدد» مئزرک؛ کمربت را محکم ببند» کنایه از تصمیم جدی به کاری گرفتن است.

۳. «حَقَّقْتُ» از ریشه «تحقیق» به معنای اثبات کردن و تصدیق نمودن چیزی است.

۴. «أَنْفُذْتُ» از ریشه «نفوذ» به معنای خارج شدن از چیزی و به سوی دیگری رفتن است و به عنوان کنایه از انجام وظیفه نیز آمده است.

۵. «تَفَشَّلْتُ» از ریشه «فشل» بر وزن «عمل» به معنای سستی کردن و تأخیر انداختن و ترسیدن در انجام کاری است.

این سخن در ضمن، حکم عزل مشروط ابوموسی را دربر دارد و در تواریخ آمده است: کسی که این نامه را برای ابوموسی برد «قرطه بن کعب انصاری» بود.^۱ سپس امام علیه السلام سوگند می‌خورد و با کلماتی شدید او را تهدید می‌کند، می‌فرماید: «به خدا سوگند! (در صورت تخلف از این دستور) هر جا باشی به سراغ تو خواهند آمد و تو را رها نخواهند ساخت تا گوشت و استخوانت و تر و خشکت به هم درآمیزد و حتی نتوانی بر زمین بنشینی و (تو را چنان محاصره می‌کنند که) از پیش رویت همان‌گونه خواهی ترسید که از پشت سرت»؛ (وَإِئِمُّ اللَّهُ لَأَكُوْتَيْنَنَّ مِنْ حَيْثُ أَنْتَ، وَلَا تُشْرِكُ حَتَّى يُخْلَطَ زُبْدُكَ بِخَاثِرِكَ^۲، وَذَائِبُكَ بِجَامِدِكَ وَحَتَّى تُعْجَلَ عَنْ قَعْدَتِكَ^۳ وَتَحْذَرَ مِنْ أَمَامِكَ كَحَذَرَكَ مِنْ خَلْفِكَ).

این تعبیرات که از فصاحت و بلاغت خاصی برخوردار و دقیقاً مطابق مقتضای حال است مشتمل بر کنایاتی «أَبْلَغُ مِنَ التَّصْرِيحِ» می‌باشد. معنای تحت اللفظی «حَتَّى يُخْلَطَ زُبْدُكَ بِخَاثِرِكَ» این است که کره تو با دوغ تو مخلوط شود. می‌دانیم که وقتی ماست را کاملاً می‌زنند کره روی آن جمع می‌شود و بقیه که دوغ است در زیر قرار می‌گیرد. حال اگر آن را گرم و داغ کنند دوباره چربی کره با دوغ مخلوط می‌گردد و این تعبیر کنایه از فشار شدیدی است که بر شخصی وارد کنند که همه چیز او درهم آمیزد.

تعبیر به «ذَائِبُكَ بِجَامِدِكَ» تر و خشکت به هم درآمیزد» نیز کنایه‌ای شبیه آن

۱. مروج الذهب، بنا به نقل شرح نهج البلاغه علامه شوشتري، ج ۱۰، ص ۷۴.

۲. «زُبْد» به معنای چیزی است که روی آب یا روی شیر جمع می‌شود و به سرشیر، خامه و کره نیز اطلاق می‌گردد.

۳. «خَاثِر» از ریشه «خَثَرَ» بر وزن «عَصَرَ» به معنای غلیظ شدن گرفته شده و به دوغ غلیظ که به هنگام زدن ماست برای گرفتن کره در مشک باقی می‌ماند «خَاثِر» می‌گویند و تعبیر بالا که امام علیه السلام می‌فرماید: «زُبْد و خَاثِر توبه به هم آمیخته می‌شود» کنایه از این است که تمام زندگی تو به هم می‌ریزد.

۴. «قَعْدَةٌ» به معنای حالت نشستن و یا جای نشستن است.

است و جمله «حَتَّى تُعْجَلَ عَنْ قِعْدَتِكَ» نیز گاه این گونه تفسیر شده که حتی به تو اجازه نمی دهند که بر زمین بنشینی و تو را از قصر فرمانداری بیرون می اندازند و گاه گفته شده که معنای آن این است که در بازنشستگی و برکناری ات تعجیل خواهد شد.

جمله «تَحْذَرُ مِنْ أَمَامِكَ كَحَذَرِكَ مِنْ خَلْفِكَ» اشاره به این است که تو را به گونه ای محاصره خواهند کرد که راه پس و پیش نداشته باشی.

ولی ابوموسی که لجوج و منافق بود دست از کار خود بر نمی داشت و همچنان به جلوگیری از مردم از قیام برای جهاد در رکاب علی علیه السلام و خاموش کردن آتش فتنه شورشیان در بصره ادامه می داد، از این رو در تاریخ آمده است که مالک اشتر خدمت امیر مؤمنان علیه السلام عرض کرد: اگر مصلحت بدانید مأموریت رفتن به کوفه را به من عطا کنید که مردم شهر با من آشنا هستند و از من اطاعت خواهند کرد و امید دارم اگر وارد شهر شوم احدی با من مخالفت نکند (و آن ها که پیش از من به کوفه رفتند نتوانستند از عهده ابوموسی برآیند).

امیر مؤمنان علیه السلام فرمود: به آن ها ملحق شو. مالک اشتر وارد کوفه شد در حالی که مردم در مسجد بزرگ کوفه اجتماع کرده بودند (و ابوموسی به تبلیغ بر ضد جهاد دعوت می کرد).

مالک اشتر از کنار هر قبیله ای از قبائل کوفه که می گذشت و جماعتی را در آن جا گرد هم می دید صدا می زد: «با من به سوی قصر دارالاماره بیایید»، تا با جماعتی به قصر رسید و به زور وارد قصر شد. این در حالی بود که ابوموسی در مسجد در خطابه خود می گفت: ای مردم! این فتنه کور و کری است که هرکس در آن در خواب باشد بهتر از این است که نشسته باشد و نشسته بهتر از ایستاده و ایستاده بهتر از راه رونده و راه رونده بهتر از دونده و دونده بهتر از سواره است. (یعنی هرچه کمتر در آن دخالت کنید بهتر است) ... ما یاران محمد فتنه ها را بهتر

می‌شناسیم؛ آن‌ها هنگامی که روی می‌آورند ناشناسند و هنگامی که پشت می‌کنند ضعفشان آشکار می‌شود. این در حالی بود که عمار و امام حسن علیهما السلام پیوسته به او می‌گفتند: از فرمانداری شهر ما دور شو و از منبر ما کنار رو! (ولی او دست‌بردار نبود) ناگهان غلامانش سراسیمه از قصر دارالاماره وارد مسجد شدند و جریان ورود اشتر به قصر را به او خبر دادند و گفتند: او ما را زد و از قصر بیرون کرد. ابوموسی و حشمت‌زده از منبر پایین آمد، داخل قصر شد و اشتر بر او فریاد زد: «أُخْرِجْ مِنْ قَصْرِنَا لِأَنَّكَ أَخْرَجَ اللَّهُ نَفْسَكَ، فَوَاللَّهِ إِنَّكَ لَمِنَ الْمُنَافِقِينَ قَدِيمًا؛ ای بی‌مادر! از قصر ما بیرون شو! خدا جانت را بیرون آورد به خدا تو از قدیم از منافقان بودی!»^۱ ابوموسی ترسید و گفت: یک امشب را به من مهلت بده! اشتر گفت: مانعی ندارد؛ ولی تنها حق داری و سایل خود را با خود ببری و نمی‌توانی امشب را در قصر بخوابی. مردم نیز وارد قصر شدند که وسایل ابوموسی را غارت کنند. مالک اشتر آن‌ها را از قصر خارج کرد و گفت: من ابوموسی را از قصر بیرون کردم (نیاز به دخالت شما ندارم) مردم از او دست برداشتند.^۲

سپس امام علیه السلام در ادامه این نامه می‌فرماید: «این فتنه (فتنه جمل) به آن آسانی‌ای که تو فکر می‌کنی نیست، بلکه حادثه بزرگی است که باید بر مرکبش سوار شد و سختی‌هایش را هموار کرد و کوه مشکلاتش را صاف نمود»؛ (وَمَا هِيَ بِالْهُوْنِي^۳ الَّتِي تَرْجُو، وَلَكِنَّهَا الدَّاهِيَةُ^۴ الْكُبْرَى، يُرَكَّبُ جَمَلُهَا، وَيُدَلَّلُ صَعْبُهَا وَيُسَهَّلُ جَبَلُهَا). اشاره به این‌که اگر گمان کرده‌ای جلوگیری از مردم از شرکت در جهاد با

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، ج ۱۴، ص ۲۱.

۲. تاریخ طبری، ج ۳، ص ۵۰۱، حوادث سال ۳۶.

۳. «الْهُوْنِي» مصغر «هُونِي» بر وزن «مولى» و آن هم مؤنث «أهون» و «أهون» به معنای سست‌تر و آسان‌تر و آرام‌تر است، بنابراین «هونِي» به معنای چیز کوچک و ساده و آسان است.

۴. «الدَّاهِيَةُ» به معنای حادثه عظیم و مصیبت سخت است. از ریشه «دَهَو» بر وزن «محو» به معنای کسی را به مصیبتی گرفتار ساختن گرفته شده است.

شورشیان بصره مسأله مهمی نیست و به زودی حل می شود اشتباه بزرگی کرده‌ای؛ باید با قوت و قدرت آتش این فتنه را خاموش کرد و ناهمواری‌ها را هموار ساخت و این کار نیاز به عزم عمومی مردم و شرکت همگانی در جهاد دارد. (بنابراین مرجع ضمیر «هی» فتنه جمل است).

ولی بعضی از شارحان مرجع این ضمیر را فتنه ابوموسی دانسته‌اند که مردم را از جهاد با شورشیان باز می داشت. امام علیه السلام می فرماید: این فتنه ساده‌ای نیست آن‌گونه که تو خیال می کنی؛ ما به هر قیمتی که باشد آتش این فتنه را خاموش خواهیم کرد و مردم را برای جهاد بسیج می کنیم.

این احتمال نیز داده شده که ضمیر به حکومت بنی امیه بازگردد، زیرا قرائن نشان می دهد که ابوموسی می خواست دنبال کار عثمان را بگیرد و حکومت را به بنی امیه بازگرداند. امام علیه السلام به او هشدار می دهد که این کار خطرناکی است و گمان نکن به این آسانی به آن هدف زشت و کثیف خود خواهی رسید.

ولی تفسیری که برگزیدیم از این‌ها مناسب‌تر و با مجموعه کلمات امام علیه السلام سازگارتر است.

سپس امام علیه السلام به او اندرز می دهد که یکی از این دو راه را انتخاب کند، می فرماید: «اندیشه خود را به کار گیر و مالک کار خود باش و بهره و نصیبت را دریاب (و در میدان جهاد اسلامی با ما همراه باش) ولی اگر این کار برای تو خوشایند نیست (و لجوجانه بر فکر خود اصرار داری، از فرمانداری کوفه) کنار برو (و بدان که) نه گشایشی برای تو خواهد بود و نه نجاتی (نه راه رستگاری در دنیا و نه رستگاری در آخرت)»؛ «فَاعْقِلْ عَقْلَكَ، وَامْلِكْ أَمْرَكَ، وَخُذْ نَصِيْبَكَ

۱. «اعقل» از ریشه «عقل» در اصل به معنای زدن پایبند به شتر است که زانوی آن را می بندد تا قادر به حرکت نباشد و عقال، طناب مخصوصی است که زانوی شتر را با آن می بندند. و جمله «اعقل عقلک» مفهومی است که این است که عقل خود را مهار کن و در مسیر صحیح قرار بده و اندیشه خود را به کار گیر.

وَ حَظُّكَ. فَإِنْ كَرِهْتَ فَتَنَحَّ^۱ إِلَى غَيْرِ رَحْبٍ^۲ وَلَا فِي نَجَاةٍ).

اشاره به این که گمان نکن اگر از شرکت در جهاد با شورشیان خودداری کنی راه سلامت را در پیش گرفته‌ای و آسوده خواهی زیست. به عکس، مردم بر تو تنگ خواهند گرفت و رسوای خاص و عام خواهی شد.

آن‌گاه برای این که ابوموسی گمان نکند نقش او در حکومت اسلامی بسیار مهم است و اگر او کنار برود همه چیز به هم می‌ریزد، امام علیه السلام به او گوشزد می‌کند که تو از این‌ها کوچک‌تری، می‌فرماید: «اگر تو در خواب فرو روی سزاست که دیگران انجام وظیفه کنند و آن‌چنان به دست فراموشی سپرده شوی که نگویند فلانی کجاست؟»؛ (فِي الْحَرِيِّ^۳ لَتُكْفَيْنَ وَأَنْتَ نَائِمٌ، حَتَّى لَا يُقَالَ: أَيْنَ فُلَانٌ).

این سخن شبیه چیزی است که در قرآن مجید آمده است: «وَإِنْ تَتَوَلَّوْا يَسْتَبَدِلْ قَوْمًا غَيْرَكُمْ ثُمَّ لَا يَكُونُوا أَمْثَالَكُمْ»؛ «هرگاه (از فرمان خدا) سرپیچی کنید خداوند گروه دیگری را به جای شما می‌آورد که مانند شما نخواهند بود».^۴

در پایان نامه امام علیه السلام برای تأکید بر آنچه در این نامه بیان فرموده می‌گوید: «به خدا سوگند! این راه (که ما می‌رویم) راه حقی است که به وسیلهٔ مرد حق پیموده می‌شود و من باکی ندارم که خدانشناسان (همچون تو) چه کار می‌کنند. والسلام»؛ (وَاللَّهِ إِنَّهُ لِحَقٌّ مَعَ مُحِقِّ، وَمَا أَبَالِي مَا صَنَعَ الْمُلْحِدُونَ، وَالسَّلَامُ).

اشاره به این که ما در مسیر و هدف خود کمترین تردیدی نداریم باید برویم و این آتش فتنه را خاموش کنیم، خواه ملحدان و منافقان به ظاهر مسلمان با ما

۱. «تَنَحَّ» از ریشهٔ «تَنَحَّى» به معنای کناره‌گیری کردن و دور شدن و دست‌کشیدن از کاری گرفته شده و مادهٔ اصلی آن «نحو» به معنای قصد کردن است.

۲. «رَحْب» به معنای وسیع بودن و گسترده‌گی و گشایش است.

۳. «الْحَرِيُّ» به معنای سزاوار و شایسته است از ریشهٔ «حَرَى» بر وزن «جفا» به معنای سزاوار بودن گرفته شده است.

۴. محمد، آیهٔ ۳۸.

همراهی کنند یا نکنند؛ خدا یار و یاور ماست و روسیاهی برای آن گروه منافق است.

ابن ابی الحدید در ذیل جمله «وَاللَّهِ إِنَّهُ لَحَقٌّ مَعَ مُحِقِّ» می‌گوید: گویا اشاره به حدیث معروف پیغمبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ است که فرمود: «اللَّهُمَّ أَدِرِ الْحَقَّ مَعَهُ حَيْثُ مَا دَارَ؛ خدایا! حق را با او همراه کن هرگونه که حرکت کند»^۱ (این حدیث نشان می‌دهد که امیرمؤمنان علی عَلَيْهِ السَّلَام همیشه با حق بود و حق با او بود و او محور گردش حق محسوب می‌شد).

جالب این‌که ابوموسی بعد از داستان حکمین و رسوایی که به بار آورد در جامعه اسلامی منفور شد و چنان به فراموشی سپرده شد که مورخان دربارهٔ محل قبر و تاریخ وفات او اختلاف زیادی دارند.^۲

نکته

شناسایی بیشتر ابوموسی

ابوموسی اشعری شخص عجیبی بود؛ ظاهرالصلاح ولی در باطن مرموز، در ظاهر زاهد و بی‌اعتنا به دنیا و در باطن طالب و راغب دنیا.

مورخ مشهور، ابن اثیر، در کتاب کامل در حوادث سال بیست و نه هجری چنین نقل می‌کند که در این سال عثمان ابوموسی اشعری را از فرمانداری بصره عزل کرد و سبب عزلش این بود که اهالی منطقهٔ ایزج و جمعی از اکراد در سال سوم خلافت عثمان از اسلام خارج شده، به کفر پیوستند، ابوموسی فرمان داد که مردم آمادهٔ جهاد شوند و از جمله دربارهٔ جهاد با پای پیاده سخنان بلیغی گفت تا آن‌جا که بعضی از صاحبان مرکب، مرکب خود را رها کردند و آماده شدند با پای

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۷، ص ۲۴۹.

۲. برای توضیح بیشتر به استیعاب، ج ۴، ص ۱۷۶۳ شرح حال «ابوموسی اشعری» مراجعه شود.

پیاده به میدان جهاد بروند؛ ولی گروه دیگری گفتند: ما عجله نمی‌کنیم بینیم ابوموسی خود چه می‌کند اگر عملش با سخنش هماهنگ بود ما هم همانند او رفتار می‌کنیم. هنگامی که ابوموسی از قصر دارالاماره خارج شد اموال خود را نیز بر روی چهل استر با خود آورد. جمعی آمدند و عنان مرکب او را گرفتند و گفتند: بعضی از این مرکب‌های اضافی را در اختیار ما بگذار و تو هم پیاده به میدان جهاد بیا همان‌گونه که ما را توصیه کردی. او با شلاق به مردم زد و گفت: دست از مرکب من بردارید و به راه خود ادامه داد. جمعی نیز نزد عثمان آمدند (و ماجرا را شرح دادند) و از او برکناری ابوموسی را درخواست کردند. او هم پذیرفت و ابوموسی را عزل کرد.^۱

وَمِنْ كِتَابِ آلِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي طَالِبٍ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ا ا ج ا ب

عَلَيْهِ

۱

بخش اول

صفحه ۲۷۱

ÿou ù , ÅB\ °A û° A ½Rofl B½ °Å TA i d»Bf BBi,kÄMBA
 a wAB½ , kTù B-ÜTwAB»Aç °A, Uûf B½BAu ½ «MB» M
 /BqMe &Añ wo ° a fç wß A »A¼B¼kÄM,Bof A -v ½
 !j o -°A M ç » , z ÄBRjo{ ,o MPA d ç S »ARofl

۱. سند نامه:

در کتاب مصادر نهج البلاغه اسناد دیگری برای این نامه (غیر از نهج البلاغه) ذکر شده است از جمله این که ابن ابی الحدید نامه معاویه به امام علی^{علیه السلام} را در شرح این نامه آورده است که نشان می دهد او نامه معاویه و پاسخ امام علی^{علیه السلام} را در مصدر دیگری غیر از نهج البلاغه یافته است. و نیز ابن قتیبه (متوفای ۲۷۶) که پیش از سید رضی می زیسته در کتاب الامامة والسیاسة این نامه را به صورت مختصرتری آورده است. بعد از سید رضی نیز آن را «طبرسی» در احتجاج ذکر کرده است (و بزرگان دیگری نیز در کتاب های خود آورده اند) (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۵۶).

وَذَلِكَ أَمْرٌ غَبْتُ عَنْهُ، فَلَا عَلَيْكَ، وَلَا الْعُذْرُ فِيهِ إِلَيْكَ. وَذَكَرْتَ أَنَّكَ زَائِرِي فِي
 الْمَهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ، وَقَدْ انْقَطَعَتِ الْهَجْرَةُ يَوْمَ أُسِرَ أَخُوكَ، فَإِنْ كَانَ فِيهِ
 عَجَلٌ فَاسْتَرْفِهِ، فَإِنِّي إِنْ أُرْزِكَ فَذَلِكَ جَدِيرٌ أَنْ يَكُونَ اللَّهُ إِتْمًا بَعَثَنِي إِلَيْكَ
 لِلنَّفَقَةِ مِنْكَ! وَإِنْ تَزُرَّنِي فَكَمَا قَالَ أَخُو بَنِي أَسَدٍ:

مُسْتَقْبِلِينَ رِيَّاحَ الصَّيْفِ تَضْرِبُهُمْ بِحَاصِبٍ بَيْنَ أَعْوَارٍ وَجُلْمُودٍ
 وَعِنْدِي السَّيْفُ الَّذِي أَعْضَضْتُهُ بِجَدِّكَ وَخَالِكَ وَأَخِيكَ فِي مَقَامٍ وَاحِدٍ.

بخش دوم

صفحة ٢٨٣

ñBÜ ¼A ° A;ÑÜÄ °A nBÌ-°AK ÜP A ° AS -AÁB/2&A *A
 o ô Rk z » » , ° a Á w i a ½ Äa ç AB aw S çn *A °
 B-ù, *Ä½ ù a A; ½S v °A½S Iç , T- wBo ô S Än , TB
 T-e lñA i A çB- ÄA; ½S L{ AB½K o ç !! aÜ; ½ ° ç kÄM
 a w °C a&AÄ a k-d -M d \ °A aÄ,ÑçBL°A«-U, ÜB°A
 ,B-ø e AÄ«- ° ,B-è ÄAÄük °,S -AÁWe ÄnB ½AÄo ù
 aTç ùRoXAkç « °B{B-U ° , ô °B«½ i B/ø w i ç M
 BA a-e A B; ÜP AfB Y,tB «°A ùÑi j B-ùÑi jBù,¼BÄ
 ù; L°A Ä L°A Äki B»Bk oU TA ÜBA ; °BÜ&AJBTf aÄ
 / a ç v°A,ñB û°A A

نامه در یک نگاه

همان‌گونه که در بالا اشاره شد، این نامه پاسخ نامه شیطنت آمیزی است که معاویه برای امام علیه السلام نوشته بود و دوازدهمین نامه‌ای است که تاکنون در نهج البلاغه به آن اشاره شده و با سه نامه دیگری که بعداً خواهد آمد مجموع نامه‌های امام علیه السلام به معاویه در نهج البلاغه به پانزده نامه می‌رسد.

به هر حال بخش‌های مختلف این نامه ناظر به ادعاهای واهی و بی‌اساس معاویه است از جمله:

۱. معاویه در نامه خود می‌گوید: ما فرزندان عبد مناف قرن‌ها در صلح و صفا با هم می‌زیستیم تا این‌که کارهای شما میان ما تفرقه ایجاد کرد. امام علیه السلام به او پاسخ می‌گوید که آنچه میان ما جدایی افکنده اسلام ما و بقای شما بر کفر و نفاق است.

۲. معاویه در نامه خود به کشته شدن طلحه و زبیر و تبعید عایشه از بصره به مدینه اشاره می‌کند. امام علیه السلام در پاسخ او تنها به این قناعت می‌کند که این ماجرا ارتباطی به تو ندارد. اشاره به این‌که من حاکم مسلمانانم و برای اداره حکومت اسلامی و رفع نابسامانی، من باید تصمیم بگیرم.

۳. معاویه در بخش دیگری از نامه‌اش امام علیه السلام را تهدید به جنگ می‌کند و امام علیه السلام برمی‌آشوبد و می‌فرماید: به جای این‌که تو به سوی من آیی من به سوی تو می‌آیم گویا شجاعت‌های بی‌نظیر مرا در میدان‌های جنگ‌های اسلامی و ضرباتی را که بر برادر و جد و دایی تو وارد ساختم فراموش کرده‌ای.

۴. در پایان نامه به مطالبی که معاویه درباره قاتلان عثمان آورده پاسخ می‌دهد، می‌فرماید: تو باید نخست بیعت مرا بپذیری بعد درباره قتل عثمان از من درخواست کنی تا من درباره آنان تصمیم بگیرم.

کوتاه‌سخن این‌که نامه در عین فشردگی به نکات تاریخی مهمی اشاره می‌کند که حقانیت امام علیه السلام و بطلان سخنان معاویه را به وضوح ثابت می‌کند.

بخش اول

أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّا كُنَّا نَحْنُ وَأَنْتُمْ عَلَى مَا ذَكَرْتَ مِنَ الْأُلْفَةِ وَالْجَمَاعَةِ،
فَفَرَّقَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَمْسِي أَنَا آمِنًا وَكَفَرْتُمْ، وَالْيَوْمَ أَنَا اسْتَقَمْنَا وَفُتِنْتُمْ،
وَمَا أَسْلَمَ مُسْلِمُكُمْ إِلَّا كَرِهًا، وَبَعْدَ أَنْ كَانَ أَذْفَ الْإِسْلَامِ كُلَّهُ لِرَسُولِ
&A ﷺ حِزْبًا وَذَكَرْتَ لَنِّي قَتَلْتُ طَاحَةَ وَالزُّبَيْرَ، وَشَرَدْتَ بِعَادِشَةَ،

«S Iô o1A 9 !; o -°A M q»
S Ää Ü»A ç ,nB » A; o]B -°A ù o pA»ARofl / qA
npA/A »Bù, ùoTvBùÑ\ Å ù¼B¼B, i AowA; o\ °A
»nq U/A ! « ½ -Ük° qA «XMB»&A¼ ¼Ao k] qmù
:kWA «Mi AñB» B- ù
j -ª] nA ôA; MK B M Më Uò °AbBn; qUV ½
¿BÜ½ ù i A °B k\ MTE é ÅA m°A v°A k«Å
/keA

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، همان‌گونه که گفته‌ای ما و شما با هم الفت
و اجتماع داشتیم؛ ولی در گذشته آنچه میان ما و شما جدایی افکند این بود که ما
ایمان (به خدا و پیغمبرش) آوردیم و شما بر کفر خود باقی ماندید و امروز هم ما
در راه راست گام برمی‌داریم و شما منحرف شده‌اید. آن‌هایی که از گروه شما
مسلمان شدند مسلمان شدنشان از روی میل نبود، بلکه در حالی بود که همه
بزرگان عرب در برابر رسول خدا ﷺ تسلیم شدند و به حزب او درآمدند. و نیز

گفته‌ای که من طلحه و زبیر را کشته‌ام و عایشه را آواره کرده‌ام و در میان کوفه و بصره اقامت گزیده‌ام (ودارالهجرة؛ یعنی مدینه پیغمبر را رها ساخته‌ام) ولی این امری است که تو در آن حاضر نبوده‌ای و مربوط به تو نیست و لزومی ندارد عذر آن را از تو بخواهم (به‌علاوه تو خود پاسخ این‌ها را به‌خوبی می‌دانی) و نیز گفته‌ای که با گروهی از مهاجران و انصار به مقابله با من خواهی شتافت (کدام مهاجر و انصار؟) هجرت از آن روزی که برادرت (یزید بن ابی سفیان در روز فتح مکه) اسیر شد پایان یافت. با این حال اگر برای این رویارویی و ملاقات شتاب داری (کمی) دست نگه دار، زیرا اگر من به دیدار تو آیم سزاوارتر است، چراکه خداوند مرا به‌سوی تو فرستاده تا از تو انتقام بگیرم و اگر تو به دیدار من آیی (با نیروی عظیم کوبنده‌ای روبرو خواهی شد و) چنان است که شاعر بنی‌اسد گفته است:

«آن‌ها به استقبال تندباد تابستانی می‌شتابند که آنان را در میان سراشیبه‌ها و تخته سنگ‌ها با سنگ‌ریزه‌هایش درهم می‌کوبد».

و (بدان‌که) همان شمشیری که با آن بر پیکر جد و دایی و برادرت در یک میدان نبرد (در میان جنگ بدر) زدم هنوز نزد من است.

شرح و تفسیر

آن شمشیری که با آن بستگان را زدم هنوز نزد من است

با توجه به این‌که تمام بخش‌های این نامه پاسخ سخنان واهی معاویه در نامه‌ای است که به امام علیه السلام نگاشت، لازم است ابتدا خلاصه‌ای از متن نامه معاویه را در این جا بیاوریم سپس به شرح پاسخ امام علیه السلام پردازیم. اینک خلاصه نامه معاویه:

ما بنی‌عبد مناف همه از سرچشمه واحدی سیراب می‌شدیم؛ هیچ‌کدام بر

دیگری برتری نداشت و متحد و متفق بودیم و این امر همچنان ادامه پیدا کرد تا زمانی که تو به پسر عمویت (اشاره به عثمان است) حسد ورزیدی تا این که او به قتل رسید بی آن که دفاعی از وی کنی، بلکه بر علیه او اقدام کردی و بعد از وی مردم را به سوی خود فراخواندی سپس دو نفر از شیوخ مسلمانان «طلحه» و «زبیر» را به قتل رساندی در حالی که آن‌ها (به زعم تو) جزء عشره مبشره بودند (ده نفری که بشارت بهشت به آن‌ها داده شده بود) به علاوه ام‌المؤمنین، عایشه را با خواری تبعید کردی.

سپس دارالهجره (مدینه پیغمبر) را که بهترین جایگاه بود رها ساختی و از حرمین شریفین دور شدی و به زندگی در کوفه راضی گشتی و پیش از این نیز بر دو خلیفه پیغمبر عیب می‌گرفتی و حاضر نبودی با آن‌ها بیعت کنی و حکومت امروز تو مشکلی از مسلمانان را حل نمی‌کند و من تصمیم دارم با جمعی از مهاجران و انصار با شمشیرهای کشیده به سوی تو آیم. قاتلان عثمان را به من بسپار و خود را رهایی بخش.^۱

این نامه که مملو از تعبیرات زشت و دشنام‌ها و توهین‌های بی‌شرمانه‌ای است که ما از ذکر آن‌ها خودداری کرده‌ایم و نیز مملو از دروغ‌ها و تهمت‌های نارواست سبب شد که امام علیه السلام نامه مورد بحث را در پاسخ او مرقوم دارد و به دروغ‌ها و تهمت‌های معاویه پاسخ گوید که در شرح نامه یکی بعد از دیگری خواهد آمد. امام علیه السلام در آغاز می‌فرماید: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، همان‌گونه که گفته‌ای ما و شما با هم الفت و اجتماع داشتیم؛ ولی در گذشته آنچه میان ما و شما جدایی افکند این بود که ما ایمان (به خدا و پیغمبرش) آوردیم و شما بر کفر خود باقی ماندید و امروز هم ما در راه راست گام برمی‌داریم و شما منحرف شده‌اید»؛

۱. این نامه را ابن ابی‌الحدید در شرح نهج البلاغه خود، ج ۱۷، ص ۲۵۱ آورده است.

﴿أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّا كُنَّا نَحْنُ وَأَنْتُمْ عَلَيَّ مَا ذَكَرْتَ مِنَ الْأَلْفَةِ وَالْجَمَاعَةِ، فَفَرَّقَ بَيْنَنَا وَبَيْنَكُمْ أَمْسِ أَنَا آمِنًا وَكَفَرْتُمْ، وَالْيَوْمَ أَنَا اسْتَقَمْنَا وَفُتِنْتُمْ﴾^۱.

آن‌گاه می‌افزاید: «آن‌هایی که از گروه شما مسلمان شدند مسلمان شدنشان از روی میل نبود بلکه در حالی بود که همه بزرگان عرب در برابر رسول خدا صلی الله علیه و آله تسلیم شدند و به حزب او درآمدند»؛ (وَمَا أَسْلَمَ مُسْلِمُكُمْ إِلَّا كَرْهًا، وَبَعْدَ أَنْ كَانَ أَنْفُ^۲ الْإِسْلَامِ كُلُّهُ لِرَسُولِ اللَّهِ صلی الله علیه و آله حِزْبًا).

هرکس کمترین آشنایی با تاریخ اسلام داشته باشد آنچه را که امام علیه السلام در این چند جمله فرموده است تصدیق می‌کند، زیرا همه مورخان نوشته‌اند: بنی امیه به رهبری ابوسفیان در میدان‌های نبرد اسلامی در برابر پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله قرار داشتند و از هیچ کارشکنی‌ای بر ضد آن حضرت خودداری نکردند و اسلام آوردن آن‌ها تنها در زمان فتح مکه که رسول خدا صلی الله علیه و آله با لشکر عظیمی برای فتح مکه آمد و مکیان همه تسلیم شدند صورت گرفت و به گفته «محمد عبده» در شرح نهج البلاغه‌اش، ابوسفیان تنها یک شب پیش از فتح مکه آن هم از ترس قتل و خوف از لشکر پیغمبر صلی الله علیه و آله که بیش از ده هزار نفر بودند (ظاهراً) ایمان آورد در حالی که اشراف عرب قبل از آن اسلام را پذیرا شده بودند.^۳

راستی شگفت‌آور است که معاویه برای تحمیق جمعی از شامیان ساده لوح آن زمان، یک چنین حقیقت مسلم تاریخی را انکار می‌کند و به مغالطه می‌پردازد.

۱. «فُتِنْتُمْ» از ریشه «فتنه» است که معانی متعددی دارد از جمله: آزمایش و امتحان، فریب دادن، بلا و عذاب، سوختن در آتش، ضلالت و گمراهی و شرک و بت پرستی و در این جا دو معنای اخیر مراد است.

۲. «أَنْفُ» همان‌طور که در شرح این کلام آمده است در اصل به معنای بینی است؛ ولی در ادبیات عرب گاه کنایه از آغاز چیزی و گاه کنایه از افراد و اشخاص برجسته است، از این رو شارحان نهج البلاغه هر کدام یکی از این دو معنا را انتخاب کرده‌اند ولی با توجه به کلمه «کله» معنای دوم مناسب‌تر است؛ یعنی برجستگان عرب همگی اسلام را پذیرفتند. البته اگر نسخه «حزباً» به جای «حزباً» پذیرفته شود معنای جمله چنین خواهد بود: «شما بنی امیه اسلام را بعد از آن پذیرفتید که در تمام سال‌های آغازین اسلام با پیغمبر اسلام می‌جنگیدید».

۳. شرح نهج البلاغه محمد عبده، ذیل نامه مورد بحث.

و نیز عجیب این که - هرچند از یک نظر عجیب نیست - سخن معاویه در برابر امام علیه السلام دقیقاً همان چیزی است که ابوجهل در برابر پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله گفت؛ او می گفت: قریش همه با هم متحد بودند تا این که محمد آمد و میان آن ها تفرقه افکند.^۱

تعبیر «کژها»؛ (پذیرش اسلام آن ها از روی اکراه بود) اشاره به این است که ابوسفیان در فتح مکه ظاهراً ایمان آورد؛ ولی در دل ایمانی نداشت. شاهد این مدعا این است که عباس، عموی پیغمبر صلی الله علیه و آله در حالی که سوار بر مرکب رسول خدا صلی الله علیه و آله بود در اطراف مکه به دنبال کسی می گشت که نزد قریش بفرستد تا آن ها را به عذرخواهی نزد پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله فراخواند و فتح مکه بدون خونریزی پایان گیرد. ناگهان ابوسفیان را دید. به او گفت: پشت سر من سوار شو تا تو را نزد پیامبر خدا صلی الله علیه و آله ببرم و از آن حضرت برای تو امان نامه بگیرم. هنگامی که ابوسفیان نزد پیامبر صلی الله علیه و آله آمد آن حضرت اسلام را بر او عرضه داشت ولی او قبول نکرد. عمر گفت: یا رسول الله اجازه بده گردنش را بزنم و عباس به دلیل خویشاوندی ای که با او داشت مانع شد و عرض کرد: یا رسول الله او فردا اسلام می آورد و فردا او را نزد پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله آورد. پیامبر صلی الله علیه و آله بار دیگر اسلام را بر او عرضه فرمود. ابوسفیان باز هم خودداری کرد. عباس آهسته در گوش او گفت: ای ابوسفیان! هرچند به دل نمی گویی؛ اما به زبان گواهی ده که خداوند یگانه است و محمد رسول خداست که اگر نگوئی جانت (به علت جنایت هایی که از پیش مرتکب شده ای) در خطر است. ابوسفیان از روی اکراه و ترس، شهادتین را بر زبان جاری کرد. این در حالی بود که ده هزار نفر لشکر اسلام گرداگرد آن حضرت را گرفته بودند و تعبیر «حزباً» اشاره به همین است.^۲

۱. شرح نهج البلاغه علامه شوشتری، ج ۴، ص ۲۵۲.

۲. شرح نهج البلاغه ابن میثم، ذیل نامه مورد بحث. طبری نیز در تاریخ خود (ج ۲، ص ۳۳۱) اشاره ای به این معنا کرده است.

«أَنْفُ الْإِسْلَامِ؛ بینی اسلام» کنایه از ایمان آوردن اشراف عرب به پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله است زیرا این واژه در ادبیات عرب گاه در این گونه موارد به کار می‌رود. به این ترتیب، امام علیه السلام پاسخ کوبنده‌ای به بخش اول نامه معاویه داده است. آن‌گاه از تهمت دیگری که معاویه در نامه خود آورده یاد می‌کند، می‌فرماید: «و نیز گفته‌ای که من طلحه و زبیر را کشته‌ام و عایشه را آواره کرده‌ام و در میان کوفه و بصره اقامت گزیده‌ام (و دارالهجرة؛ یعنی مدینه پیغمبر را رها ساختم) ولی این امری است که تو در آن حاضر نبوده‌ای و مربوط به تو نیست و لزومی ندارد عذر آن را از تو بخواهم (به‌علاوه تو خود پاسخ این‌ها را به‌خوبی می‌دانی)»؛ «وَذَكَرْتُ أَنِّي قَتَلْتُ طَلْحَةَ وَالزُّبَيْرَ، وَشَرَّدْتُ^۱ بِعَائِشَةَ، وَنَزَلْتُ بَيْنَ الْمِصْرَيْنِ^۲! وَذَلِكَ أَمْرٌ غَبَّتْ عَنْهُ، فَلَا عَلَيْكَ، وَلَا الْعُذْرُ فِيهِ إِلَيْكَ».

همه می‌دانیم که عامل قتل طلحه و زبیر در واقع خودشان بودند که نخست با امام علیه السلام بیعت کردند و بعد بر او شوریدند و آتش جنگ جمل را برافروختند و نیز همه می‌دانیم که عایشه با پای خود و با میل خود شورشیان بصره را همراهی کرد و امیرمؤمنان علی علیه السلام نهایت جوانمردی را به خرج داد و با احترام کامل برای احترام به پیغمبر خدا صلی الله علیه و آله او را به مدینه بازگرداند و به یقین معاویه تمام این‌ها را می‌دانسته، ولی هدفش فتنه‌انگیزی در میان شامیان بوده است و قاعدتاً دستور می‌داد نامه‌اش را بر فراز تمام منابر شام بخوانند و شامیان ناآگاه زمان را بر ضد علی علیه السلام بشوراندند و اگر امام علیه السلام جواب مشروحو می‌داد به این علت بود که توضیح واضح محسوب می‌شد از این رو با بی‌اعتنایی به او فرمود: این‌ها به تو مربوط نیست.

۱. «شَرَّدْتُ» از ریشه «تشرید» در اصل به‌معنای رم دادن و فراری دادن است و گاه به‌معنای تبعید کردن و آواره ساختن نیز می‌آید.

۲. «الْمِصْرَيْنِ» به‌معنای دو شهر، در این جا اشاره به کوفه و بصره است.

ابن ابی‌الحدید در این جا تعبیرات جالبی دارد که شایسته ذکر است، می‌گوید: جواب مشروح به معاویه در این جا این است که طلحه و زبیر خودشان سبب قتل خود شدند به دلیل سرکشی و فتنه‌انگیزی و شکستن بیعت؛ اگر آن‌ها در مسیر صحیح قرار می‌گرفتند سالم می‌ماندند و هرکس به حق کشته شود خونش هدر است.

سپس می‌افزاید: اما این که آن‌ها از شیوخ اسلام بودند جای شک نیست ولی گاهی عیب، دامان شخص بزرگ را هم می‌گیرد و اصحاب ما معتقدند که آن‌ها توبه کردند و با حال ندامت از آنچه در جنگ جمل انجام دادند از دنیا رفتند و ما نیز چنین می‌گوییم، بنابراین آن‌ها بر اساس توبه اهل بهشت‌اند و اگر توبه نکرده بودند، بیچاره بودند زیرا خداوند با کسی در مورد اطاعت و تقوا دوستی خاصی ندارد؛ اما این که آن‌ها جزء عشره مبشره بودند و وعده بهشت به آن‌ها داده شده بود این وعده مشروط بود؛ مشروط به حسن عاقبت و اگر ثابت شود که آن‌ها توبه کردند وعده مزبور محقق است (ولی ابن ابی‌الحدید روشن نساخته که آیا می‌شود انسان باعث ریختن خون هفده هزار نفر شود و سپس با یک استغفار، خداوند گناهان او را بیخشد؟!).

سپس می‌افزاید: اما در مورد عایشه، امام علیه السلام او را تبعید نکرد، بلکه او خودش خودش را به این سرنوشت گرفتار ساخت، زیرا اگر در منزلش نشسته بود (آن‌گونه که قرآن دستور داده است) در میان اعراب و کوفیان خوار و بی‌مقدار نمی‌شد. اضافه بر این، امیرمؤمنان علی علیه السلام بعد از جنگ او را گرامی داشت و کاملاً احترام کرد و اگر عایشه چنین رفتاری را با عمر کرده بود و مرتکب اختلاف‌افکنی و فتنه‌انگیزی شده بود و عمر به او دست می‌یافت او را می‌کشت و قطعه‌قطعه می‌کرد؛ ولی علی علیه السلام دارای حلم و بزرگواری خاصی بود.^۱

شایان توجه این که «احمد زکی صفوة» بنا به نقل «سید عبد الزهراء خطیب»

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، ج ۱۷، ص ۲۵۴.

(صاحب کتاب مصادر نهج البلاغه) می‌گوید: عایشه خودش خودش را آواره کرد؛ به‌عنوان خونخواهی عثمان به‌سوی بصره آمد و آن مشکلات را برای خود فراهم ساخت؛ ولی علی علیه السلام هنگامی که طرفداران عایشه متلاشی شدند به برادر عایشه محمد بن ابی بکر گفت: خیمه‌ای بزن و با دقت خواهرت را در آن جا واری کن بین کاملاً سالم است و جراحی به او نرسیده است؟ محمد چنین کرد و گواهی داد: عایشه مشکلی ندارد. سپس امام علیه السلام دستور داد او را با احترام تمام به مدینه بازگردانند و آنچه از مرکب و زاد و توشه لازم بود با او بفرستند و چهل نفر از زنان شناخته شده بصره او را تا مدینه همراهی کنند.^۱

به عقیده ما این محبت و احترامی که حضرت درباره عایشه در برابر آن همه خلاف‌کاری او اظهار کرد، کافی بود که عایشه تا آخر عمر خود را مدیون امام علیه السلام بداند؛ ولی تاریخ می‌گوید: او حق‌شناسی نکرد و همچنان به مخالفتش ادامه داد. از جمله ایرادهایی که معاویه در نامه خود به آن حضرت گرفته بود این بود که چرا مدینه، شهر پیامبر صلی الله علیه و آله را رها کردی و به کوفه و بصره آمدی؟ رها کردن جایی با آن عظمت و منتقل شدن به چنین مکانی کار درستی نیست.

به یقین نیت معاویه این بود که علی علیه السلام در مدینه بماند و به علت بُعد طریق، او بر تمام شام و عراق مسلط گردد و آمدن امام علیه السلام به کوفه نقشه‌های شوم او را بر هم زد.

شاهد این سخن آن‌که معاویه قبلاً به «زبیر» نوشته بود که من در شام برای تو بیعت گرفتم و بعد از تو برای «طلحه»؛ به سراغ عراق بروید و آن‌جا را تصرف کنید در این صورت تمام عراق و شام در اختیار شماست.^۲

۱. مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۵۶. طبری نیز در تاریخ خود در ج ۳، ص ۵۴۷ شبیه همین معنا را نقل کرده است.

۲. البدء و التاريخ مقدسی، ج ۵، ص ۲۱۱.

معاویه به آنچه در این باره گفته بود بسنده نکرد، بلکه تعبیر زشتی را در این جا به کار برد، گفت: «در حدیث پیغمبر آمده است: هرکس از مدینه خارج شود خبیث و آلوده است» غافل از این که این حدیث قبل از هرکس خود معاویه را شامل می شود و همچنین طلحه، زبیر و عایشه را که معاویه به آن ها عشق می ورزید. اضافه بر این بعضی از بزرگان و صالحان اصحاب پیغمبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ همچون ابوذر، سلمان و ابن مسعود و غیر آن ها از مدینه خارج شدند و در شهرهای دور و نزدیک چشم از جهان فرو بستند.

درست است که مجاورت با قبر رسول الله صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ دارای برکاتی است؛ اما وظیفه امام عَلَيْهِ السَّلَام این است که برای خاموش کردن آتش فتنه گاهی از مجاورت آن قبر نورانی چشم بپوشد و به مناطقی که بهتر می توان آتش فتنه را خاموش کرد قدم بگذارد.

ولی امام عَلَيْهِ السَّلَام در پاسخ معاویه تنها به این نکته قناعت فرمود که این امر ارتباطی به تو ندارد، زیرا مسئله واضح تر از آن بود که نیاز به شرح و تفصیل داشته باشد. تعبیر «ذَلِكَ أَمْرٌ غَيْبٌ عَنْهُ، فَلَا عَلَيْكَ؛» این امری است که تو از آن غایب بودی و چیزی بر تو نیست» کنایه از این است که ربطی به تو ندارد؛ که گاه در فارسی در تعبیرات عامیانه می گوئیم: «فضولی موقوف».

سپس امام عَلَيْهِ السَّلَام به تهدید معاویه که تهدیدی توأم با مغالطه و سفسطه بود پاسخ می دهد، می فرماید: «و نیز گفته ای که با گروهی از مهاجران و انصار به مقابله با من خواهی شتافت (کدام مهاجر و انصار؟) هجرت از آن روزی که برادرت (یزید بن ابی سفیان در روز فتح مکه) اسیر شد پایان یافت»؛ (وَذَكَرْتَ أَنَّكَ زَائِرِي فِي الْمُهَاجِرِينَ وَالْأَنْصَارِ، وَقَدْ انْقَطَعَتِ الْهَجْرَةُ يَوْمَ أُسِرَ أَخُوكَ).

می دانیم که اطرافیان معاویه و یاران نزدیک او و حتی خود او جمعی از بازماندگان دوران جاهلیت عرب بودند، همان هایی که تا روز فتح مکه مقاومت

کردند، اما هنگامی که همه مقاومت‌ها درهم شکست اظهار ایمان نمودند و پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمان آزادی آن‌ها را صادر فرمود و به همین علت «طُلُقَاء» نامیده شدند.

از سوی دیگر می‌دانیم که مهاجران افرادی بودند که پیش از فتح مکه ایمان آوردند و به پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله در مدینه ملحق شدند و انصار کسانی بودند که از آن‌ها حمایت کردند، ولی هنگامی که مکه فتح شد و آن منطقه از حجاز یکپارچه در اختیار پیغمبر صلی الله علیه و آله قرار گرفت دیگر هجرت مفهومی نداشت، از این رو پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: «لَا هِجْرَةَ بَعْدَ الْفَتْحِ»^۱.

جالب این‌که در روز فتح مکه برادر معاویه به نام «یزید بن ابوسفیان» و جماعتی در گوشه‌ای از مکه تصمیم به مقاومت در برابر لشکر اسلام گرفتند. پیامبر صلی الله علیه و آله گروهی را فرستاد و آن‌ها را درهم شکست و برادر معاویه اسیر شد. خود معاویه نیز جزء طُلُقَاء بود.

افزون بر این ابوسفیان نیز در روز فتح مکه همانند اسیری همراه عباس، عموی پیغمبر صلی الله علیه و آله به خدمت حضرت رسید و اسلام را ظاهراً پذیرفت و پیامبر صلی الله علیه و آله او را عملاً آزاد ساخت. این موضوع با نسخه دیگری که از نهج البلاغه در دست است که به جای «أَخُوكَ» واژه «أَبُوكَ» آمده سازگار است.^۲ به هر حال نه معاویه و نه پدر و برادرش و نه اطرافیان او هیچ‌کدام جزء مهاجران نبودند بلکه آن‌ها بقایای دوران کفر و بت‌پرستی محسوب می‌شدند این در حالی بود که گرداگرد علی علیه السلام گروه عظیمی از مهاجران و انصار مشاهده می‌شدند.

مرحوم مغنیه در شرح نهج البلاغه خود می‌نویسد که در اطراف معاویه کسی از

۱. این حدیث در کافی از امام صادق علیه السلام از رسول الله صلی الله علیه و آله نقل شده است. (کافی، ج ۵، ص ۴۴۳، ح ۵) و در

کتب اهل سنت نیز در کتاب استیعاب، ج ۲، ص ۷۲۰ و صحیح بخاری، ج ۳، ص ۲۱۰ آمده است.

۲. علامه شوشتری در شرح نهج البلاغه خود، ج ۴، ص ۲۶۰ این نسخه را ترجیح داده است.

مهاجران نبود و از انصار فقط دو نفر بودند که طمع در دنیا، آن‌ها را به پیروی از معاویه کشانده بود در حالی که همراه امام عَلَيْهِ السَّلَامُ نهصد نفر از انصار و هشتصد نفر از مهاجران بودند؛ لشکر معاویه را بنی‌امیه و گروهی از منافقانی که همراه ابوسفیان با رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ جنگیدند تشکیل می‌دادند (ولی اصحاب علی عَلَيْهِ السَّلَامُ مجاهدان راستین اسلام بودند) و این جای تعجب ندارد، زیرا علی عَلَيْهِ السَّلَامُ ادامه وجود مبارک پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بود در حالی که معاویه ادامه پدرش ابوسفیان (دشمن شماره یک اسلام) بود.^۱

امام عَلَيْهِ السَّلَامُ در ادامه این سخن می‌فرماید: «با این حال اگر برای این رویارویی و ملاقات شتاب داری (کمی) دست نگه دار، زیرا اگر من به دیدار تو آیم سزاوارتر است، چراکه خداوند مرا به سوی تو فرستاده تا از تو انتقام بگیرم و اگر تو به دیدار من آیی (با نیروی عظیم کوبنده‌ای روبرو خواهی شد و) چنان است که شاعر بنی‌اسد گفته است:

آن‌ها به استقبال تندباد تابستانی می‌شتابند که آنان را در میان سراشیبی‌ها و تخته‌سنگ‌ها با سنگریزه‌هایش درهم می‌کوبد.

و (بدان که) همان شمشیری که با آن بر پیکر جد و دایی و برادرت در یک میدان نبرد (در میان جنگ بدر) زدم هنوز نزد من است»؛ (فَإِنْ كَانَ فِيهِ عَجَلٌ فَاسْتَرْفِهِ^۲، فَإِنِّي إِنْ أَرَزُكَ فَذَلِكَ جَدِيرٌ أَنْ يَكُونَ اللَّهُ إِنَّمَا بَعَثَنِي إِلَيْكَ لِلنَّقْمَةِ مِنْكَ! وَإِنْ تَزُرَّنِي فَكَمَا قَالَ أَخُو بَنِي أَسَدٍ:

مُسْتَقْبِلِينَ رِيَّاحَ الصَّيْفِ تَضْرِبُهُمْ
بِحَاصِبٍ^۳ بَيْنَ أَعْوَارٍ^۴ وَجُلْمُودٍ^۵

۱. فی ظلال نهج البلاغه، ج ۴، ص ۱۶۱.

۲. «اسْتَرْفِهِ» از ریشه «رفاهیه» به معنای زندگی آرام و راحتی بخش است، بنابراین جمله «اسْتَرْفِهِ» مفهومی است که آسوده باش.

۳. «حَاصِبٍ» به معنای طوفان و بادی است که سنگریزه‌ها را به حرکت در می‌آورد و پشت سر هم بر جایی می‌کوبد و در اصل از «حصیاء» به معنای سنگریزه گرفته شده است.

۴. «أَعْوَارٍ» جمع «غور» بر وزن «فور» به معنای سراشیبی و قعر چیزی است.

۵. «جُلْمُودٍ» به معنای تخته سنگ است.

وَعِنْدِي السَّيْفُ الَّذِي أَغْضَضْتُهُ أَبْجَدَّكَ وَخَالَكَ وَأَخِيكَ فِي مَقَامٍ وَاحِدٍ).

اشاره به این که دست از تهدیدهای توخالی بردار؛ تو که علی را در میدان جنگ‌ها دیده‌ای؛ تنها در یک میدان جنگ بدر سه نفر از نزدیکان تو که در صفوف مشرکان و دشمنان اسلام بودند با ضربات او بر خاک افتادند؛ جدت «قطبة بن ربیع»، دایی ات «ولید بن عتبه» و برادرت «حنظلة بن ابی سفیان». چنین مرد جنگی ای را نمی‌توان با این‌گونه تهدیدها به وحشت انداخت. و امام عملاً شجاعت خود و یارانش را در میدان صفین - افزون بر میدان جمل و نهروان - به شامیان نشان داد که اگر حیلۀ عمرو عاص و ساده‌لوحی جمعی از مردم فریب‌خورده کوفه نبود جنگ به‌طور کامل به نفع امام علیه السلام پایان یافته بود.

۱. «أَغْضَضْتُ» از ریشه «أَعْضَضْتُ» و «عَضَّ» به معنای گزیدن گرفته شده و «أَعْضَضْتُ» به معنای وادار کردن چیزی به گزیدن است و در این جا اشاره به ضربات شمشیر است.

بخش دوم

وَإِنَّكَ وَاللَّهِ مَا عَلِمْتَ الْأَعْفَافُ الْقَلْبِ، الْمُقَارِبِ الْعَقْلِ؛ وَالْأَوْلَى أَنْ يُقَالَ لَكَ: إِنَّكَ رَقِيتَ سُلْمًا أَطْلَعَكَ مَطْلَعَ سُوءٍ عَلَيْكَ لَا لَكَ، لِأَنَّكَ نَشَدْتَ غَيْرَ ضَالَّتِكَ، وَرَعَيْتَ غَيْرَ سَائِمَتِكَ، وَطَلَبْتَ أَمْرًا لَسْتَ مِنْ أَهْلِهِ وَلَا فِي مَعْدِنِهِ، فَمَا أَبْعَدَ قَوْلِكَ مِنْ فِعْلِكَ! وَقَرِيبَ مَا أَشْبَهْتَ مِنْ أَعْمَامٍ وَأَخْوَالٍ! حَمَلْتَهُمُ الشَّقَاوَةَ، وَتَمَنَّى الْبَاطِلِ، عَلَى الْجُحُودِ بِمُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ فَضُرِعُوا مَا صَارَ عَنْهُمْ حَيْثُ عَلِمْتَ، لَمْ يَدْفَعُوا عَظِيمًا، وَلَمْ يَمْنَعُوا حَرِيمًا، بِوَفْعِ سِيُوفٍ مَا خَلَا مِنْهَا الْوَعْيُ، وَلَمْ تَمَاشِهَا الْهُوَيْنَى وَقَدْ أَكْثَرَتْ فِي قَتْلَةِ عُمَانَ، فَادْخُلْ فِيْمَا دَخَلَ فِيهِ النَّاسُ، ثُمَّ حَاكِمِ الْقَوْمَ إِلَيَّ، أَحْمِلْكَ وَإِيَّاهُمْ عَلَى كِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى؛ وَأَمَّا تِلْكَ الَّتِي تُرِيدُ فَإِنَّهَا حُدْعَةُ الصَّبِيِّ عَنِ اللَّبَنِ فِي أَوَّلِ الْفِصَالِ، وَالسَّلَامُ لِأَهْلِهِ.

ترجمه

به خدا سوگند، می دانم تو مردی پوشیده دل و ناقص العقل هستی و سزاوار است درباره تو گفته شود: از نردبانی بالا رفته ای که تو را به پرتگاه خطرناکی کشانده و به زیان توست نه به سودت، زیرا تو به دنبال غیر گمشده خود هستی و گوسفندان دیگری را می چرانی و مقامی را می طلبی که نه سزاوار آن هستی و نه در معدن و کانون آن قرار داری. چقدر گفتار و کردارت از هم دور است! و چقدر به عموها و دایی ها (ی بت پرست) شباهت نزدیک داری! همان ها که شقاوت و تمنای باطل و ادارشان کرد که (آیین) محمد ﷺ را انکار کنند و همان گونه که می دانی (با او ستیزه کردند تا) به خاک و خون غلطیدند و در برابر شمشیرهایی که

میدان نبرد هرگز از آن خالی نبوده و سستی در آن راه نمی‌یافته و نیز در مقابل بلای بزرگ نتوانستند از خود دفاع کنند و یا از حریم خود حمایت نمایند. تو درباره قاتلان عثمان زیاد سخن گفتی بیا نخست همچون سایر مردم با من بیعت کن سپس درباره آن‌ها (قاتلان عثمان) نزد من طرح شکایت نما تا من بر طبق کتاب‌الله میان تو و آن‌ها داوری کنم؛ اما آنچه تو می‌خواهی همچون خدعه و فریب دادن طفلی است که در آغاز از شیر گرفتن است. سلام و درود بر آن‌ها که لیاقت آن را دارند.

شرح و تفسیر

مقامی را می‌طلبی که لایق آن نیستی

امام علیه السلام در این بخش از نامه روی سخن را به معاویه کرده و او را زیر رگبار شدیدترین ملامت‌ها و سرزنش‌ها گرفته است. می‌فرماید: «به خدا سوگند، می‌دانم تو مردی پوشیده‌دل و ناقص‌العقل هستی»؛ (وَإِنَّكَ وَاللَّهِ مَا عَلِمْتُ الْأَعْلَفُ الْقَلْبِ، الْمُقَارِبُ الْعَقْلِ).

«الْأَعْلَفُ الْقَلْبِ» به این معناست که قلب تو در غلاف قرار گرفته و چیزی به آن منتقل نمی‌شود و درک نمی‌کند. همان‌گونه که در قرآن مجید از زبان بعضی از کفار یهود آمده است که به‌عنوان استهزا می‌گفتند: «قُلُوبُنَا غُلْفٌ»؛^۲ یعنی ما چیزی از سخنان تو نمی‌فهمیم).

تعبیر «الْمُقَارِبُ الْعَقْلِ» اشاره به کم‌عقلی معاویه است، زیرا «مقارب» به معنای چیزی است که حد وسط میان خوب و بد و به بیان دیگر، دارای کمبود باشد؛

۱. «الاعلاف» به معنای چیزی است که در غلاف است و از ریشه «غلاف» گرفته شده است این واژه از صفات مشبیه است که مفرد و جمع در آن یکسان است.

۲. بقره، آیه ۸۸.

یعنی عقل تو کمبودی دارد و ناقص است که این‌گونه سخنان دور از منطق را بر زبان یا قلم جاری می‌سازی.

آن‌گاه می‌افزاید: «سزاوار است درباره‌ تو گفته شود: از نردبانی بالا رفته‌ای که تو را به پرتگاه خطرناکی کشانده و به زیان توست نه به سودت، زیرا تو به دنبال غیر گمشده خود هستی و گوسفندان دیگری را می‌چرانی و مقامی را می‌طلبی که نه سزاوار آن هستی و نه در معدن و کانون آن قرار داری»؛ (وَالْأُولَىٰ أَنْ يُقَالَ لَكَ: إِنَّكَ رَقِيتَ سُلْمًا أَطْلَعَكَ مَطْلَعٌ سُوءٍ عَلَيْكَ لَا لَكَ، لِأَنَّكَ نَشَدْتَ^۱ غَيْرَ ضَالَّتِكَ^۲، وَرَعَيْتَ غَيْرَ سَائِمَتِكَ^۳، وَطَلَبْتَ أُمَّرَأَسْتَ مِنْ أَهْلِهِ وَلَا فِي مَعْدِنِهِ).

می‌دانیم که معاویه همان‌طور که خودش نیز صریحاً پس از شهادت امام علیه السلام و سلطه بر عراق گفت علاقه شدیدی به حکومت و مقام داشت و حاضر بود همه چیز را فدای آن کند و حتی خون‌های بی‌گناهان را برای رسیدن به این هدف نامشروع بریزد؛ او با صراحت می‌گفت: «مَا قَاتَلْتُمْ عَلَى الصَّلَاةِ وَالزَّكَاةِ وَالْحَجِّ وَإِنَّمَا قَاتَلْتُمْ لِاتِّمَارٍ عَلَيْكُمْ وَعَلَى رِقَابِكُمْ؛ من با شما پیکار نکردم که نماز بخوانید و زکات بدهید و حج به جا آورید من برای این پیکار کردم که بر شما حکومت کنم و بر گردن شما سوار شوم».^۴ در حالی که هیچ‌گونه شایستگی و صلاحیتی برای خلافت پیغمبر صلی الله علیه و آله نداشت؛ از این رو امام علیه السلام نخست با این دو تشبیه (غیر گمشده خود را می‌طلبی و گوسفندان دیگران را می‌چرانی) و سپس با

۱. «نَشَدْتَ» از ریشه «نَشَدَ» بر وزن «نَشَرَ» به معنای یاد آوردن و نیز طلب کردن شیء گمشده است.

۲. «ضَالَّةً» به معنای گمشده است.

۳. «سَائِمَةً» به معنای چهارپایی است که در بیابان می‌چرد.

۴. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۶، ص ۱۴. این سخن معاویه را تنها ابن ابی الحدید نقل نکرده بلکه عدة زیادی از مورخان و محدثان اهل سنت در کتاب‌های خود آورده‌اند از جمله: ابن کثیر در البدایة و النهایة، ج ۸، ص ۱۴۰ و ابن عساکر در تاریخ دمشق، ج ۵۹، ص ۱۵۱ و ذهبی در سیر اعلام النبلاء، ج ۳، ص ۱۴۶ و جمعی دیگر.

تصریح به او گوشزد می‌فرماید که تو نه برای این کار اهلیت داری و نه در معدن نبوت پرورش یافته‌ای. اشاره به این که حکومت پیامبر صلی الله علیه و آله حکومتی ظاهری چون پادشاهان دنیا نیست، بلکه حکومتی روحانی و معنوی است و تنها شایسته کسانی است که در آن معدن پرورش یافته و علم و تقوای لازم را از آنجا کسب کرده‌اند.

آن‌گاه امام علیه السلام در ادامه این سخن خطاب به معاویه می‌فرماید: «چقدر گفتار و کردارت از هم دور است!؛ (فَمَا أَبْعَدَ قَوْلِكَ مِنْ فِعْلِكَ!!).

اشاره به این که تو از یک سو ادعای خونخواهی عثمان را می‌کنی و از سوی دیگر با امام و پیشوای خود که قاطبه مردم با او بیعت کرده‌اند به مبارزه برمی‌خیزی در حالی که مشروعیت ظاهری امام و پیشوای تو از مشروعیت ظاهری خلافت عثمان بسیار روشن‌تر است. معلوم نیست تو با خلیفه مسلمانان موافقی یا مخالف.

این احتمال نیز در تفسیر این جمله وجود دارد که منظور از تضاد قول و فعل معاویه این است که از یک سو می‌خواهد از خلیفه (عثمان) حمایت کند و خود را جانشین او بداند و از سوی دیگر آشکارا اعمالی برخلاف شرع انجام می‌دهد مانند پوشیدن لباس ابریشمی و نوشیدن شراب و ریختن خون بی‌گناهان.

سپس می‌فرماید: «چقدر به عموها و دایی‌ها (ی بت پرست) شباهت نزدیک داری همان‌ها که شقاوت و تمنای باطل و ادارشان کرد که (آیین) محمد صلی الله علیه و آله را انکار کنند و همان‌گونه که می‌دانی (با او ستیزه کردند تا) به خاک و خون غلطیدند و در برابر شمشیرهایی که میدان نبرد هرگز از آن خالی نبوده و سستی در آن راه نمی‌یافته و نیز در مقابل بلای بزرگ نتوانستند از خود دفاع کنند و یا از حریم خود حمایت نمایند؛ (وَقَرِيبٌ مَّا اشْبَهَتْ مِنْ اَعْمَامٍ وَاَحْوَالٍ! حَمَلْتَهُمُ الشَّقَاوَةَ،

وَتَمَنَّى الْبَاطِلِ، عَلَى الْجُحُودِ بِمُحَمَّدٍ ﷺ فَصُرِعُوا مَصَارِعَهُمْ^۱ حَيْثُ عَلِمَتْ،
لَمْ يَدْفَعُوا عَظِيماً، وَلَمْ يَمْنَعُوا حَرِيماً، بَوَاقِعِ سُيُوفٍ مَّا خَلَا مِنْهَا الْوَعْيُ^۲، وَلَمْ
تُمَاشِهَا^۳ الْهُوَيْنَى^۴.

منظور از «اعمام» (عموها و عمه‌ها) به گفته بعضی همسر ابولهب «ام جمیل»
و منظور از «احوال» (دایی‌ها) «ولید بن عتبه» است؛ ولی با توجه به این که «اعمام»
غالباً جمع عموست و اطلاق آن به عنوان تغلیب بر عمه‌ها کم است و «احوال» نیز
جمع است و بعید به نظر می‌رسد که بر یک نفر اطلاق شود به علاوه «ام جمیل» به
قتل نرسید، از این رو بعضی از محققان گفته‌اند: منظور در این جا عموها
و دایی‌های پدر و مادر معاویه است، بلکه گاه به تمام نزدیکان پدر و مادر اعمام
و احوال می‌گویند که آن‌ها متعدد بوده‌اند.^۵

درواقع امام علیه السلام می‌خواهد قداست خیالی معاویه را درهم بشکند و بر ادعای
او در طرفداری از اسلام و خلفا خط بطلان کشد و به او نشان دهد که تو
باقی مانده دشمنان قسم خورده اسلام هستی و گواهِش این است که بسیاری از
خویشاندان پدری و مادری تو در صف دشمنان اسلام بودند و در میدان‌های
جنگ به دست مسلمانان کشته شدند.

سپس امام علیه السلام در بخش آخر این نامه به پاسخ یکی دیگر از سخنان معاویه

۱. «مَصَارِعُ» از ریشه «صَرَغ» بر وزن «فرع» به معنای به زمین افکندن است و «مَصَارِعُ» جمع «مَصْرَع» به
محلّی که شخصی بر زمین می‌افتد و یا به قتلگاه شهیدان گفته می‌شود.

۲. «الْوَعْيُ» به معنای سر و صدایی است که از جنگجویان در میدان جنگ ظاهر می‌شود و به صدای گروه
زنبران نیز «وَعْيٌ» گفته می‌شود و گاه به صورت کنایه از جنگ یا میدان نبرد استعمال می‌گردد و در عبارت
بالا همین معنا اراده شده است.

۳. «لَمْ تُمَاشِهَا» از ریشه «مَاشَاةٌ» گرفته شده که به معنای با چیزی همراهی کردن است. و جمله «لَمْ تُمَاشِهَا
الْهُوَيْنَى» یعنی سستی با آن (شمشیرها) مماشات نمی‌کند و سازگار نیست.

۴. «الْهُوَيْنَى» همان‌گونه که در نامه قبل آمده به معنای چیز کوچک، ساده و آسان است.

۵. شرح نهج البلاغه علامه شوشتری، ج ۴، ص ۲۶۸.

پرداخته، می فرماید: «تو درباره قاتلان عثمان زیاد سخن گفתי بیا نخست همچون سایر مردم با من بیعت کن سپس درباره آن‌ها (قاتلان عثمان) نزد من طرح شکایت نما تا من بر طبق کتاب الله میان تو و آن‌ها داوری کنم»؛ (وَقَدْ أَكْثَرَتْ فِي قِتْلَةِ عُمَانَ، فَادْخُلْ فِيمَا دَخَلَ فِيهِ النَّاسُ، ثُمَّ حَاكِمِ الْقَوْمَ إِلَيَّ، أَحْمِلْكَ وَإِيَّاهُمْ عَلَى كِتَابِ اللَّهِ تَعَالَى).

این پاسخی منطقی و روشن است که امام علیه السلام در مقابل بهانه قتل عثمان به معاویه فرموده، زیرا اولاً مسأله قصاص باید در حضور حاکم شرع و بعد از طرح دعوا و اثبات آن باشد؛ کسی که هنوز حکومت اسلامی را به رسمیت نشناخته چگونه می تواند چنین تقاضایی کند؟

ثانیاً حاکم اسلامی نمی تواند پیش از محاکمه عادلانه قاتلان، کسی را به دست صاحبان خون بسپارد، بلکه باید قاتلان حقیقی دقیقاً شناخته شوند سپس به قصاص اقدام گردد.

ثالثاً معاویه از صاحبان خون حساب نمی شود، بلکه در درجه اول این فرزندان مقتول هستند که باید خونخواهی کنند.

رابعاً از همه این‌ها گذشته قاتلان حقیقی که قصاص می شوند کسانی هستند که مباشر قتل بوده اند نه آن‌هایی که راه را برای قاتلان گشوده اند یا آن‌ها را تشویق کرده اند و می دانیم که مباشران قتل عثمان در همان روز در خانه عثمان کشته شدند^۱ و کسان دیگری که به نحوی معاونت کردند و راه را برای قتل عثمان گشودند قصاص نمی شوند.

خامساً کسی که با اوضاع آن زمان آشنا بوده می دانسته که در آن شرایط، قصاص قاتلان عثمان (به فرض که قاتلانی جز آن‌ها که کشته شده اند داشته است) غیر ممکن بوده، زیرا طرفداران قتل عثمان - همان‌گونه که امام علیه السلام در

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۴، ص ۳۸.

خطبه ۱۶۸ بیان فرموده است - گروه عظیمی بودند که کسی نمی توانست با آنها مقابله کند و چنان که در ذیل نامه ۵۸ از اخبار الطوال دینوری نقل کردیم گروهی در حدود ده هزار نفر در حضور امام علیه السلام در مسجد در حالی که همه مسلح بودند فریاد می زدند: همه ما قاتلان عثمان هستیم.^۱

ولی معاویه می خواست با این بهانه از یک سو مردم شام را بر ضد علی علیه السلام بشوراند و از سوی دیگر ادعا کند که جمعی از دوستان و اطرافیان امیرمؤمنان علی علیه السلام به نحوی در این قتل دخیل و به آن راضی بوده اند و همه آنها باید کشته شوند در حالی که ادعای معاویه از نظر حقوق اسلامی و قوانین بشری از جهات مختلف مخدوش و بی اعتبار بود و به یقین خود او هم به این نکته توجه داشت؛ ولی چون فکر می کرد بهانه خوبی به دست آورده پیوسته آن را تکرار می کرد.

به همین دلیل امام علیه السلام در آخرین جمله می فرماید: «اما آنچه تو می خواهی همچون خدعه و فریب دادن طفلی است که در آغاز از شیر گرفتن است»؛ (وَأَمَّا تِلْكَ الَّتِي تُرِيدُ فَإِنَّهَا خُدْعَةُ الصَّبِيِّ عَنِ اللَّبَنِ فِي أَوَّلِ الْفِصَالِ^۲).

اشاره به این که ادعای تو در طلب قاتلان عثمان نیرنگی بی ارزش است که هرکس اندک فکری داشته باشد می داند که فریبی کودکانه و بی پایه و اساس است.

آنگاه با این جمله نامه را پایان می دهد: «سلام و درود بر آنها که لیاقت آن را دارند»؛ (وَالسَّلَامُ لِأَهْلِهِ).

کنایه از این که تو با این اعمال و گفتار و رفتارت اهل این که سلام الهی شامل حالت شود نیستی.

۱. اخبار الطوال، ص ۱۶۲ و ۱۶۳.

۲. «فِصَال» به معنای از شیر گرفتن از ریشه «فصل» به معنای جدایی است.

نکته

آیا باز هم می‌گویید همهٔ صحابه اهل بهشت‌اند؟

در کتاب صفین نصر بن مزاحم که پیش از سید رضی می‌زیسته ذیل این نامه مطالب دیگری نیز آمده که حاصلش این است: «وَلَعَمْرِي لَئِنْ نَظَرْتَ بِعَقْلِكَ دُونَ هَؤُلَاءِ لَتَجِدَنِي أَبْرَأَ قَرِيْشٍ مِنْ دَمِ عُمَانَ، وَعَلِمَ أَنَّكَ مِنَ الطُّلُقَاءِ الَّذِينَ لَا تَحِلُّ لَهُمُ الْخِلَافَةُ وَلَا تُعْرَضُ فِيهِمُ الشُّوْرَى وَقَدْ أُرْسَلْتُ إِلَيْكَ وَإِلَى مَنْ قَبْلَكَ جَرِيرَ بْنَ عَبْدِ اللَّهِ وَهُوَ مِنْ أَهْلِ الْإِيْمَانِ وَالْهَجْرَةِ فَبَايَعُ وَلَا قُوَّةَ إِلَّا بِاللَّهِ؛ (ای معاویه!) به جان خودم سوگند! هرگاه به عقل خود بنگری و هوی و هوس را کنار بگذاری مرا پاک‌ترین فرد قریش از خون عثمان می‌یابی (که هیچ‌گونه دخالتی در آن نداشته‌ام) و بدان که تو از طلعا (کفار آزادشدهٔ روز فتح مکه) هستی که خلافت برای آن‌ها جایز نیست و شوری نیز شامل حال آن‌ها نمی‌شود. من جریر بن عبدالله را که مردی است اهل ایمان و از مهاجران است به‌سوی تو فرستادم و او نمایندهٔ من است که از تو بیعت بگیرد. با او بیعت کن. و لا قوة الا بالله».

هنگامی که معاویه این نامه را خواند، جریر بن عبدالله برخاست، حمد و ثنای الهی را به جا آورد و خطاب به مردم گفت: جریان کار عثمان آن‌هایی را که حاضر و ناظر بودند خسته و ناتوان ساخته (که چرا و چه کسی او را به قتل رسانده است؟) پس کسانی که در آن‌جا حضور نداشته‌اند چگونه می‌خواهند در این باره قضاوت کنند؟ مردم با علی علیه السلام با رضایت کامل و بدون درگیری و اجبار بیعت کردند و طلحه و زبیر نیز در صف بیعت‌کنندگان بودند. سپس بی‌آن‌که حادثه‌ای رخ داده باشد بیعت خود را شکستند. بدانید که این دین تاب تحمل فتنه‌ها را ندارد و عرب در شرایطی هستند که طاقت شمشیر را ندارند. دیروز در بصره آن حادثهٔ خونین واقع شد مبادا مانند آن (دوباره) واقع شود. (بدانید که) عامهٔ مردم با علی علیه السلام بیعت کردند و ما اگر اختیار امورمان به دستمان باشد جز او را برای این

کار انتخاب نخواهیم کرد و هرکس مخالفت کرده درخور سرزنش است، بنابراین ای معاویه! تو هم راهی را که مردم پیموده‌اند پیما.

سپس به معاویه گفت: می‌گویی عثمان تو را برای این مقام (حکومت شام) انتخاب کرده و معزول نساخته است، اگر این سخن درست باشد هر کسی مقامی را که در دست دارد برای خود حفظ می‌کند و حاکمان آینده اختیاری نخواهند داشت؛ ولی بدان که این مقام‌ها چنان است که هرکدام روی کار می‌آید گذشته را نسخ می‌کند.

معاویه در پاسخ گفت: تو منتظر باش و من هم در انتظارم.

سپس در این جا نقشه‌ای شیطانی طرح کرد، گفت: بروید مردم را از هر سو فراخوانید. هنگامی که گروه عظیمی از مردم جمع شدند بر فراز منبر رفت و بعد از سخنان طولانی گفت: ای مردم! شما می‌دانید که من نماینده عمر بن خطاب و نماینده عثمان بن عفان در منطقه شما هستم و من هیچ مشکلی برای هیچ‌یک از شما فراهم نکرده‌ام من صاحب خون عثمانم. او مظلوم کشته شد و خداوند می‌گوید: کسی که مظلوم کشته شود و لیش حق دارد خونخواهی کند ... و من دوست دارم شما آنچه در دل دارید درباره قتل عثمان بگویید.

شامیان (ناآگاه و بی‌خبر) همگی برخاستند و گفتند: ما هم طالب خون عثمانیم و در همانجا با معاویه برای خونخواهی عثمان بیعت کردند و به او اطمینان دادند که جان و مال خود را در این راه بدهند!^۱

به راستی شیطنت عجیبی است؛ همه می‌دانند که اولاً: هنگامی که حاکم قبلی از دنیا رفت اختیار تمام زمامداران به دست حاکم بعد است و در هیچ نقطه‌ای از دنیا کسی به این منطق معاویه متوسل نمی‌شود که مثلاً وزیری بگوید: مرا دولت

۱. از وقعة صفین، ص ۲۹ به نقل از بحار الانوار، ج ۳۲، ص ۳۶۸، روایت ۳۴۱.

پیشین به وزارت انتخاب کرده و همچنان وزیرم و از جای خود تکان نمی خورم؛ همه به او می خندند.

ثانیاً عثمان نزدیکانی داشت که ولی دم او بودند و نوبت به معاویه نمی رسید. ثالثاً از همه جالب تر این که وقتی معاویه زمام حکومت را به دست گرفت به سراغ احدی از کسانی که در قتل عثمان شرکت داشتند نرفت و نشان داد که تمام آن سخنان بهانه برای رسیدن به حکومت بود.

عجیب این است که با این همه رسوایی باز هم گروهی می گویند معاویه از صحابه بود و همه صحابه عادل، پاک و پاکیزه، بدون عیب و باتقوا بودند!

وَمِنْ كِتَابِ آلِ عَمْرٍو السَّالِمِ

ا ا ا

عَلَيْهِ

۱

بخش اول

صفحة ۲۹۷

S a w k ù , n ½ A 4 B Å j ½ o B A - a M ù T U / A ° ¼ & Ü ù , k Ä M B A
 , K I B f A j - ° A o ô ½ B T ç A , Ñ ç B M A Å B M ù w A Z n A ½
 , Ö d ° A ½ A A ù , » j ¼ q T A k ç B - p A T M A « Å Å k ç B ½ ° B T M
 M a ½ , Ä - w Å B k ç B - ½ ½ - d ° j ½ ° ç q A B - p A j d]
 m m e B ù ? u L a ° A A ¼ B ° A Ä M , j L - p A é ° A A Ö d ° A Ä M B - ù , nk

۱. سند نامه:

در کتاب مصادر نهج البلاغه سند دیگری غیر از نهج البلاغه برای این نامه ذکر نشده است جز این که از قرائن کلمات ابن ابی الحدید استفاده می کند منبع دیگری در دسترس او بوده که هم نامه معاویه را به امام علی (ع) در آن دیده و هم پاسخ امام علی (ع) را (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۶۰).

الشَّبْهَةَ وَاشْتِمَالَهَا عَلَى لُبْسَتِهَا، فَإِنَّ الْفِتْنَةَ طَالَمَا أَغْدَفَتْ جَلَابِيبَهَا وَأَغَشَتِ
الْأَبْصَارَ ظَلَمَتُهَا.

صفحة ٣٠٥

بخش دوم

, a v°A ÅB Ac S ûÄâ ñ Ü°A ¼ »BA l «½BTf »Bkç
,tB k°Aùü hBßB«½S dL A e Å «½B d °o çBwA
,ç Å Ae pB»,çA-°Ak ÄMIco½ BS coU ,tB -k°Aùà MBA
kÄM -v -p U/A °xBe /y Ä°BM lBd y » AB»j o ÜÜ
¼ A-ù!Ak Å AAÜÅ «½k e A a Å ° o | A AAj Ak
S \ uA&AjBlÅ Bk « T S çoù¼A »Bü ,B°oè»A, v û» nATü
/ç v°A,ñ IÜ½ °A «½ A½S Ä½,n ½ A Å

نامه در یک نگاه

همان‌طور که در سند نامه ذکر کرده‌ایم، امام علیه السلام این نامه را در جواب نامه دیگری از معاویه نگاشته است. کلام امام علیه السلام در این نامه به سه محور اساسی تقسیم می‌شود:

در بخش اول امام علیه السلام معاویه را پند می‌دهد، می‌گوید که وقت آن رسیده است تا به راه راست برگردد و دست از خدعه و نیرنگ و شبهه‌افکنی در برابر حق و حقیقت بردارد.

در بخش دوم به محتوای نامه‌ای که او به حضرت نوشته اشاره می‌کند و بیان می‌دارد که آن نامه آکنده از افسانه‌هایی بود که از دانش و بردباری در آن اثری یافت نمی‌شد. امام علیه السلام به او می‌گوید که با نوشتن این نامه به هدفی که انتظار آن را می‌کشد نمی‌رسد و اگر هم اکنون به فکر چاره نباشد درهای نجات به‌روی او بسته خواهد شد و راه چاره‌ای برای او باقی نخواهد ماند.

در بخش سوم می‌فرماید: این فکر را از سر خود بیرون کن که بتوانی والی و حاکم مسلمانان باشی و یا من بخشی از کشور اسلام (شام و مصر) را به تو واگذار کنم، و پیش از آن‌که لشکر حق بر تو پیروز شوند و راه‌های چاره به‌رویت بسته شود چاره‌ای بیندیش و به راه حق بازگرد.

بخش اول

أَمَّا بَعْدُ، فَقَدْ آنَ لَكَ أَنْ نُنْتَفِعَ بِاللَّمْحِ الْبَاصِرِ مِنْ عِيَانِ الْأُمُورِ، فَقَدْ
سَلَكْتَ مَدَارِجَ أَسْلَافِكَ بِادِّعَائِكَ الْأَبَاطِيلَ، وَافْتِحَامِكَ عُرُورَ الْمِينِ
وَالْأَكَاذِبِ، وَبِائْتِحَالِكَ مَا قَدْ عَلَا عَنْكَ، وَابْتِرَازِكَ لِمَا قَدْ اخْتَزَنَ دُونَكَ،
فِرَاراً مِنَ الْحَقِّ، وَجُحُوداً لِمَا هُوَ الْأَزْمُ لَكَ مِنْ لَحْمِكَ وَدَمِكَ؛ مِمَّا قَدْ
وَعَاهُ سَمْعُكَ، وَمَلَى بِهِ صَدْرُكَ، فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ الْمُبِينُ،
وَبَعْدَ الْبَيَانِ إِلَّا اللَّبْسُ؟ فَاحْذَرِ الشُّبُهَةَ وَاشْتِمَالَهَا عَلَى لُبْسَتِهَا، فَإِنَّ
الْفِتْنَةَ طَالَمَا أُعْذِفَتْ جَلَابِيبَهَا وَأَغْشَتْ الْأَبْصَارَ ظَلَمَتُهَا.

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، زمان آن فرارسیده است که تو از مشاهده حقایق روشن با چشم بینا بهره‌مند گردی (و ادعاهای باطل خود را کنار بگذاری) ولی (مع الأسف) تو همان مسیر گذشتگان خود را با ادعاهای باطل و ورود در دروغ و فریب‌افکنی و اکاذیب می‌پیمایی و آنچه را که بالاتر از شأن توست به خود نسبت می‌دهی و به آنچه بدان نباید بررسی (و دیگری شایسته آن است) دست می‌افکنی. همه این کارها برای فرار از حق و انکار چیزی بود که پذیرش آن از گوشت و خونت برای تو لازم‌تر بود و نیز برای این بود که از چیزی که گوش تو شنیده و سینه‌ات از آن پر شده فرار کنی. آیا پس از روشن شدن حق چیزی جز گمراهی آشکار وجود دارد و آیا بعد از بیان واضح چیزی جز مغلطه‌کاری و شبهه‌افکنی تصور می‌شود؟ بنابراین از اشتباه‌کاری و غلط‌هایی که در آن است بپرهیز، زیرا از دیرزمانی، فتنه پرده‌های سیاه خود را گسترده و ظلمت‌ش بر دیده‌هایی پرده افکنده است.

شرح و تفسیر

زمان آن رسیده که بیدار شوی

همان‌گونه که از عنوان نامه پیداست امام علیه السلام این نامه را در جواب نامه‌ای از معاویه نوشته است که بعد از جنگ نهروان و کشته شدن خوارج برای آن حضرت فرستاد.

به گفته ابن ابی‌الحدید امام علیه السلام در این نامه تلویحاً اشاره به حدیث معروف پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌کند که به آن حضرت فرمود: «أُمِرْتُ بِقِتَالِ النَّاكِثِينَ وَالْقَاسِطِينَ وَالْمَارِقِينَ؛ من مأمور شدم به پیکار با پیمان شکنان و ظالمان و از دین خارج شدگان».^۱ و در بیان دیگری آمده است: «أَمَرَ رَسُولُ اللَّهِ عَلِيَّ بْنَ أَبِي طَالِبٍ بِقِتَالِ النَّاكِثِينَ وَالْقَاسِطِينَ وَالْمَارِقِينَ».^۲

بنابراین معاویه که از این حدیث باخبر بود با دیدن جنگ‌های جمل و نهروان می‌بایست از خواب غفلت بیدار می‌شد، چراکه سخن پیامبر صلی الله علیه و آله درباره علی علیه السلام و جنگ‌های او کاملاً به وقوع پیوسته بود و از این رو امام علیه السلام نامه را چنین آغاز می‌کند: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، زمان آن فرارسیده است که تو از مشاهده حقایق روشن با چشم بینا بهره‌مند گردی (و ادعاهای باطل خود را کنار بگذاری)»؛ «أَمَّا بَعْدُ فَقَدْ آن لَكَ أَنْ تَنْتَفِعَ بِاللَّمْحِ^۴ الْبَاصِرِ^۵ مِنْ عِيَانِ الْأُمُورِ».

«ولی (مع الأسف) تو همان مسیر گذشتگان خود را با ادعاهای باطل و ورود

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، ج ۱۷، ص ۲۴ (این حدیث در لسان العرب نیز در ریشه «قسط» نقل شده است).

۲. مستدرک الصحيحین، ج ۳، ص ۱۳۹.

۳. «آن» فعل ماضی است از ریشه «أین» بر وزن «عین» به معنای نزدیک شده و وقتش فرا رسیده است.

۴. «اللَّمْح» در اصل به معنای درخشیدن برق است سپس به معنای نگاه کردن سریع آمده است.

۵. «البَاصِر» به معنای نگاه دقیق و چشم بیناست و این دو واژه (لمح) و (باصر) هنگامی که با هم به کار می‌روند مفهومی نشان این است: با یک نگاه دقیق و سریع چیزی را نگریستن.

در دروغ و فریب‌افکنی و اکاذیب می‌پیمایی و آنچه را که بالاتر از شأن توست به خود نسبت می‌دهی و به آنچه بدان نباید برسی (و دیگری شایسته آن است) دست می‌افکنی؛ «فَقَدْ سَلَكَتَ مَدَارِجَ الْأَسْلَافِ بِأَدْعَائِكَ الْأَبَاطِيلِ وَاقْتِحَامِكَ^۲ عُرُورَ الْمَيْنِ^۳ وَالْأَكَاذِيبِ، وَبِائْتِحَالِكَ^۴ مَا قَدْ عَلَا عَنْكَ، وَابْتِرَازِكَ^۵ لِمَا قَدْ اخْتَرَنَ^۶ دُونَكَ».

منظور از «مَدَارِجَ الْأَسْلَافِ» همان برنامه‌های ابوسفیان در مقابله با پیغمبر اسلام ﷺ و مسلمین و برافروختن آتش‌های جنگ‌های متعدد بر ضد مسلمانان است و همچنین جد مادری معاویه «عتبه بن ربیع» و دایی اش «ولید بن عتبه» است که همه از سران کفر، شرک، بت پرستی و نفاق بوده‌اند.

منظور از ادعای باطل همان ادعای خلافت است که معاویه در شام برای خود بیعت گرفت و منظور از ورود در دروغ، فریب‌افکنی و اکاذیب، ادعای خون‌خواهی عثمان و مظلوم بودن طلحه و زبیر و عایشه است و منظور از نسبت

۱. «مَدَارِج» جمع «مَدْرَجَه» به معنای گذرگاه است.

۲. «اقتحام» به معنای ورود در چیزی بدون مطالعه است و بعضی به معنای ورود در چیزی با قدرت و شدت گرفته‌اند و بعضی آن را به معنای ورود در کارهای سخت و خوفناک تفسیر کرده‌اند (تفسیر اول از معجم الوسیط و تفسیر دوم از مجمع البحرین و تفسیر سوم از مفردات راغب است و تمام این تفسیرها در عبارت بالا می‌تواند جمع باشد).

۳. «المین» در بسیاری از کتب لغت به معنای دروغ ذکر شده، بنابراین «اکاذیب» (جمع اکذوبه) تأکیدی بر آن است و بعضی گفته‌اند: «مین» غالباً با «کذب» ذکر می‌شود و استعمال آن به تنهایی کمتر است. این احتمال نیز وجود دارد که «مین» اشاره به اصل دروغ باشد و «اکاذیب» اشاره به انواع دروغ.

۴. «ائتجال» به معنای ادعا کردن چیزی است که به گوینده تعلق ندارد و گاه به معنای اعتقاد به چیزی داشتن و آن را به عنوان مذهب خود پذیرفتن آمده است و در جمله بالا معنای اول مراد است.

۵. «ابتراز» در اصل به معنای ربودن یا دزدیدن آمده است و ضرب‌المتلی در عرب است که می‌گوید: «من عزّ بتر» یعنی کسی که غلبه کند اشیا را از دیگران می‌ریابد.

۶. «اخرتن» یعنی ذخیره شده است و «اخرتن دونک» یعنی برای دیگری ذخیره شده است از ریشه «خرن» به معنای چیزی را در جایی ذخیره کردن است.

دادن چیزی به خود که در شأن او نیست و دست انداختن به آنچه حق او نیست همان حکومت مصر و شام است که انتظار داشت امام علیه السلام آن دو را به او واگذار کند و آن را شرط بیعت قرار داده بود. و جمله «وَأَبْتَرَاكَ...» به گفته بعضی از شارحان نهج البلاغه می تواند اشاره به بیعتی باشد که معاویه برای خود برای خلافت از اهل شام گرفت.^۱

طبری در کتاب خود در حوادث سال ۶۰ هجری نقل می کند که معاویه در این سال در ماه ذی القعدة بعد از پایان کار حکمین، به عنوان خلافت پیامبر صلی الله علیه و آله از اهل شام بیعت گرفت در حالی که قبلاً برای مطالبه خون عثمان از آن ها بیعت گرفته بود.^۲ این احتمال نیز داده شده که منظور امام علیه السلام بیعت گرفتن معاویه برای مطالبه خون عثمان باشد، زیرا این کار در حد او نیست؛ این گونه خون ها را صاحبان خون (در درجه اول، فرزندان) از امام مسلمانان مطالبه می کنند؛ معاویه نه از اولیای دم بود و نه امام المسلمین و در واقع همان طور که امام علیه السلام می فرماید همه این ها برای فرار از پذیرش حق، یعنی بیعت با امیرمؤمنان علی علیه السلام بود.

این تعبیرات گویا و حساب شده پرده از روی مغالطه کاری های معاویه در نامه اش و هدف نهایی او که رسیدن به حکومت به ناحق مصر و شام یا حکومت بر قاطبه مسلمانان است برمی دارد. امام علیه السلام نیات فاسد واقعی او را آشکار می سازد، هر چند بر خردمندان نه در آن زمان و نه در این زمان مخفی و پنهان نبوده و نیست.

آن گاه امام علیه السلام دلیل این ادعای باطل را چنین بیان می کند: «همه این کارها برای فرار از حق و انکار چیزی بود که پذیرش آن از گوشت و خونت برای تو لازم تر بود و نیز برای این بود که از چیزی که گوش تو شنیده و سینه ات از آن پر شده

۱. فی ظلال نهج البلاغه، ج ۴، ص ۱۶۶.

۲. تاریخ طبری، ج ۴، ص ۲۳۹.

فرار کنی»؛ (فِرَارًا مِنَ الْحَقِّ، وَجُحُودًا لِمَا هُوَ الْأَزْمُ لَكَ مِنْ لَحْمِكَ وَدَمِكَ، مِمَّا قَدْ وَعَاهُ سَمْعُكَ وَمُلِيَّتِي بِهِ صَدْرُكَ).

منظور از فرار از حق و انکار چیزی که از گوشت و خون برای معاویه لازم تر بوده است همان بیعت عمومی مهاجران و انصار و توده‌های مردم با علی عَلَيْهِ السَّلَامُ بود به اضافه مطالبی که معاویه با گوش خود درباره آن حضرت از پیغمبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شنیده بود، زیرا او در ماجرای غدیر حضور داشت و نص درباره امامت علی عَلَيْهِ السَّلَامُ را از پیغمبر صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ شنید و نیز در غزوه تبوک حاضر بود و حدیث معروف نبوی «أَنْتَ مِنِّي بِمَنْزِلَةِ هَارُونَ مِنْ مُوسَى؛ تو نسبت به من همچون هارون، برادر موسی نسبت به موسی هستی» و سخنان دیگری را که پیغمبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ با آن، علی عَلَيْهِ السَّلَامُ را در همه جا می‌ستود شنیده بود یا با چشم خود صحنه‌ها را دیده بود.

بدیهی است که شنیدن بیعت عمومی مسلمانان با علی عَلَيْهِ السَّلَامُ و آن سخنان بسیار روشن از پیغمبر اکرم صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ این فریضه قطعی را برای معاویه فراهم ساخته بود که در نخستین فرصت با امام عَلَيْهِ السَّلَامُ بیعت کند و در برابر او تسلیم شود؛ ولی معاویه دروغ‌هایی به هم بافت و برخلاف خواسته مسلمانان قیام کرد و از مردم شام برای خود بیعت گرفت^۱ و سنگ زیربنای تفرقه و جدایی در میان مسلمانان را که مایه جنگ‌های داخلی شد نهاد.

آن‌گاه امام عَلَيْهِ السَّلَامُ با صراحت به او می‌گوید: «آیا بعد از روشن شدن حق، چیزی جز گمراهی آشکار وجود دارد و آیا بعد از بیان واضح، چیزی جز مغلطه‌کاری و شبهه‌افکنی تصور می‌شود؟»؛ (فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ الْمُبِينُ، وَبَعْدَ الْبَيَانِ إِلَّا اللَّبْسُ؟)^۲.

۱. فی ظلال نهج البلاغه، ج ۴، ص ۱۶۶.

۲. «لَبْس» بر وزن «درس» به معنای پرده پوشی و اشتباه کاری است. (ماضی آن «لَبَسَ» بر وزن «صَرَبَ» است)

چه گمراهی ای از این آشکارتر که بیعت عام مسلمانان را نادیده بگیرد و کسی که تا آخرین لحظه پیروزی اسلام خودش و خاندانش در صفوف کفر و دشمنان بودند بخواهد بر جای پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله تکیه زند و لباس خلافت او را به تن کند. ابن ابی الحدید می گوید: اگر ما سخنان شیعه را درباره نصب علی علیه السلام به خلافت در غدیر خم قبول نکنیم - که نمی کنیم - پیامبر صلی الله علیه و آله سخنان فراوانی در هزار مورد درباره علی علیه السلام بیان فرمود که مقدم بودن او را بر سایرین روشن می سازد؛ از جمله این که فرمود: «حَرْبُكَ حَرْبِي؛ جنگ با تو جنگ با من است» و فرمود: «أَنَا حَرْبٌ لِمَنْ حَارَبْتَهُ وَسَلْمٌ لِمَنْ سَأَلْتَهُ اللَّهُمَّ عَادِ مَنْ عَادَاهُ وَوَالِ مَنْ وَالَاهُ؛ من با کسی که با تو سر جنگ داشته باشد سر جنگ دارم و با هر کس صلح کنی صلح می کنم. خداوند! آن کس که او را دوست دارد دوست بدار و آن کس که او را دشمن دارد دشمن بدار»^۱ آیا نادیده گرفتن و به فراموشی سپردن همه این امور چیزی جز ضلال مبین است؟!

جمله «فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ...» برگرفته از تعبیر قرآن مجید است که در سوره یونس بعد از بیان نعمت های واضح خداوند می فرماید: «فَمَاذَا بَعْدَ الْحَقِّ إِلَّا الضَّلَالُ»^۲.

در ذیل نامه ۱۶ (جلد نهم همین کتاب) این جمله را از حسن بصری نقل کردیم که می گفت: چهار چیز در معاویه بود که حتی اگر تنها یکی از آن ها را داشت، موجب هلاکت (اخروی) وی می شد: نخست این که امر حکومت را با شمشیر به دست گرفت در حالی که بقایای صحابه و صاحبان فضیلت که از او

→ و «لُبْس» بر وزن «قفل» به معنای پوشیدن لباس است (و ماضی آن «لَبَسَ» بر وزن «حَسِب» است) و «لُبْسَةُ» به معنای شپشه آمده است.

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۸، ص ۲۴.

۲. یونس، آیه ۳۲.

برتر بودند وجود داشتند. دوم این که فرزند شراب خوارش را که لباس ابریشمین می پوشید و طنبور می زد، خلیفه بعد از خود کرد. سوم این که ادعا کرد زیاد برادر من است در حالی که پیغمبر ﷺ فرموده بود: فرزند به پدر رسمی اش ملحق می شود و نصیب فرد زناکار سنگ است. چهارم این که حجر بن عدی (آن مرد پاک ایمن) را به قتل رساند.^۱

آن گاه امام علیؑ برای تأکید و توضیح بیشتر درباره آنچه پیش از این بیان کرده است می فرماید: «بنابراین از اشتباه کاری و غلطهایی که در آن است بپرهیز، زیرا از دیرزمانی فتنه پرده های سیاه خود را گسترده و ظلمتش بر دیده های پرده افکنده است؛» (فَاخْذِرِ الشُّبُهَةَ وَاشْتِمَالَهَا عَلٰی لُبْسَتِهَا، فَإِنَّ الْفِتْنَةَ طَالَمَا^۲ أَغْدَفَتْ^۳ جَلَابِيْبَهَا^۴ وَأَغْشَتْ^۵ الْأَبْصَارَ ظُلْمَتُهَا).

تعبیر «شبهه» ممکن است اشاره به اشتباه افکنی معاویه در مورد خون عثمان باشد که آن را به علیؑ بدون هیچ دلیلی نسبت می داد و جمله «اشْتِمَالَهَا عَلٰی لُبْسَتِهَا» نیز می تواند اشاره به همین موضوع باشد که معاویه این شبهه افکنی را گسترش داد تا در تمام شام شایع شد.

این احتمال نیز وجود دارد که منظور از جمله مزبور این است: از شبهه بپرهیز و همچنین از آثار ناشی از شبهه و یا این که از شبهه بپرهیز و از این که آن را

۱. کامل التواریخ، ج ۳، ص ۴۸۷.

۲. «طالما» یعنی در زمانی طولانی این کار تحقق یافته است (توجه داشته باشید که «طال» فعل است و به گفته شارح کافیه «ما» ممکن است زائده و یا کافه باشد).

۳. «أغْدَفَتْ» به معنای فرو افکندن و رها ساختن است. این واژه در مورد فرو افکندن پرده یا نقاب بر صورت نیز به کار می رود.

۴. «جَلَابِيْب» جمع «جَلِيَاب» بر وزن «مفتاح» (به کسر جیم و فتح آن) به معنای چادر و پارچه ای است که تمام بدن را می پوشاند و به پیراهن بلند و گشاد نیز اطلاق شده است.

۵. «أغْشَتْ» از ریشه «غَشِيَان» بر وزن «غلیان» در اصل به معنای پوشاندن و احاطه کردن است و در جمله بالا به همان معنای پوشاندن آمده است.

همچون لباسی در بر کنی و همه جا از بهانه خون‌خواهی عثمان برای پیشبرد اهداف نامشروعیت بهره‌گیری.^۱

منظور از «فتنه» همان اختلاف و شکافی است که معاویه در جهان اسلام افکنده بود؛ نخست از شامیان برای خون‌خواهی عثمان بیعت گرفت و مدتی بعد، برای خلافت و آن‌ها را از خلیفه بحق مسلمانان جدا ساخت. در مسأله خلافت بدعتی را که سابقه نداشت ایجاد کرد و به دنبال او سایر بنی‌امیه همان راه نادرست وی را در پیش گرفتند و خلفا را یکی بعد از دیگری به زور تعیین کردند و بر مسلمانان تحمیل نمودند که اولین پایه شوم آن، بیعت گرفتن برای فرزندش یزید بود.

۱. در صورت اول و دوم فاعل «اشتمال» ضمیر «ها» است که اشتمال به آن اضافه شده است و در احتمال سوم فاعل «اشتمال» معاویه است و ضمیر «ها» که به شبهه برمی‌گردد مفعول آن است.

بخش دوم

وَقَدْ أَنَا فِي كِتَابٍ مِنْكَ ذُو أَفَانِينَ مِنَ الْقَوْلِ ضَعُفَتْ قُوَاهَا عَنِ السَّلَامِ،
وَأَسَاطِيرَ لَمْ يَحْكُمَهَا مِنْكَ عِلْمٌ وَلَا حِلْمٌ، أَصْبَحَتْ مِنْهَا كَالْخَادِضِ فِي
الدَّهَاسِ، وَالْخَادِطِ فِي الدِّيَمَاسِ، وَتَرَقَّيْتُ إِلَيَّ مَرْقَبَةً بَعِيدَةَ الْمَرَامِ،
نَازِحَةَ الْأَعْلَامِ، نَقَّصُرُ دُونَهَا الْأَذْوُقُ وَيُحَادِي بِهَا الْعَبُوقُ. وَحَاشَ لِلَّهِ
أَنْ تَلِيَّ لِلَّهِ سَلِيمِينَ بَعْدِي صَدْرًا أَوْ وَرْدًا، أَوْ أُجْرِي لَكَ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ
عَقْدًا أَوْ عَهْدًا! فَمِنَ الْآنَ فَتَدَارِكُ نَفْسَكَ، وَأَنْظُرْ لَهَا، فَإِنَّكَ إِنْ فَرَطْتَ
حَتَّى يَنْهَدَ إِلَيْكَ عِبَادَ اللَّهِ أُرْتَبَتْ عَلَيْكَ الْأُمُورُ، وَمَنْعَتْ أَمْرًا هُوَ مِنْكَ
الْيَوْمَ مَقْبُولٌ، وَالسَّلَامُ

ترجمه

نامه‌ای از تو به من رسید که پر بود از یک سلسله پشت‌هم‌اندازی و سخنان بی‌محتوا و در آن از صلح و سلامت خبری نبود. در اساطیر و سخنان افسانه‌گونه‌ات هیچ اثری از دانش و عقل به چشم نمی‌خورد. تو همچون کسی هستی که در زمینی سست و صعب‌العبور فرو رفته و یا همچون کسی که در دخمه‌های تاریک زیرزمینی راه خود را گم کرده است و می‌خواهی به نقطه‌ای برسی که (از مرتبه‌ات بسیار برتر و) رسیدن به آن (برای تو) دشوار و نشانه‌هایش ناپیداست؛ مقامی که عقابان بلندپرواز را یارای صعود به آن نیست و هم‌تراز ستاره‌عیوق (از ستارگان دوردست آسمان) است. پناه به خدا می‌برم از این‌که تو بعد از من سرپرست و پیشوای مسلمانان گردی و امور آن‌ها را سامان دهی و یا این‌که من در این باره برای تو درباره (سرپرستی) یک تن از آنان قرارداد و عهده

امضا کنم. از هم اکنون تا دیر نشده خود را دریاب و برای خویشتن چاره اندیش، زیرا اگر کوتاهی کنی تا زمانی که بندگان خدا (و لشکریان حق) به سوی تو به پا خیزند، درهای چاره به رویت بسته خواهد شد و چیزی که امروز از تو قبول می شود آن روز مقبول نخواهد بود. والسلام.

شرح و تفسیر

سخنانت بی محتواست

امام علیه السلام در این بخش از نامه نخست به ظاهر نامه و سپس به محتوای آن می پردازد، زیرا معاویه در نامه خود الفاظی در کنار هم گذاشته بود که خود را فصیح و بلیغ نشان دهد و به پندارش با کلمات امام علیه السلام رقابت کند امام علیه السلام می فرماید: «نامه ای از تو به من رسید که پر بود از یک سلسله پشت هم اندازی و سخنان بی محتوا و در آن از صلح و سلامت خبری نبود. در اساطیر و سخنان افسانه گونه ات هیچ اثری از دانش و عقل به چشم نمی خورد»؛ (وَقَدْ أَتَانِي كِتَابٌ مِنْكَ ذُو أَفَانِينَ مِنَ الْقَوْلِ ضَعْفَتْ قُوَاهَا عَنِ السَّلْمِ^۱، وَأَسَاطِيرَ^۲ لَمْ يَحْكُهَا^۳ مِنْكَ عِلْمٌ وَلَا حِلْمٌ).

۱. برای «سَلْم» چند معنا ذکر شده است: سلامت، صلح و اسلام و در این جا مناسب همان معنای اول و دوم است؛ یعنی نامه تو نه نشانه ای از صلح طلبی داشت و نه سلامت روح و فکر.

۲. «أَسَاطِير» جمع «اسطوره» به حکایات و داستان های دروغین و خلافی گفته می شود که در قرآن مجید از زبان کفار تکرار شده و همیشه آن را با «أُولَئِن» توصیف می کردند تا بگویند دعوت انبیا خرافاتی است که تازگی هم ندارد؛ ولی این واژه مفهوم عامی دارد که اشاره به مطالب سست و بیهوده و بی ارزش است و در کلام امام علیه السلام نیز همین معنا اراده شده و بعضی گفته اند: «اساطیر» جمع جمع است؛ یعنی جمع «اسطار» و «اسطار» جمع «سطر» است و «سطر» در اصل به معنای «صف» آمده است و چون «اساطیر» اسطوره ها و خرافاتی است که پی در پی و به دنبال هم آورده می شود و در صف واحد قرار می گیرد، این واژه بر آن اطلاق شده است.

۳. «يَحْكُهَا» از ریشه «حیاکه» به معنای بافتن است و در جمله بالا اشاره به این است که معاویه در نامه خود مطالب بی اساس و دور از منطقی را به هم بافته بود.

«الْأَفَانِين» جمع «أفنان» و آن جمع «فِنَن» به معنای اسلوب است؛ یعنی نامه تو از اسلوب‌های مختلف و ناهمگونی تشکیل شده بود.

جمله «ضَعُفَتْ قُوَاهَا عَنِ السَّلْمِ» اشاره به این است که هیچ اثری از خیرخواهی و سلامت در آن وجود نداشت. بعضی از شارحان نیز «سلم» را در این جا به معنای اسلام دانسته‌اند؛ یعنی نشانه‌های اسلام در نامه تو دیده نمی‌شد.

«أَسَاطِيرَ لَمْ يَحْكُهَا...» اشاره به این است که الفاظ و جمله‌هایی که در نامه‌ات به هم بافته بودی از علم و عقل نشأت نگرفته بود، بلکه مجموعه‌ای از شیطنتها را در الفاظی ناموزون ریخته بودی که نشانه جهل و بی‌خبری نویسنده‌اش بود.

آن‌گاه امام علیه السلام به محتوای نامه می‌پردازد که هدف اصلی معاویه از آن تکیه زدن بر تخت قدرت و خلافت مسلمانان و حداقل آن حکومت بر شام و مصر، دو بخش عظیم و بسیار مهم کشور اسلامی بود، می‌فرماید: «تو همچون کسی هستی که در زمینی سست و صعب‌العبور فرو رفته و یا همچون کسی که در دخمه‌های تاریک زیرزمینی راه خود را گم کرده است و می‌خواهی به نقطه‌ای بررسی که (از مرتبه‌ات بسیار برتر و) رسیدن به آن دشوار و نشانه‌هایش ناپیداست؛ مقامی که عقابان بلندپرواز را یا رای صعود به آن نیست و هم‌تراز ستاره عیوق (از ستارگان دوردست آسمان) است»؛ «أَصْبَحْتَ مِنْهَا كَالْخَائِضِ^۱ فِي الدَّهَاسِ^۲ وَالْخَابِطِ^۳ فِي الدِّيْمَاسِ^۴ وَتَرَقَّيْتَ إِلَى مَرْقَبَةٍ^۵ بَعِيدَةِ الْمَرَامِ،

۱. «الْخَائِضُ» به معنای فرو رفته از ریشه «خَوْضُ» بر وزن «حَوْضُ» در اصل به معنای وارد شدن تدریجی در آب است، ولی بعداً به هرگونه ورود در چیزی و یا حتی شروع به چیزی اطلاق شده است.

۲. «الدَّهَاسُ» به معنای زمین بسیار سستی است که پای انسان در آن فرو می‌رود و عبور از آن بسیار مشکل است.

۳. «الْخَابِطُ» به معنای راه گم کرده و یا کسی است که کورکورانه و بدون اطلاع کاری را انجام می‌دهد.

۴. «الدِّيْمَاسُ» به معنای محل تاریک و یا دخمه‌های زیر زمینی است.

۵. «مَرْقَبَةٌ» به معنای محل بلند و به محل دیده‌بانی و رصدخانه نیز اطلاق می‌شود.

نَازِحَةَ الْأَعْلَامِ، تَقْصُرُ دُونَهَا الْأَنْوُقُ^۲ وَيُحَادَى بِهَا الْعَيُوقُ^۳.

امام علیه السلام با تشبیهات زیبا و مثال‌های گویا این نکته را به معاویه گوشزد می‌کند که مقام خلافت مسلمانان هرگز به او نمی‌رسد و هیچ‌گاه شایستگی آن را ندارد؛ تقوایی در حد عصمت می‌خواهد که ذره‌ای از آن در وجود معاویه نبود و علم و دانشی فوق‌العاده می‌طلبد که در معاویه عُسری از اعشار آن وجود نداشت، زیرا او مجموعه‌ای بود از مکر و خدعه و بی‌تقوایی؛ گاه او را به کسی تشبیه می‌کند که می‌خواهد از شن‌زاری عبور کند و پاهایش تا زانو در آن فرو رفته و گاه به کسی که مسیر خود را از دخمه‌های زیرزمینی انتخاب کرده و گاه به پرنده ناتوان و شکسته‌بالی که می‌خواهد خود را به جایگاه عقاب بر فراز کوه‌ها برساند و یا در اوج آسمان‌ها در کنار ستاره عیوق قرار گیرد و با این همه ضعف و ناتوانی، این همه بلندپروازی راستی عجیب است! گاه حکومت مصر و شام را می‌خواهد و گاه جانشینی علی بن ابی طالب علیه السلام را.

سپس امام علیه السلام در برابر تقاضاهای معاویه درباره امر حکومت دست رد بر سینه این نامحرم زده و به صورت قاطعانه می‌فرماید: «پناه به خدا می‌برم از این که تو پس از من سرپرست و پیشوای مسلمانان گردی و امور آن‌ها را سامان دهی و یا این که من در این باره برای تو درباره (سرپرستی) یک تن از آنان قرارداد و عهدی

۱. «نَازِحَةَ» به معنای دور و دور دست و همچنین دور کننده است از ریشه «نَزَحَ» بر وزن «فَتَحَ» به معنای دور شدن و دور کردن است و به همین دلیل این واژه بر کشیدن آب از چاه نیز اطلاق می‌شود و به آن «نَزْحَ بئر» می‌گویند، بنابراین «نَازِحَةَ الْأَعْلَامِ» یعنی چیزی که نشانه‌های آن دور است.

۲. «الْأَنْوُقُ» به معنای عقاب است و گاه به سیمرغ نیز که پرنده‌ای افسانه‌ای است اطلاق می‌شود و از آن جایی که اهمیت فوق‌العاده‌ای برای تخم خود قائل است بر بالای قله‌های کوه‌ها رفته و در آن جا تخم‌گذاری می‌کند.

۳. «الْعَيُوقُ» ستاره معروفی است که بسیار دور دست به نظر می‌رسد و در کنار کهکشان یا ستاره ثریا دیده می‌شود و ضرب‌المثل است در دوری.

امضا کنیم؛ (وَ حَاشَ لِلَّهِ أَنْ تَلِيَّ لِلْمُسْلِمِينَ بَعْدِي صَدْرًا أَوْ وِرْدًا^۱، أَوْ أُجْرِي لَكَ عَلَى أَحَدٍ مِنْهُمْ عَقْدًا أَوْ عَهْدًا!!).

با این سخن، امام علیه السلام می‌خواهد معاویه را از این‌که امتیاز حکومت شام و مصر را به دست آورد و یا بعد از امام علیه السلام به خلافت مسلمانان منصوب گردد برای همیشه مأیوس سازد.

نصر بن مزاحم در صفین می‌نویسد: هنگامی که نماینده علی بن ابی طالب «جریر بن عبد الله» به شام نزد معاویه رفت تا برای آن حضرت بیعت بگیرد، معاویه به منزل جریر آمد و گفت: من فکری کرده‌ام. جریر گفت: بگو بینم. گفت: به علی بنویس که حکومت شام و مصر را در اختیار من بگذارد و هنگامی که وفات او فرارسد بیعت هیچ‌کس را بعد از خودش بر گردن من ننهد. در این صورت من تسلیم او می‌شوم و می‌نویسم که خلافت، حق اوست. جریر گفت: آنچه می‌خواهی بنویس من هم می‌نویسم. معاویه این مطلب را برای علی علیه السلام نوشت (و با نامه جریر خدمت علی علیه السلام فرستادند). امام علیه السلام در پاسخ به جریر مرقوم داشت که پیش از این «مغیره بن شعبه» نیز چنین پیشنهادی را به من کرده بود که حکومت شام را به معاویه دهم. این در هنگامی بود که من در مدینه بودم من خودداری کردم و امیدوارم که خداوند هرگز مرا چنان نبیند که گمراهان را یاور خود انتخاب کرده باشم.^۳

آن‌گاه امام علیه السلام در سخن نهایی خود به معاویه هشدار می‌دهد، می‌فرماید: «از هم‌اکنون تا دیر نشده خود را دریاب و برای خویشتن چاره‌اندیش، زیرا اگر

۱. «حاش لله» در اصل «حاشی لله» بوده و «حاشی» به معنای «کناره‌گیری کرد» است. این جمله به معنای مبادا، خدا نکند، و به خدا پناه می‌برم، به کار می‌رود.

۲. «ورد» به معنای وارد شدن بر آب‌گاه و «صدر» به معنای خارج شدن از آن است و تعبیر «صدرًا أَوْ وِرْدًا» به معنای دخالت کردن و سرپرستی امور است.

۳. وقعة صفین، ص ۵۲ با اندکی تلخیص.

کوتاهی کنی تا زمانی که بندگان خدا (و لشکریان حق) به سوی تو به پا خیزند، درهای چاره به رویت بسته خواهد شد و چیزی که امروز از تو قبول می شود آن روز مقبول نخواهد بود. و السلام؛ (فَمَنْ الْآنَ فَتَدَارَكَ نَفْسَكَ، وَأَنْظُرْ لَهَا، فَإِنَّكَ إِنْ فَرَّطْتَ حَتَّى يَنْهَدَا إِلَيْكَ عِبَادُ اللَّهِ أُرْتَجَبَتْ^۲ عَلَيْكَ الْأُمُورُ، وَمُئِغَتَ أَمْرًا هُوَ مِنْكَ الْيَوْمَ مَقْبُولٌ، وَالسَّلَامُ).

امام علیه السلام این نصیحت مشفقانه را به معاویه می کند که تا دیر نشده از خواب غفلت بیدار شود و در برابر حق تسلیم گردد و بیعت امام علیه السلام را بپذیرد که در این صورت ممکن است گناهان گذشته او مورد عفو قرار گیرد؛ ولی اگر این فرصت بگذرد و از آن استفاده نکند و لشکر اسلام بر او چیره شوند دیگر پشیمانی و ندامت سودی نخواهد داشت و توبه از اعمال گذشته از او پذیرفته نخواهد شد و به راستی اگر وسوسه های «عمرو بن عاص» در میان گروهی از افراد جاهل و نادان لشکر کوفه تأثیر نکرده بود تشکیلات معاویه به کلی درهم کوبیده می شد و آنچه امام علیه السلام در ذیل این نامه آورده است تحقق می یافت.

قابل توجه این که امام علیه السلام نامه را با سلام پایان می دهد تا نصیحت خیرخواهانه آخر نامه در معاویه مؤثر واقع شود؛ ولی از آن جا که معاویه باد غرور در سر داشت و عطش مقام و حکمرانی همه وجودش را پر کرده بود، به علاوه کینه های پیشین مربوط به کشته شدن بستگان نزدیکش را در جنگ های اسلامی به دست توانای علی علیه السلام فراموش نکرده بود، این نامه در دل او اثر نکرد و همچنان به راه نادرست خود ادامه داد.

۱. «يَنْهَدُ» از ریشه «نهد» بر وزن «صعود» به معنای برآمدن، بلند شدن و برخاستن گرفته شده است.

۲. «أُرْتَجَبَتْ» از ریشه «ارتج» و «ارتج» بر وزن «رنج» به معنای قفل کردن و بستن گرفته شده است.

وَمِنْ كِتَابِ أَبِي عَلِيٍّ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ

ا بدالله با با دد ن بخ نا ا

عَلَيْهِ

۱

نامه در یک نگاه

این نامه گرچه خطاب به ابن عباس است ولی به یقین همه انسان‌ها مخاطب

۱. سند نامه:

در کتاب مصادر نهج البلاغه آمده است که این نامه در کتاب صفة الصفة (از ابوالفرج ابن جوزی) و تاریخ دمشق (از ابن عساکر متوفای ۵۷۱) آمده است (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۶۱) و از آن جاکه این نامه از نظر محتوا شباهت زیادی به نامه ۲۲ دارد، هرچند الفاظش متفاوت است، مدارکی که برای آن نامه ذکر کرده‌اند برای این نامه نیز قابل استفاده است. صاحب مصادر در نامه ۲۲ می‌گوید: نامه مذکور را به صورت گسترده و متواتر کسانی که پیش از سید رضی و بعد از او می‌زیستند در کتاب‌های خود آورده‌اند. از جمله کسانی که پیش از سید رضی می‌زیستند: نصر بن مزاحم در کتاب صفین، مرحوم کلینی در روضة الکافی، بلاذری در انساب الاشراف و یعقوبی در کتاب تاریخ، و بعد از مرحوم سید رضی گروه دیگری نیز این نامه را نقل کرده‌اند (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۲۳۴).

واقعی آن هستند و حاصل نامه این است که نباید به امور مادی دلبستگی داشت، نه برای روی آوردنش شادمانی کرد و نه به دلیل از دست رفتنش غمگین بود، چراکه همگی گذراست. آنچه باید به آن دل بست کارهای خیری است که انسان می تواند انجام دهد و پیش از خود به عالم برزخ و قیامت بفرستد و آنچه باید درباره آن متأسف شد چیزهایی است که انسان می توانسته انجام دهد ولی از دستش رفته است.

اَۡ ۱/۲ qd , U û °j ° m°A z°Bm ouû ° o-°A/Bi,kÄMBA
 j ۱/۲ v û » ùS a»B۱/۲Ñé ùA۱ ù, L °j ° m°A z°A
 j ° /Öe BA AÑçBM ûB A۱ ° ,ë ô ûB Am°É °M Bj
 /R -°AÄMB-ù - ,S ûā B/۲ aA ûWA ,S ۱/۲ ç B-M n ow

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی، بسیار می شود که) انسان از یافتن چیزی خشنود
 می گردد که هرگز از دست او نمی رفت (و به عکس) از فوت چیزی اندوهناک
 می گردد که هرگز نصیب او نمی شد، بنابراین نباید بهترین و برترین چیز نزد تو
 رسیدن به لذات دنیا یا فرو نشانیدن خشم (از طریق انتقام از دشمن) باشد، بلکه
 خاموش کردن آتش باطل و یا زنده کردن حق باید مورد علاقه تو باشد.
 آنچه باید مایه سرور و خوشحالی تو شود چیزی است که از پیش (برای روز
 قیامت) فرستاده ای و آنچه باید مایه تأسف تو شود چیزی است که به جای
 می گذاری (و می روی و از آن برای ذخیره یوم المعاد استفاده نمی کنی و در یک
 کلام) تمام هم تو باید متوجه جهان پس از مر باشد.

شرح و تفسیر

آنچه باید مورد علاقه تو باشد

امام علیؑ در آغاز این نامه می فرماید: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی، بسیار
 می شود که) انسان از یافتن چیزی خشنود می گردد که هرگز از دست او نمی رفت

(و به عکس) از فوت چیزی اندوهناک می‌گردد که هرگز نصیب او نمی‌شد؛ (أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ أَلَمَ الْمَرْءِ لِيَفْرَحَ بِالشَّيْءِ الَّذِي لَمْ يَكُنْ لِيَفُوتَهُ، وَيَحْزَنَ عَلَى الشَّيْءِ الَّذِي لَمْ يَكُنْ لِيُصِيبَهُ).

اشاره به این که از نظر مقدرات الهی و یا به بیانی دیگر، از نظر عالم اسباب، گاه مواهبی نصیب انسان می‌شود که تلاش و کوششی برای آن نکرده و از نظر ظاهر به‌طور حتم به او می‌رسید در این‌گونه موارد شادمانی چندان مفهومی ندارد. و به عکس از نظر مقدرات و عالم اسباب، اموری وجود دارد که انسان هرچه تلاش کند به آن نخواهد رسید و به تعبیر دیگر، قسمت او نیست. تأسف خوردن و غمگین شدن برای این‌گونه امور منطقی نیست و همانند آن است که انسان تأسف بخورد چرا بال و پر ندارد که بر فراز آسمان‌ها پرواز کند.

به یقین توجه به این دو نکته انسان را از دل‌بستگی‌های فوق‌العاده مادی رها می‌سازد، زیرا درباره تمام نعمت‌های مادی که در اختیار اوست یا آنچه از دست او رفته همین احتمال هست، همان چیزی که در قرآن مجید آمده است: ﴿لِكَيْلًا تَأْسَوْا عَلَىٰ مَا فَاتَكُمْ وَلَا تَفْرَحُوا بِمَا آتَاكُمْ﴾؛ «این به دلیل آن است که برای آنچه از دست داده‌اید تأسف نخورید، و به آنچه به شما داده شده دل‌بسته و شادمان نباشید».^۱

سپس امام علیه السلام نتیجه‌گیری کرده، می‌فرماید: «بنابراین نباید بهترین و برترین چیز نزد تو رسیدن به لذات دنیا یا فرو نشانیدن خشم (از طریق انتقام از دشمن) باشد، بلکه خاموش کردن آتش باطل، یا زنده کردن حق باید مورد علاقه تو باشد؛ (فَلَا يَكُنْ أَفْضَلَ مَا نِلْتَ فِي نَفْسِكَ مِنْ دُنْيَاكَ بُلُوعٌ لَذَّةٍ أَوْ شِفَاءٌ غَيْظٍ، وَلَكِنْ إِطْفَاءٌ بِاطِلٍ أَوْ إِحْيَاءٌ حَقٍّ).

امام علیه السلام در این عبارت مواهب مادی را در دو چیز خلاصه کرده است: یکی رسیدن به لذات دنیوی؛ لذت مال و فرزند و همسر و سفره‌های رنگین و مانند آن، اموری که همه در گذر است و دائماً متزلزل، و دیگری انتقام گرفتن از مخالفان و دشمنان که به ظاهر مایه آرامش انسان می‌شود در حالی که اگر بر نفس خویش مسلط باشد آرامشی که در سایه عفو و گذشت حاصل می‌گردد به مراتب از آرامش حاصل از انتقام، برتر است. و در مقابل، دو چیز را از مهم‌ترین اعمال صالح و ذخایر یوم‌المعاد می‌شمرد: فرونشاندن آتش باطل و احیای حق، و از آن‌جا که حق و باطل مفهوم بسیار وسیع و گسترده‌ای دارد، بیشتر مسائل اجتماعی و فردی را شامل می‌شود.

حضرت در پایان نامه می‌افزاید: «آنچه باید مایه سرور و خوشحالی تو شود چیزی است که از پیش (برای روز قیامت) فرستاده‌ای و آنچه باید مایه تأسف تو شود چیزی است که به جای می‌گذاری (و می‌روی و از آن برای ذخیره یوم‌المعاد استفاده نمی‌کنی و در یک کلام) تمام هم تو باید متوجه جهان پس از مرگ باشد؛ (و لِيَكُنْ سُرُورًا بِمَا قَدَّمْتَ، وَأَسْفُكَ عَلَىٰ مَا خَلَّفْتَ^۱، وَهَمُّكَ فِيمَا بَعْدَ الْمَوْتِ).

دلیل آن هم روشن است، زیرا آنچه پایدار و باقی و جاودانی است و همیشه با انسان خواهد بود کارهای نیکی است که برای روز جزا ذخیره کرده است. باید به دست آوردن آن مایه شادی و از دست دادن آن مایه غم و اندوه باشد.

از ابن عباس نقل شده که می‌گوید: بعد از کلام پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله از هیچ کلامی به اندازه این کلام سود نبردم؛ «مَا اتَّفَعْتُ بِكَلَامٍ بَعْدَ كَلَامِ رَسُولِ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ، كَانْتِفَاعِي بِهَذَا الْكَلَامِ»^۲.

۱. «خَلَّفْتَ» از ریشه «خَلَف» به معنای پشت سر گرفته شده، بنابراین «مَا خَلَّفْتَ» به معنای چیزی است که پشت

سر گذاشته‌ای و اشاره به مواهب دنیوی است که انسان می‌گذارد و می‌رود و از آن بهره نمی‌گیرد.

۲. نهج البلاغه، نامه ۲۲.

وَمِنْ كِتَابِ آلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ا ث ب ا با ا

عَلَيْهِ

۲

۱. «قُتْم» در اصل «قائم» بوده به معنای شخص سخاوتمند و پربخشش (سپس الف آن افتاده و فتحه تبدیل به ضم شده است). او فرزند «عباس» و برادر «عبیدالله» و «عبدالله بن عباس» و طبق بعضی از روایات برادر رضاعی امام حسین عَلَيْهِ السَّلَامُ است. از افتخارات او این بود که آخرین کسی بود که بعد از رحلت پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وارد قبر آن حضرت شد و تبرک جست و طبق روایتی «مغیره بن شعبة» برای این که این افتخار را به دست آورد هنگامی که افراد یکی پس از دیگری از قبر پیغمبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ خارج شدند انگشتر خود را در قبر انداخت تا آخرین نفری باشد که وارد قبر می شود؛ ولی «قُتْم» متوجه شد و وارد قبر شد و انگشتر مغیره را به او داد و او آخرین کسی بود که با جسد پاک پیغمبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ وداع کرد. (قاموس الرجال، ج ۸، ص ۵۱۵ به نقل از انساب الاشراف). شرح حال او را در جلد نهم ذیل نامه ۳۳ نوشته ایم.

۲. سند نامه:

در کتاب مصادر نهج البلاغه تنها سند دیگری که برای این نامه ذکر شده همان چیزی است که قطب راوندی در کتاب فقه القرآن آورده است گرچه مرحوم راوندی (متوفای ۵۷۳) بعد از مرحوم رضی می زیسته؛ ولی عبارات او در کتاب فقه القرآن با آنچه در نهج البلاغه آمده است تفاوت هایی دارد که نشان می دهد از منبع دیگری گرفته است (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۶۲).

نامه در یک نگاه

این نامه در واقع از سه بخش تشکیل شده است: بخش اول دستوراتی است که امام علیه السلام به «قثم بن العباس» والی مکه می دهد که با مردم به خوبی رفتار کند و آموزش های لازم را به آنها بدهد و احکام الهی را برای آنها روشن سازد. در بخش دوم دستوراتی درباره اموال بیت المال می دهد که بخشی از آن را به نیازمندان و ارباب حاجت اختصاص دهد و مازاد را برای امام علیه السلام بفرستد تا در مصارف شرعی هزینه کند.

در بخش سوم دستور خاصی به ساکنان مکه و مالکان خانه های این شهر می دهد، می فرماید: به آنها دستور بده از کسانی که در خانه های آنها (در ایام حج و زیارت خانه خدا) ساکن می شوند اجرتی نگیرند و خانه هایشان را رایگان در اختیار آنها بگذارند. در این مورد به آیه ای از قرآن مجید نیز استناد فرموده است.

$o_u^a]A , \&A_j B B M o f l , [d ^o A B \ll ^{a o} c B \dot{u} , k \ddot{A} M B \frac{1}{2} A$
 $o_i / \overset{\circ}{B} \overset{\circ}{A} f A , \ddot{N} \setminus B^o A^a \dot{A} , \text{U} \text{U} \rightarrow \overset{\circ}{S} \dot{u} B_i , j o \ddot{A}^o A$
 $A_j \Delta d U /] \dot{A} K] B e , \gg B v^o \dot{A} o \dot{u} w t B \ll ^o A \dot{A}$
 $^o B j n \ddot{n} A \dot{u} M A \dot{M} \dot{A} R k l \frac{1}{4} \dot{A} B \dot{B}_i , B M \dot{U} \dot{B}_i \dot{A}] B e$
 $\& A \dot{n} B \frac{1}{4} \frac{1}{2} k \ll \dot{A} i - \text{T}] A B \frac{1}{2} \dot{A} o \dot{e} \gg A / B \acute{e} B \dot{C} \dot{A} k \ddot{A} M B \dot{u} k - d U$
 $i \hat{a} A \frac{1}{2} M B L \frac{1}{2} \dot{A} B \rightarrow A \dot{n} B \ddot{A}^o A l ; \frac{1}{2} \dot{A} \dot{C} ; \frac{1}{2} \dot{A} \dot{u} o B$
 $/ B \dot{A} \dot{C} ; - \dot{u} - v \dot{U}^o B \dot{A} \dot{a} e B \dot{u} \dot{A} ; \dot{A} \ddot{N} \acute{e} \dot{u} B \frac{1}{2} , R h^o A c B^o A$
 $: \dot{n} \dot{U} \gg B L w \& A \frac{1}{4} B \dot{u} , \dot{A}] A ; f B v ; \frac{1}{2} A m i B A \frac{1}{2} \ddot{N} A o \frac{1}{2}$
 $[d m^o A j B L^o A , M \dot{U}^o A \dot{o} f B \ddot{A}^o B \dot{A} j B L^o A \dot{u} \dot{o} f B \ddot{A}^o A \dot{A} \dot{A}$
 $/ ; v^o A , M B \dot{B}^o f B \dot{A} \& A B \dot{U} \dot{u} / \dot{a} A o \hat{o} ; \frac{1}{2} \dot{A}$

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، مراسم حج را (و زیارت خانه خدا را به نحو احسن) برای مردم برپا دار. ایام الله و روزهای الهی را به آن‌ها یادآور شو. صبح و عصر برای رسیدگی به امور مردم جلوس کن، حکم الهی را برای کسانی که پرسش دینی دارند بیان کن، جاهلان را تعلیم ده و با دانشمندان مذاکره کن و نباید در میان تو و مردم واسطه و سفیری جز زبانت و حاجب و دربانی جز چهرهات باشد. افرادی را که به تو حاجت دارند از ملاقات با خویش محروم مساز، چرا که اگر آن‌ها در ابتدا از در خانهات رانده شوند بعداً برای حل مشکلاتشان تو را نخواهند ستود. و درباره اموالی که نزد تو از مال الله جمع شده دقت کن و آن را به

مصرف عیالمندان و گرسنگانی که نزد تو هستند برسان آن‌گونه که دقیقاً به دست فقرا و نیازمندان برسد و مازاد آن را نزد ما بفرست تا میان نیازمندیانی که در این جا هستند تقسیم کنیم.

به مردم مکه دستور ده تا از کسانی که در این شهر مسکن می‌گزینند اجاره‌بها نگیرند، زیرا خداوند سبحان می‌فرماید: «و در این سرزمین «عاکف» و «بادی» یکسان‌اند؛ منظور از «عاکف» کسی است که در آن سرزمین اقامت دارد و منظور از «بادی» کسی است از غیر اهل مکه که برای حج به مکه می‌آید. خداوند به ما و شما توفیق انجام اعمالی را دهد که موجب رضا و محبت اوست، والسلام.

شرح و تفسیر

ضرورت رسیدگی به نیازمندان و امور مربوط به حج

گرچه مخاطب این نامه «قثم بن عباس» فرماندار مکه است^۱ ولی دستورات جامعی در آن داده شده که قسمت عمده آن شامل حال همه مدیران در سطوح مختلف اجتماعی می‌شود و سزاوار است همه گوش جان به آن بسپارند و آن‌ها را به کار بندند.

در بخش اول این نامه چند دستور مهم به او می‌دهد: نخست می‌فرماید: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، مراسم حج را (و زیارت خانه خدا را به نحو احسن) برای مردم برپا دار»؛ (أَمَّا بَعْدُ، فَأَقِمِ لِلنَّاسِ الْحَجَّ).

می‌دانیم که مراسم حج اگر با مدیریت صحیح انجام شود، هم به جا آورندگان حج خاطره خوبی از این عبادت پرفیض در ذهنشان خواهد ماند و هم آثار و برکاتی برای همه مسلمانان دارد، زیرا این برنامه همان‌گونه که در روایات

۱. درباره شخصیت «قثم بن عباس» در ذیل نامه ۳۳ بحث‌هایی مطرح کرده‌ایم و در پایان شرح این نامه نیز مطالب دیگری خواهیم گفت.

فلسفه احکام آمده است، برای تقویت پایه‌های آیین اسلام است: «وَالْحَجَّ تَقْوِيَةً لِلدِّينِ»^۱.

دومین دستوری که امام علیه السلام به او می‌دهد این است: «ایام الله وروزهای الهی را به آن‌ها یادآور شو»؛ (وَذَكِّرْهُمْ بِأَيَّامِ اللَّهِ).

این تعبیر برگرفته از مطلبی است که در سوره ابراهیم آیه ۵ آمده است که خداوند خطاب به موسی علیه السلام می‌فرماید: بنی اسرائیل را به یاد «ایام الله» بینداز. مفسران برای «ایام الله» تفسیرهای متعددی ذکر کرده‌اند از جمله: روزهای درخشان و پرباری که در تاریخ امت‌ها به وجود آمده و نعمت‌های الهی شامل حال امت‌ها شده و یادآوری آن روح تازه‌ای به انسان‌ها می‌دهد و انگیزه حرکت جدید می‌شود. بعضی نیز گفته‌اند: منظور روزهای سختی است که بر بعضی از امت‌ها گذشته و گرفتار عذاب شدید الهی شده‌اند و یادآوری آن مایه بیداری و بازگشت به سوی حق است.

این احتمال نیز هست که واژه «ایام الله» همه این ایام را شامل شود، همان‌گونه که در حدیثی از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌خوانیم: «أَيَّامُ اللَّهِ نِعْمَاؤُهُ وَبَلَاؤُهُ وَمَثَلَاتُهُ سُبْحَانَهُ؛ ایام الله روزهای نعمت خداوند و آزمایش‌های او به وسیله بلاهاست»^۲. به یقین یادآوری این روزها تأثیر فراوانی در تربیت نفوس و تهذیب ارواح و هدایت مردم به صراط مستقیم دارد.

سومین دستوری که آن حضرت به «قثم بن عباس» می‌دهد این است که می‌فرماید: «صبح و عصر برای رسیدگی به امور مردم جلوس کن، حکم الهی را برای کسانی که پرسش دینی دارند بیان کن، جاهلان را تعلیم ده و با دانشمندان

۱. بحار الانوار، ج ۶، ص ۱۱۰.

۲. همان، ج ۶۷، ص ۲۰، ح ۱۷.

مذاکره کن»؛ (وَاجْلِسْ لَهُمُ الْعَصْرَيْنِ^۱، فَأَفْتِ الْمُسْتَفْتِيَّ، وَعَلِّمِ الْجَاهِلَ، وَذَاكِرِ الْعَالِمَ).

اشاره به این که نباید به قصر فرمانداری بروی و درها را به روی خود ببندی و از مردم بیگانه شوی؛ تو باید صبح و عصر با مردم در تماس باشی و سه مشکل را حل کنی: نخست به سؤالات دینی پاسخ دهی. دوم جاهلان را علم بیاموزی و دیگر این که با عالمان و دانشمندان به گفت و گو بنشینی و مسائل پیچیده دینی را به کمک آن ها حل کنی و برای انجام امور مهم منطقه حکومت خود از آنان مشورت بطلبی.

این دستور امام علیه السلام نشان می دهد که «قثم بن عباس» مردی دانشمند و صاحب نظر در مسائل دینی بوده که هم به سؤالات دینی مردم پاسخ می گفته و هم مجلس درس برای جاهلان تشکیل می داده است و نیز نشان می دهد که در محیط فرمانداری او عالمان دیگری هم بوده اند که امام علیه السلام تشکیل مجالس مشورتی را با آنان لازم می شمرد.

آن گاه در دستور چهارم می فرماید: «نباید در میان تو و مردم واسطه و سفیری جز زیانت و حاجب و دربانی جز چهرهات باشد»؛ (وَلَا يَكُنْ لَكَ إِلَى النَّاسِ سَفِيرٌ إِلَّا لِسَانُكَ، وَلَا حَاجِبٌ إِلَّا وَجْهُكَ).

این سخن تأکید بیشتری است بر آنچه در دستور پیش فرمود و اشاره به این حقیقت است که حل مشکلات مردم و اداره امور کشور با پیام و پیغام میسر نمی شود، بلکه رئیس حکومت باید با مردم در تماس مستقیم باشد و حضوراً مشکلات را دریابد و به حل آن ها بپردازد.

در دستور پنجم که باز هم تأکید بیشتری بر دستورات پیشین است می فرماید: «افرادی را که به تو حاجت دارند از ملاقات با خویش محروم مساز، چرا که اگر

۱. «العصرین» این کلمه گرچه ثنیه «عصر» است؛ ولی از باب تغلیب به معنای صبح و عصر می آید.

آن‌ها در ابتدا از در خانه‌ات رانده شوند بعداً برای حل مشکلاتشان تو را نخواهند ستود؛ (وَلَا تَحْجِبَنَّ ذَا حَاجَةٍ عَنْ لِقَائِكَ بِهَا، فَإِنَّهَا إِنْ ذِيدَتْ^۱ عَنْ أُبُوَابِكَ فِي أَوَّلِ وِرْدِهَا لَمْ تُحْمَدْ فِيمَا بَعْدُ عَلَيَّ قَضَائِهَا).

این همان چیزی است که روانشناسان امروز بعد از مطالعات خود به آن رسیده‌اند که ملاقات چهره‌به‌چهره تأثیر فوق‌العاده‌ای در جذب افراد و فرونشاندن آتش خشم آن‌ها و برآوردن حاجاتشان دارد.

شبهه همین معنا در نامه مالک اشتر (نامه ۵۳) آمده است آن‌جا که می‌فرماید: «فَلَا تُطَوِّلَنَّ احْتِجَابَكَ عَنْ رَعِيَّتِكَ فَإِنَّ احْتِجَابَ الْوَلَاةِ عَنِ الرَّعِيَّةِ شُعْبَةٌ مِنَ الضِّيْقِ وَقِلَّةٌ عِلْمٍ بِالْأُمُورِ؛ هیچ‌گاه خود را به مدت طولانی از رعایا پنهان مدار زیرا پنهان ماندن زمامداران از چشم رعایا موجب نوعی محدودیت و کم‌اطلاعی دربارهٔ امور (کشور) می‌شود».

آن‌گاه امام علیه السلام در ششمین دستور می‌فرماید: «دربارهٔ اموالی که نزد تو از مال‌الله جمع شده دقت کن و آن را به مصرف عیال‌مندان و گرسنگانی که نزد تو هستند برسان آن‌گونه که دقیقاً به دست فقرا و نیازمندان برسد و مازاد آن را نزد ما بفرست تا میان نیازمندانی که در این جا هستند تقسیم کنیم؛ (وَإِنْظُرْ إِلَيَّ مَا اجْتَمَعَ عِنْدَكَ مِنْ مَالِ اللَّهِ فَاصْرِفْهُ إِلَيَّ مَنْ قَبْلَكَ مِنْ ذَوِي الْعِيَالِ وَالْمَجَاعَةِ، مُصِيباً بِهِ مَوَاضِعَ الْفَاقَةِ وَالْخَلَاتِ^۲، وَمَا فَضَلَ عَنْ ذَلِكَ فَاحْمِلْهُ إِلَيْنَا لِنَقْسِمَهُ فِيمَنْ قَبْلَنَا).

این تعبیر نشان می‌دهد که اموال خراجیه و زکات که از یک محل گردآوری می‌شود باید بخش مهمی از آن صرف نیازمندان محل گردد و آنچه اضافه می‌ماند به مرکز حکومت ارسال شود تا در نیازمندی‌های آن مرکز صرف گردد.

۱. «ذِيدَتْ» از ریشهٔ «ذود» بر وزن «ذوب» به معنای منع کردن گرفته شده است.

۲. «الْخَلَاتِ» جمع «خَلَّة» به معنای فقر و از ریشهٔ «خلل» گرفته شده است، زیرا در زندگانی افراد فقیر خللی وجود دارد.

البته ممکن است سؤال شود که پس چگونه در حالات پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله می خوانیم: «كَانَ رَسُولُ اللَّهِ يَقْسِمُ صَدَقَةَ أَهْلِ الْبَوَادِي فِي أَهْلِ الْبَوَادِي وَصَدَقَةَ أَهْلِ الْحَضَرِ فِي أَهْلِ الْحَضَرِ؛ رسول خدا زکات بادیه نشینان را در میان محرومان آن‌ها تقسیم می کرد و زکات شهرنشینان را در میان محرومان آن‌ها»^۱. یعنی به جای دیگر منتقل نمی کردند؟

جوابش این است که صدقه در این روایت به معنای زکات است در حالی که در محل بحث، بخش مهمی از اموال بیت المال را مال الخراج تشکیل می دهد و آن تعلق به همه مسلمانان دارد، بنابراین نظر امام علیه السلام در این نامه تنها به زکات نیست و تعبیر به «مَا اجْتَمَعَ عِنْدَكَ مِنْ مَالِ اللَّهِ» شامل همه این‌ها می شود و لذا بخشی از آن را باید در محل و بخشی را در مرکز حکومت صرف کرد.

تفاوت «ذَوِي الْعِيَالِ» با «الْمَجَاعَةِ» این است که در دومی تنها به گرسنگان اشاره می کند؛ خواه عیالاتی داشته باشند یا نه و عنوان اول اشاره به کسانی است که افرادی تحت تکفل دارند و برای غذا یا مسکن و نظیر آن نیازمندند.

تفاوت «مَوَاضِعِ الْفَاقَةِ» و «مَوَاضِعِ الْخَلَّاتِ» این است که «فاقه» فقر شدیدتری را بیان می کند. اشاره به این که تمام اصناف فقرا و نیازمندان را باید در نظر بگیرند و به هر کدام به تناسب حاجاتشان بهره ای از مال الله بدهند.

سرانجام در هفتمین و آخرین دستور می فرماید: «به مردم مکه دستور ده تا از کسانی که در این شهر مسکن می گزینند اجاره بها نگیرند، زیرا خداوند سبحان می فرماید: (و در این سرزمین «عاکف» و «بادی» یکسان اند)؛ (و مَرُّ أَهْلِ مَكَّةَ إِلَّا يَأْخُذُوا مِنْ سَاكِنٍ أَجْرًا، فَإِنَّ اللَّهَ سُبْحَانَهُ يَقُولُ: ﴿سَوَاءٌ الْعَاكِفُ فِيهِ وَالْبَادِ﴾»^۲.

۱. کافی، ج ۳، ص ۵۵۴، ح ۸.

۲. «الْعَاكِفُ» از ریشه «عکوف» بر وزن «وقوف» به معنای روی آوردن به چیزی و ملازمت و اقامت در چیزی

آن‌گاه به تفسیر واژه «العاکف» و «الباد» می‌پردازد، می‌فرماید: «منظور از «عاکف» کسی است که در آن سرزمین اقامت دارد و منظور از «بادی» کسی است از غیر اهل مکه که برای حج به مکه می‌آید»؛ (فَالْعَاكِفُ: الْمُقِيمُ بِهِ، وَالْبَادِي: الَّذِي يَحُجُّ إِلَيْهِ مِنْ غَيْرِ أَهْلِهِ).

آن‌گاه امام علیه السلام نامه خود را به‌عنوان حسن ختام با دعای جامع و کوتاهی پایان می‌دهد، می‌فرماید: «خداوند به ما و شما توفیق انجام اعمالی را دهد که موجب رضا و محبت اوست، والسلام»؛ (وَقَفْنَا لِلَّهِ وَإِيَّاكُمْ لِمَحَابَبِهِ ۚ وَالسَّلَامُ).

نکته

آیا استفاده از خانه‌های مکه برای همه مباح است؟

ظاهر عبارت امام علیه السلام در این نامه در بدو نظر این است که اهل مکه حق ندارند از زوار بیت‌الله که از خارج این شهر می‌آیند در برابر سکونت در خانه‌های مکه مال‌الاجاره‌ای دریافت کنند. در این‌که آیا این حکم به‌عنوان حرمت است یا کراهت؟ در میان فقهای شیعه و اهل سنت اختلاف نظر وجود دارد. بعضی از فقهای اهل سنت؛ مانند «مالک» و «ابو حنیفه» این امر را جایز ندانسته‌اند، ولی «شافعی» قائل به جواز است و از «احمد حنبل» نیز دو روایت نقل شده است که گفته‌اند صحیح‌تر همان روایت منع است.

در میان فقهای شیعه نیز نظریه واحدی نیست، هرچند مشهور جواز است

→ (البته ملازمتی توأم با احترام) گرفته شده و این تعبیر در آیه شریفه اشاره به اهل مکه است که در آن جا اقامت دارند.

۳. «الباد» این واژه در اصل «البادی» بوده که یاء آن به دلیل تخفیف افتاده است و «بادی» به‌معنای مسافر و کسی است که از باده آمده و در این جا منظور غیر اهل مکه است.

۴. «محابب» اکثر ارباب لغت آن را جمع محبت می‌دانند و بعضی جمع «محبوب»، این احتمال نیز هست که جمع «محب» یعنی حب و محبوبیت باشد البته این اختلافات چندان تفاوتی در معنا ایجاد نمی‌کند.

ولی از «شیخ طوسی» عدم جواز به طور مطلق نقل شده است و بزرگان متأخرین نیز قائل به جوازند. صاحب جواهر نیز جواز را ترجیح می دهد.

در حدیثی از امام صادق علیه السلام می خوانیم: «كَانَتْ مَكَّةَ لَيْسَ عَلَيَّ شَيْءٍ مِنْهَا بَابٌ وَكَانَ أَوَّلُ مَنْ عَلَّقَ عَلَيَّ بِأَبِيهِ الْمِضْرَاعَيْنِ مُعَاوِيَةَ بْنِ أَبِي سُفْيَانَ وَ لَيْسَ يَنْبَغِي لِأَحَدٍ أَنْ يَسْنَعَ الْحَاجَّ شَيْئاً مِنَ الدُّورِ وَمَنَازِلِهَا؛ در آغاز خانه های مکه در نداشت نخستین کسی که برای خانه خود در مکه در گذاشت معاویه بود و سزاوار نیست هیچ کس حُجاج را از خانه ها و منازل مکه منع کند».^۱

تعبیر «سزاوار نیست» هم دلیل بر کراهت است؛ اما کلام امام علیه السلام گرچه به ظاهر دلالت بر حرمت اخذ مال الاجاره می کند؛ ولی به گفته مرحوم مغنیه در شرح نهج البلاغه خود استدلال به آیه شریفه «سَوَاءٌ الْعَاقِبَةُ فِيهِ وَالْبَاقِيَةُ» جلوی این ظهور را می گیرد، زیرا این جمله که در آیه ۲۵ سوره حج آمده وصف برای مسجد الحرام است و مفهومش این است که همه مسلمانان چه کسانی که از خارج مکه می آیند و چه اهل مکه در استفاده از مسجد الحرام یکسان اند و کاری به خانه های مکه ندارد، بنابراین مسجد الحرام چیزی است و خانه های مکه که موضوع سخن ماست چیز دیگری است و رابطه ای بین این دو از نظر حکم و موضوع نیست جز رابطه جوار و همسایه بودن، و این رابطه تناسب با استحباب دارد نه وجوب، یعنی ظهور کلام را از معنای حقیقی که الزام است به معنای مجازی که استحباب است منصرف می کند.^۲

به هر حال از مجموع روایات و ادله ای که در این مسئله وجود دارد همان کراهت استفاده می شود و شاید سیره مسلمانان نیز این معنا را تأیید کند.^۳

۱. تهذیب، ج ۵، ص ۴۲۰، ح ۱۰۴.

۲. فی ظلال نهج البلاغه، ج ۴، ص ۱۷۴.

۳. برای توضیح بیشتر به جواهر الکلام، ج ۲۰، ص ۴۸ به بعد و الموسوعة الفقهية الكويتية، ج ۲۲ (در واژه ربا) مراجعه شود.

وَمِنْ كِتَابِ آلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ا a

عَلَيْهِ

۱

نامه در یک نگاه

همان‌گونه که در عنوان آمده امام علیه السلام این نامه را پیش از دوران خلافت برای سلمان فارسی نگاشته و در آن بر ناپایداری دنیا و ترک اعتماد به آن تأکید فرموده است؛ دنیا را به مار خوش خط و خالی تشبیه فرموده که ظاهری فریبنده و باطنی کشنده دارد و مخصوصاً روی ناپایداری نعمت‌ها و لذات دنیا تأکید فرموده است.

۱. سند نامه:

بخش اول این نامه را مرحوم کلینی پیش از شریف رضی در جلد دوم اصول کافی آورده است ولی اشاره‌ای به این‌که نامه‌ای بوده که به «سلمان فارسی» نگاشته شده نکرده است و همچنین شیخ مفید آن را در ارشاد و قاضی قضایی در دستور معالم الحکم و مرحوم شیخ ورام در تنبیه الخواطر آورده‌اند با تفاوت‌هایی که نشان می‌دهد از مصدری غیر از نهج البلاغه گرفته‌اند. در ضمن مرحوم سید رضی قسمت اول این نامه را در کلمات قصار، حکمت ۱۱۹ ذکر کرده است (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۵۲).

Ç oÅBı;B-w ÑUB,Bv ¼ °: d °ÑX/Bk°ÑX/B-Bı,kÄMBA
 S «Ü AB-º,B½-ı «Ài â ;B«½ Id B½ Ü, B ù Δ Ä B-Å
 ¼ UB/2me ABM¼ UB/ai »Ç f ;BU e Bi o U ,BçAuı ½ M
 « Å T h { An o w ÜB ù ¼B-çAB-af BİeB ¼Bı;B«½
 /; v°A,xBd A A «Å TıAB «A A An md ½

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی، بدان ای سلمان!) دنیا فقط به «مار» شبیه است که به هنگام لمس کردن، نرم به نظر می‌رسد؛ ولی در باطنش سمی کشنده است، بنابراین از هر چیز دنیا که توجه تو را به خود جلب کند صرف نظر کن (خواه مال باشد یا مقام و یا لذات هوس‌آلود) زیرا جز مدت کمی در کنار تو نخواهد بود، غم و غصه دنیا را از خود کنار بزن، زیرا که به فراق و جدایی و دگرگونی حالات آن یقین داری و در آن زمان که بیش از هر وقت به آن دل بسته‌ای و با آن انس گرفته‌ای، بیشتر از آن بر حذر باش، زیرا هر زمان دوست دنیا به امری شادی‌آفرین دل‌بستگی پیدا کند دنیا او را به طرف مشکل و ناراحتی می‌راند و هر زمان با آن انس گیرد او را از آن حالت جدا ساخته در وحشت فرو می‌برد. والسلام.

شرح و تفسیر

دنیا چون مار خوش خط و خال است

گرچه بسیاری از مفسران محتوای این نامه را روشن دانسته و از شرح و بسط آن صرف نظر کرده‌اند ولی نکاتی دارد که لازم است به آن توجه شود.

امام علیه السلام در آغاز این نامه تشبیه گویایی برای دنیا ذکر کرده، می فرماید: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی، بدان ای سلمان!) دنیا فقط به «مار» شبیه است که به هنگام لمس کردن، نرم به نظر می رسد؛ ولی در باطنش سمی کشنده است»؛ (أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّمَا مَثَلُ الدُّنْيَا مَثَلُ الْحَيَّةِ: لَيِّنٌ مَسْهًا، قَاتِلٌ سَمُّهَا^۱).

این دوگانگی ظاهر و باطن به صورت های مختلفی در کلمات امام علیه السلام آمده است در این جا نرم بودن ظاهر و قاتل بودن سم درونی ذکر شده و در جایی دیگر تشبیه به زن زیبایی شده که شوهرانش را یکی بعد از دیگری به قتل می رساند^۲ و گاه تشبیه به آبگاهی شده که آبش گوارا؛ ولی مسیر ورود در کنار آب خطرناک و هلاکت بار است.^۳ تمام این تشبیهات اشاره به یک مطلب است و آن این که دنیا ظاهری جالب و دلپذیر؛ اما باطنی آلوده و خطرناک دارد.

سپس امام علیه السلام به دنبال این تشبیه گویا و بیدار کننده چند دستور به سلمان فارسی رضی الله عنه می دهد:

نخست می فرماید: «بنابراین از هر چیز دنیا که توجه تو را به خود جلب کند صرف نظر کن (خواه مال باشد یا مقام و یا لذات هوس آلود)»؛ (فَاعْرِضْ عَمَّا يُعْجِبُكَ فِيهَا).

آن گاه دلیلی برای آن ذکر می کند، می فرماید: «زیرا جز مدت کمی در کنار تو نخواهد بود»؛ (لِقَلِيلَةٍ مَّا يَصْحَبُكَ مِنْهَا).

اشاره به این که عمر دنیا کوتاه است و انسان عاقل به آن دل نمی بندد.

بعضی از شارحان، تفسیر دیگری برای این جمله کرده و گفته اند: منظور این

۱. «سَمٌّ» به هر ماده کشنده می گویند (این واژه با ضم، فتح و کسر سین خوانده می شود و جمع آن «سَمُوم» است).

۲. «أَلَا وَإِنَّ الدُّنْيَا دَارٌ غَرَارَةٌ حَدَاغَةٌ تَنْكُحُ فِي كُلِّ يَوْمٍ بَغْلًا وَتَقْتُلُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ أَهْلًا» (نهج السعاده، ج ۳، ص ۱۷۴).

۳. «فَإِنَّ الدُّنْيَا رَنِقٌ مَشْرَبُهَا رَدَعٌ مَشْرَعُهَا» (نهج البلاغه، خطبه ۸۳).

است که آنچه از متاع دنیا با خود می‌بری بسیار کم است (و فراتر از کفن نیست)^۱ ولی جمله بعد نشان می‌دهد که تفسیر اول مناسب‌تر است.

در دستور دوم می‌افزاید: «غم و غصه دنیا را از خود کنار بزن، زیرا که به فراق و جدایی و دگرگونی حالات آن یقین داری»؛ (وَضَعُ عَنكَ هُمُومَهَا، لِمَا أَيَقْنَتَ بِهِ مِنْ فِرَاقِهَا، وَتَصَرُّفِ حَالَاتِهَا).

بدیهی است که انسان به چیزی دل می‌بندد که مدتی طولانی با او باشد و دگرگون نشود مثلاً خانه‌ای که امروز در اختیار من است و فردا در اختیار دیگری و هر روز ساکنی دارد چیزی نیست که انسان به آن دلبستگی پیدا کند. جمله «تَصَرُّفِ حَالَاتِهَا» اشاره به این است که دنیا افزون بر این که عمرش کوتاه است در همان مدتی که با ماست یکنواخت نیست و پیوسته در حال دگرگونی است. فی‌المثل هرکسی ممکن است چند روز زمامدار شود ولی در همان چند روز هم آرامشی نیست و هر روز حادثه و مشکلی دارد.

در دستور سوم می‌فرماید: «در آن زمان که بیش از هر وقت به آن دل بسته‌ای و با آن انس گرفته‌ای، بیشتر از آن بر حذر باش، زیرا هر زمان دوست دنیا به امری شادی‌آفرین دل‌بستگی پیدا کند دنیا او را به طرف مشکل و ناراحتی می‌راند و هر زمان با آن انس گیرد او را از آن حالت جدا ساخته در وحشت فرو می‌برد. و السلام»؛ (وَكُنْ أُنْسَ مَا تَكُونُ بِهَا، أَحْذَرَ مَا تَكُونُ مِنْهَا؛ فَإِنَّ صَاحِبَهَا كُلَّمَا أَطْمَأَنَّ فِيهَا إِلَى سُرُورِ أَشْخَصَتَهُ^۲ عَنْهُ إِلَى مَخْذُورٍ، أَوْ إِلَى إِيْنَابِسٍ^۳ أَزَّالَتْهُ عَنْهُ إِلَى إِيْحَاشٍ^۴! وَالسَّلَامُ).

۱. بنابر این تفسیر، «ما» موصوله و بنابر تفسیر اول «ما» اشاره به زمان است.

۲. «أَشْخَصَتَهُ» از ریشه «أشخاص» به معنای بیرون راندن و خارج ساختن و ریشه آن «شُخُوص» به معنای بلند شدن است.

۳. «إِيْنَابِس» از ریشه «أُنْس» به معنای انس گرفتن است.

۴. «إِيْحَاش» از ریشه «وَحَشَت» به معنای به وحشت افکندن است.

اشاره به یکی از شگفتی‌های دنیا که بسیاری از اموری که بیشتر برای انسان اطمینان‌آفرین است متزلزل‌تر است و یا از بسیاری از کسانی که به آن‌ها بیشتر اعتماد می‌کند ضربه سنگین‌تری می‌خورد و این‌ها نشان می‌دهد که هیچ چیز دنیا قابل اعتماد نیست و عاقل نباید به آن دل خوش کند. تاریخ دنیا نیز گواه صدقی بر این حقیقت است؛ بسیار اتفاق افتاده که محکم‌ترین حکومت‌ها یک‌شبه دگرگون شده و قوی‌ترین زمامداران یک‌روزه جای خود را به دیگری داده‌اند.

شاعر شیرین‌زبان معاصر در این باره زیبا سروده است:

ای دل، عبث مخور غم دنیا را	فکرت مکن نیامده فردا را!
بشکاف خاک را و ببین آنگه	بسی مه‌ری زمانه رسوا را
این دشت خوابگاه شهیدان است	فرصت شمار وقت تماشا را
از عمر رفته نیز شماری کن	مشار جَدی و عقرب و جوزا را
این جوئیبار خرد که می‌بینی	از جای کنده صخره صمّا را
آموزگار خلق شدیم امّا	نشناختیم خود الف و با را
بت ساختیم در دل و خندیدیم	بر کیش بد، برهمن و بودا را
در دام روزگزار ز یکدیگر	نتوان شناخت پشه و عنقا را
ای باغبان، سپاه خزان آمد	بس دیر کشتی این گل رعنا را!

نکته‌ها

۱. سلمان فارسی کیست؟

سلمان فارسی به یقین یکی از بزرگان صحابه پیغمبر صلی الله علیه و آله بود و در روایتی از آن حضرت می‌خوانیم که فرمود: «أَمْرُنِي رَبِّي بِحُبِّ أَرْبَعَةٍ وَأَخْبَرَنِي أَنَّهُ يُحِبُّهُمْ:

عَلِيِّ وَأَبُوذَرٍّ وَالْمِقْدَادُ وَسَلْمَانُ؛ خداوند به من دستور داده که به چهار نفر محبت (ویژه) بورزم و به من خبر داده که او آن‌ها را دوست دارد و آن‌ها علی و سلمان و ابوذر و مقداد هستند»^۱.

درباره عظمت مقام سلمان و شرح حال او کتاب‌ها و مقالات متعددی نوشته شده است و مورخان قدیم و جدید او را به عظمت ستوده‌اند؛ از جمله از عایشه نقل کرده‌اند که پیغمبر اکرم شب‌هنگام با سلمان مجلسی داشت و گاه به قدری طولانی می‌شد که خواب بر ما چیره می‌گشت.^۲ در این مجلس چه مسائلی میان رسول خدا و سلمان رد و بدل می‌شد؟ تنها خدا و رسولش می‌دانند.

در حالات او نوشته‌اند که هر چند در اصل از نسل شاهان قدیم ایران بود؛ ولی خود را فقط به اسلام و به رسول خدا ﷺ منتسب می‌دانست و می‌گفت: خداوند به وسیله محمد مرا آزاد کرد و به وسیله او مقام را بالا برد و به وسیله او بی‌نیازم ساخت. درود بر محمد و آل محمد؛ حسب و نسب من همین است و بس.^۳ پیامبر ﷺ نیز با جمله «سَلْمَانٌ مِنَّا أَهْلَ الْبَيْتِ» این سخن او را تأیید فرمود و لذا به او سلمان محمدی گفتند.

نیز در حالات او آمده که هر سال سهم او از بیت‌المال پنج هزار درهم بود؛ ولی همه آن را در راه خدا انفاق می‌کرد و از دست‌رنج خود زندگی بسیار ساده‌اش را اداره می‌نمود و می‌گفت: من دوست ندارم از غیر دست‌رنج خود استفاده کنم، چرا که پیغمبر اکرم ﷺ می‌فرمود: «مَا أَكَلَ أَحَدٌكُمْ طَعَامًا قَطُّ خَيْرًا مِنْ عَمَلٍ يَدِيهِ؛ هیچ‌کس از شما طعامی بهتر از آنچه از دست‌رنجش به دست آمده هرگز نخورده است».^۴

۱. بحار الانوار، ج ۲۲، ص ۳۹۱.

۲. سفینه البحار، ج ۴، ص ۲۴۶، فضایل سلمان.

۳. امالی طوسی، ص ۱۴۷.

۴. فی ظلال نهج البلاغه، ج ۴، ص ۱۷۷.

البته در روایتی در کافی آمده است که او به اندازه نیاز سال خود از آن برمی داشت (و بقیه را انفاق می کرد) این دو حدیث با هم منافاتی ندارد ممکن است حدیث اول مربوط به زمانی باشد که سلمان تاب و توان کار کردن را داشته و حدیث دوم مربوط به هنگامی که بر اثر کهولت توانایی خود را از دست داده بود.

مرحوم علامه مجلسی در شأن ورود حدیث «سَلْمَانُ مِنَّا أَهْلَ الْبَيْتِ» نقل می کند که روزی سلمان فارسی وارد مجلس رسول خدا صلی الله علیه و آله شد. حاضران او را گرمی داشتند و به احترام سن و سال و ارتباط زیاد وی با پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله او را به صدر مجلس هدایت کردند. ناگهان «عمر» وارد شد، نگاهی به او کرد و گفت: این مرد عجمی که در میان عرب ها در بالا نشسته کیست؟ پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله (ناراحت شد و) به منبر رفت و خطبه ای خواند و فرمود: همه انسان ها از زمان خلقت آدم تا امروز؛ مانند دندان های شانه برابرند «لَا فَضْلَ لِلْعَرَبِيِّ عَلَى الْعَجْمِيِّ وَلَا لِلْأَحْمَرِ عَلَى الْأَسْوَدِ إِلَّا بِالتَّقْوَى»؛ عرب بر عجم و سفیدپوست بر سیاه پوست برتری ندارد جز با تقوا» سپس افزود: «سَلْمَانُ بَحْرٌ لَا يَنْزِفُ وَكَنْزٌ لَا يَنْفَدُ سَلْمَانٌ مِنَّا أَهْلَ الْبَيْتِ سَلْسَلٌ يَمْتَحُ الْحِكْمَةَ وَيُؤْتِي الْبُرْهَانَ؛ سلمان دریای عمیقی است که آبش تمام نمی شود و گنجی است که پایان نمی گیرد سلمان از ما اهل بیت است سلمان آبشاری است که پیوسته علم و دانش و برهان از او فرو می ریزد».^۱

از بعضی روایات نیز استفاده می شود: سلمان از کسانی بود که بعد از رحلت پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله برای حمایت از خلافت علی علیه السلام آماده شد؛ ولی چون او و یارانش در اقلیت واقع شدند سکوت اختیار کردند.^۲

روایات فراوان دیگری در فضیلت سلمان نقل شده که از نهایت عظمت مقام او پرده برمی دارد از جمله در حدیثی از رسول خدا صلی الله علیه و آله آمده است که فرمود: «لَوْ

۱. بحار الانوار، ج ۲۲، ص ۳۴۸، ح ۶۴.

۲. همان، ص ۳۲۸، ح ۳۶ و ۳۷.

كَانَ الدِّينُ فِي الثُّرَيَّا لَنَا لَهُ سَلْمَانُ؛ اگر دین در اوج آسمان باشد سلمان به آن می‌رسد.^۱

در حدیثی از امیرمؤمنان علیه السلام نقل شده است که فرمود: «سَلْمَانُ الْفَارِسِيُّ كَلْفَمَانَ الْحَكِيمِ؛ سلمان فارسی همچون لقمان حکیم است».^۲

او در عصر خلیفه دوم پیشنهاد حکومت مدائن را که در واقع اشراف بر تمام ایران داشت به دلیل ملاحظاتی که روشن است پذیرفت و در سال ۳۵ یا ۳۶ هجری، اواخر خلافت عثمان (و طبق روایتی در اواخر خلافت عمر) دیده از جهان فروبست و در همان جا به خاک سپرده شد و قبر او هم اکنون زیارتگاهی در نزدیکی مدائن است.

از بعضی روایات نیز استفاده می‌شود که امیرمؤمنان علیه السلام به وسیله طی الارض از مدینه به مدائن آمد و سلمان فارسی را غسل داد و کفن کرد و بر او نماز خواند و به خاک سپرد.^۳

۲. مثل‌های دنیا در قرآن و روایات اسلامی

از آن جا که سرگرمی‌های دنیا و لذایذ مادی و مظاهر فریبنده آن غالباً انسان‌ها را از درک باطن آن - با این‌که چندان پوشیده نیست - غافل می‌سازد برای هشدار به افراد غافل و بی‌خبر و حتی به مؤمنان آگاه، مثل‌های مختلفی در قرآن مجید و روایات اسلامی بیان شده که هر یک، از دیگری گویاتر و بیدار کننده‌تر است از جمله:

۱. دنیا به آب بارانی تشبیه شده است که از آسمان نازل می‌شود، انبوه گیاهان پرورش می‌یابند و آثار حیات در همه چیز ظاهر می‌شود؛ اما بعد از چند ماه فصل

۱. بحارالانوار، ج ۱۶، ص ۳۱۰.

۲. شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، ج ۱۸، ص ۳۶.

۳. بحارالانوار، ج ۲۲، ص ۳۶۸، ح ۷.

خزان فرامی‌رسد؛ گیاهان، زرد و خشکیده، و بر های درختان پژمرده می‌شوند و همراه تندباد به هر سو پراکنده می‌گردند و آثار حیات برچیده می‌شود: ﴿وَاضْرِبْ لَهُمْ مَثَلِ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا كَمَا أَنْزَلْنَاهُ مِنَ السَّمَاءِ فَاخْتَلَطَ بِهِ نَبَاتُ الْأَرْضِ فَأَصْبَحَ هَشِيمًا تَذْرُوهُ الرِّيَّاحُ وَكَانَ اللَّهُ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ مُّقْتَدِرًا﴾^۱.

۲. همچون آبگاهی تیره و کدر است و یا همچون چشمه‌ای گل‌آلود، آزمایشگاهی است هلاک‌کننده و نوری است که به زودی غروب می‌کند و سایه‌ای که از بین می‌رود و تکیه‌گاهی که رو به خرابی است: (فَإِنَّ الدُّنْيَا رِيقٌ مَشْرَبٌهَا رَدِغٌ مَشْرَعٌهَا يُونِقٌ مَنْظَرٌهَا وَيُوبِقٌ مَخْبِرٌهَا غُرُورٌ حَائِلٌ وَضَوْءٌ أَفْلٌ وَظِلٌّ زَائِلٌ وَسِنَادٌ مَائِلٌ).^۲

۳. دنیا همچون سایه ابرهاست که هرگز پایدار نیست و همچون صحنه‌های دل‌انگیز خواب‌هاست ... و مانند عسلی است که مشوب با سم کشنده است: «إِنَّ الدُّنْيَا ظِلُّ الْغَمَامِ وَحُلْمُ الْمَنَامِ ... وَالْعَسَلُ الْمَشُوبُ بِالسَّمِّ سَلَابَةٌ النَّعْمِ أَكَالَةُ الْأَمَمِ جَلَابَةٌ النَّقَمِ»^۳.

۴. همانند کمانی است که تیر در چله آن گذاشته شده و اهل خود را نشانه‌گیری کرده است؛ کمانی که تیرش هرگز خطا نمی‌رود و زخم و جراحتش مداوا نمی‌شود: «أَنَّ الدَّهْرَ مُوتِرٌ قَوْسُهُ لَا تُخْطِئُ سِهَامُهُ وَلَا تُؤَسِي جِرَاحُهُ»^۴.

۵. دنیا همچون سایه انسان است (که در مقابل او بر زمین گسترده است) هرچه به دنبالش بدود دور می‌شود و اگر بایستد می‌ایستد و پایدار می‌گردد: «مَثَلُ الدُّنْيَا كَظَلِّكَ إِنْ وَقَفْتَ وَقَفَ وَإِنْ طَلَبْتَهُ بَعُدَ»^۵.

۱. کهف، آیه ۴۵.

۲. نهج البلاغه، خطبه ۸۳.

۳. غررالحکم، ح ۲۱۶۶.

۴. نهج البلاغه، خطبه ۱۱۴.

۵. غررالحکم، ح ۲۲۱۴.

۶. دنیای فریبنده فریبکار همچون زن زیبایی است که هر روز شوهری برمی‌گزیند و هر شب او را به قتل می‌رساند: «أَلَا وَإِنَّ الدُّنْيَا دَارٌ غَرَارَةٌ خَدَاعَةٌ تَقْتُلُ فِي كُلِّ يَوْمٍ بَعْلًا وَتَقْتُلُ فِي كُلِّ لَيْلَةٍ أَهْلًا».^۱

۷. همچون مرکب سریع‌السیری است که اهلش بر آن سوار شده‌اند آن‌ها را با خود می‌برد در حالی که در خواب‌اند: (أَهْلُ الدُّنْيَا كَرَكِبٍ يُسَارُ بِهِمْ وَهُمْ نِيَامٌ).^۲

۸. همچون لباسی است که از اول تا آخر آن شکافته شده فقط نخ‌ی از آن باقی مانده که هر زمان احتمال دارد آن نخ پاره شود و لباس فرو افتد: «هَذِهِ الدُّنْيَا مِثْلُ ثَوْبٍ شُقَّ مِنْ أَوَّلِهِ إِلَى آخِرِهِ فَيَبْقَى مُتَعَلِّقًا بِخَيْطٍ فِي آخِرِهِ يُوشِكُ ذَلِكَ الْخَيْطُ أَنْ يَنْقَطِعَ».^۳

۹. دنیا همچون آب شور دریاست که هر قدر انسان از آن بیشتر بنوشد عطشش فزون‌تر می‌شود و سرانجام او را خواهد کشت: «مِثْلُ الدُّنْيَا مِثْلُ مَاءِ الْبَحْرِ كُلَّمَا شَرِبَ مِنْهُ الْعَطْشَانُ زَادَ عَطْشًا حَتَّى يَقْتُلَهُ».^۴

۱۰. همچون پل و گذرگاهی است که باید از آن عبور کرد نه این‌که ایستاد و به تعمیر آن پرداخت: «قَالَ الْمَسِيحُ لِلْحَوَارِيِّينَ: إِنَّمَا الدُّنْيَا قَنْطَرَةٌ فَاعْبُرُوهَا وَلَا تَعْمُرُوهَا».^۵

۱۱. عمر دنیا در مقایسه با آخرت بسیار کوتاه است همانند این که انگشت در دریایی فرو کنی و بعد بیرون آوری آنچه بر انگشت می‌ماند در برابر آن دریا چقدر است؟! «قَالَ رَسُولُ اللَّهِ ﷺ: مَا الدُّنْيَا فِي الْآخِرَةِ إِلَّا مِثْلُ مَا يَجْعَلُ أَحَدُكُمْ إِضْبَعَهُ فِي الْيَمِّ فَلْيَنْظُرْ بِمَ يَرْجِعُ».^۶

۱. نهج السعادة، ج ۳، ص ۱۷۴.

۲. نهج البلاغه، حکمت ۶۴.

۳. مجموعه ورام، ج ۱ ص ۱۴۸.

۴. بحار الانوار، ج ۱، ص ۱۵۲.

۵. همان، ج ۱۴، ص ۳۱۹، ح ۲۰.

۶. همان، ج ۷۰، ص ۱۱۹.

۱۲. دنیا همچون سم کشنده است و افرادی که آن را نمی شناسند می خورند و هلاک می شوند: «إِنَّمَا الدُّنْيَا كَالسَّمِّ يَأْكُلُهُ مَنْ لَا يَعْرِفُهُ»^۱.

۱۳. همانند دام است که افراد ناآگاه در آن می افتند و گرفتار می شوند: «إِنَّمَا الدُّنْيَا شَرَكٌ وَقَعَ فِيهِ مَنْ لَا يَعْرِفُهُ»^۲.

۱۴. همچون جیفه‌ای است که گروهی به آن روی آورده‌اند و با خوردن آن رسوا گشته و در دوستی آن توافق کرده‌اند: «أَقْبَلُوا عَلَى جِيْفَةٍ قَدْ افْتَضَحُوا بِأَكْلِهَا وَاصْطَلَحُوا عَلَى حُبِّهَا»^۳.

۱۵. مثل دنیا مثل سواری است که برای استراحت و خواب قیلوله در سایه درختی در تابستانی داغ پیاده می شود و بعد از ساعتی استراحت آن را ترک می گوید و می رود: «إِنَّمَا مَثَلِي وَمَثَلُ الدُّنْيَا كَمَثَلِ رَاكِبٍ مَرَّ لِلْقَيْلُولَةِ فِي ظِلِّ شَجَرَةٍ فِي يَوْمٍ صَيْفٍ ثُمَّ رَاحَ وَتَرَكَهَا»^۴.

۱۶. دنیا سرای عبور است نه دار اقامت: «الدُّنْيَا دَارٌ مَمَرٌ لَا دَارٌ مَقَرٌ»^۵.

۱۷. دریای عمیقی است که گروه زیادی در آن غرق و هلاک می شوند: «إِنَّ الدُّنْيَا بَحْرٌ عَمِيقٌ قَدْ غَرِقَ فِيهَا عَالَمٌ كَثِيرٌ»^۶.

۱۸. دنیا همانند مار خوش خط و خالی است که ظاهرش نرم است و در باطنش سم کشنده دارد. این مثل در آغاز نامه مورد بحث آمده بود.

۱. بحارالانوار، ج ۷۰، ص ۸۸.

۲. غررالحکم، ج ۲۳۶۱.

۳. نهج البلاغه، خطبه ۱۰۹.

۴. بحارالانوار، ج ۷۰، ص ۱۱۹، ح ۱۱۱.

۵. نهج البلاغه، حکمت ۱۳۳.

۶. کافی، ج ۱، ص ۱۵، ح ۱۲.

وَمِنْ كِتَابِ لَيْسَ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ا ا ح ا ث ا د ا

عليه السلام

۱

بخش اول

صفحه ۳۴۳

yk , 1/2A ;oe , ° e Ñe A , d «TWA 1/4CUP ÑId M v -U
Bé ÄM/Bù ,B« 1/2 ÜMB-°Bk°A 1/2 é 1/2B-MIÄA,Öd °A 1/2d °w B-M

۱. سند نامه:

مرحوم خطیب نویسنده کتاب مصادر از دو قرینه استنباط می‌کند که این نامه در کتاب‌های دیگری جز نهج البلاغه (هر چند بعد از سید رضی) بوده است.

نخست این که مرحوم بحرانی در شرح نهج البلاغه بعد از ذکر این نامه می‌گوید: آنچه مرحوم سید رضی آورده بخشی از نامه‌ای طولانی است که به حارث همدانی نوشته و مجموعه‌ای از اوامر و نواهی و تعلیم مکارم اخلاق و محاسن آداب است.

دوم این که مرحوم آمدی (متوفای ۵۵۰) بخش‌هایی از این نامه را در چند مورد از کتاب غرر الحکم آورده و با توجه به تفاوت‌هایی که نقل آمدی با نقل نهج البلاغه دارد چنین استنباط می‌شود که او هم دسترسی به منبع دیگری داشته است (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۶۷).

يُشْبِهُهُ بَعْضًا، وَآخِرَهَا لِاحِقٍ بِأَوْلِيَّهَا! وَكُلُّهَا حَائِلٌ مُفَارِقٌ. وَعَظَمَ اسْمَ اللَّهِ أَنْ تَذْكَرَهُ إِلَّا عَلَى حَقِّ، وَأَكْثَرَ ذِكْرَ الْمَوْتِ وَمَا بَعْدَ الْمَوْتِ، وَلَا تَتَمَنَّ الْمَوْتَ إِلَّا بِشَرْطٍ وَثَبِيحٍ. وَاحْذَرِ كُلَّ عَمَلٍ يَرْضَاهُ صَاحِبُهُ لِنَفْسِهِ وَيَكْرَهُهُ لِعَامَّةِ الْمُسْلِمِينَ. وَاحْذَرِ كُلَّ عَمَلٍ يُعْمَلُ بِهِ فِي السِّرِّ، وَيُسْتَحَى مِنْهُ فِي الْعَلَانِيَةِ، وَاحْذَرِ كُلَّ عَمَلٍ إِذَا سُئِلَ عَنْهُ صَاحِبُهُ أَنْكَرَهُ أَوْ اعْتَذَرَ مِنْهُ. وَلَا تَجْعَلْ عِرْضَكَ عَرَضًا لِنَبِيَالِ الْقَوْلِ، وَلَا تُحَدِّثِ النَّاسَ بِكُلِّ مَا سَمِعْتَ بِهِ، فَكَفَى بِذَلِكَ كَذِبًا. وَلَا تَرُدَّ عَلَى النَّاسِ كُلِّ مَا حَدَّثُوكَ بِهِ، فَكَفَى بِذَلِكَ جَهْلًا. وَاكْظِمِ الْعَيْظَ، وَتَجَاوَزْ عِنْدَ الْمَقْدَرَةِ، وَاحْلَمْ عِنْدَ الْعُضْبِ، وَاصْفَحْ مَعَ الدَّوْلَةِ، تَكُنْ لَكَ الْعَاقِبَةُ، وَاسْتَصْلِحْ كُلَّ نِعْمَةٍ أَنْعَمَهَا اللَّهُ عَلَيْكَ، وَلَا تُضَيِّعَنَّ نِعْمَةً مِنْ نِعَمِ اللَّهِ عِنْدَكَ، وَلْيُرَ عَلَيْكَ أَثَرٌ مَا أَنْعَمَ اللَّهُ بِهِ عَلَيْكَ.

بخش دوم

صفحة ٣٥٥

B½ »Bı, °Ez a A v û; ½ ½kÜ Ü ½ üA; «½-°Añé üA¼A aAA
 MB mmeA / o i o Æ; oi UB½, oi l °ÖLo i ; ½kÜ Ü
 nB ½ A wA / leB MIA½K eB °A¼Bı, aAo « , AÑû ; ½
 ¼AA A ½ üB °A üEApB½ameA , ; -v-°AB-ı B»Bı ; B ÆA
 B»Bü, yA w A ÅBı½ B / «Ä B½ aA Ao çA/&A ÅB aA
 ½Bı, aAS ½ ü; ½ Boè «U¼oXA , ; Tı°A nB½, ¼B z°AoâBd ½
 B A °Ak z U T Ä-ı ; üoùB U , o z°AIA M ½ ı
 ÅBç ½Bü, n ½Ai -ı ü&Ai çA / MmÄLo½A ü A&AÑ lw ü
 Bo ÜÜ , BMÖünA, jBLÄ°Aü v û»ı jBı / B Av B½ aA ½Bü &A
 ; ½kM »Bı, é oü°A ½ aABMT ½¼BB½ A, BçBz » B üAnı
 ü M; ½ÖMCA R -°A Mıq« ¼A B / Bıd ½k«ÅBk ÅJB éBç
 ,&Ao ç , Öd a ½oz°BMz°A¼Bı, yBv û°AleB ½ B / Bk°AK çç
 ; v°A, u ½ı «ı ; ½ è Åk«ı »Bı, Ké ÆAmeA / IBAK le A

نامه در یک نگاه

همان‌گونه که ابن میثم بحرانی رحمته الله اشاره کرده این نامه مجموعه‌ای است از نصایح و اندرزها و اوامر و نواهی و دستوراتی برای بهتر زیستن، هم از نظر معنوی و هم مادی و دنیایی و درواقع یک دوره علم اخلاق به صورت فشرده است که عمل به آن به یقین مایهٔ سعادت دنیا و آخرت هر انسانی است.

مخاطب امام علیه السلام در این نامه «حارث همدانی»^۱ است ولی درواقع همهٔ شیعیان بلکه همهٔ مسلمانان مقصودند. سی و سه دستور به حارث می‌دهد در عباراتی کوتاه و پرمعنا که هر کدام می‌تواند موضوع بحث مشروحی باشد.

۱. او از طایفهٔ «بنی همدان» و از یاران فداکار علی علیه السلام و یکی از فقهای شیعه است که در پایان نامه شرح حال او خواهد آمد.

بخش اول

وَتَمَسَّكَ بِحَبْلِ الْقُرْآنِ وَاسْتَنْصَحَهُ، وَأَجَلَ حَالَهُ، وَحَرَّمَ حَرَامَهُ،
وَصَدَّقَ بِمَا سَلَفَ مِنَ الْحَقِّ، وَاعْتَبَرَ بِمَا مَضَى مِنَ الدُّنْيَا لِمَا بَقِيَ مِنْهَا،
فَإِنَّ بَعْضَهَا يُشْبِهُ بَعْضًا، وَآخِرُهَا لِأَحَقُّ بِأَوَّلِهَا! وَكُلُّهَا حَائِلٌ مُفَارِقٌ.
وَعَظِيمِ اسْمِ اللَّهِ أَنْ تَذْكُرَهُ إِلَّا عَلَى حَقِّ، وَأَكْثَرُ ذِكْرِ الْمَوْتِ وَمَا بَعْدَ
الْمَوْتِ، وَلَا تَتَمَنَّ الْمَوْتَ إِلَّا بِشَرْطٍ وَثِيقٍ. وَاحْذَرُ كُلَّ عَمَلٍ يَرْضَاهُ
صَاحِبُهُ لِنَفْسِهِ وَيُكْرَهُ لِعَامَّةِ الْمُسْلِمِينَ. وَاحْذَرُ كُلَّ عَمَلٍ يُعْمَلُ بِهِ فِي
السِّرِّ، وَيُسْتَحَى مِنْهُ فِي الْعَلَانِيَةِ، وَاحْذَرُ كُلَّ عَمَلٍ إِذَا سُئِلَ عَنْهُ صَاحِبُهُ
أَنْكَرَهُ أَوْ اعْتَذَرَ مِنْهُ. وَلَا تَجْعَلْ عِرْضَكَ عَرَضًا لِنِبَالِ الْقَوْلِ، وَلَا تُحَدِّثِ
النَّاسَ بِكُلِّ مَا سَمِعْتَ بِهِ، فَكَفَى بِذَلِكَ كَذِبًا. وَلَا تُزِدْ عَلَى النَّاسِ كُلِّ مَا
حَدَّثُوكَ بِهِ، فَكَفَى بِذَلِكَ جَهْلًا. وَاكْظِمِ الْعَيْظَ، وَتَجَاوَزْ عِنْدَ الْمَقْدَرَةِ،
وَاحْلُمْ عِنْدَ الْعُزْبِ، وَاصْبِرْ مَعَ الدَّوْلَةِ، تَكُنْ لَكَ الْعَاقِبَةُ، وَاسْتَصْلِحْ كُلَّ
نِعْمَةٍ أَنْعَمَهَا اللَّهُ عَلَيْكَ، وَلَا تُضَيِّعَنَّ نِعْمَةً مِنْ نِعَمِ اللَّهِ عِنْدَكَ، وَلْيُرِ
عَلَيْكَ أَثَرُ مَا أَنْعَمَ اللَّهُ بِهِ عَلَيْكَ.

ترجمه

به ریسمان قرآن چنگ زن و از آن اندرز بخواه، حلالش را حلال بشمر
و حرامش را حرام و آنچه را که از حقایق زندگی پیشینیان در قرآن آمده باور کن.
از حوادث گذشته دنیا برای باقی مانده و آینده عبرت گیر، چراکه بعضی از آن
شبهه بعضی دیگر است و پایانش به آغازش بازمی‌گردد و تمام آن متغیر و ناپایدار
است. نام خدا را بزر بشمار و جز به حق از او نام مبر (و هرگز به نام او به دروغ

سوگند مخور). بسیار به یاد مر و عالم پس از مر باش و هرگز آرزوی مر مکن مگر با شرطی مطمئن و استوار (این شرط که از اعمال خود مطمئن باشی). از هر عملی که صاحبش آن را (فقط) برای خود می‌پسندد و برای عموم مسلمانان نمی‌پسندد برحذر باش و (نیز) از هر کاری که در نهان انجام می‌شود و در ظاهر شرم‌آور است حذر کن و نیز از اعمالی که اگر از صاحبش پرسش شود آن را انکار می‌کند یا از آن پوزش می‌طلبد بپرهیز.

(هرگز) عرض و آبروی خود را هدف تیرهای سخنان مردم قرار مده و تمام آنچه را که (از این و آن) می‌شنوی برای مردم بازگو مکن، زیرا این کار برای آلودگی تو به دروغ کافی است و (نیز) تمام آنچه را که مردم برای تو نقل می‌کنند تکذیب مکن، زیرا این کار برای نادانی تو کفایت می‌کند. خشم را فرو بر و به هنگام قدرت (بر انتقام) گذشت کن و در موقع غضب، بردباری نما و آن‌گاه که حکومت در دست توست عفو و مدارا کن تا عاقبت نیک برای تو باشد و از هر نعمتی که خداوند به تو داده است به‌طور صحیح بهره‌برداری کن و هیچ نعمتی از نعمت‌های خداوند را ضایع و تباه مساز و باید اثر نعمت‌هایی که خداوند به تو داده است در تو دیده شود.

شرح و تفسیر

یک رشته اندرزهای مهم

امام علیه السلام - همان‌گونه که گفته شد - مجموعه‌ای از نصایح و اندرزهای ارزشمند را گردآوری کرده و برای حارث همدانی که از اصحاب خاص امام علیه السلام و از فقها و دانشمندان امت بود ارسال فرموده تا همگان از آن بهره گیرند.

نخست پیش از هر چیز دیگر درباره قرآن مجید توصیه‌ای کرده، می‌فرماید: «به ریسمان قرآن چنگ زن و از آن اندرز بخواه، حلالش را حلال بشمر و حرامش را حرام و آنچه را که از حقایق زندگی پیشینیان در قرآن آمده باور کن»؛ (وَتَمَسَّكَ بِحَبْلِ الْقُرْآنِ وَاسْتَنْصَحَهُ، وَأَجَلَ حَلَالَهُ، وَحَرَّمَ حَرَامَهُ، وَصَدَّقَ بِمَا سَلَفَ مِنَ الْحَقِّ).

درواقع امام علیه السلام نخست توصیه‌ای کلی درباره تمسک به قرآن فرموده و سپس آن را با سه جمله شرح می‌دهد: اول این‌که گوش جان به نصایح قرآن بسپارد و اندرزهایش را استخراج کرده، به آن عمل کند. دوم این‌که حلال و حرامش را به رسمیت بشناسد؛ یعنی به آن عمل کند و هرگز از آن منحرف نشود. سوم: آنچه را که در قرآن درباره اقوام پیشین آمده از عوامل پیروزی و شکست و مجازات‌های الهی درباره اقوام سرکش و گنهکار، مورد توجه قرار دهد و از آن‌ها عبرت بگیرد، زیرا هدف قرآن تاریخ‌نویسی یا داستان‌سرایی نبوده، بلکه این بوده که آینده مسلمانان را در آینه تاریخ گذشتگان به آنان نشان دهد همان‌گونه که قرآن مجید می‌فرماید: «لَقَدْ كَانَ فِي قَصَصِهِمْ عِبْرَةٌ لِأُولِي الْأَلْبَابِ مَا كَانَ حَدِيثًا يُفْتَرَى»؛ «به‌راستی در سرگذشت آن‌ها عبرتی برای صاحبان اندیشه بود این‌ها داستان دروغین نبود».^۱

جمله «وَصَدَقَ بِمَا سَلَفَ مِنَ الْحَقِّ» در واقع اشاره به تصدیق عملی است یعنی حقایقی را که از احوال گذشتگان و سرنوشت اقوام پیشین به دست می‌آید مورد توجه قرار ده و از آن درس بیاموز و عمل خود را با آن هماهنگ ساز.

در دومین دستور به سراغ وضع دنیا می‌رود و می‌فرماید: «از حوادث گذشته دنیا برای باقی‌مانده و آینده عبرت‌گیر، چراکه بعضی از آن شبیه بعضی دیگر است و پایانش به آغازش بازمی‌گردد و تمام آن متغیر و ناپایدار است»؛ (وَاعْتَبِرُوا بِمَا مَضَى مِنَ الدُّنْيَا لِمَا بَقِيَ مِنْهَا، فَإِنَّ بَعْضَهَا يُشْبِهُ بَعْضًا، وَآخِرُهَا لِاحِقٌ بِأَوَّلِهَا، وَكُلُّهَا حَائِلٌ^۲ مُفَارِقٌ^۳).

۱. یوسف، آیه ۱۱۱.

۲. «حائل» از ریشه «حَوَّلَ» و «حَيْلُولَةٌ» به معنای چیزی که در میان دو چیز حاجب و مانع می‌شود و نیز به معنای تغیر و تبدل آمده و در عبارت بالا معنای دوم اراده شده است؛ یعنی نعمت‌های دنیا دائماً در تغییر است.

۳. «مُفَارِقٌ» به معنای چیزی است که جدا می‌شود؛ یعنی نعمت‌های دنیا پایدار نیست.

این سخن اشاره به این واقعیت است که حوادث تاریخی و آنچه در دنیا می‌گذرد گرچه به ظاهر حوادث جدیدی است؛ اما هرگاه نیک در آن بیندیشیم می‌بینیم نوعی تکرار است و به تعبیر معروف «تاریخ تکرار می‌شود» و اصولی که بر آن حاکم است یکسان است، همان‌گونه که امام علیه السلام در خطبه ۱۵۷ می‌فرماید: «إِنَّ الدَّهْرَ يَجْرِي بِالْبَاقِينَ كَجَزْيِهِ بِالْمَاضِينَ؛ دنیا برای کسانی که امروز باقی مانده‌اند همان‌گونه جریان دارد که برای گذشتگان جریان داشت».

امام علیه السلام در یکی دیگر از خطبه‌های نورانی خود که مرحوم علامه مجلسی آن را از امالی صدوق نقل کرده است، می‌فرماید: «الْمَاضِي لِلْمُقِيمِ عِبْرَةٌ وَالْمَيِّتُ لِلْحَيِّ عِظَةٌ وَلَيْسَ لِأَمْسٍ مَضَى عَوْدَةٌ وَلَا لِمَرْءٍ مِنْ غَدٍ عَلَى تِقَةٍ؛ گذشته عبرتی است برای امروز و مردگان پند و اندرز برای زندگان‌اند. روزی که گذشت هرگز بازمی‌گردد و به فردا نیز اطمینانی نیست».^۱

تفاوت این جمله با جمله قبل (وَصَدَّقْ...) در این است که امام علیه السلام در جمله‌های سابق اشاره به احوال اقوام پیشین و سرنوشت تاریخی آنها می‌کند؛ ولی در این جمله اشاره به حوادث روزگار می‌فرماید؛ مواردی چون آفات، بلاها، کامیابی‌ها و ناکامی‌ها، مر و میر دوستان و عزیزان و بی‌مهری زمانه رسوا. مفهوم مجموع این کلمات آن است که اگر انسان اصول کلیدی زندگی بشر و حوادث جهان را با مطالعه تواریخ پیشین دریابد می‌تواند حوادث امروز و آینده خود را به‌طور اجمال کشف کند و در برابر آنها موضع مناسبی بگیرد.

تعبیر «خَائِل» درباره حوادث دنیا اشاره به زوال آنهاست و تعبیر «مفارق» اشاره به جدایی آنهاست یعنی ممکن است زایل نشود و از بین نرود ولی از ما جدا گردد و دور شود.

سپس در سومین دستور می‌فرماید: «نام خدا را بزر بشمار و جز به حق از او

۱. بحارالانوار، ج ۷۴، ص ۳۸۰، ح ۴.

نام مبر (و هرگز به نام او به دروغ سوگند مخور)؛ (وَعَظَّمَ اسْمَ اللَّهِ أَنْ تَذْكُرَهُ إِلَّا عَلَى حَقٍّ). همان‌گونه که در قرآن مجید آمده است: ﴿وَلَا تَجْعَلُوا اللَّهَ عُرْضَةً لِأَيْمَانِكُمْ أَنْ تَبَرُّوا وَتَتَّقُوا وَتُصْلِحُوا بَيْنَ النَّاسِ﴾؛ «خدا را در معرض سوگندهای خود قرار ندهید؛ و برای این که نیکی کنید، و تقوا پیشه سازید، و در میان مردم اصلاح کنید (با سوگند خود به خداوند مانع تراشی نکنید)».^۱

اشاره به این که بعضی برای ترک نیکی به مردم و اصلاح در میان آن‌ها سوگند یاد می‌کردند و آن را مانع از کار خیر می‌پنداشتند و در واقع قسمی ناحق می‌خوردند که قرآن آن‌ها را از آن نهی کرده است. سخن امام علیه السلام نیز در این جا ناظر به آن و امثال آن است.

آن‌گاه در چهارمین و پنجمین اندرز می‌فرماید: «بسیار به یاد مر و عالم پس از مر باش و هرگز آرزوی مر مکن مگر با شرطی مطمئن و استوار (این شرط که از اعمال خود مطمئن باشی)»؛ (وَأَكْثَرُ ذِكْرِ الْمَوْتِ وَمَا بَعْدَ الْمَوْتِ، وَلَا تَتَمَنَّ الْمَوْتَ إِلَّا بِشَرْطٍ وَثِيقٍ^۲).

یاد مر و زندگی پس از آن انسان را از هواپرستی و حرص برای اموال دنیا و آلودگی به انواع گناهان بازمی‌دارد و به او هشدار می‌دهد که آماده سفر آخرت باشد و زاد و توشه لازم را برای آن سفر پرخطر فراهم سازد.

جمله «وَلَا تَتَمَنَّ الْمَوْتَ...» اولاً اشاره به این است که انسان نباید بدون اطمینان به ایمان و اعمال صالح آرزوی مر کند و ثانیاً چون برای هیچ‌کس جز معصومان هیچ اطمینانی به چنین شرطی نیست پیوسته از آرزوی مر خودداری کند.

قرآن مجید نیز گواه این معناست آن جا که درباره یهود می‌فرماید: ﴿قُلْ إِنْ كَانَتْ لَكُمْ الدَّارُ الْآخِرَةُ عِنْدَ اللَّهِ خَالِصَةً مِنْ دُونِ النَّاسِ فَتَمَنَّوْا الْمَوْتَ إِنْ كُنْتُمْ صَادِقِينَ

۱. بقره، آیه ۲۲۴.

۲. «وثیق» به معنای مطمئن است و از ریشه «وثوق» گرفته شده است.

﴿وَلَنْ يَتَمَنَّوَهُ أَبَدًا بِمَا قَدَّمَتْ أَيْدِيهِمْ وَاللَّهُ عَلِيمٌ بِالظَّالِمِينَ﴾؛ «بگو اگر (آن چنان که مدعی هستی) سرای دیگر در نزد خدا مخصوص شماست نه سایر مردم پس آرزوی مر کنید اگر راست می‌گویید * ولی آن‌ها، هرگز به دلیل اعمال بدی که پیش از خود فرستاده‌اند هرگز آرزوی مر نخواهند کرد و خداوند از ستمکاران آگاه است».^۱

امام علیه السلام در ششمین، هفتمین و هشتمین اندرز مهم خود او را از سه چیز برحذر می‌دارد؛ می‌فرماید: «از هر عملی که صاحبش آن را (فقط) برای خود می‌پسندد و برای عموم مسلمانان نمی‌پسندد برحذر باش و (نیز) از هر کاری که در نهان انجام می‌شود و در ظاهر شرم‌آور است حذر کن و نیز از اعمالی که اگر از صاحبش پرسش شود آن را انکار می‌کند یا از آن پوزش می‌طلبد بپرهیز»؛
 ﴿وَاحْذِرْ كُلَّ عَمَلٍ يَرْضَاهُ صَاحِبُهُ لِنَفْسِهِ وَيُكْرَهُ^۲ لِعَامَّةِ الْمُسْلِمِينَ. وَاحْذِرْ كُلَّ عَمَلٍ يُعْمَلُ بِهِ فِي السِّرِّ، وَيُسْتَحَى مِنْهُ فِي الْعَلَانِيَةِ، وَاحْذِرْ كُلَّ عَمَلٍ إِذَا سُئِلَ عَنْهُ صَاحِبُهُ أَنْكَرَهُ أَوْ اعْتَدَرَ مِنْهُ﴾.

امام علیه السلام نخست به همان چیزی اشاره فرموده که در بعضی از آیات قرآن و در روایات به‌طور گسترده آمده است که انسان آنچه را که برای خود می‌پسندد برای دیگران هم بخواهد و آنچه را که برای خود نمی‌پسندد برای دیگران نخواهد و به این ترتیب میان سود و زیان خود و دیگران فرقی نگذارد.

قرآن مجید از زبان حضرت شعیب علیه السلام می‌فرماید: ﴿وَمَا أَرِيدُ أَنْ أُخَالِفَكُمْ إِلَىٰ مَا أَنْهَاكُمْ عَنْهُ﴾؛ «من هرگز نمی‌خواهم چیزی را که شما را از آن باز می‌دارم خودم مرتکب شوم».^۳

۱. بقره، آیات ۹۴ و ۹۵.

۲. این جمله در نسخه «صبحی صالح» به‌صورت فعل مجهول آمده است در حالی که مناسب و هماهنگ با جمله «برضاه» این است که به‌صورت فعل معلوم و ثلاثی مجرد در آید و در نسخه کتاب تمام نهج البلاغه و بعضی از شروح نهج البلاغه به‌صورت «و یکرهه» با فعل معلوم و همراه با ضمیر مفعولی آمده است.

۳. هود، آیه ۸۸.

در آغاز سوره مطففین می فرماید: ﴿وَيْلٌ لِّلْمُطَفِّفِينَ * الَّذِينَ إِذَا اكْتَالُوا عَلَى النَّاسِ يَسْتَوْفُونَ * وَإِذَا كَالُوهُمْ أَوْ وَزَنُوهُمْ يُخْسِرُونَ﴾؛ «وای بر کم فروشان آنان که وقتی برای خود چیزی از مردم با پیمانہ می گیرند (حق خود را) به طور کامل دریافت می دارند؛ ولی هنگامی که برای دیگران پیمانہ یا وزن می کنند کم می گذارند».^۱

حضرت در توصیه دوم، او را به هماهنگی ظاهر و باطن امر می کند و از اعمال مخفیانه‌ای که اگر آشکار شود خجل می شود برحذر می دارد. عجیب است که انسان از مردم کوچه و بازار خجالت بکشد؛ ولی از خدایی که «عالم الخفیه والاسرار» است شرم نداشته باشد و این نشانه ضعف ایمان است و عدم توجه به این حقیقت است که همه جای عالم محضر خداست.

در توصیه سوم، او را از اعمال خلافی پرهیز می دهد که نشانه اش این است که اگر از او سؤال کنند تو چنین عملی را انجام دادی؟ اگر بتواند آن را انکار می کند و اگر نتواند به عذرخواهی می پردازد.

به یقین هرکس از این سه کار پرهیزد خوشبخت و سعادت مند و اهل نجات است؛ ولی متأسفانه رهروان این راه زیاد نیستند.

آن‌گاه در نهمین، دهمین و یازدهمین توصیه، حارث همدانی را از سه چیز نهی می کند: نخست می فرماید: «(هرگز) عرض و آبروی خود را هدف تیرهای سخنان مردم قرار مده»؛ (وَلَا تَجْعَلْ عِرْضَكَ ۲ غَرَضًا ۳ لِنِبَالِ ۴ الْقَوْلِ).

سپس می افزاید: «و تمام آنچه را که (از این و آن) می شنوی برای مردم بازگو

۱. مطففین، آیات ۱-۳.

۲. «عِرْض» به معنای آبرو، حیثیت، شخصیت، ناموس و شرف آمده است. شاید به این اعتبار که این‌ها اموری است که عارض می گردد و ممکن است در معرض زوال قرار گیرد.

۳. «غَرَض» به معنای هدفی است که به سوی آن تیر انداخته می شود.

۴. «نِبَال» جمع «نبل» بر وزن «طیل» به معنای تیر است.

مکن، زیرا این کار برای آلودگی تو به دروغ کافی است»؛ (وَلَا تُحَدِّثِ النَّاسَ بِكُلِّ مَا سَمِعْتَ بِهِ، فَكَفَى بِذَلِكَ كَذِبًا).

در خطبه ۱۴۱ خواندیم که امام علیه السلام می فرماید: «أَمَّا إِنَّهُ لَيْسَ بَيْنَ الْحَقِّ وَالْبَاطِلِ إِلَّا أَرْبَعُ أَصَابِعٍ؛ بدانید که میان حق و باطل تنها به اندازه چهار انگشت فاصله است». کسی از آن حضرت پرسید: معنای این سخن چیست؟ آن حضرت چهار انگشت خود را جمع کرد و در میان چشم و گوشش گذاشت سپس فرمود: «الْبَاطِلُ أَنْ تَقُولَ: سَمِعْتُ، وَالْحَقُّ أَنْ تَقُولَ: رَأَيْتُ؛ باطل آن است که بگویی شنیدم و حق آن است که بگویی دیدم».

این سخن به قدری مشهور است که به شکل ضرب المثلی درآمد و در فارسی هم گفته می شود: میان حق و باطل چهار انگشت است.

سرانجام می فرماید: «و (نیز) تمام آنچه را که مردم برای تو نقل می کنند تکذیب مکن، زیرا این کار برای نادانی تو کفایت می کند»؛ (وَلَا تَرُدَّ عَلَى النَّاسِ كُلَّ مَا حَدَّثُوكَ بِهِ، فَكَفَى بِذَلِكَ جَهْلًا).

امام علیه السلام در نخستین مرحله بر این معنا تأکید می کند که انسان خود را از مواضع تهمت دور سازد و از اعمال و رفتار و گفتاری که موجب سوء ظن مردم می شود و آن ها را به غیبت و تهمت وامی دارد بپرهیزد.

در حدیث معروفی که در سنن ابوداود از امام سجاد علیه السلام نقل شده می خوانیم: صفیه (همسر پیامبر صلی الله علیه و آله) می گوید: پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله در مسجد معتکف بود. من شب هنگام به زیارت آن حضرت رفتم. مدتی با او سخن گفتم سپس برخاستم که بازگردم او نیز با من آمد. در این هنگام دو نفر از مردان انصار از کنار ما عبور کردند. هنگامی که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله را دیدند بر سرعت خود افزودند. پیغمبر صلی الله علیه و آله فرمود: آرام تر بروید این زن، صفیه (همسر من) است. آن دو نفر گفتند: سبحان الله ای رسول خدا! (این چه سخنی است که می فرمایید مگر ما درباره تو

شک کردیم؟) پیغمبر ﷺ فرمود: شیطان همچون خون در عروق انسان جریان دارد. من ترسیدم که گمان بدی در شما ایجاد شود.^۱

وقتی پیغمبر اکرم ﷺ با آن قداستی که داشت و حسن ظنی که همه مردم به او داشتند این چنین رفتار کند تکلیف دیگران روشن است.

این نکته نیز شایان دقت است که جمله «وَلَا تُحَدِّثِ...» و جمله «لَا تُرَدِّ...» در واقع ناظر به نهی از افراط و تفریط هستند؛ از یک سو انسان نباید آن قدر خوش باور باشد که هر چیزی را که می شنود بپذیرد و همه جا نقل کند و از سوی دیگر نباید آن قدر دیرباور و دارای سوءظن باشد که در هر چه می شنود تردید کند، که اولی سبب اشاعه کذب و دومی نشانه جهل است.

سپس امام علیؑ چهار اندرز دیگر می دهد که شامل اندرزهای دوازدهم تا پانزدهم است، می فرماید: «خشم را فرو بر و به هنگام قدرت (بر انتقام) گذشت کن و در موقع غضب، بردباری نما و آن گاه که حکومت در دست توست عفو و مدارا کن تا عاقبت نیک برای تو باشد»؛ (وَكَظِمَ الْعَيْظُ^۲، وَتَجَاوَزَ عِنْدَ الْمَقْدَرَةِ، وَاحْلَمَ عِنْدَ الْغَضَبِ، وَاضْفَحَ مَعَ الدَّوْلَةِ، تَكُنْ لَكَ الْعَاقِبَةُ).

این چهار دستور که قریب المعنی هستند با دقت تفاوتشان مشخص می شود؛ «کظم غیظ» مربوط به آن جاست که خشم وجود انسان را پر کرده گویا می خواهد از درون او خارج شود و او گلوی خود را می فشارد تا خشمش بیرون نریزد. «وَتَجَاوَزَ عِنْدَ الْمَقْدَرَةِ» اشاره به آن جایی است که انسان بر دشمنش پیروز شده و می تواند انتقام بگیرد. امام علیؑ دستور می دهد انتقام جو مباش.

۱. سنن ابی داود، ج ۱، ص ۵۵۱، ح ۲۴۷۰.

۲. «كَظِمَ» صیغه امر است از ریشه «كَظِمَ» بر وزن «نظِمَ» که در اصل به معنای بستن دهان مشک است. سپس به معنای فرو بردن خشم به کار رفته، گویی انسان گلوی خود را می فشارد که خشم از درون او بیرون نیاید همان گونه که گلوی مشک را می بندد تا آبی که درون آن است بیرون نریزد.

جمله «وَاحْلُمْ عِنْدَ الْغَضَبِ» مربوط به جایی است که عوامل غضب فراهم شده ولی حلم و بردباری سبب می شود که انسان در مقابل کار خلاف، مرتکب خلافی نشود. «وَاصْفَحْ مَعَ الدَّوْلَةِ» اشاره به کسانی است که به حکومت می رسند و بسیار می شود که در این هنگام به تصفیه حساب های خود با مخالفان می پردازند؛ امام علیه السلام می فرماید: هرگز چنین کاری را نکن.

جمله «تَكُنْ لَكَ الْعَاقِبَةُ؛ عاقبت نیک در انتظار توست» ممکن است به هر چهار جمله قبل برگردد.

این دستورات افزون بر این که در آیات قرآن و روایات اسلامی به صورت گسترده وارد شده، از اموری است که عقل و خرد به آن حکم می کند. زیرا اگر مردم پاسخ بدی را با بدی بدهند و به هنگام غضب طغیان کنند عکس العمل ها پشت سر هم رخ می دهد و خشونت ها شدت پیدا می کند و عداوت ها ریشه دار می شود و گاه به خونریزی گسترده می انجامد و امنیت از همه گرفته می شود؛ اما با حلم و بردباری و عفو و مدارا و کظم غیظ، مفاصد و خشونت ها و عداوت ها در همان محل دفن می گردد و آرامش و امنیت و محبت و دوستی جای آن را می گیرد.

تاریخ زندگی پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه هدی علیهم السلام گواه زنده ای بر این است؛ هنگامی که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله مکه را فتح کرد می توانست از تمام جنایت کاران جنگی که در طول هشت سال به او آزار رسانده بودند و از کسانی که در سیزده سالی که در مکه بود انواع مشکلات و اهانت ها و آزارها را برای آن حضرت فراهم کرده بودند انتقام بگیرد؛ ولی چنین نکرد و فرمان عفو عمومی صادر فرمود و امنیت و محبت جای ناامنی و عداوت را گرفت.

امیرمؤمنان علی علیه السلام نیز با جنایت کاران جنگی جمله همین معامله را کرد و بعد از پیروزی همه را عفو فرمود در حالی که می دانست گروهی از آنها آرام نخواهند نشست.

مرحوم مفید در کتاب ارشاد چنین نقل می‌کند که مردی از خویشاوندان امام سجاد علیه السلام (بر اثر کینه‌ای که داشت) نزد آن حضرت آمد و (در حضور جمع) به آن حضرت ناسزا گفت و دشنام داد. هنگامی که رفت امام علیه السلام به ما حاضران فرمود: شنیدید این مرد چه گفت؟ دوست دارم همراه من بیایید نزد او برویم تا ببینید چگونه به او پاسخ خواهم داد. عرض کردیم: آماده‌ایم؛ در حالی که دوست داشتیم امام علیه السلام پاسخ تندی به او بدهد و ما هم از آن حضرت تبعیت کنیم. هنگامی که امام علیه السلام کفش خود را برداشت و به راه افتاد این آیه را تلاوت می‌کرد: «وَالْكَاطِمِينَ الْغَيْظَ وَالْعَافِينَ عَنِ النَّاسِ وَاللَّهُ يُحِبُّ الْمُحْسِنِينَ»^۱ فهمیدیم که نمی‌خواهد سخن تندی بگوید. هنگامی که به در خانه آن شخص رسید فرمود: بگویند علی بن الحسین است. آن مرد بیرون آمد در حالی که آماده بود در برابر سخنانی که گفته از آن حضرت و همراهانش رفتار سوئی ببیند؛ ولی امام علیه السلام به او روی کرد و گفت: برادر! تو به مجلس ما آمدی و چنین و چنان گفתי اگر آنچه گفته‌ای در من بوده من از خدا طلب آمرزش می‌کنم و اگر در من نبوده از خدا می‌خواهم که او تو را ببخشد. آن مرد پیشانی آن حضرت را بوسید و گفت: آنچه گفتم در تو نبود، بلکه در من بود (و به این ترتیب غائله مهمی فرو نشست).^۲

آن‌گاه امام علیه السلام در شانزدهمین و هفدهمین و هجدهمین اندرز خود می‌فرماید: «از هر نعمتی که خداوند به تو داده است به‌طور صحیح بهره‌برداری کن و هیچ نعمتی از نعمت‌های خداوند را ضایع و تباه مساز و باید اثر نعمت‌هایی که خداوند به تو داده است در تو دیده شود»؛ (وَاسْتَصْلِحْ كُلَّ نِعْمَةٍ أَنْعَمَهَا اللَّهُ عَلَيْكَ، وَلَا تُضَيِّعَنَّ نِعْمَةً مِنْ نِعَمِ اللَّهِ عِنْدَكَ، وَلِيُرِ عَلَيْكَ أَثْرَ مَا أَنْعَمَ اللَّهُ بِهِ عَلَيْكَ).

این سه اندرز مربوط به نعمت‌ها و مواهب الهی است؛ نخست دستور می‌دهد

۱. آل عمران، آیه ۱۳۴.

۲. ارشاد، ج ۲، ص ۱۴۵.

که از آن‌ها خوب بهره‌برداری شود و این‌که هر نعمتی در جای مناسب خود قرار گیرد؛ شکر آن قولاً و عملاً به‌جا آورده شود و بندگان نیازمند خدا از آن بهره‌مند گردند، زیرا عدم بهره‌برداری صحیح، موجب زوال نعمت است، همان‌گونه که قرآن می‌فرماید: ﴿إِنَّ اللَّهَ لَا يُغَيِّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتَّىٰ يُغَيِّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ﴾^۱.
بنابر این آیه، تغییر انسان‌ها که یکی از مصادیق آن، تغییر جایگاه نعمت و عدم استفاده مناسب از آن است، تغییر خدا را به دنبال دارد، که یکی از مصادیق آن، زوال نعمت است.

اندرز دوم، نقطه مقابل آن است و آن این‌که به‌عنوان تأکید، او را از ضایع کردن نعمت‌ها و مصادیق آن؛ مانند ناشکری، اسراف و تبذیر، بخل و تنگ‌نظری برحذر می‌دارد.

در سومین دستور می‌فرماید: آثار نعمت خداوند باید در تو ظاهر باشد که این خود نوعی سپاسگزاری است؛ نه مانند ثروتمندانی که لباس کهنه می‌پوشند و همه‌جا اظهار فقر می‌کنند تا مبادا کسی از آن‌ها چیزی بخواهد.

بخش دوم

وَاعْلَمَنَّ أَنَّ أَفْضَلَ الْمُؤْمِنِينَ أَفْضَلُهُمْ تَقْدِمَةً مِنْ نَفْسِهِ وَأَهْلِهِ وَمَالِهِ،
فَأَيْتُكَ مَا تَقْدِمُ مِنْ خَيْرٍ يَبْقَى لَكَ ذُخْرُهُ، وَمَا تُؤَخِّرُهُ يَكُنْ لِغَيْرِكَ خَيْرٌ
وَاحْذَرُ صَحَابَةَ مَنْ يَفِيلُ رَأْيَهُ، وَيُنْكِرُ عَمَلَهُ، فَإِنَّ الصَّاحِبَ مُعْتَبَرٌ
بِصَاحِبِهِ. وَاسْكُنِ الْأَمَّ صَارَ الْعِظَامَ فَإِنَّهَا جَمَاعُ الْمُسْلِمِينَ، وَاحْذَرُ
مَنَازِلَ الْعَفْلَةِ وَالْجَفَاءِ وَقَلَّةِ الْأَعْوَانِ عَلَى طَاعَةِ اللَّهِ. وَاقْصُرْ رَأْيَكَ عَلَى
مَا يَعْنيكَ. وَإِيَّاكَ وَمَقَاعِدَ الْأَسْوَاقِ، فَإِنَّهَا مَحَاضِرُ الشَّيْطَانِ، وَمَعَارِيضُ
الْفِتَنِ، وَأَكْثَرُ أَنْ تَنْظُرَ إِلَى مَنْ فُضِّلَتْ عَلَيْهِ، فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ أَبْوَابِ الشُّكْرِ،
وَلَا تُسَافِرْ فِي يَوْمِ جُمُعَةٍ حَتَّى تَشْهَدَ الصَّلَاةَ إِلَّا فَاِصْلًا فِي سَبِيلِ اللَّهِ،
أَوْ فِي أَمْرٍ تُعْذِرُ بِهِ. وَأَطِعِ اللَّهَ فِي جَمِيعِ أُمُورِكَ، فَإِنَّ طَاعَةَ اللَّهِ فَاضِلَةٌ
عَلَى مَا سِوَاهَا. وَخَادِعُ نَفْسِكَ فِي الْعِبَادَةِ، وَارْتُقِ بِهَا، وَلَا تَقْهَرُهَا وَخُدْ
عَفْوَهَا وَدَسَاطِطَهَا، إِلَّا مَا كَانَ مَكْتُوبًا عَلَيْكَ مِنَ الْفَرِيضَةِ، فَإِنَّهُ لَا بُدَّ مِنْ
قَضَائِهَا وَتَعَاهِدِهَا عِنْدَ مَحَلِّهَا. وَإِيَّاكَ أَنْ يَنْزَلَ بِكَ الْمَوْتُ وَأَنْتَ آتِقٌ مِنْ
رَبِّكَ فِي طَلَبِ الدُّنْيَا. وَإِيَّاكَ وَمَصَاحِبَةَ الْمُسَاقِ، فَإِنَّ الشَّرَّ بِالشَّرِّ مُلْحَقٌ،
وَوَقِّرِ اللَّهَ، وَأَحْبِبْ أَجْبَاءَهُ وَاحْذَرِ الْعَضْبَ، فَإِنَّهُ جُنْدٌ عَظِيمٌ مِنْ جُنُودِ
إِبْلِيسَ، وَالسَّلَامَ.

ترجمه

بدان که برترین مؤمنان کسانی هستند که خود و خانواده و اموالشان را تقدیم
پروردگار می‌کنند (و رضای او را جلب می‌نمایند؛ آن‌ها از همه در این راه
پیشگام‌ترند). از کارهای خیر هرچه از پیش بفرستی برای تو ذخیره خواهد شد

و آنچه (از مال و ثروت) باقی بگذاری خیرش برای دیگران خواهد بود (و حسابش برای تو) از همنشینی با کسی که فکرش ضعیف و عملش زشت است پرهیز، زیرا معیار سنجش شخصیت هرکس، یارانش هستند. در شهرهای بزرگ مسکن گزین، زیرا آنجا مرکز اجتماع مسلمانان است و از اماکن غفلت‌زا و خشونت‌آفرین و جاهایی که یاران مطیع خدا در آن کم‌اند پرهیز و فکرت را به چیزی مشغول دار که به تو مربوط است. از نشستن بر دکه‌های بازارها اجتناب کن چون آنجا محل حضور شیطان و معرض فتنه‌هاست. بیشتر به افراد پایین‌تر از خود نگاه کن، زیرا این کار درهای شکر را به روی تو می‌گشاید.

روز جمعه پیش از آن‌که در نماز جمعه حاضر شوی مسافرت مکن مگر برای جهاد در راه خدا یا برای کاری که به‌راستی در آن معذور هستی. در تمام کارهایت فرمان خدا را اطاعت کن، زیرا اطاعت خداوند بر سایر امور برتری دارد و در انجام عبادت، نفس خود را بفریب (و آن را رام ساز) و با آن مدارا کن و خویشتن را به عبادت مجبور نساز، بلکه بکوش آن را در وقت فراغت و بانشاط به‌جا آوری. مگر فریضی که بر تو مقرر شده است که در هر حال باید آن‌ها را به‌جا آوری و در موقعش مراقب آن باشی و بترس از آن‌که مرگ در حالی گریبان‌ت را بگیرد که در حال فرار از خدا و در طلب دنیایی. از همنشینی با گنهکاران پرهیز که بدی به بدی ملحق می‌شود (و معاشرت با آلودگان انسان را آلوده می‌سازد) خدا را بزرگدار و محترم بشمار، و دوستانش را دوست بدار، از خشم و غضب پرهیز که لشکری بزرگ از لشکریان شیطان است. والسلام.

شرح و تفسیر

راه‌رستگاری

امام علیه السلام در این بخش از نامه خود به «حارث همدانی» و در نوزدهمین اندرز به او، از فداکاری‌هایی که ذخیره یوم‌المعاد می‌شود سخن می‌گوید، می‌فرماید:

«بدان که برترین مؤمنان کسانی هستند که خود و خانواده و اموالشان را تقدیم پروردگار می‌کنند (و رضای او را جلب می‌نمایند؛ آن‌ها از همه در این راه پیشگام‌ترند)»؛ (وَاعْلَمُوا أَنَّ أَفْضَلَ الْمُؤْمِنِينَ أَفْضَلُهُمْ تَقْدِيمَةً^۱ مِنْ نَفْسِهِ وَأَهْلِهِ وَمَالِهِ). منظور از این تقدیم، تنها جهاد در راه خدا با جان و مال و اهل نیست، بلکه هرگونه خدمتی را که انسان بتواند به آیین حق و بندگان خدا کند و از جان و مال و خانواده خویش مایه بگذارد شامل می‌شود؛ مانند اصلاح ذات‌البین، شفاعت در نزد ظالمان، پرستاری بیماران و دردمندان، تعلیم و تربیت مردم، صرف نظر کردن از خواسته‌های نفس و مانند آن‌ها.

آن‌گاه امام علیه السلام دلیل روشنی برای این سخن آورده، می‌فرماید: «از کارهای خیر هرچه از پیش بفرستی برای تو ذخیره خواهد شد و آنچه (از مال و ثروت) باقی بگذاری خیرش برای دیگران خواهد بود (و حسابش برای تو)»؛ (فَإِنَّكَ مَا تَقْدِمُ مِنْ خَيْرٍ يَبْقَى لَكَ ذُخْرُهُ، وَمَا تُؤَخِّرُهُ يَكُنْ لِغَيْرِكَ خَيْرُهُ).

پس عاقل کسی است که از مواهب و سرمایه‌های خدادادی به نفع خود و برای سعادت جاویدان خویش بهره‌گیرد نه کسی که برای دیگران ذخیره می‌کند که گاه کمترین چیزی از آن را برای او خیرات نخواهند کرد.

این همان چیزی است که قرآن مجید می‌فرماید: «وَمَا تَقْدِمُوا لِأَنْفُسِكُمْ مِنْ خَيْرٍ تَجِدُوهُ عِنْدَ اللَّهِ هُوَ خَيْرًا وَأَعْظَمَ أَجْرًا»؛ (و (بدانید) آنچه از کارهای نیک برای خود از پیش می‌فرستید آن را نزد خدا به بهترین وجه و بزرگ‌ترین پاداش خواهید یافت).^۲

نیز در جای دیگر می‌فرماید: «مَا عِنْدَكُمْ يَنْقَدُ وَمَا عِنْدَ اللَّهِ بَاقٍ»؛ «آنچه نزد شماست از بین می‌رود و آنچه نزد خداست باقی می‌ماند».^۳

۱. «تَقْدِيمَةً» به معنای هدیه و چیزی است که پیشکش و تقدیم می‌کنند.

۲. مزمل، آیه ۲۰.

۳. نحل، آیه ۹۶.

آن‌گاه امام علیه السلام در بیستمین اندرز به مسأله مهم دیگری اشاره کرده، می‌فرماید: «از همنشینی با کسی که فکرش ضعیف و عملش زشت است پرهیز، زیرا معیار سنجش شخصیت هرکس، یارانش هستند»؛ (وَاحْذَرْ صَحَابَةَ مَنْ يَفِيلُ^۱ رَأْيَهُ وَيُنْكَرُ عَمَلَهُ فَإِنَّ الصَّاحِبَ مُعْتَبَرٌ^۲ بِصَاحِبِهِ).

این نکته واقعی است که قرآن در مسأله ازدواج با صراحت به آن اشاره کرده، می‌فرماید: «الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ وَالطَّيِّبَاتُ لِلطَّيِّبِينَ وَالطَّيِّبُونَ لِلطَّيِّبَاتِ أُولَئِكَ مُبَرَّءُونَ مِمَّا يَقُولُونَ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ»^۳ و در روایات اسلامی نیز کراراً به آن اشاره شده است:

در حدیثی از رسول خدا صلی الله علیه و آله می‌خوانیم: «الْمَرْءُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ فَلْيَنْظُرْ أَحَدُكُمْ مَنْ يُخَالِلُ؛ انسان بر دین دوست خویش است، بنابراین هر یک از شما ببیند با چه کسی دوستی می‌کند».^۴

در حدیث دیگری از حضرت سلیمان علیه السلام نقل شده است: «لا تَحْكُمُوا عَلَى رَجُلٍ بِشَيْءٍ حَتَّى تَنْظُرُوا إِلَى مَنْ يُصَاحِبُ فَإِنَّمَا يُعْرِفُ الرَّجُلُ بِأَشْكَالِهِ وَأَقْرَانِهِ وَيُنْسَبُ إِلَى أَصْحَابِهِ وَأَخْدَانِهِ؛ درباره هیچ‌کس حکمی نکنید تا زمانی که به دوستانش نگاه کنید، زیرا هرکس به وسیله همانند و دوستانش شناخته می‌شود».^۵

در حدیث دیگری از امام صادق علیه السلام می‌خوانیم: «لا تَصْحَبُوا أَهْلَ الْبِدْعِ وَلَا تَجَالِسُوهُمْ فَتَصِيرُوا عِنْدَ النَّاسِ كَوَاحِدٍ مِنْهُمْ؛ با بدعت‌گذاران دوستی و همنشینی نداشته باشید که در نظر مردم همچون یکی از آنان خواهید شد».^۶

۱. «يَفِيلُ» از ریشه «فیل» بر وزن «میل» به معنای نادرست یا ضعیف بودن است و «رأی» در این جا به معنای عقل و فکر است.

۲. «مُعْتَبَرٌ» به معنای وسیله آزمایش و معیار سنجش است و از ریشه «عبرت» گرفته شده است.

۳. نور، آیه ۲۶.

۴. بحار الانوار، ج ۷۱، ص ۱۹۲، ح ۱۲.

۵. همان، ص ۱۸۸، ح ۱۷.

۶. اصول کافی، ج ۲، ص ۳۷۵، ح ۳.

در وصیت امام علیه السلام به فرزندش امام حسن علیه السلام نیز پیش از این خواندیم که می‌فرماید: «قَارِنِ أَهْلَ الْخَيْرِ تَكُنْ مِنْهُمْ، وَبَايِنِ أَهْلَ الشَّرِّ تَبِنِ عَنْهُمْ؛ به نیکوکاران و اهل خیر نزدیک شو تا از آن‌ها شوی و از بدکاران و اهل شر دور شو تا از آن‌ها جدا گردی».

شاعر عرب نیز در شعر خود زیبا سروده است:
عَنِ الْمَرْءِ لَا تَسْأَلُ وَسَلْ عَنْ قَرِينِهِ فَكُلُّ قَرِينٍ بِالْمُقَارِنِ يَقْتَدِي
مطابق آن را شاعر فارسی‌زبان نیز آورده است:

تو اوّل بگو با کیان زیستی پس آن گه بگویم که تو کیستی
دلیل همه این‌ها یک چیز است و آن این‌که مجانست جاذبه‌ای دارد که افراد را به هم نزدیک می‌کند و مجالست سبب انتقال صفات افراد به یکدیگر می‌شود.
سپس در بیست و یکمین توصیه، یکی از مسائل مهم اجتماعی را عنوان می‌کند، می‌فرماید: «در شهرهای بزرگ مسکن‌گزین زیرا آن‌جا مرکز اجتماع مسلمانان است»؛ (وَاسْكُنِ الْأَمْصَارَ الْعِظَامَ فَإِنَّهَا جَمَاعُ الْمُسْلِمِينَ).

شک نیست که زیستن در شهرهای بزرگ، روح و فکر انسان را گسترش می‌دهد، زیرا افکار بلند و کارهای عظیم و مراکز علمی و دانش و کتابخانه‌های بزرگ و حتی تجارتخانه‌های گسترده و کارخانه‌های عظیم، در این شهرها و اطراف آن‌هاست و این سبب نمو فکر و رشد استعداد انسان‌ها می‌شود. به عکس، زندگی در دهات و روستاها هرچند از جهاتی آرام‌بخش‌تر و سالم‌تر است؛ ولی جلوی نمو و رشد و پرورش انسان را می‌گیرد.

از آن‌جا که در شهرهای بزرگ ممکن است مراکز فساد و افراد آلوده و ناباب باشند، امام علیه السلام در ادامه این سخن در اندرز بیست و دوم خود می‌فرماید: «از

۱. «جماع» در این‌گونه موارد به معنای وصفی به کار می‌رود و به معنای محل اجتماع است.

اماکن غفلت‌زا و خشونت‌آفرین و جاهایی که یاران مطیع خدا در آن کم‌اند بپرهیز؛» (وَ اخْذِرْ مَنَازِلَ الْعُقَلَةِ وَالْجَفَاءِ^۱ وَ قَلَّةَ الْأَعْوَانِ عَلَي طَاعَةِ اللَّهِ).

بنابراین، توصیه به سکونت در شهرهای بزرگ به این معنا نیست که انسان در مراکز آلوده آن سکونت یا رفت و آمد کند، بلکه با نیکان و پاکان و علما و دانشمندان و اهل خیر که در این شهرها فراوان‌اند هم‌نشین باشد.

بعضی از شارحان جمله «وَ اخْذِرْ...» را اشاره به روستاها و مناطق کم‌جمعیت و کوچک دانسته‌اند؛ یعنی در نقطه مقابل شهرهای بزرگ؛ در حالی که ظاهر عبارت امام علیه السلام چنین نیست، بلکه همان‌گونه است که ذکر کردیم.

سپس در بیست و سومین دستور می‌فرماید: «فکرت را به چیزی مشغول دار که به تو مربوط است»؛ (وَ اقْضُ رَأْيَكَ عَلَي مَا يَعْنِيكَ^۲).

بعضی از افراد - به اصطلاح ما - آدم‌های فضولی هستند و در همه چیز دخالت می‌کنند و این، دو زیان مهم دارد: اول این‌که آن‌ها را از امور لازمی که مربوط به آنان است غافل می‌کند. دیگر این‌که مخالفت‌ها و عداوت‌هایی را در کسانی که در امور مربوط به آن‌ها دخالت شده برمی‌انگیزد.

امیرمؤمنان علی علیه السلام مردی را مشاهده کرد که سخنان اضافی و غیر مربوط به خود، می‌گفت امام علیه السلام فرمود: «إِنَّكَ تُمْلِي عَلَي حَافِظِيكَ كِتَابًا إِلَى رَبِّكَ فَتَكَلِّمُ بِمَا يَعْنِيكَ وَ دَعَا مَا لَا يَعْنِيكَ؛ تو با سخنان (که به وسیله فرشتگانی که مأمور تو هستند) نامه‌ای برای پرودگارت می‌نویسی. از آنچه به تو مربوط است سخن بگو و آنچه را که به تو مربوط نیست و به کارت نمی‌آید رها کن».^۳

۱. «الْجَفَاءُ» مصدر و در اصل به معنای دور شدن است. سپس به معنای خشونت آمده است و با مفهوم «جفا» که در فارسی امروز است و نقطه مقابل وفا به حساب می‌آید متفاوت است.

۲. «يَعْنِيكَ» از ریشه «عنى» و «عناية» به معنای قصد چیزی کردن است و «مَا يَعْنِيكَ» (چیزی که تو را قصد می‌کند) اشاره به اموری است که مربوط به انسان است در مقابل «مَا لَا يَعْنِي» که مربوط به انسان نیست.

۳. بحار الانوار، ج ۶۸، ص ۲۷۶، ح ۴.

در حدیث دیگری از رسول خدا ﷺ می‌خوانیم: «مِنْ حُسْنِ إِسْلَامِ الْمَرْءِ تَرْكُهُ مَا لَا يَعْنِيهِ؛ از نشانه‌های اسلام صحیح و خوب یک انسان این است که آنچه را که به او ربطی ندارد رها سازد».^۱

در بیست و چهارمین دستور می‌فرماید: «از نشستن بر دکه‌های بازارها اجتناب کن، چون آن‌جا محل حضور شیطان و تیرهای خطرناک فتنه‌هاست»؛ (وَأَيَّاكَ وَمَقَاعِدَ الْأَسْوَاقِ، فَإِنَّهَا مَحَاضِرُ الشَّيْطَانِ، وَمَعَارِيضُ الْفِتَنِ).

در زمان‌های گذشته در بازارها دکه‌هایی بود مخصوص نشستن کسانی که اهل آن بازار نبودند و می‌خواستند معامله‌ای صورت دهند یا واسطه‌گری کنند؛ ولی در بسیار از اوقات افراد فاسد، مفسد، چشم‌چران و بد اخلاق در آن‌جا حضور می‌یافتند و آن را به صورت مرکز فساد در درون بازار درمی‌آوردند. به همین دلیل امام علیه السلام آن‌جا را محل حضور شیطان و ظهور فتنه‌ها می‌شمرد.

اصولاً بازار در عین این‌که می‌تواند مرکز فعالیت سالم تجاری باشد، محل لغزش و گناه است، زیرا ممکن است در آن معاملات حرام و آمیخته با ربا، تقلب، دروغ و قسم‌های ناروا صورت گیرد و حداقل این است که انسان را در مادیات فرو می‌برد و از خدا غافل می‌سازد به همین دلیل در روایات اسلامی کراراً درباره بازارها هشدار داده شده است.

۱. بحار الانوار، ج ۱، ص ۲۱۶، ح ۲۸.

۲. «مَقَاعِدُ» جمع «مَقْعِد» به معنای محل جلوس است و در این‌جا به معنای دکه‌هایی است که در بعضی بازارها بوده و افراد متعدد روی آن می‌نشستند.

۳. «مَعَارِيضُ» جمع «مِعْرَاضٍ» بر وزن «مِفْتَاحٍ» به معنای تیرهایی است که با کمان پرتاب می‌کردند؛ ولی در آخر آن پیر نبود و وسط آن ضخیم‌تر از دو طرف بود و به همین دلیل نوک آن اصابت نمی‌کرد بلکه از عرض اصابت می‌کرد و محل مورد حمله را می‌کوبید. توضیح این‌که اگر می‌خواستند کسی را با تیر، هدف هلاکت قرار دهند از تیرهایی که آخر آن پیر داشت و از نوک اصابت می‌کرد استفاده می‌کردند و اگر می‌خواستند کسی را بکوبند و از کار بیندازند بی‌آن‌که بدنش مجروح شود از «مِعْرَاضٍ» استفاده می‌کردند. امام علیه السلام در این عبارت اشاره به این نکته می‌فرماید که تیرهای فتنه‌ها از دکه‌های بازارها به سوی افراد پرتاب می‌شود.

در حدیثی از رسول خدا صلی الله علیه و آله می خوانیم: «السُّوقُ ذَارٌ سَهُوٍ وَغَفْلَةٍ فَمَنْ سَبَّحَ فِيهَا تَسْبِيحَةً كَتَبَ اللَّهُ لَهُ بِهَا أَلْفَ أَلْفِ حَسَنَةٍ؛ بازار محل سهو و غفلت است کسی که آن جا به یاد خدا باشد و تسبیحی بگوید خداوند هزار هزار حسنه برای او خواهد نوشت».^۱

در حدیث دیگری از امام صادق علیه السلام می خوانیم «... وَشَرَّ بَقَاعِ الْأَرْضِ الْأَسْوَاقُ وَهُوَ مَيْدَانُ إِبْلِيسَ يَغْدُو بِرَأْيَتِهِ وَيَضَعُ كُرْسِيَّهُ وَيَبِثُ ذُرِّيَّتَهُ؛ بدترین میدان روی زمین بازارهاست که میدان ابلیس است. صبحگاهان پرچم خود را به بازار می آورد و کرسی خود را در آن جا می نهد و فرزندانش را در تمام بازار متفرق می سازد (برای این که مردم را فریب دهند تا به معاملات ناروا بپردازند)».^۲

البته این احادیث بدان معنا نیست که در بازار افراد باایمان و متعهد و مقید به حلال و حرام وجود ندارند، زیرا قشر مهمی از بازاریان، افرادی متعهداند، بلکه هشدار است درباره این که در بازار لغزشگاهها فراوان است؛ لغزشگاههایی که در جاهای دیگر کمتر یافت می شود، بنابراین همه مسلمانان باید مراقب آن باشند. اضافه بر این در اطراف بازار نیز گاه مراکزی برای افراد بی بندوبار و آلوده دیده می شود که مشکلات را افزون می کند.

آن گاه امام علیه السلام در بیست و پنجمین اندرز، توجه او را به نکته مهم دیگری معطوف می کند، می فرماید: «بیشتر به افراد پایین تر از خود نگاه کن، زیرا این کار درهای شکر را به روی تو می گشاید»؛ (وَ أَكْثَرُ أَنْ تَنْظُرَ إِلَى مَنْ فَضَلْتَ عَلَيْهِ، فَإِنَّ ذَلِكَ مِنْ أَبْوَابِ الشُّكْرِ).

بدیهی است که وقتی انسان به زیر دست خود نگاه کند و فزونی نعمت های الهی را بر خود بنگرد، از فضل و رحمت الهی بیشتر خشنود می شود و زبانش به

۱. کنز العمال، ج ۹۳۳۰.

۲. بحار الانوار، ج ۸۱، ص ۱۱، ح ۸۷.

شکر پروردگار گشوده خواهد شد و عملش نیز نشانی از شکر دارد؛ اما هرگاه به برتر از خود نگاه کند ممکن است خود را از محرومان جامعه تصور کند، هرچند امکانات زیادی داشته باشد و این امر سبب می‌شود در دل به خداوند معترض گردد، و سوسه‌های شیطان شروع و درهای ناسپاسی به رویش باز شود.

شبهه همین سخن از رسول خدا ﷺ در وصایایش به ابوذر غفاری رضی الله عنه دیده می‌شود که فرمود: «أَنْظُرُ إِلَى مَنْ هُوَ تَحْتَكَ وَلَا تَنْظُرُ إِلَى مَنْ هُوَ فَوْقَكَ فَإِنَّهُ أَجْدَرُّ أَنْ لَا تَزْدَرِي نِعْمَةَ اللَّهِ عَلَيْكَ؛ به زیر دستانت نگاه کن و به بالادستان منگر که این سبب می‌شود به نعمت‌های پروردگار اعتراض نکنی».^۱

متأسفانه غالب مردم دیدشان برخلاف این دستور است؛ پیوسته به بالادستان نگاه می‌کنند و زیان به اعتراض می‌کشایند و شکر پروردگار را فراموش می‌کنند؛ نه تنها وظیفه خود را در مقابل خداوند انجام نمی‌دهند، بلکه این امر سبب سلب آسایش و آرامش از آن‌ها می‌شود و هر قدر امکانات بیشتری پیدا کنند باز هم از زندگی خود راضی نیستند و خود را خوشبخت نمی‌دانند و این بلای بزرگی است.

البته اگر این کار در مورد مسائل معنوی صورت گیرد بسیار خوب است؛ مثلاً انسان هرچه عبادت انجام می‌دهد خود را با کسانی مقایسه کند که از او عابدتر و زاهدترند و عمل خود را ناچیز ببیند نه این‌که به افرادی نگاه کند که رابطه آن‌ها با خدا بسیار ضعیف است و خود را خوشبخت ببیند و از عمل ناچیز خود اظهار رضایت کند.

سپس در بیست و ششمین توصیه خود می‌فرماید: «روز جمعه پیش از آن‌که در نماز جمعه حاضر شوی مسافرت مکن مگر برای جهاد در راه خدا یا برای

۱. بحار الانوار، ج ۷۴، ص ۷۴، ح ۱.

کاری که به راستی در آن معذور هستی»؛ (وَلَا تُسَافِرُ فِي يَوْمِ جُمُعَةٍ حَتَّى تَشْهَدَ الصَّلَاةَ إِلَّا فَاصِلًا فِي سَبِيلِ اللَّهِ، أَوْ فِي أَمْرٍ تُعْذَرُ بِهِ).

نماز جمعه از مهم ترین عبادات اسلامی است و اقامه منظم و مرتب آن سبب بیداری و آگاهی مسلمانان و اتحاد و فشردگی صفوف آنها می شود، مشروط به این که خطبای جمعه حق دو خطبه را ادا کنند و مسائل ضروری معنوی و مادی مردم را برای آنها تشریح نمایند.

البته نماز جمعه باید به صورتی باشد که پیروان مکتب اهل بیت علیهم السلام آن را به جا می آورند یعنی در هر شهر فقط یک نماز جمعه باشد نه آن گونه که بعضی از برادران اهل سنت انجام می دهند که در هر مسجدی آن را برپا می دارند و گاه در یک شهر ممکن است نماز جمعه های متعدد برقرار شود که در نتیجه چندان تفاوتی با نمازهای روزانه معمولی نخواهد داشت (هرچند جمعی از فقهای آنها مانند فقهای شیعه اجازه نمی دهند که در یک شهر بیش از یک نماز جمعه خوانده شود و یا تنها در صورتی که نیاز و حاجتی باشد و یا شهر بزرگ باشد نماز جمعه های متعدد برقرار می کنند).^۲

در حدیثی از رسول خدا صلی الله علیه و آله می خوانیم: «مَنْ أَتَى الْجُمُعَةَ إِيمَانًا وَاحْتِسَابًا اسْتَأْنَفَ الْعَمَلَ؛ کسی که از روی ایمان و برای خدا در نماز جمعه شرکت جوید (گناهانش بخشوده می شود و) برنامه عملش را از نو آغاز خواهد کرد».^۳

در حدیث دیگری از همان حضرت آمده است که شخصی خدمت رسول خدا صلی الله علیه و آله آمد و عرض کرد: یا رسول الله! بارها آماده حج شده ام اما توفیق نیافته ام

۱. «فَاصِلًا» از ریشه «فصل» به معنای جدایی گرفته شده و در این جا به معنای کسی است که از شهر برای هدفی خارج می شود.

۲. برای توضیح بیشتر به الفقه الاسلامی وادلته، نوشته وهبة الزحیلی، ج ۲، ص ۱۲۹۹ به بعد مراجعه شود.

۳. بحار الانوار، ج ۸۶، ص ۱۹۲، ح ۳۳.

فرمود: «عَلَيْكَ بِالْجُمُعَةِ فَإِنَّهَا حَجٌّ الْمَسَاكِينِ؛ به سراغ نماز جمعه برو که حج مستمندان است».^۱ اشاره به این که برکات حج در نماز جمعه وجود دارد. توجه به این نکته لازم است که نهی از مسافرت که در کلام امام علیه السلام آمده نهی تحریمی است، بنابراین زمانی که نماز جمعه واجب تعیینی باشد مسافرت حرام است مگر این که نماز جمعه را بخواند جز در مواردی که عذری شرعی باشد. مرحوم صاحب جواهر بعد از اشاره به این مسئله می گوید: اختلافی در این مسئله نیافته ایم که بعد از زوال خورشید، سفر کردن قبل از ادای نماز جمعه حرام است. تنها از «قطب راوندی» کراهت نقل شده که ممکن است او هم منظورش از این تعبیر حرمت باشد.^۲

سپس در بیست و هفتمین توصیه می فرماید: «در تمام کارهایت فرمان خدا را اطاعت کن، زیرا اطاعت خداوند بر سایر امور برتری دارد»؛ (وَاطِعِ اللَّهَ فِي جَمِيعِ أُمُورِكَ، فَإِنَّ طَاعَةَ اللَّهِ فَاضِلَةٌ عَلَى مَا سِوَاهَا).

این دستور جامعی است که همه مسائل زندگی انسان را فرامی گیرد و دلیلی که امام علیه السلام برای آن ذکر کرده دلیل بسیار روشنی است، زیرا وظیفه اصلی ما اطاعت خداوند است و تمام اطاعت های دیگر مانند اطاعت از پیامبر صلی الله علیه و آله و سلم و اولوالامر و در مواردی اطاعت والدین، همه به اطاعت خداوند بازمی گردد و این که امام علیه السلام می فرماید: «از هر چیزی برتر است» برای این است که سبب سعادت انسان در دنیا و آخرت و سامان یافتن تمام امور زندگی می گردد.

امام علیه السلام در بیست و هشتمین و بیست و نهمین توصیه درباره عبادات واجب و مستحب دستور دقیقی می دهد، می فرماید: «در انجام عبادت، نفس خود را بفریب (و آن را رام ساز) و با آن مدارا کن و خویشتن را به عبادت مجبور نساز،

۱. تهذیب، ج ۳، ص ۲۳۶، ح ۷.

۲. جواهرالکلام، ج ۱۱، ص ۲۸۲.

بلکه بکوش آن را در وقت فراغت و با نشاط به جا آوری؛ (وَخَادِعُ نَفْسِكَ فِي الْعِبَادَةِ، وَارْفُقْ بِهَا وَلَا تَفْهَرْهَا، وَخُذْ عَفْوَهَا وَنَشَاطَهَا).

منظور از فریفتن نفس در عبادات (مستحبی) فریب به معنای دروغ و خلاف واقع نیست، بلکه به معنای تشویق کردن خویش به آن عبادات است؛ مثلاً به خود بگویند: انجام این عبادت مایه سلامتی و وسعت رزق و حسن عاقبت و دفع کید دشمنان می شود و به این ترتیب خویشتن را به عباداتی همچون تهجد و نماز شب یا روزه های مستحبی و امثال آن وادار سازد.

جمله «وَارْفُقْ بِهَا...» اشاره به این است که انسان نباید در عبادات مستحب به خود فشار آورد، مبدا از آن دل زده شود، بلکه باید در اوقات فراغت و حالت نشاط به سراغ آن ها برود تا همیشه آتش عشق و علاقه به عبادات مستحب در او فروزان باشد. در روایات اسلامی نیز به این معنا ترغیب شده است.

در حدیثی از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله در کافی می خوانیم: «إِنَّ لِقُلُوبِ إِقْبَالًا وَإِدْبَارًا فَإِذَا أَقْبَلَتْ فَتَنَفَّلُوا وَإِذَا أُدْبِرَتْ فَعَلَيْكُمْ بِالْفَرِيضَةِ؛ برای قلب انسان اقبال و ادبار (روی آوردن و رویگردانی) است هنگامی که اقبال کند به سراغ نوافل (نیز) بروید و به هنگام ادبار به واجبات قناعت کنید».^۲

در روایات متعدد دیگری نیز وارد شده که نه خود و نه دیگران را به اعمال مستحب اجبار و اکراه نکنید، بلکه بگذارید از روی میل و شوق آن را انجام دهند تا همیشه به عبادت علاقه مند و برای آن پر نشاط باشید.

آن گاه امام علیه السلام در ادامه این سخن واجبات را استثنا کرده، می فرماید: «مگر فرایضی که بر تو مقرر شده است که در هر حال باید آن ها را به جا آوری و در

۱. «عَفْوٌ» در لغت معانی مختلفی دارد، یکی از معانی آن مقدار اضافی چیزی است و در این جا اشاره به اوقات فراغت است.

۲. کافی، ج ۳، ص ۴۵۴، ح ۱۶.

موقعش مراقب آن باشی»؛ (إِلَّا مَا كَانَ مَكْتُوبًا عَلَيْكَ مِنَ الْفَرِيضَةِ فَإِنَّهُ لَا بُدَّ مِنْ قَضَائِهَا وَتَعَاهُدِهَا عِنْدَ مَحَلِّهَا).

این سخن برای این است که مبدا بعضی، از گفتار قبلی سوء استفاده کنند و به بهانه این که مثلاً حوصله و نشاط لازم را برای ادای نماز واجب روزانه ندارند آن را ترک کنند.

حضرت در سی امین توصیه به نکته سرنوشت سازی اشاره کرده، می فرماید: «بترس از آن که مر در حالی گریبان را بگیرد که در حال فرار از خدا و در طلب دنیایی»؛ (وَإِيَّاكَ أَنْ يَنْزِلَ بِكَ الْمَوْتُ وَأَنْتَ آبِقٌ مِنْ رَبِّكَ فِي طَلَبِ الدُّنْيَا).

«آبق» به معنای برده گریز پاست و امام علیه السلام در این جا اسیران دنیا را به بردگان گریز پایی تشبیه کرده که از مولای خود؛ یعنی ذات پاک پروردگار گریخته و اسیر دنیا گشته اند و از آن جا که مر خبر نمی کند و انسان حال خود را در یک ساعت بعد بلکه یک لحظه بعد نمی داند باید از این موضوع بر حذر باشد. در حالی که بهترین حالات انسان به هنگام وداع با این دنیا آن است که در حال اطاعت پروردگار و در مسیر رضای او باشد.

آن گاه در سی و یکمین اندرز به مسأله دوستان و مصاحبان انسان اشاره کرده، می فرماید: «از همنشینی با گنهکاران بپرهیز که بدی به بدی ملحق می شود (و معاشرت با آلودگان انسان را آلوده می سازد)»؛ (وَإِيَّاكَ وَمُصَاحِبَةَ الْفُسَّاقِ، فَإِنَّ الشَّرَّ بِالشَّرِّ مُلْحَقٌ).

این حقیقت را، هم تجربه ثابت کرده و هم دلیل عقل که انسان از همنشین خود تأثیر می پذیرد و بر اساس «محاکات» صفات و رفتار او را تکرار می کند. در روان شناسی امروز این مطلب تا آن اندازه پیش رفته است که بعضی معتقدند

۱. «تعاهد» به معنای واری کردن و مراقبت نمودن از چیزی است.

دوستانی که معاشرت تنگاتنگ با هم دارند تدریجاً از نظر قیافه نیز به یکدیگر شباهت پیدا می‌کنند!

بعضی از شارحان ملحق شدن شر به شر را در این جا به این معنا دانسته‌اند که اگر عذابی از سوی خدا نازل شود افرادی را که در یک مجلس جمع‌اند فرامی‌گیرد و افراد غیر فاسق بر اثر معاشرت با فاسقان به سرنوشت آن‌ها گرفتار می‌شوند، روایاتی نیز در این باره وارد شده است.^۱

به هر حال مضمون کلام امام علیه السلام در روایات بسیاری از همان حضرت و سایر معصومان علیهم السلام نقل شده است؛ از جمله در کلمات قصار غررالحکم آمده است: «لَا يَصْحَبُ الْأَبْرَارُ إِلَّا نُظَرَاءَهُمْ وَلَا يُوَادُّ الْأَشْرَارُ إِلَّا أَشْبَاهَهُمْ؛ نیکان با افرادی همانند خود مصاحبت می‌کنند و بدان با کسانی همچون خود طرح دوستی می‌ریزند».^۲

در حدیث معروف پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله می‌خوانیم: «الْمَرْءُ عَلَى دِينِ خَلِيلِهِ وَقَرِينِهِ؛ انسان، دین دوست و همنشینش را پذیرا می‌شود».^۳

در حدیث دیگری از امیرمؤمنان علیه السلام آمده است: «فَسَادُ الْأَخْلَاقِ بِمُعَاشَرَةِ السُّفَهَاءِ وَصَلَاحُ الْأَخْلَاقِ بِمُنَافَسَةِ الْعُقَلَاءِ؛ فساد اخلاق به سبب معاشرت با سفیهان حاصل می‌شود و اصلاح اخلاق از طریق همنشینی با عقلا».^۴

در قرآن مجید نیز آمده است که در روز قیامت بعضی از دوزخیان فریاد حسرت برمی‌آورند که چرا با فلان فرد آلوده و بی‌ایمان دوست شدند: «يَا وَيْلَتَى لَيْتَنِي لَمْ أَتَّخِذْ فُلَانًا خَلِيلًا * لَقَدْ أَضَلَّنِي عَنِ الذِّكْرِ بَعْدَ إِذْ جَاءَنِي».^۵

۱. شرح نهج البلاغة علامه شوشتری، ج ۹، ص ۵۰.

۲. غررالحکم، ح ۹۷۲۴.

۳. کافی، ج ۲، ص ۳۷۵، ح ۳.

۴. بحارالانوار، ج ۷۵، ص ۸۲، ح ۷۸.

۵. فرقان، آیات ۲۸ و ۲۹.

سپس در سی و دومین وسی و سومین اندرز می‌افزاید: «خدا را بزر دار و محترم بشمار، و دوستانش را دوست مدار»؛ (وَوَقِّرِ اللَّهَ، وَأُحِبِّ أَحِبَّاءَهُ). منظور از بزر داشتن خداوند این است که در سخن گفتن دربارهٔ پروردگار رعایت ادب کند و در عمل او را همه‌جا حاضر و ناظر بداند و قدمی برخلاف رضای او برندارد.

قرآن مجید اعتراض شدید نوح پیغمبر علیه السلام را به قوم کافرش، چنین نقل می‌کند: «مَا لَكُمْ لَاتَرْجُونَ لِلَّهِ وَقَارًا؟»؛ «چرا شما برای خدا عظمت قائل نیستید؟!». ۲

جمله «أُحِبِّ أَحِبَّاءَهُ» همان چیزی است که به‌طور گسترده در آیات و روایات به‌عنوان «حب فی الله» و «بغض لله» و «حب اولیاء الله» و «بغض اعداء الله» آمده است.

قرآن مجید می‌گوید: «لَا تَجِدُ قَوْمًا يُؤْمِنُونَ بِاللَّهِ وَالْيَوْمِ الْآخِرِ يُوَادُّونَ مَنْ حَادَّ اللَّهَ وَرَسُولَهُ وَلَوْ كَانُوا آبَاءَهُمْ أَوْ أَبْنَاءَهُمْ أَوْ إِخْوَانَهُمْ أَوْ عَشِيرَتَهُمْ أُولَئِكَ كَتَبَ فِي قُلُوبِهِمُ الْإِيمَانَ وَأَيَّدَهُم بِرُوحٍ مِنْهُ وَيُدْخِلُهُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ خَالِدِينَ فِيهَا رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ وَرَضُوا عَنْهُ أُولَئِكَ حِزْبُ اللَّهِ أَلَا إِنَّ حِزْبَ اللَّهِ هُمُ الْمُفْلِحُونَ؟»؛ «هیچ قومی را که ایمان به خدا و روز رستاخیز دارند نمی‌یابی که با دشمنان خدا و پیامبرش دوستی کنند، هر چند پدران یا پسران یا برادران یا خویشاوندانشان باشند آنان کسانی هستند که خدا ایمان را بر صفحهٔ دل‌هایشان نوشته و با روحی از ناحیهٔ خودش آن‌ها را تأیید فرموده و آن‌ها را در باغ‌هایی بهشتی وارد می‌کند که نهرها از پای درختانش جاری است؛ جاودانه در آن می‌مانند؛ خدا از آن‌ها خوشنود است

۱. «وَقِّرُ» از ریشهٔ «وَقَّرَ» بر وزن «فقر» در اصل به‌معنای سنگینی است و «توقیر» به‌معنای تعظیم و بزرگداشت است.

۲. نوح، آیهٔ ۱۳.

و آنان نیز از خدا خشنودند آن‌ها حزب الله‌اند، بدانید که حزب الله پیروزان و رستگاران‌اند.^۱

در حدیثی از پیغمبر گرامی اسلام صلی الله علیه و آله آمده است که فرمود: «لَا يَكْمُلُ إِيمَانُ امْرَأَةٍ حَتَّى يُحِبَّ مَنْ أَحَبَّ اللَّهُ وَيُبْغِضَ مَنْ أَبْغَضَ اللَّهُ؛ ایمان کسی کامل نمی‌شود تا زمانی که دوست بدارد کسی را که خدا دوست می‌دارد و دشمن دارد کسی را که خدا دشمن می‌دارد».^۲

آن‌گاه امام علیه السلام در آخرین (سی و چهارمین) توصیه مهم می‌فرماید: «از خشم و غضب بپرهیز که لشکری بزرگ از لشکریان شیطان است. والسلام»؛ (وَإِذَا رَأَى الْغَضَبَ، فَإِنَّهُ جُنْدٌ عَظِيمٌ مِنْ جُنُودِ إِبْلِيسَ، وَالسَّلَامُ).

تعبیر «لشکر» آن‌هم با وصف «عظیم» نشان می‌دهد که غضب یک عامل معمولی در وجود انسان نیست، بلکه به منزله عوامل متعدد و فوق‌العاده مؤثری است و به‌راستی چنین است؛ هنگامی که انسان خشمگین می‌شود درهای قلب خود را به‌روی لشکر شیطان می‌گشاید و آن‌ها وارد روح او می‌شوند و در این حال روح و جان انسان به‌منزله کشور اشغال شده‌ای توسط دشمن است که در هر طرف آن، آثار ویرانی نمایان است. به‌هنگام غضب مهار عقل برداشته می‌شود و انسان دست به کارهایی می‌زند که هرگز در حال عادی دست نمی‌زد و عیوب پنهانی‌اش در لحظات غضب کاملاً آشکار می‌گردد.

از این رو در حدیثی از امام صادق علیه السلام آمده است: «مَنْ كَفَّ غَضَبَهُ سَتَرَ اللَّهُ عَوْرَتَهُ؛ کسی که از خشم و غضب خود جلوگیری کند، خداوند عیوبش را می‌پوشاند».^۳

۱. مجادله، آیه ۲۲.

۲. شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، ج ۱۸، ص ۵۱.

۳. کافی، ج ۲، ص ۳۰۳، ج ۶.

ویرانگری‌های غضب بسیار زیاد است از جمله این‌که گاه انسان در حال غضب عملی را انجام می‌دهد که تا آخر عمر به سبب آن نادم و پشیمان است و به خود لعن و نفرین می‌کند که چرا چنین کرد.

در حدیث دیگری از امام باقر علیه السلام می‌خوانیم: «إِنَّ هَذَا الْغَضَبَ جَمْرَةٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تُوَقَّدُ فِي قَلْبِ ابْنِ آدَمَ وَإِنَّ أَحَدَكُمْ إِذَا غَضِبَ أَحْمَرَّتْ عَيْنَاهُ وَأَنْتَفَخَتْ أَوْ دَاجَهُ وَدَخَلَ الشَّيْطَانُ فِيهِ فَإِذَا خَافَ أَحَدُكُمْ ذَلِكَ مِنْ نَفْسِهِ فَلْيَلْزِمِ الْأَرْضَ فَإِنَّ رِجْزَ الشَّيْطَانِ لِيَذْهَبُ عَنْهُ عِنْدَ ذَلِكَ؛ این غضب قطعه آتش سوزانی از سوی شیطان است که در قلب فرزندان آدم برافروخته می‌شود و (از این رو) هنگامی که یکی از شما خشمگین می‌شود چشمانش سرخ شده و در های گردنش پر خون می‌شود و شیطان در وجود او داخل می‌گردد. هنگامی که یکی از شما از چنین حالتی برای خویش بترسد (هرگاه ایستاده است) بنشیند، در این حالت پلیدی شیطان از او می‌رود».^۱

و گاه عاقل‌ترین افراد در حال غضب کارهایی انجام می‌دهند که جاهل‌ترین افراد انجام نمی‌دهند، لذا در حدیثی از امام صادق علیه السلام می‌خوانیم: «الْغَضَبُ مَمْحُوقَةٌ لِقَلْبِ الْحَكِيمِ وَمَنْ لَمْ يَمْلِكْ غَضَبَهُ لَمْ يَمْلِكْ عَقْلَهُ؛ غضب، عقل خردمند را از کار می‌اندازد و کسی که بر غضب خویش مسلط نباشد مالک عقل خود نخواهد بود».^۲

نکته

حارث همدانی کیست؟

حارث بن عبدالله از طایفه «بنی همدان» است که قبیله‌ای معروف در یمن بودند و از شیعیان امام علیه السلام محسوب می‌شدند و «حارث» یکی از بافضیلت‌ترین

۱. کافی، ج ۲، ص ۳۰۴، ح ۱۲.

۲. همان، ص ۳۰۵، ح ۱۳.

آن هاست. دانشمند معروف علم رجال «ابن داود» در مورد او می گوید: «أَنَّه كَانَ أَفْقَهُ النَّاسِ؛ او در زمان خود از فقیه ترین مردم بود».

طبری درباره وی می گوید: «حارث از باسابقه ترین یاران علی علیه السلام و مردی آگاه در فقه و علم حساب بود» و شعبی از فقهای تابعین از اهل سنت می گوید: «من احکام ارث و محاسبه آن را از او آموختم».^۱

در حدیثی می خوانیم که «اصبغ بن نباته» می گوید: خدمت امیرمؤمنان علی علیه السلام بودم که «حارث همدانی» با چند نفر از شیعیان وارد شد. «حارث» نزد آن حضرت مقام و منزلت خاصی داشت و در آن هنگام بیمار بود. امام علیه السلام پرسید: حالت چطور است؟ عرض کرد: روزگار، من را پیر ساخته است (و بیمارم) و اختلاف یاران تو در جلوی درب منزل بر ناراحتی ام افزوده است.

امام علیه السلام پرسید: در چه چیزی اختلاف دارند؟ عرض کرد: درباره شما و آن سه نفر که پیش از شما عهده دار خلافت بودند. گروهی درباره شما غلو می کردند، گروهی تفریط، گروهی حد وسط بودند و گروهی هم در تردید و حیرت باقی مانده بودند.

امام علیه السلام فرمود: همین (ناراحت بودن) تو را کفایت می کند (و مایه نجات توست) و بدان بهترین شیعیان من گروه حد وسط اند؛ غالیان باید به سوی آنها بازگردند و عقب ماندگان به آنها برسند.

آن گاه امام علیه السلام بعد از سخنان دیگری فرمود: ای حارث! تو را بشارت می دهم که هنگام مرگ، در کنار صراط، در کنار حوض کوثر و به هنگام تقسیم، مرا خواهی شناخت. حارث پرسید: منظور از تقسیم چیست؟ فرمود: منظور این است که من جهنم را به درستی تقسیم می کنم و به آتش می گویم این دوست من است رهایش

۱. شرح نهج البلاغه علامه تستری، ج ۹، ص ۳۳.

کن و این دشمن من است او را بگیر (این چیزی است که خداوند در اختیار من گذاشته است).

سپس امام علیه السلام بشارت‌های دیگری به حارث داد و او آن‌چنان شاد شد که از جا برخاست در حالی که عبایش به زمین می‌کشید، گفت: بعد از این من ناراحت نیستم که مر به سراغ من بیاید یا من به سراغ آن بروم.^۱

همچنین در حدیث دیگری آمده است که حارث می‌گوید: روزی نزدیک ظهر خدمت امام علیه السلام رسیدم فرمود: برای چه اکنون آمدی؟ گفتم: والله محبت تو مرا به این جا آورد. فرمود: اگر راست می‌گویی مرا در سه جا خواهی دید: هنگامی که جان به گلویت می‌رسد و در نزد صراط و در کنار حوض کوثر.^۲

سید حمیری، شاعر معروف، در شعر خود به این ماجرا اشاره می‌کند:

يا حارُّ همدانٍ مَنْ يَمُتُّ يَرْنِي مِنْ مُؤْمِنٍ أَوْ مُنَافِقٍ قُبُلًا^۳

«ای حارث همدان هرکسی می‌میرد مرا در برابر خود می‌بیند؛ خواه مؤمن باشد یا منافق، مؤمن شاد می‌شود و منافق بر ناراحتی‌اش افزوده می‌گردد».

در بعضی از کتب آمده که شیخ بهایی گفته است: من از نوادگان حارث همدانی هستم.^۴

حارث در سال ۶۵ هجری یعنی چهار سال بعد از واقعه کربلا چشم از جهان فرو بست و اگر در واقعه کربلا حضور نداشت به این دلیل بود که مدت‌ها بیمار و بستری بود و ظاهراً سن زیادی داشت، زیرا در روایات مذکور خواندیم که خدمت امام امیرالمؤمنین علیه السلام عرض کرد: پیرم. در حالی که این سخن در سال ۴۰ هجری یا پیش از آن بوده است.

۱. بحارالانوار، ج ۶، ص ۱۷۸ و ۱۷۹.

۲. سفینه البحار، ج ۲، مدخل حارث همدانی.

۳. بحارالانوار، ج ۶، ص ۱۸۰.

۴. سفینه البحار، ج ۲، ص ۱۴۱.

در کتاب الفتوح ابن اعثم از ابن عباس چنین روایت شده است: هنگامی که علی علیه السلام از صفین بازگشت و جنگ نهروان با خوارج نیز پایان گرفت، حارث همدانی خدمت آن حضرت رسید. امام علیه السلام فرمود: ای حارث! از دیشب بسیار غمگین و اندوهناکم. حارث عرض کرد: یا امیرالمؤمنین چرا؟ آیا از جنگ با اهل شام و بصره و نهروان پشیمانی؟ فرمود: وای بر تو ای حارث! نه من از این جهت خوشحالم. چیزی که مرا غمگین ساخته این است که در خواب، سرزمین کربلا را دیدم و مشاهده کردم فرزندانم حسین علیه السلام در حالی که سرش را بریده بودند بر روی زمین افتاده و درختان را دیدم که در آن جا فرو ریخته بودند و آسمان شکافته بود و بارها بر زمین افتاده بود و شنیدم منادی از آسمان و زمین ندا می دهد: ای قاتلان حسین! ما را به وحشت انداختید خدا شما را به وحشت بیندازد و بکشد. در این هنگام بیدار شدم و از آنچه در خواب دیدم نگرانم. حارث عرض کرد: ای امیرمؤمنان! حتماً خیری در انتظار توست. علی علیه السلام فرمود: هیهات هیهات! این امری حتمی است و حبیبم محمد صلی الله علیه و آله نیز به من خبر داده که یزید فرزندانم را به قتل می رساند. خدا عذابش را در آتش دوزخ زیاد کند.^۱

شده بود. امام علیه السلام برای رفع نگرانی او این نامه را برای او نوشت و به او یادآور شد که از فرار آن گروه ناراحت نباشد، زیرا برای گمراهی آنان همین بس که از هدایت و حق به گمراهی و کوری پناه بردند. امام علیه السلام آن‌ها را دنیاپرستانی معرفی می‌کند که برای رسیدن به لذات دنیا، به معاویه پیوستند در حالی که مرکز عدل را می‌شناختند. آن‌گاه اظهار امیدواری می‌کند که خداوند به لطفش مشکلات را حل فرماید.

, Æ½ ¼ ævT ¼ ç j -½ B n¼A «EMÜ, kÄBA
 û ù, jk¼½ «ÅK m , jkÅj½ Uû B½ aò wBU ù
 Å ÅB Å ,Öd °A k °A½ nAu, BùB «½ ° ,Bô °
 k ç ,B ¼ Ä½ ,B a¼ ¼Bj Ñ A B-Å ;Ñ \ °A -ÄA
 ùBk« ÅtB «AA-a Å , Å Ä-w , Å ñkÄ ÅùÅ
 °&A ÅBÜ w °AKLù, o Y A ÅMù, wAÖd °A
 ¼Ao ½ Ån ùì -a «°B» ñkÄMÜl a ° ,n] j ½Aoû«
 /ç v°A ,&A {B/A }qe B°Ñ v , IÄ B°&AÑm

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، به من خبر رسیده که افرادی از قلمرو تو مخفیانه به معاویه می پیوندند؛ هرگز به خاطر این تعداد که از دست داده ای و از کمک آنان بی بهره شده ای تأسف مخور. این گمراهی برای آنان بس و برای آرامش خاطر تو کافی است که آن ها از هدایت و حق به سوی کوردلی و جهل شتافته اند، از این رو (غم مخور زیرا) آن ها فقط اهل دنیا هستند و به آن روی آورده اند و با سرعت به سوی آن می شتابند در حالی که عدالت را به خوبی شناخته و دیده بودند و گزارش آن را شنیده و به خاطر سپرده بودند و می دانستند که همه مردم نزد ما حقوق برابر دارند، پس آن ها از این «برابری» به سوی «تبعیض های ناروا» گریختند. خداوند آن ها را از رحمت خود دور کند و هلاک سازد؛ به خدا سوگند! آن ها از ستم نگریختند و به عدل نپیوستند و ما امیدواریم که در این راه، خداوند مشکلات را بر ما آسان سازد و سختی ها را بر ما هموار کند، إن شاء الله، والسلام.

شرح و تفسیر

فراریان دنیاپرست

از پاره‌ای از جمله‌های اضافی که در کتاب تمام نهج البلاغه ذیل این نامه آمده استفاده می‌شود که این نامه امام علیه السلام در واقع پاسخی بود به نامه‌ای که «سهل بن حنیف» به امام علیه السلام نوشته بود و از گروهی از مردم مدینه که به شام فرار کرده بودند شکایت کرده بود. امام علیه السلام در پاسخش او را دل‌داری داده، نخست می‌فرماید: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، به من خبر رسیده که افرادی از قلمرو تو مخفیانه به معاویه می‌پیوندند؛ هرگز به خاطر این تعداد که از دست داده‌ای و از کمک آنان بی‌بهره شده‌ای تأسف مخور»؛ (أَمَّا بَعْدُ، فَقَدْ بَلَغَنِي أَنَّ رَجُلًا مِمَّنْ قَبْلَكَ^۱ يَتَسَلَّلُونَ^۲ إِلَيَّ مُعَاوِيَةَ، فَلَا تَأْسَفْ عَلَيَّ مَا يُفُوتُكَ مِنْ عَدَدِهِمْ، وَيَذْهَبُ عَنْكَ مِنْ مَدَدِهِمْ).

آنگاه برای این‌که روشن سازد این‌گونه افراد کسانی نیستند که بتوان از آنان در مشکلات یاری جست و به آنان اعتماد کرد و از دست رفتن آن‌ها هرگز مایه تأسف نیست می‌افزاید: «این گمراهی برای آنان بس و برای آرامش خاطر تو کافی است، که آن‌ها از هدایت و حق به سوی کوردلی و جهل شتافته‌اند»؛ (فَكَفَى لَهُمْ غِيًّا، وَلَكَ مِنْهُمْ شَافِيًّا، فِرَارُهُمْ مِنَ الْهُدَى وَالْحَقِّ، وَإِيضَاعُهُمْ^۳ إِلَيَّ الْعَمَى وَالْجَهْلِ).

اشاره به این‌که آن‌ها افراد بی‌شخصیت، کوردل و فاسد و مفسدی بودند که اگر در کنار تو می‌ماندند نه تنها به حل مشکلات کمک نمی‌کردند، بلکه چه بسا مایه فساد در منطقه حکومت تو می‌شدند.

۱. «قَبْلُ» معانی متعددی دارد؛ به معنای نزد، حضور و همچنین به معنای توانایی آمده و در این جا معنای اوّل اراده شده است.

۲. «يَتَسَلَّلُونَ» از ریشه «تَسَلَّلَ» به معنای خارج شدن مخفیانه است و از ریشه «سَلَّ» به معنای برکندن و جدا ساختن گرفته شده است.

۳. «إِيضَاعٌ» به معنای شتاب کردن در انجام کاری است. این واژه به معنای فاسد کردن هم آمده است و در این جا همان معنای اوّل یعنی شتاب اراده شده است.

این دلداری شبیه مطلبی است که قرآن مجید درباره کارشکنی منافقان برای پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله بیان می‌کند: «لَوْ خَرَجُوا فِیْكُمْ مَا زَادُوكُمْ إِلَّا خَبَالًا وَلَا أُضْعُوا خِلَالَكُمْ یَبْغُونَكُمْ الْفِتْنَةَ»؛ «اگر آن‌ها همراه شما (به سوی میدان جهاد) خارج می‌شدند جز اضطراب و تردید و فساد چیزی بر شما نمی‌افزودند و به سرعت در بین شما به فتنه‌انگیزی می‌پرداختند».^۱

جمله «وَلِئَلَّا مِنْهُمْ شَافِیًا» را جمعی از شارحان نهج البلاغه به این معنا دانسته‌اند که امام علیه السلام می‌فرماید: برای آرامش خاطر تو و شفای درونت همین بس که بدانی آن‌ها از هدایت به ضلالت فرار می‌کنند؛ ولی بعضی دیگر معتقدند این جمله اشاره به این است که این‌گونه افراد همچون جرثومه‌های بیماری هستند؛ چه بهتر که فرار کنند و پیکر جامعه از وجود آن‌ها پاک شود و شفا یابد و اگر امام علیه السلام می‌فرماید: «برای تو اسباب شفاست» برای آن است که رئیس حکومت نماینده تمام مردمی است که تحت فرمان او هستند.

البته به اعتقاد ما که استعمال لفظ را در اکثر از یک معنا جایز می‌دانیم جمع میان هر دو معنا رواست.

آن‌گاه امام علیه السلام در توضیح بیشتری می‌فرماید: «غم مخور زیرا) آن‌ها فقط اهل دنیا هستند و به آن روی آورده‌اند و با سرعت به سوی آن می‌شتابند در حالی که عدالت را به خوبی شناخته و دیده بودند و گزارش آن را شنیده و به خاطر سپرده بودند و می‌دانستند که همه مردم نزد ما حقوق برابر دارند، پس آن‌ها از این «برابری» به سوی «تبعیض‌های ناروا» گریختند. خداوند آن‌ها را از رحمت خود دور کند و هلاک سازد»؛ «وَإِنَّمَا هُمْ أَهْلُ دُنْيَا مُقْبِلُونَ عَلَيْهَا، وَمُهْطِعُونَ^۲ إِلَيْهَا، وَقَدْ

۱. توبه، آیه ۴۷.

۲. «مُهْطِعُونَ» به معنای کسانی است که در انجام کاری شتاب می‌کنند؛ شتابی آمیخته با ترس.

عَرَفُوا الْعَدْلَ وَرَأَوْهُ، وَسَمِعُوهُ وَوَعَوْهُ، وَعَلِمُوا أَنَّ النَّاسَ عِنْدَنَا فِي الْحَقِّ أَسْوَةٌ^۱، فَهَرَبُوا إِلَى الْأَثَرَةِ^۲، فَبُعِدَ لَهُمْ وَسُحِقَ^۳.

بدیهی است که هیچ‌کس برای حق و هدایت و درک حقیقت اسلام به‌سوی معاویه نمی‌رفت؛ آن‌ها می‌دانستند که او در تقسیم بیت‌المال هرگز مساوات را در میان آحاد مردم رعایت نمی‌کند، بلکه گروهی را که برای او کار می‌کنند و سنگ او را به سینه می‌زنند بر دیگران مقدم می‌دارد. به این ترتیب اگر نزد امام علیه السلام بمانند سهم کمی به آن‌ها می‌رسد و اگر نزد معاویه بروند صاحب آلف و الوف می‌شوند.

مشکل دیگر آن‌ها این بود که آن‌ها جاهلانی نبودند که از حق و عدالت بی‌خبر باشند همه آن‌ها عدالت پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله را یا دیده و یا شنیده بودند و با این علم و آگاهی به‌سوی باطل رفتند و از حق چشم پوشیدند، بنابراین هرگز فرار آن‌ها نباید اسباب تأسف باشد و چه‌بسا ماندن آن‌ها سبب فساد در جامعه اسلامی می‌شد و چه‌بتر که به مقتضای «الْخَبِيثَاتُ لِلْخَبِيثِينَ وَالْخَبِيثُونَ لِلْخَبِيثَاتِ» به شام رفتند. آن‌گاه امام علیه السلام در پایان این نامه بر این حقیقت تأکید می‌کند که آن‌ها از باطل به‌سوی حق و از ظلم به‌سوی عدالت نگریختند، می‌فرماید: «به خدا سوگند! آن‌ها از ستم نگریختند و به عدل نپیوستند و ما امیدواریم که در این راه، خداوند مشکلات را بر ما آسان سازد و سختی‌ها را بر ما هموار کند، إِنْ شَاءَ اللَّهُ، وَالسَّلَامُ»؛ (إِنَّهُمْ وَاللَّهُ لَمْ يَنْفِرُوا مِنْ جَوْرِ، وَلَمْ يَلْحَقُوا بِعَدْلِ، وَإِنَّا لَنَطْمَعُ فِي هَذَا الْأَمْرِ أَنْ يُدَلِّلَ اللَّهُ لَنَا صَعْبَهُ، وَيُسَهِّلَ لَنَا حَزْنَهُ^۴، إِنْ شَاءَ اللَّهُ، وَالسَّلَامُ).

۱. «أُسْوَةٌ» در این‌جا به‌معنای مساوی است.

۲. «الْأَثَرَةُ» به‌معنای برتری دادن شخص یا چیزی بر دیگری است. گاه در مورد تبعیضات ناروا به‌کار می‌رود و گاه در مورد ایثار با نفس و در عبارت بالا معنای اول اراده شده است.

۳. «سُحِقَ» در اصل به‌معنای ساییدن و نرم کردن است سپس به‌معنای دور ماندن و یا دور ماندن از رحمت خدا آمده است.

۴. «حَزْنٌ» بر وزن «متن» به‌معنای چیز ناهموار است و عرب بخش‌هایی از زمین را که ناهموار است «حَزْنٌ»

بنابراین امام علیه السلام تحلیل روشنی از فرار این گروه دنیاپرست و بی ایمان ارائه کرده و اگر از این نظر مشکلاتی برای بعضی از ساده دلان روی داده و تزلزلی در آنان به وجود آورده است حل آن را از خداوند بزرگ می طلبد.

نکته‌ها

۱. سهل بن حنیف انصاری کیست؟

در عظمت سهل بن حنیف همین بس که از یاران خاص رسول خدا صلی الله علیه و آله و امیر مؤمنان علی علیه السلام بود. به گفته ابن عبدالبر در استیعاب او از کسانی بود که در جنگ بدر و تمام غزوات اسلامی همراه پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله شرکت جست و از معدود اشخاصی بود که روز احد فرار نکرد و با پیغمبر صلی الله علیه و آله بیعت نمود که تا سرحد مر از ایشان دفاع کند. هنگامی که مردم مدینه با علی علیه السلام بیعت کردند و امام علیه السلام می خواست برای خاموش کردن آتش فتنه شورشیان جمل به بصره بیاید، سهل را به عنوان فرماندار مدینه انتخاب فرمود. او مدت‌ها در مدینه بود سپس در جنگ صفین به خدمت علی علیه السلام آمد و بعد از صفین امام علیه السلام او را والی فارس کرد و سرانجام در سال سی و هشت هجری در کوفه بدرود حیات گفت و امام علیه السلام بر او نماز خواند و در نماز او شش تکبیر گفت.^۱

در روایتی که قاموس الرجال (در شرح حال سهل بن حنیف) از کافی نقل کرده آمده است که امام علیه السلام پنج تکبیر بر او گفت و نماز را پنج مرتبه تکرار کرد و در هر مرحله پنج تکبیر می گفت.

در کلمات قصار نهج البلاغه می خوانیم: هنگامی که سهل بن حنیف انصاری

→ می نامد و غم و اندوه را به این علت «حُزن» بر وزن «مزد» می گویند که نوعی خشونت و ناهمواری در روح انسان است.

۱. استیعاب، ج ۲، ص ۶۶۲ و ۶۶۳.

در بازگشت از صفین بدرود حیات گفت امام علیه السلام سخت ناراحت شد و فرمود: «لَوْ أَحَبَّنِي جَبَلٌ لَتَهَافَتَ؛ حتی اگر کوهی مرا دوست بدارد از هم می شکافد و فرو می ریزد».^۱

همچنین در خبری آمده است که سهل از دوازده نفری بود که به بیعت ابوبکر ایراد گرفتند^۲ و جزء شرطة الخميس و محافظان خاص امیرمؤمنان علی علیه السلام بود^۳ و در کتاب مستدرکات علم الرجال آمده است که امیرمؤمنان علی علیه السلام بهشت را برای سهل تضمین فرمود.^۴

نیز در روایتی آمده است: هنگامی که علی علیه السلام زمام خلافت را به دست گرفت، سهل بن حنیف را به عنوان والی شام به آنجا فرستاد و این نشان می دهد که فوق العاده مورد علاقه و اعتماد امام علیه السلام بود، هرچند طرفداران معاویه جلوی او را گرفتند و اجازه ندادند وارد شام شود و او برگشت.^۵

از نکات جالبی که در منابع تاریخی درباره سهل آمده این است که امیرمؤمنان علی علیه السلام هنگام هجرت از مکه به مدینه چون به قبا آمد و به رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم ملحق شد، به مهمانی خانواده ای رفت که سرپرست خود را از دست داده بودند. امام علیه السلام ملاحظه کرد که زن آن خانه نصف شب به در خانه می رود و کسی می آید و چیزی به او می دهد. حضرت سؤال کرد: چه چیز از او می گیری؟ گفت: او «سهل بن

۱. نهج البلاغه، حکمت ۱۱۱.

۲. این دوازده نفر طبق روایت خصال عبارت اند از: «خَالِدُ بْنُ سَعِيدِ بْنِ عَاصٍ»، «مِقْدَادُ بْنُ أَسْوَدٍ»، «أَبِي بَنْ كَعْبٍ»، «عَمَّارُ بْنُ يَاسِرٍ»، «أَبُو ذَرِّ الْعِفَّارِيِّ»، «سَلْمَانَ الْفَارِسِيِّ»، «عَبْدَ اللَّهِ بْنَ مَسْعُودٍ»، «بُرَيْدَةَ الْأَسْلَمِيَّ»، «خَزِيمَةَ بْنَ ثَابِتِ ذُو الشَّهَادَتَيْنِ»، «سَهْلَ بْنَ حَنِيْفٍ»، «أَبُو أَيُّوبَ أَنْصَارِيَّ» و «أَبُو هَيْثَمِ بْنِ تَيْهَانَ». (خصال صدوق، ج ۲، ص ۴۶۱، بحار الانوار، ج ۲۸، ص ۲۰۸، ج ۷).

۳. قاموس الرجال، ج ۵، ص ۳۵۴.

۴. مستدرکات علم رجال الحدیث، ج ۵، ص ۲۱۳.

۵. شرح نهج البلاغه علامه شوشتری، ج ۶، ص ۴۵۷.

حنیف» است که هر روز مخفیانه می‌رود قسمتی از بت‌های قبیله خود را می‌شکند و شکسته‌های آن را برای من می‌آورد و می‌گوید: این‌ها را به‌عنوان هیزم بسوزان و استفاده کن. هنگامی که امیر مؤمنان علیه السلام این مطلب را درباره «سهل بن حنیف» شنید احترام خاصی برای او قائل شد.^۱ و این نشان می‌دهد که «سهل بن حنیف» از همان ابتدا مخالف بت‌پرستی و موافق توحید بود.

۲. فراریان به شام چه کسانی بودند؟

از کتب تاریخی و روایات به‌خوبی استفاده می‌شود که گروهی از یاران علی علیه السلام را صحابه مهاجر و انصار تشکیل می‌دادند و همان‌ها بودند که حضور چشمگیری در میدان جمل، نهروان و صفین داشتند و اطرافیان و نزدیکان معاویه غالباً طلقاً (مشرکانی که در فتح مکه به فرمان پیغمبر صلی الله علیه و آله از مجازات آن‌ها صرف‌نظر شد و اسلام را در ظاهر پذیرفتند) و فرزندان طلقاً و در مجموع بازماندگان دوران جاهلیت بودند، کسانی که برای او فعالیت گسترده‌ای می‌کردند و به فریب مردم شام مشغول بودند.

اما در این میان عده کمی از صحابه که دنیای معاویه و بذل و بخشش‌های بی‌حساب او از اموال بیت‌المال قلب و روح آن‌ها را تسخیر کرده بود نه تنها از مدینه که از کوفه و حتی در ایام جمل و صفین به او پیوستند. از جمله آن‌ها «نعمان بن بشیر انصاری» است که دینش را به هر شیطانی که به او مال هنگفتی می‌داد می‌فروخت. او از مقربین درگاه عثمان بود و هنگامی که عثمان کشته شد پیراهن او و انگشتان قطع شده همسرش «نائله» را به شام برد و به معاویه فروخت، معاویه نیز آن‌ها را در مسجد آویخت تا مردم شام را بر ضد علی علیه السلام بشوراند. هنگامی که معاویه بر اوضاع مسلط شد به «نعمان» پاداش داد و وی را

۱. ر.ک: بحار الانوار، ج ۱۹، ص ۷۹.

امیر کوفه کرد. پس از معاویه نیز از طرف یزید امیر بود؛ اما با ورود مسلم بن عقیل به کوفه، یزید نعمان را عزل کرد و «عبید الله بن زیاد» را که مرد سفاک و خون‌ریزی بود به جای او برگزید.^۱

همین نویسنده در جای دیگر کتاب خود می‌نویسد: در میدان صفین دوهزار و هشتصد نفر از صحابه همراه امام علیه السلام بودند که در میان آن‌ها هشتاد و هفت نفر از بدریین و نهصد نفر از کسانی بودند که بیعت رضوان را درک کرده بودند.^۲ مرحوم محقق شوشتری در شرح نهج البلاغه خود بعضی از کسانی را که در ماجرای صفین از لشکر امام علیه السلام جدا شدند و به معاویه پیوستند نام برده است. از جمله: «بشر بن عصمة المزنی» و «قیس بن قره التمیمی» و «ذو نواس عبدی» و «قیس بن زید کندی».^۳

همین نویسنده در جای دیگر، نامه‌ای را از عقیل به علی علیه السلام نقل می‌کند که می‌گوید: من از مدینه برای عمره به سوی مکه می‌رفتم. «عبدالله بن ابی سرح» را با حدود چهل جوان از فرزندان طلقا دیدم که از قیافه آن‌ها آثار شوم می‌بارید. به آن‌ها گفتم: به سوی معاویه می‌روید؟ (آن‌ها سکوت کردند و پاسخی نگفتند و به راه خود ادامه دادند).^۴ از پاسخی نیز که امام علیه السلام به برادرش عقیل می‌دهد استفاده می‌شود که آن‌ها از همان دشمنان قسم‌خورده اسلام بودند که فقط در ظاهر اسلام را پذیرفته بودند.^۵

۱. فی ظلال نهج البلاغه، ج ۱، ص ۲۴۷. در تاریخ طبری (ج ۳، ص ۵۶۱) نیز بخشی از ماجرای نعمان بن بشیر آمده است.

۲. تاریخ طبری، ج ۳، ص ۳۶.

۳. شرح نهج البلاغه علامه شوشتری، ج ۱۰، ص ۲۷۳. بخشی از این افراد را طبری در تاریخ خود و قسمتی را هم نصر بن مزاحم در کتاب صفین آورده است.

۴. شرح نهج البلاغه علامه شوشتری، ص ۶۰۷. این ماجرا را ابن ابی الحدید در شرح خود ج ۲، ص ۱۱۸ آورده است.

۵. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۲، ص ۱۱۹.

وَمِنْ كِتَابِ آلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ا ا ن ا ج ا د ا ب د ، د خ ا ب ا ا ا

عَلَيْهِ

۱

نامه در یک نگاه

این نامه زمانی برای «منذر بن جارود» نوشته شد که والی اصطخر (از نواحی فارس) بود و اخباری از سوء استفاده وی از اموال حکومت به امیرمؤمنان علی علیه السلام رسید. امام علیه السلام با تمجید از پدرش «جارود عبدی» این فرزند را سرزنش کرد و فرمود: درستی و پاکی پدرت سبب خوش بینی من به تو شد و گمانم این

۱. سند نامه:

این نامه را نیز مانند نامه سابق دو نفر از مورخانی که قبل مرحوم سید رضی می‌زیستند در کتاب خود نقل کرده‌اند: اول یعقوبی در تاریخ خود و دوم بلاذری در انساب الاشراف و قابل توجه این‌که جمله‌هایی که مرحوم سید رضی در پایان این نامه به صورت جداگانه آورده است (نه به صورت نامه) در همان دو کتاب نیز دیده می‌شود (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۷۲).

بود که تو پیرو او هستی؛ ولی معلوم شد تابع هوای نفس شده‌ای و آخرت خود را به دنیا فروخته‌ای. آن‌گاه در تعبیری شگفت‌انگیز می‌فرماید: اگر اقوالی که درباره تو به من رسیده صحیح باشد، شتر خانواده و بند کفشت از تو باارزش‌تر است. در پایان نامه فرمان عزل او را صادر کرده، می‌فرماید: هنگامی که نامه من به تو رسید به سوی ما بازگرد.

۴U, k ì IU »AS ««i , «½ »oô Mb ¼B, kÄMBA
 ÜLU ,AjBÜ»A A oî k U « Å ƒ ÇnB-ùS »AAB, a lw
 Ää ÜM ƒ z ÄÑ U, ƒiC JAoh M Bj o-ÄUAjBÄ ƒi
 o i äÄ»i v { a ÄÑ-½ °, Bè «Ä «AMB/4Bj ° / «j
 Ao ¼A Mîû« AoAY Mv ¼ÄÑ Bm ƒü Tü M4Bj ½ , «½
 j e ƒÄÑCB, ƒB aÄj ½ A »BA ù oz Ank ç ° äÄ
 /&A {B/ÄAn MB ƒÄÑ

قَالَ الرَّضِي: وَالْمُنْذِرُ بْنُ الْجَارُودِ هَذَا هُوَ الَّذِي قَالَ فِيهِ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ (عَلَيْهِ السَّلَامُ): إِنَّهُ
 لَنَظَارٍ فِي عَطْفِيهِ، مُخْتَالٌ فِي بُرْدِيهِ، تَفَالٌ فِي شِرَاكِيهِ.

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، شایستگی پدرت، مرا به تو خوش بین ساخت
 و گمان کردم تو هم پیرو هدایت و سیره او هستی و راه و رسم او را دنبال می کنی.
 ناگهان به من گزارش داده شد که تو در پیروی از هوای نفست چیزی فروگذار
 نمی کنی و برای سرای دیگرت ذخیره ای باقی نمی گذاری، با ویرانی آخرت
 دنیایت را آباد می سازی و به بهای قطع رابطه با دینت با خویشاوندانت پیوند
 برقرار می سازی (و به گمان خود صله رحم می کنی) اگر آنچه از تو به من رسیده
 است درست باشد شتر (بارکش) خانواده ات و بند کفشت از تو بهتر است و کسی
 که دارای صفات تو باشد نه شایستگی این را دارد که حفظ مرزی را به او بسپارند
 و نه کار مهمی به وسیله او اجرا شود، نه قدر او را بالا ببرند، نه در حفظ امانت،

شریکش سازند و نه در جمع آوری حقوق بیت المال به او اعتماد کنند. به محض رسیدن این نامه، به سوی من حرکت کن! **إِنْ شَاءَ اللَّهُ.**

مرحوم سید رضی می گوید: منذر بن جارود همان کسی است که امیرمؤمنان علیه السلام درباره اش فرمود: او آدم متکبری است؛ پیوسته (از روی تکبر) به این طرف و آن طرف قامت خود می نگرد و در لباس گران قیمتی که پوشیده همچون متکبران گام برمی دارد و مراقب است حتی بر کفشش گرد و غبار ننشیند!

شرح و تفسیر

تو شایسته این مقام نیستی

همان گونه که گفته شد «منذر» از طرف امام علیه السلام به فرمانداری بعضی از مناطق ایران منصوب شده بود و دلیل انتخاب او افزون بر حسن ظاهر، سابقه بسیار خوب پدرش «جارود عبدی» بود که از افراد بسیار بااستقامت و مدافع اسلام در عصر پیغمبر صلی الله علیه و آله و اعصار بعد بود؛ ولی «منذر» مانند بسیاری از افراد که وقتی به مقامی می رسند خود را گم می کنند، از مسیر حق خارج شد و به پیروی از هوی و هوس پرداخت و از موقعیت خود غافل شد و اموال بیت المال را بی حساب و کتاب خرج می کرد. هنگامی که این خبر به امام علیه السلام رسید، نامه شدید اللحن مورد بحث را برای او فرستاد و او را به شدت توبیخ کرد و از مقامش عزل فرمود.

امام علیه السلام در آغاز نامه چنین می فرماید: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، شایستگی پدرت، مرا به تو خوش بین ساخت و گمان کردم تو هم پیرو هدایت و سیره او هستی و راه و رسم او را دنبال می کنی»؛ **(أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّ صَلَاحَ أَبِيكَ غَرَّ نِي مِنْكَ وَظَنَنْتُ أَنَّكَ تَتَّبِعُ هَدْيَهُ، وَتَسْلُكُ سَبِيلَهُ).**

به یقین امام علیه السلام در امور مربوط به زندگی، مأمور به در نظر گرفتن ظاهر بود

۱. «هدی» به معنای طریقه و روش است.

و بر طبق آن عمل کرد و به هنگام انتخاب «منذر» نیز برای این مقام، قرائن خلافی وجود نداشت؛ او هم ظاهرالصلاح و بدون سوء سابقه بود و هم جزء خانواده‌ای معروف به صلاح و درستکاری، و این مقدار برای انتخاب او کافی بود؛ ولی همان‌گونه که گفته شد افرادی هستند که در حال عادی به ظاهر صالح و درستکارند؛ اما هنگامی که به مال و مقامی برسند خود را گم می‌کنند و گاه مسیر زندگی‌شان به طور کامل دگرگون می‌شود و «منذر» از این افراد بود.

سپس امام علیه السلام در ادامه این سخن می‌فرماید: «ناگهان به من گزارش داده شد که تو در پیروی از هوای نفست چیزی فروگذار نمی‌کنی و برای سرای دیگری ذخیره‌ای باقی نمی‌گذاری، با ویرانی آخرت دنیایت را آباد می‌سازی و به بهای قطع رابطه با دینت با خویشاوندانت پیوند برقرار می‌سازی (و به گمان خود صلهٔ رحم می‌کنی)»؛ (فَإِذَا أَنْتَ فِيمَا رُفِّي إِلَيَّ عَنْكَ لَا تَدْعُ لِهَوَاكَ انْقِيَاداً، وَلَا تُبْقِي لِآخِرَتِكَ عَتَاداً^۲. تَعْمُرُ دُنْيَاكَ بِخَرَابِ آخِرَتِكَ، وَتَصِلُ عَشِيرَتَكَ بِقَطِيعَةِ دِينِكَ).

امام علیه السلام در این عبارات به منذر می‌فهماند که تو مرتکب چهار کار زشت شده‌ای، اول: پیروی بی قید و شرط از هوی و هوس، به گونه‌ای که در حالاتش آمده است: او در آن ایام، خوشگذرانی را به حد اعلا رسانده بود؛ پیوسته مشغول گردش و تفریح و صید لهوی و بازی با سگ‌ها و کارهایی از این قبیل بود.^۳ دوم: از دنیا که مزرعهٔ آخرت است بهره‌ای برای خود ذخیره نمی‌کنی. سوم: نه تنها از این دنیا چیزی برای آخرت نمی‌اندوزی، بلکه آخرت خود را با آباد کردن دنیا ویران می‌سازی و چهارم: اموال بیت‌المال را در بین خویشاوندان خود تقسیم می‌کنی و پیوند با خویشاوندان را به بهای قطع رابطه با دینت دنبال می‌کنی.

۱. «رُفِّي» از ریشهٔ «رُفِّي» بر وزن «سعی» به معنای بالا رفتن است. سپس به گزارش‌هایی که از مقامات پایین به مقامات بالا داده می‌شود اطلاق شده و در جملهٔ بالا همین معنا اراده شده است.

۲. «عَتَاد» به معنای ذخیره و شیء آماده است.

۳. تمام نهج البلاغه، ص ۸۱۵.

آن‌گاه امام علیه السلام او را به‌طور مشروط، به‌علت اعمالش شدیداً تحقیر می‌کند، می‌فرماید: «اگر آنچه از تو به من رسیده است درست باشد شتر (بارکش) خانواده‌ات و بند کفشت از تو بهتر است»؛ (وَلَيْنُ كَانَ مَا بَلَغَنِي عَنْكَ حَقًّا، لَجَمَلُ أَهْلِكَ وَشِئْءٌ نَعْلِكَ خَيْرٌ مِنْكَ).

این دو تعبیر نهایت حقارت «منذر» را به‌سبب خیانتش اثبات می‌کند. در بعضی از نقل‌ها آمده است که تشبیه به «شتر اهل» از این جا ناشی شد که پدر خانواده‌ای از دنیا رفت و شتری از خود به یادگار گذاشت. خانواده او هرکدام، از آن برای بار کشیدن و مانند آن استفاده می‌کردند و این شتر بینوا هر روز دست کسی بود، و این ضرب‌المثلی شد برای ذلت.

تعبیر «شِئْءٌ نَعْلُ»؛ بند کفش» نیز مثالی است برای نهایت خواری و حقارت. این تعبیرها از آن جا ناشی شد که به امام علیه السلام خبر رسید او چهارصد هزار درهم از بیت‌المال اختلاس کرده^۲ و - همان‌گونه که گذشت - مشغول عیاشی است، در حالی که خود را نماینده امام معصوم و خلیفه بر حق مسلمانان می‌داند.

سپس امام علیه السلام در ادامه این سخن لیاقت و اهلیت او را برای پنج موضوع مهم نفی می‌کند، می‌فرماید: «کسی که دارای صفات تو باشد نه شایستگی این را دارد که حفظ مرزی را به او بسپارند و نه کار مهمی به‌وسیله او اجرا شود، نه قدر او را بالا ببرند، نه در حفظ امانت، شریکش سازند و نه در جمع‌آوری حقوق بیت‌المال به او اعتماد کنند»؛ (وَمَنْ كَانَ بِصِفَتِكَ فَلَيْسَ بِأَهْلٍ أَنْ يُسَدَّ بِهِ ثَغْرٌ^۳، أَوْ يُنْفَذَ بِهِ أَمْرٌ، أَوْ يُعْلَى لَهُ قَدْرٌ، أَوْ يُشْرَكَ فِي أَمَانَةٍ، أَوْ يُؤْمَنَ عَلَيَّ جِبَايَةَ^۴).

۱. «شِئْءٌ» به معنای تسمه و قطعات باریکی است که از چرم می‌برند و «شِئْءُ النَّعْلِ» به معنای بند کفش است.

۲. بحار الانوار، ج ۳۴، ص ۳۲۳.

۳. «الثغر» در این جا به معنای مرز و در اصل به معنای هرگونه شکاف است.

۴. «جباية» به مانند جمع‌آوری زکات و اموال بیت‌المال و مانند آن است و در اصل از «جباوة» بر وزن «عداوة»

این امور پنج‌گانه از وظایف مهم فرمانداران مناطق مختلف اسلام است: حفظ مرزها، انجام کارهای مهم، سپاس از کارهای مهم او، سپردن امانات به او و جمع‌آوری اموال بیت‌المال. کسی که خائن و عیاش و هوی پرست باشد شایسته هیچ‌یک از این امور نیست و هرگز نمی‌توان به او اعتماد کرد.

امام علیه السلام در پایان، دستور عزل او را صادر کرده، می‌فرماید: «به محض رسیدن این نامه، به سوی من حرکت کن! إن شاء الله»؛ (فَأَقْبِلْ إِلَيَّ حِينَ يَصِلُ إِلَيْكَ كِتَابِي هَذَا، إِنْ شَاءَ اللَّهُ). «حِينَ يَصِلُ إِلَيْكَ كِتَابِي هَذَا» تأکید بر فوریت عزل او و کناره‌گیری‌اش از این مقام والا است.

مرحوم سید رضی در پایان، این جمله را نیز اضافه می‌کند: «منذر بن جارود همان کسی است که امیر مؤمنان علی علیه السلام درباره‌اش فرمود: او آدم متکبری است؛ پیوسته به این طرف و آن طرف قامت خود می‌نگرد و در لباس گران‌قیمتی که پوشیده همچون متکبران گام برمی‌دارد و مراقب است حتی بر کفشش گردوغبار ننشیند!»؛ (قَالَ الرَّضِي: وَالْمُنْذِرُ بِنُ الْجَارُودِ هَذَا هُوَ الَّذِي قَالَ فِيهِ أَمِيرُ الْمُؤْمِنِينَ علیه السلام: إِنَّهُ لَنْظَارٌ فِي عِطْفِيهِ^۱، مُحْتَالٌ^۲ فِي بُؤْدِيهِ^۳، تَقَالٌ^۴ فِي شِرَاكِيهِ^۵).

→ به معنای جمع‌آوری کردن گرفته شده است. در بعضی از نسخ نهج البلاغه به جای «جَبَايَةَ» «خِيَانَةَ» آمده که معنای درستی برای آن تصور نمی‌شود.

۱. «عِطْفِيهِ» تشبیه «عِطْف» بر وزن «کبر» به معنای پهلو و جانب است و کسی که پیوسته به این طرف و آن طرف خود نگاه می‌کند معمولاً از خودراضی و متکبر است.

۲. «مُحْتَالٌ» به معنای متکبر مغرور است از ریشه «حِيَالٌ» بر وزن «جهلاء» تخیلاتی است که انسان بر اثر آن خود را بزرگ می‌بیند و ریشه آن از خیال گرفته شده و اشاره به کسی است که با خیالات خوددربترین می‌شود.

۳. «بِرْدِيهِ» تشبیه «برد» بر وزن «ظلم» است که اضافه به ضمیر شده و به معنای لباس زیبا و خط دار است.

۴. «تَقَالٌ» کسی که بسیار آب دهن می‌اندازد از ریشه «تفل» بر وزن «عمل» گرفته شده است. در بعضی از کتب

بدیهی است که این سخن را امام علیه السلام بعد از این ماجرا درباره منذر فرموده و اگر قبل از آن چنین صفاتی از او دیده می شد حضرت او را برای این مقام مهم انتخاب نمی کرد. این سه جمله که امام علیه السلام درباره او فرموده دلیل بر نهایت عجب، خودبینی و خودبرتربینی اوست و چون در خانواده ای اشرافی پرورش یافته بود این حالت را از آن ها به ارث برده بود.

مرحوم علامه شوشتری در شرح نهج البلاغه خود از تاریخ یعقوبی^۶ در مورد شأن ورود این جمله نقل می کند که این سخن را امیرمؤمنان علیه السلام بعد از آن فرمود که به دیدن «صعصعه» (یکی از دوستان خاص آن حضرت) رفته بود. صعصعه در ضمن سخنان مختلفی که بین امام علیه السلام و او رد و بدل شد گفت: دختر جارود (خواهر منذر) همه روز نزد من می آید و برای این که برادرش را زندانی کرده ای اشک می ریزد. اگر مصلحت بدانی آزادش کن من بدهی او را (مربوط به اختلاس بیت المال) تعهد می کنم. امام علیه السلام فرمود: چگونه او را تضمین می کنی در حالی که او منکر سرقت از بیت المال است. قسم بخورد (که اختلاس نکرده است) تا او را آزاد کنیم. صعصعه گفت: سوگند می خورم. امام علیه السلام فرمود: من هم گمان می کنم (به دروغ) سوگند یاد کند. آن گاه امام علیه السلام این جمله را درباره او فرمود.^۷

نکته

«منذر بن جارود عبیدی» کیست؟

«جارود» پدر «منذر» همان گونه که امام علیه السلام در نامه مورد بحث اشاره فرموده

→ لغت آمده است که «تفل» بر وزن «طفل» به فوت کردن می گویند که آمیخته با کمی از بزاق باشد اطلاق می شود بنابراین جمله «تفال فی شراکیه» به معنای کسی است که کفش خود را فوت می کند یا با آب دهان تمیز می کند تا غباری بر آن نباشد.

۵. «شراکیه» تشبیه «شراک» به معنای بند کفش است.

۶. تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۲۰۴.

۷. شرح نهج البلاغه علامه شوشتری، ج ۸، ص ۱۰۸.

مردی شایسته و صالح بود. او که قبلاً از آیین مسیح علیه السلام پیروی می کرد در سال نهم یا دهم هجری با گروهی از طایفه «عبد قیس» خدمت پیغمبر صلی الله علیه و آله رسید و اسلام را به طور کامل پذیرفت و سپس در بصره ساکن شد و در سال بیست و یک هجری در یکی از جنگ های اسلامی که در ناحیه فارس صورت گرفت شرکت کرد و به افتخار شهادت نائل گردید.

«جارود» در میان قبیله اش مورد احترام خاصی بود و هنگامی که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله از دنیا رحلت فرمود و گروهی از اعراب مرتد شدند، او برای قبیله خود سخنرانی کرد و گفت: «اگر محمد از دنیا رفته خدایش نمرده است در دین خود محکم باشید و اگر در این فتنه ای که بر پا شده به کسانی صدمه ای برسد من دو برابر آن را ضمانت می کنم». به همین دلیل از طایفه «عبد قیس» کسی مخالفت نکرد.

از عجایب این که نقل شده عمر درباره جارود می گفت: اگر از پیغمبر نشنیده بودم که می فرمود: خلافت در قریش خواهد بود من «جارود» را برای خلافت پیغمبر برمی گزیدم؛ ولی با این حال روزی عمر نشسته بود و تازیانه ای در دست داشت و مردم در اطراف او بودند. ناگهان جارود وارد شد. کسی با صدای بلند گفت: این بزرگ طایفه «ربیع» است. هنگامی که جارود به عمر نزدیک شد تازیانه را حواله او کرد. جارود گفت: چرا چنین می کنی؟ گفت: شنیدی آنچه را که درباره تو گفته اند؟ گفت: آری شنیدم. گفت: ترسیدم در میان جمعیتی بنشینند و بگویند امیر تویی لذا خواستم ابهت تو را بشکنم.

اما فرزندش «منذر» که در زمان حیات پیامبر صلی الله علیه و آله متولد شد در جنگ جمل در لشکر علی علیه السلام شرکت کرد و ظاهراً مرد صالحی بود و به دلیل صالح بودن پدرش امام علیه السلام او را فرماندار «اصطخر» (یکی از نواحی فارس) کرد؛ ولی متأسفانه به دلیل حب جاه و مقام و عشق به مال و ثروت و لذات دنیا آلوده انواع انحرافات شد و همان گونه که اشاره شد امام علیه السلام او را عزل کرد.

این مرد مسیر نادرست خود را ادامه داد تا آنجا که بعدها از طرف یزید بن معاویه فرماندار یکی از مناطق اسلامی شد.

از کارهای بسیار زشت او این بود که امام حسین علیه السلام در میان نامه‌هایی که به اهل کوفه نوشت، نامه‌ای نیز به منذر نگاشت و به وسیله شخصی به نام «سلیمان» برای او فرستاد و او را به یاری خود دعوت کرد اما منذر نه تنها پاسخ مثبت نداد، بلکه نامه امام علیه السلام را به «عبیدالله» داد و فرستاده امام علیه السلام را تسلیم چوبه دار کرد، در حالی که رسولان و نامه‌آوران در هر قوم و ملتی در امان‌اند و این نخستین رسولی بود که در اسلام به دار آویخته شد.

هرچند بعضی خواسته‌اند این عمل را بدین‌گونه توجیه کنند که منذر خیال می‌کرد این رسول را «ابن زیاد» فرستاده تا از عقاید او در مورد همکاری با امام حسین علیه السلام آگاه شود. در حالی که این توجیه بسیار نادرستی است، زیرا او می‌توانست نامه را به رسول برگرداند و با تندی با او سخن بگوید تا اگر آن شخص فرستاده ابن زیاد هم باشد، این برخورد را به اطلاع امیر خود برساند. لزومی نداشت او را دستگیر کند و همراه نامه تحویل ابن زیاد و سپس تحویل چوبه دار دهد، زیرا ابن زیاد باخبر شد که او فرستاده امام علیه السلام است.

یکی دیگر از بدبختی‌های منذر این بود که در همان ایام دختر خود را به همسری «ابن زیاد» درآورد.^۱

به هر حال، منذر با آن سابقه پدرش و همراهی نخستین خود با امام به علت پیروی از هوای نفس و کبر و غرور، عاقبت خود را تباہ کرد.

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، ج ۱۸، ص ۵۵ تا ۵۷؛ مصادر نهج البلاغه، ج ۳ ص ۴۷۰. شرح نهج البلاغه علامه شوشتری، ج ۸ ص ۱۰۹.

وَمِنْ كِتَابِ لِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ

۱ بدالله ب ا با ۱

عَبَّاسٍ

۲

نامه در یک نگاه

این نامه که دقیقاً معلوم نیست امام علیه السلام در چه شرایطی آن را برای عبدالله بن عباس مرقوم داشت، حاوی نصایح مهمی است و در مجموع هدف آن بازداشتن

۱. عبدالله بن عباس، عموزاده پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و امیرمؤمنان علی علیه السلام، از دانشمندان بزرگ امت و از علاقه‌مندان به امام علیه السلام است. شرح حال او را به‌طور مبسوط ذیل نامه ۴۱ آورده‌ایم.

۲. سند نامه:

به‌گفته صاحب کتاب مصادر نهج البلاغه در ذیل حکمت ۳۹۶، این کلام را صاحب کتاب تحف العقول (حسن بن علی بن شعبه که کمی پیش از سید رضی می‌زیسته) با تفاوتی آورده است (مصادر نهج البلاغه، ج ۴، ص ۲۸۴) و جمله «الدهر یومان...» به‌صورت ضرب‌المثلی در میان ادبای عرب در آمده است. در کتاب تمام نهج البلاغه این نامه با اضافاتی آمده است که بخشی از این اضافات در کتاب نثر الدرّ محقق آبی و بخش دیگری از آن در کتاب اسعاف الراغبین که در حاشیه کتاب نورالابصار شبلنجی آمده، چاپ شده است (تمام نهج البلاغه، ص ۷۷۱).

مخاطب آن که درواقع همه انسان‌ها هستند از حرص و آز و دنیاپرستی است و نیز پیام آن تسلیم مقدرات بودن و بی‌تابی و جزع و فرع نکردن در برابر حوادث ناخواسته و بیرون از قدرت ماست.

$\frac{1}{2}EM^{\text{AA}}; \text{ }^{\circ}u \text{ }^{\circ}B/\ddot{y} \text{ } po^{\frac{1}{2}}$, $\text{ }^{\text{a}}] A\ddot{O}MB\text{S} v^{\circ} \text{ }^{\text{B}}_i, k\ddot{A}MB/A$
 $B\ll \frac{1}{2}/4Bf B-\ddot{u}, \ddot{n} j n\text{A}B\text{K}^{\circ}A/A$, $\text{ }^{\text{a}}\ddot{A}_z \text{ }^{\circ}z : \frac{1}{4}Bz \text{ } o k^{\circ}A$
 $/ U\ddot{U}M\ddot{A}ikU^{\circ} \text{ }^{\text{a}}\ddot{A}B\ll \frac{1}{2}/4\text{B}B/\frac{2}{2}$, $\ddot{u}\ddot{A}\ddot{a} \text{ }^{\text{a}}\ddot{A} \text{ } B\text{ }^{\circ}$

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی، بدان که) تو هرگز بر اجل و سرآمدت پیشی نمی‌گیری (و نیز) آنچه قسمت تو نیست روزی تو نخواهد شد. بدان که دنیا که دو روز است: روزی به سود توست و روزی به زیان تو. این دنیا سرای متغیر و متحولی است (و هر روز به دست گروهی می‌افتد) آنچه از مواهب دنیا، قسمت توست به سراغ تو می‌آید، هرچند ضعیف باشی و آنچه به زیان توست گریبانت را خواهد گرفت (هرچند قوی باشی) و نمی‌توانی با قدرتت آن را از خود دور سازی.

شرح و تفسیر

ابن عباس! غمگین مباش

به نظر می‌رسد حادثه ناگواری برای «عبد الله بن عباس» روی داده بوده و یا انتظار مهمی داشته و برآورده نشده و به همین علت غمگین بوده است؛ امام علیه السلام این نامه را برای دل‌داری او و متوجه کردنش به طبیعت زندگی دنیا و مقدرات الهی می‌نگارد تا آرامش پیدا کند.

امام علیه السلام در این نامه کوتاه به پنج نکته مهم اشاره می‌کند:

نخست می‌فرماید: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی، بدان که) تو هرگز بر اجل و سرآمدت پیشی نمی‌گیری»؛ (أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّكَ لَسْتَ بِسَابِقِ أَجَلِكَ).

اشاره به این که تا اجل قطعی انسان فرانسد، حوادث خطرناک نمی تواند او را در کام خود فرو برد و هنگامی که فرارسد تأخیر در آن ممکن نیست. همان گونه که قرآن فرموده است: «مَا تَسْبِقُ مِنْ أُمَّةٍ أَجَلَهَا وَمَا يَسْتَأْخِرُونَ»؛ «هیچ گروهی از اجل خود پیشی نمی گیرد و از آن عقب نخواهد افتاد».^۱

البته این اشاره به اجل حتمی است و به آن معنا نیست که انسان در مقابل اجل معلق بی پروایی به خرج دهد و خود را گرفتار کند و بی دلیل در کام خطر فرو رود. در دومین نکته می فرماید: «(و نیز) آنچه قسمت تو نیست روزی تو نخواهد شد»؛ «وَلَا مَرْزُوقٍ مَا لَيْسَ لَكَ».

اشاره به این که اگر انتظار نعمتی داشتی و به سبب عوامل ناخواسته از آن محروم شدی نگران نباش، چون روزی تو نبوده است و حتی با تلاش و کوشش هم به آن نمی رسیدی، هرچند گمان می کردی امکان وصول به آن وجود دارد. این سخن تسلی خاطر است برای تمام کسانی که گرفتار محرومیت هایی ناخواسته در زندگی می شوند و چه بسا صفحه زندگی آن ها تیره و تار شود. اگر به این نکته توجه کنند که چنان چیزی هرگز برای آن ها مقرر نشده بوده و امکان دسترسی به آن نبوده، نگرانی آن ها برطرف می شود، هرچند این سخن به آن معنا نیست که انسان سعی و تلاش و مدیریت و تدبیر را برای رسیدن به نعمت های بیشتر فراموش کند.

قرآن مجید می فرماید: «أَهُمْ يَقْسِمُونَ رَحْمَتَ رَبِّكَ نَحْنُ قَسَمْنَا بَيْنَهُمْ مَعِيشَتَهُمْ فِي الْحَيَاةِ الدُّنْيَا»؛ «آیا آنان رحمت پروردگارت را تقسیم می کنند؟! ما معیشت آن ها را در زندگی دنیا در میان آن ها تقسیم کردیم».^۲

در سومین اندرز به نکته مهم تری اشاره می کند، می فرماید: «بدان که دنیا دو

۱. حجر، آیه ۵.

۲. زخرف، آیه ۳۲.

روز است: روزی به سود توست و روزی به زیان تو؛ (وَاعْلَمُ بِأَنَّ الدَّهْرَ يَوْمَانِ: يَوْمٌ لَكَ وَيَوْمٌ عَلَيْكَ).

سراسر تاریخ بشر گواه این معناست که غالب انسان‌ها به خصوص شخصیت‌ها و صاحبان مقامات برجسته دوران‌های مختلفی در زندگی داشته‌اند؛ گاهی در اوج قدرت بودند و گاه در نهایت ضعف و ناتوانی. به هنگامی که در اوج قدرت بودند هرگز باور نمی‌کردند روزی گرفتار چنان زندگی نکبت‌باری شوند و زمانی که ضعیف و ناتوان بودند به فکرشان خطور نمی‌کرد که روزی بر اوج قدرت بنشینند.

توجه به این حقیقت سبب می‌شود که انسان از حوادث روزگار و فراز و نشیب آن هرگز نگران نشود و کاسه صبرش لبریز نگردد و زمام اختیار از دست ندهد و بداند که هیچ‌یک از حوادث روزگار پایدار نیست. این جمله به قدری در کلمات دانشمندان و ادبا مشهور شده که به صورت ضرب‌المثلی درآمده است.

شاعر فارسی‌زبان می‌گوید:

روزگار است آن که گه عزت دهد گه خوار دارد

چرخ بازیگر از این بازیچه‌ها بسیار دارد

شاعر بلندآوازه دیگر می‌گوید:

چرخ گردون گر دو روزی بر مراد تو نگشت

دائماً یکسان نماند حال گردون غم مخور

«ابویعقوب خرمی» در این زمینه اشعاری دارد که مطلعش این است:

هَلِ الدَّهْرُ إِلَّا صَرْفُهُ وَنَوَائِبُهُ	وَسَرَاءُ عَيْشٍ زَائِلٌ وَمَضَائِبُهُ
يَقُولُ الْفَتَى ثَمَرْتُ مَالِي وَإِنَّمَا	لِوَارِثِهِ مَا ثَمَرَ الْمَالُ كَأَسْبِهِ
يُحَاسِبُ فِيهِ نَفْسَهُ فِي حَيَاتِهِ	وَيَثْرُكُهُ نَهْباً لِمَنْ لَا يُحَاسِبُهُ

آیا دوران زندگی جز تغییرات و حوادث ناگوار و شادی‌های زوال‌پذیر و مصیبت‌ها چیز دیگری هست؟
 جوان می‌گوید: اموالم را به ثمر رساندم در حالی که آنچه را که به ثمر رسانده برای وارث می‌نهد.

خودش با دقت در حیات خود اموالش را محاسبه می‌کند؛ ولی آن را به صورت اشیای غارت‌شده‌ای برای کسانی می‌گذارد که حساب و کتابی در آن ندارند.^۱

سپس در چهارمین نکته برای تأکید بر نکته قبل می‌فرماید: «این دنیا سرای متغیر و متحولی است (و هر روز به دست گروهی می‌افتد)»؛ (وَأَنَّ الدُّنْيَا دَارٌ دُولٌ^۲).

همان‌گونه که قرآن مجید می‌فرماید: «وَتِلْكَ الْأَيَّامُ نُدَاوِلُهَا بَيْنَ النَّاسِ»؛ «و ما این روزها (ی پیروزی و شکست) را در میان مردم می‌گردانیم (و این طبیعت زندگی دنیا است)».^۳

تاریخ جهان و حتی تاریخ معاصر و آنچه با چشم خود در زندگی کوتاهمان دیده‌ایم گواه این معناست؛ پیرمردهایی را سراغ داریم که گاه چندین شاه، نخست‌وزیر و رئیس‌جمهور را در عمر خود دیده‌اند که یکی پس از دیگری بر اریکه قدرت تکیه زدند.

آن‌گاه در پنجمین و آخرین اندرز می‌فرماید: «آنچه از مواهب دنیا، قسمت توست به سراغ تو می‌آید، هرچند ضعیف باشی و آنچه به زیان توست گریبانت

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، ج ۱۸، ص ۶۰.

۲. «دُول» جمع «دَوْلَة» به معنای چیزی است که در حال تغییر و گردش و انتقال از کسی به دیگری است و حکومت را به این علت دولت گفته‌اند که هر چند صباحی دست شخص یا اشخاصی است.

۳. آل عمران، آیه ۱۴۰.

را خواهد گرفت (هرچند قوی باشی) و نمی توانی با قدرتت آن را از خود دور سازی؛ «فَمَا كَانَ مِنْهَا لَكَ أَتَاكَ عَلَىٰ ضَعْفِكَ، وَمَا كَانَ مِنْهَا عَلَيْكَ لَمْ تَدْفَعْهُ بِقُوَّتِكَ». این سخن در واقع برگرفته از قرآن مجید است که می فرماید: «وَإِنْ يَمْسَسْكَ اللَّهُ بِضُرٍّ فَلَا كَاشِفَ لَهُ إِلَّا هُوَ وَإِنْ يُرِدْكَ بِخَيْرٍ فَلَا رَادَّ لِفَضْلِهِ يُصِيبُ بِهِ مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَهُوَ الْغَفُورُ الرَّحِيمُ»؛ «و اگر خداوند (برای امتحان و مانند آن) زیانی به تو رساند، هیچ کس جز او نمی تواند آن را برطرف کند، و اگر اراده خیری برای تو کند هیچ کس مانع فضل او نخواهد شد، آن را به هر کس از بندگانش بخواهد می رساند و او آمرزنده و مهربان است».^۱

اشتباه نشود! همه این تعبیرات برای این است که از حرص و آزمندی انسان پیشگیری کند و در محرومیت ها به او دلداری دهد، زیرا بخش مهمی از زندگی انسان در مسیر حرص و آز صرف می شود و بخش دیگری صرف تأسف بر پاره ای از محرومیت ها می گردد. این نصایح عامل بازدارنده ای در برابر این حالات است.

امام علیه السلام در موارد دیگری نیز همین معنا را به صورت های مختلفی بیان فرموده است، از جمله در کلمات قصار نهج البلاغه می فرماید: «الرِّزْقُ رِزْقَانِ: رِزْقٌ تَطْلُبُهُ وَرِزْقٌ يَطْلُبُكَ فَإِنْ لَمْ تَأْتِهِ أَتَاكَ؛ روزی دو گونه است: روزی ای که تو به سراغ آن می روی و روزی ای که به سوی تو می آید حتی اگر به سوی آن نروی به سراغ تو خواهد آمد».^۲

شاعر عرب در این باره می گوید:

لِكُلِّ امْرِئٍ رِزْقٌ وَلِلرِّزْقِ جَالِبٌ
وَلَيْسَ يَفُوتُ الْمَرْءَ مَا خَطَّ كَاتِبُهُ^۳

۱. یونس، آیه ۱۰۷.

۲. نهج البلاغه، حکمت ۳۷۹.

۳. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۸، ص ۶۱.

هر انسانی روزی دارد و هر روزی‌ای روزی‌رسان و آنچه دست تقدیر برای انسان نوشته است از بین نخواهد رفت و به او خواهد رسید.

این در حالی است که در آیات و روایات دیگر به تلاش و کوشش معتدل و عاقلانه برای تأمین نیازمندی‌های زندگی دعوت شده است تا افراد به امید این‌که روزی، مقدر شده و تقسیم دقیقی برای آن است تن به بیکاری و وادادگی ندهند و دست از تلاش و کوشش باز ندارند، سربار جامعه نشوند و جامعه را به رکود و عقب‌افتادگی نکشانند.

قرآن مجید می‌فرماید: «وَأَنْ لَيْسَ لِلْإِنْسَانِ إِلَّا مَا سَعَى»؛ «برای انسان چیزی جز (حاصل) سعی و کوشش او نیست».^۱

در روایت معروفی نیز آمده است: «از کسانی که دعایشان مستجاب نمی‌شود کسی است که سالم و قادر باشد، در خانه بنشیند و عرضه دارد: خدایا! به من روزی ده. به او گفته می‌شود: مگر به تو دستور تلاش معاش داده نشد؟؛ ثَلَاثَةٌ تُرَدُّ عَلَيْهِمْ دَعْوَتُهُمْ... وَرَجُلٌ جَلَسَ فِي بَيْتِهِ وَقَالَ: يَا رَبِّ ارْزُقْنِي، فَيُقَالُ لَهُ: أَلَمْ أَجْعَلْ لَكَ السَّبِيلَ إِلَى طَلَبِ الرِّزْقِ».^۲

۱. نجم، آیه ۳۹.

۲. کافی، ج ۲، ص ۵۱۱، ح ۳.

وَمِنْ كِتَابِ آلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ا ا

عَلَيْهِ

ا

نامه در یک نگاه

امام علیه السلام در این نامه پس از نامه‌های مکرری که در پاسخ به نامه‌های معاویه نوشته و تأثیری در او نگذاشته است اظهار نگرانی می‌کند. آن‌گاه او را به کسی تشبیه می‌فرماید که در خواب سنگینی فرو رفته و رؤیاهای کاذب می‌بیند سپس به او هشدار می‌دهد که شیطان به تو اجازه نمی‌دهد به کارهای خیر پردازد یا به اندرزهای من گوش فرادهی.

۱. سند نامه:

تنها منبعی که کتاب مصادر نهج البلاغه این نامه را از آن نقل کرده کتاب الطراز امیریحیی علوی است که گرچه بعد از سید رضی می‌زیسته ولی تفاوت در بعضی از تعبیرات نشان می‌دهد که وی آن را از منبعی غیر از نهج البلاغه گرفته است. (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۶۳).

j →, MB B-Tw A, MA ùjj oT°AaA »B,kÄMBA
 ,n à v°A «Ä]AoU n ½ A «° dBUA »A / TwAu à h ½ , A
 , ½ÜB½ è L ÜBA dT°A, ½ e A M U BÄÜXv →B
 &BMv çA / İ M»Ao ô , M\$ v ° , aA;A UB½ °A nk
 èÄ°A oÜÜî nA ç « ½ BS a °, ÜBv Ai ÄM ° »A
 j ve Ai]Ao U/A; Ä à LYk ç ¼B z°A¼A aAA! d a°A a U
 / a ; v°A, Td »ñBÜ°¼BU, n ¼A

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، من برای این که مکرر به پاسخ نامه های تو
 پرداخته و گوش به آن فراداده ام خود را سرزنش می کنم و هوشیاری خود را
 تخطئه می نمایم (چرا که سخنانم همچون میخ آهنینی است که در سنگ فرو
 نمی رود و یا همچون خطاب به دیوارها و اشیای بی جان و بی روح است). در آن
 هنگام که تو از من خواسته هایی (مانند حکومت شام یا حکم ولایت عهدی)
 داری و پیوسته نامه نگاری می کنی به کسی می مانی که به خواب سنگینی فرو رفته
 و رؤیا (های آشفته) می بیند که به او دروغ می گوید و یا همچون شخص
 سرگردانی که ایستاده است و ایستادش او را به مشقت افکنده (زیرا نمی داند به
 کدام راه برود) و نمی داند که آینده به سود اوست یا به زیانش. البته تو آن شخص
 نیستی (که چنین خواب آشفته ای دیده و سرگردان شده باشد) بلکه او شبیه
 توست! به خدا سوگند! اگر علاقه به باقی ماندن (مؤمنان پاک دل و آثار اسلام

و نتیجه زحمات پیغمبر اکرم) نبود، ضربه‌های کوبنده‌ای از من به تو می‌رسید که استخوانت را خرد و گوشت تو را آب می‌کرد و بدان که شیطان تو را از این که به کارهای خوب پردازی بازداشته و به تو اجازه نمی‌دهد به اندرزهایی که به سود توست گوش فرادهی و سلام بر آنها که شایسته سلام‌اند.

شرح و تفسیر

خواب آشفته می‌بینی!

این سیزدهمین نامه‌ای است که در نهج البلاغه از امام علیه السلام به معاویه نقل شده است و با نامه ۷۵ که بعداً خواهد آمد در مجموع چهارده نامه می‌شود. تعبیرات این نامه نشان می‌دهد که از آخرین نامه‌های امام علیه السلام به اوست. می‌فرماید: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، من برای این که مکرر به پاسخ نامه‌های تو پرداخته و گوش به آن فراداده‌ام خود را سرزنش می‌کنم و هوشیاری خود را تخطئه می‌نمایم (چراکه سخنانم همچون میخ آهنینی است که در سنگ فرو نمی‌رود و یا همچون خطاب به دیوارها و اشیای بی جان و بی روح است)»؛ (أَمَّا بَعْدُ، فَإِنِّي عَلَى التَّرَدُّدِ فِي جَوَابِكَ، وَالْإِسْتِمَاعِ إِلَى كِتَابِكَ، لَمْوَهْنٌ^۲ رَأَيْي، وَمُخْطِئٌ فِرَاسْتِي).

این جمله شبیه تعبیری است که قرآن مجید درباره نصایح پیغمبر صلی الله علیه و آله به مشرکان بیان کرده است، می‌فرماید: «إِنَّكَ لَا تَسْمِعُ الْمَوْتَىٰ وَلَا تَسْمِعُ الصُّمَّ الدُّعَاءَ إِذَا وَلَّوْا مُدْبِرِينَ»؛ «مسلماً تو نمی‌توانی صدای خود را به گوش مردگان برسانی و نه سخت را به گوش کران هنگامی که روی برگردانند و دور شوند!»^۳

۱. «التَّرَدُّدُ» گاه به معنای شک و تردید است و گاه به معنای رفع و آمد و تکرار و در این جا به قرآنی که در کلام است معنای دوم اراده شده است.

۲. «لَمْوَهْنٌ» از ریشه «توهین» به معنای سست کردن آمده است و گاه به معنای سرزنش نیز می‌آید.

۳. نمل، آیه ۸۰.

طبیعی است که وقتی انگیزه‌های شیطانی و هووی و هوس وجود انسان را پر کند روح او در برابر سخنان حق طلبان غیر قابل نفوذ می‌شود و چیزی از سخنان آن‌ها در او اثر نمی‌گذارد.

آن‌گاه امام علیه السلام به درخواست‌های معاویه درباره سپردن حکومت شام به او یا نوشتن فرمان ولایت عهدی برای وی پاسخ کوبنده‌ای می‌دهد و او را با دو تشبیه، از این درخواست‌های نامعقول مأیوس می‌سازد می‌فرماید: «در آن هنگام که تو از من خواسته‌هایی (مانند حکومت شام یا حکم ولایت عهدی) داری و پیوسته نامه‌نگاری می‌کنی به کسی می‌مانی که به خواب سنگینی فرو رفته و رؤیا (های آشفته) می‌بیند که به او دروغ می‌گوید و یا همچون شخص سرگردانی که ایستاده است و ایستادنش او را به مشقت افکنده (زیرا نمی‌داند به کدام راه برود) و نمی‌داند که آینده به سود اوست یا به زیانش»؛ (وَإِنَّكَ إِذْ تُحَاوِلُنِي الْأُمُورَ وَتُرَاجِعُنِي السُّطُورَ^۲، كَأَلْمُسْتَنْقِلِ النَّائِمِ تَكْذِبُهُ أَحْلَامُهُ، وَالْمُتَحَيِّرِ الْقَائِمِ يَبْهَظُهُ^۳ مَقَامُهُ، لَا يَدْرِي أَلَهُ مَا يَأْتِي أُمَّ عَلَيْهِ).

امام علیه السلام در تشبیه اول به او می‌فهماند که آنچه تو از من می‌خواهی خواب و خیالی بیش نیست؛ خوابی پریشان و دروغین. مگر ممکن است زمام مسلمین به کسی سپرده شود که نه تقوایی دارد و نه عدالتی، نه سابقه‌ای در اسلام و نه درایتی؟

در تشبیه دوم او را به فرد گم‌کرده راه تشبیه فرموده که سرگردان ایستاده است؛ نه توان اقامت در جایش را دارد و نه قدرت بر تصمیم‌گیری برای حرکت به سوی

۱. «تُحَاوِلُنِي» از ریشه «مُحَاوَلَةٌ» به معنای طلب کردن چیزی یا طلب کردن توأم با «حیله» آمده است و در عبارت بالا معنای دوم مناسب‌تر است.

۲. «السُّطُور» جمع «سَطْر» به معنای سطرهای نامه است و در این جا «با» در تقدیر است؛ یعنی با سطور نامه خود پیوسته به من مراجعه می‌کنی و مطالبه مقامات داری.

۳. «يَبْهَظُهُ» از ریشه «بَهَظ» بر وزن «محض» به معنای سنگین کردن و فشار آوردن است.

مقصدی. اضافه بر این از آینده نیز نگران و بیمناک است و از سرنوشتی که در انتظار اوست بی‌خبر.

امام علیه السلام در پایان این تشبیهات می‌فرماید: «البتّه تو آن شخص نیستی (که چنین خواب آشفته‌ای دیده و سرگردان شده باشد) بلکه او شبیهه توست!»؛ «وَلَسْتَ بِهِ، غَيْرَ أَنَّهُ بِكَ شَبِيهٌ».

این تعبیر لطیفی است که امام علیه السلام بیان فرموده است؛ به جای این که بگوید: تو شبیهه چنین شخصی هستی می‌فرماید: او شبیهه به توست. اشاره به این که تو در این گمراهی و سرگردانی و خیالات خام اصل و اساس محسوب می‌شوی و گمراهان شبیهه تواند.

راستی عجیب است که شخصی مانند معاویه انتظار خلافت و جانشینی پیغمبر صلی الله علیه و آله را داشته باشد؛ او به گروهی تعلق دارد که پیامبر صلی الله علیه و آله تا آخر عمرش با آنها مبارزه کرد و از آخرین کسانی بود که به ظاهر ایمان آورد. آیا کسانی که تا آخرین نفس در صف دشمنان پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله بوده‌اند سزاوار است بعد از پیروزی رسول خدا صلی الله علیه و آله و تحکیم پایه‌های حکومت اسلامی بخواهند بر جای او بنشینند و به نام او حکومت کنند؟ کدام عاقل چنین چیزی را می‌پسندد؟ ولی با نهایت تأسف در صدر اسلام و بعد از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله و شهادت علی علیه السلام چنین امری رخ داد و این نبود مگر به علت سستی و ناآگاهی جمعی از مسلمین آن زمان.

به گفته ابن ابی‌الحدید آیا تعجب‌آور نیست که کسی که از طلقا و آزاد شدگان در فتح مکه است و اگر ایمان آورده باشد در آخرین خط قرار دارد، هرگاه در مجلسی وارد شود که بزرگان مهاجران و انصار در آنجا حضور داشته باشند بخواهد همه را عقب بزند و در بالای مجلس - بالاتر از همه - بنشیند؟^۱

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، ج ۱۸، ص ۶۴.

سپس در بخش دیگری امام علیه السلام او را به شدت تهدید می‌کند، می‌فرماید: «به خدا سوگند! اگر علاقه به باقی ماندن (مؤمنان پاک‌دل و آثار اسلام و نتیجه زحمات پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله) نبود ضربه‌های کوبنده‌ای از من به تو می‌رسید که استخوانت را خرد و گوشت تو را آب می‌کرد»؛ (وَأُقْسِمُ بِاللَّهِ إِنَّهُ لَوْلَا بَعْضُ الْإِسْتِيقَاءِ^۱، لَوْصَلَتْ إِلَيْكَ مِنِّي قَوَارِعُ^۲، تَفْرَعُ الْعَظْمَ وَتَهْلِسُ^۳ اللَّحْمَ).

اشاره به این که اگر از جنگ با تو چشم می‌پوشم و فعلاً مدارا می‌کنم نه برای این است که عِدّه و عُدّه کافی ندارم، بلکه به این علت است که بیم دارم در این درگیری مؤمنان باارزشی از میان بروند و اعتقاد مردم متزلزل شود و زحمات پیغمبر صلی الله علیه و آله کم‌رنگ گردد. منظور از جمله «لَوْلَا بَعْضُ الْإِسْتِيقَاءِ» همین است.

بعضی دیگر از شارحان نهج البلاغه مانند ابن ابی الحدید برای این جمله احتمال دیگری ذکر کرده‌اند و آن این که منظور از این ضربات کوبنده که استخوان را خرد و گوشت را آب می‌کند سخنانی از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله درباره فجایع بنی امیه و رسوایی‌های آنان است که اگر امام علیه السلام فاش می‌کرد آن‌ها را درهم می‌کوبید.

سپس می‌افزاید: امامیه معتقدند که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله امور مربوط به زناش را بعد از رحلت خود به دست علی علیه السلام سپرد و به او اجازه داد که ارتباط هرکدام از آنان را که (مسیر خلافی پیمودند و) آن حضرت مصلحت دید، با پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله قطع کند. از جمله می‌توانست ارتباط «ام حبیبه» (همسر پیغمبر صلی الله علیه و آله) و خواهر معاویه) را از پیغمبر صلی الله علیه و آله قطع کند تا از حالت ام‌المؤمنین خارج شود و ازدواج با او

۱. «إِسْتِيقَاءٌ» به معنای باقی گذاشتن چیزی است و گاه به معنای رحم کردن نیز آمده است.

۲. «قَوَارِعُ» جمع «قارعة» به معنای حادثه سخت و کوبنده است، از ریشه «قرع» به معنای کوبنده گرفته شده است.

۳. «تَهْلِسُ» از ریشه «هلس» بر وزن «درس» به معنای بیماری سل است، بعضی از ارباب لغت نیز «هلاس» را به معنای بیماری‌هایی که سبب لاغری می‌شود گرفته‌اند و از آن جایی که بیماری سل شخص مبتلا را کاملاً لاغر می‌کند، در مورد این بیماری به کار رفته است.

برای مردان امت جایز باشد و این را مجازاتی برای معاویه برادرش و مجازاتی برای خودش (ام حبیبه) قرار دهد، زیرا ام حبیبه همانند برادرش معاویه بغض علی علیه السلام را در دل داشت و اگر علی علیه السلام این کار را می کرد معاویه را در انظار عموم درهم می کوبید. سپس ابن ابی الحدید می افزاید: امامیه از روایت خود نیز نقل کرده اند که علی علیه السلام عایشه را نیز به چنین چیزی تهدید کرد؛ ولی ما چنین اخباری را نمی پذیریم و کلام علی علیه السلام را در نامه مورد بحث، طور دیگری تفسیر می کنیم و می گوئیم: گروه کثیری از صحابه با علی علیه السلام بودند که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله معاویه را حتی بعد از آنی که اسلام را پذیرفت لعن کرد و می فرمود: او منافق کافر و اهل دوزخ است و اخبار در این زمینه مشهور است.^۱ امام علیه السلام می توانست خط و گواهی این گروه از صحابه را در این باره به شام بفرستد و به گوش شامیان برساند؛ ولی این کار را به مصلحت (امت) ندانست و اگر این کار را می کرد معاویه را درهم می کوبید.^۲

علامه شوشتی بعد از نقل این کلام شدیداً به ابن ابی الحدید اعتراض می کند که هیچ یک از امامیه معتقد نیستند که علی علیه السلام قادر بود رابطه ام حبیبه یا عایشه را از پیغمبر صلی الله علیه و آله چنان قطع کند که نکاح آن ها برای مردان امت جایز باشد، بلکه تنها می توانست احترام ام المؤمنین بودن و رابطه معنوی آن ها را از پیغمبر صلی الله علیه و آله قطع کند و این مطلب چیزی نیست که تنها علمای امامیه به آن قائل باشند؛ بلکه بعضی از علمای اهل سنت نیز مطابق نقل ابن اعثم کوفی در کتاب الفتوح^۳ چنین روایتی را نقل کرده اند که پیغمبر صلی الله علیه و آله این اجازه را به علی علیه السلام داده بود.^۴

۱. روایات مزبور را می توانید به عنوان نمونه در کتاب صفین نصر بن مزاحم که از مورخان مشهور است، ص ۲۱۶ مطالعه فرمایید.

۲. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۱۸، ص ۶۵.

۳. فتوح ابن اعثم، ج ۲، ص ۳۴۰.

۴. بهج الصباغه، ج ۴، ص ۲۸۶.

ولی همان گونه که گفته شد تفسیر مناسب برای کلام امام علیه السلام در این نامه همان تفسیر اول است.

آن گاه امام علیه السلام در آخرین جمله های خود در این نامه صریحاً به معاویه می فرماید: «بدان که شیطان تو را از این که به کارهای خوب بپردازد باز داشته و به تو اجازه نمی دهد به اندرزهایی که به سود توست گوش فرادهی و سلام بر آنها که شایسته سلام اند»؛ (وَاعْلَمْ أَنَّ الشَّيْطَانَ قَدْ تَبَطَّكَ^۱ عَنْ أَنْ تُرَاجِعَ أَحْسَنَ أُمُورِكَ، وَتَأْذَنَ لِمَقَالِ نَصِيحَتِكَ، وَالسَّلَامُ لِأَهْلِهِ).

جای تردید نیست که گوینده ای همچون علی بن ابی طالب علیه السلام و سخنانی همچون خطبه ها و نامه های او می تواند بیشترین تأثیر را در مخاطبان بگذارد؛ ولی هنگامی که محل قابل نباشد چه سود؟ آیا گل ها در شوره زار می رویند و آیا میخ آهنین در سنگ فرو می رود؟

به یقین سخنانی مؤثرتر از سخنان پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله یافت نمی شود؛ ولی خداوند در قرآن به صراحت می گوید: «وَسَوَاءٌ عَلَيْهِمْ أُنذِرْتَهُمْ أَمْ لَمْ تُنذِرْهُمْ لَا يُؤْمِنُونَ»؛ «برای آنان یکسان است، اندازشان کنی یا نکنی، ایمان نمی آورند».^۲

نکته

پیشگویی های پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله درباره معاویه

متأسفانه بعضی از برادران اهل سنت به علت عدم آگاهی یا عدم دسترسی به منابع خودشان هنوز معاویه را جزء صحابه و قابل دفاع می دانند در حالی که اگر آثار علمای خود را بررسی کنند به اشتباه بودن این فکر پی می برند. ما در این جا عین عبارت ابن عساکر را که از او به «الإمام الحافظ المورخ» تعبیر می کنند و از

۱. «قَبْطٌ» از ریشه «تَبْطِطٌ» به معنای جلوگیری از انجام کاری است.

۲. یس، آیه ۱۰.

علمای معروف قرن ششم است از کتاب تاریخ دمشق وبدون کم وکاست نقل می‌کنیم:

۱. او از ابوسعید نقل می‌کند که رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: «إِذَا رَأَيْتُمْ مُعَاوِيَةَ عَلَى مِئْبَرِي فَأَقْتُلُوهُ؛ هنگامی که معاویه را بر منبر من ببینید او را به قتل برسانید».

۲. در حدیث دیگری از وی نقل می‌کند که پیامبر صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فرمود: «إِذَا رَأَيْتُمْ مُعَاوِيَةَ عَلَى مِئْبَرِي فَارْجُوهُ؛ هنگامی که معاویه را بر منبر ببینید او را سنگسار کنید».

۳. همین حدیث را از عبدالله با تعبیر «فَأَقْتُلُوهُ» نقل می‌کند.^۱

۴. رجالی معروف اهل سنت «عبدالله بن عدی» در کتاب کامل بعد از ذکر این احادیث و تضعیف اسناد بعضی از آنها به این حدیث اهمیت می‌دهد که ابوسعید از رسول خدا صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ نقل کرده که فرمود: «إِذَا رَأَيْتُمْ مُعَاوِيَةَ عَلَى هَذِهِ الْأَعْوَادِ فَأَقْتُلُوهُ؛ هنگامی که معاویه را بر این چوب‌ها (اشاره به منبر است) دیدید او را به قتل برسانید». ابوسعید این حدیث را زمانی نقل کرد که معاویه (در عصر عمر) بر منبر خطبه‌ای می‌خواند. مردی از انصار برخاست و شمشیر خود را کشید که به او حمله کند. ابو سعید گفت: چه می‌کنی؟ گفت: این روایت را من از پیغمبر شنیدم. ابوسعید گفت: من هم شنیده‌ام ولی دوست نداریم در عصر خلافت عمر بدون اجازه او شمشیر بر کسی بکشیم. قبول کردند که در این باره نامه‌ای به عمر بنویسند اما پیش از آن که جواب نامه بیاید خبر مر عمر آمد.^۲

طبری این روایات را در تاریخ خود به‌طور گسترده ضمن نامه معتضد عباسی آورده است.^۳

۵. طبری در جلد یازدهم تاریخ خود نقل می‌کند که پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ روزی

۱. تاریخ مدینه دمشق، ج ۵۹، ص ۱۵۵ به بعد.

۲. کامل، عبدالله بن عدی، ج ۵، ص ۲۰۰.

۳. تاریخ طبری، ج ۱۰، ص ۵۷ به بعد.

ابوسفیان را دید که سوار بر الاغی است و معاویه زمام آن را گرفته و یزید فرزندش آن حیوان را از پشت سر می راند. فرمود: «لَعَنَ اللَّهُ الْقَائِدَ وَالرَّاكِبَ وَالسَّائِقَ؛ خداوند آن کس که زمام را به دست گرفته و آن کس که سوار است و آن کس که از پشت سر حیوان را می راند همه را لعن کند».^۱

۶. مورخ معروف، ابن اثیر در کتاب اسدالغابه فی معرفة الصحابة نقل می کند که پیغمبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ در حدیثی فرمود: خلافت هرگز به طلقا و فرزندان آنها و کسانی که در سال فتح مکه ایمان آوردند نمی رسد. بعد اضافه می کند که این حدیث را هر سه نفر (ابن منده، ابونعیم و ابن عبدالبر) نقل کرده اند.^۲

خلاصه این که از روایاتی که در نکوهش معاویه در کتب مختلف نقل شده و آنچه در تواریخ اسلامی اعم از شیعه و سنی درباره آن آمده که بخشی از آن را ذیل نامه ۱۶ در جلد نهم آوردیم، روشن می شود که هیچ انسان محقق و حتی افراد عادی نمی توانند در انحراف و فساد اعمال او تردید کنند مگر آن که مانند بعضی از متعصبین، شدیدالتعصب باشند که چشم بر تمام واقعیت ها می بندند و این جمله را تکرار می کنند که او از صحابه است و همه صحابه دارای قداست اند!!

۱. تاریخ طبری، ج ۱۱، ص ۳۵۷.

۲. اسدالغابه، ج ۴، ص ۳۸۷. (شرح حال معاویه بن صخر).

وَمِنْ كِتَابِ آلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ت د ب ا خ ا د ا ب

عليه

۱

نامه در یک نگاه

همان‌گونه اشاره شد این کلام، متن پیمان‌نامه‌ای است که حضرت علی عليه السلام

۱. سند نامه:

همان‌گونه که در عنوان آمده این قسمت از نامه امام عليه السلام نیست، بلکه متن پیمانی است که حضرت برای دو قبیله از قبایل عرب نگاشته است. صاحب‌کتاب مصادر نهج‌البلاغه در ذیل آن چنین می‌نویسد که سید رضی مشکل بحث و گفت‌وگو دربارهٔ مصدر اصلی این پیمان‌نامه را برای ما حل کرده، زیرا با صراحت می‌گوید: آن را از خط «هشام بن کلبی» نقل کرده است.

نویسندهٔ مزبور در پاورقی کتابش «هشام بن کلبی» را چنین معرفی می‌کند که نام او «هشام بن محمد» است و از عالمان به تاریخ عرب و اخبار و نسب‌های آن‌هاست. او یکی از کسانی است که سخنان و خطبه‌های امیرمؤمنان علی عليه السلام را پیش از سید رضی گردآوری کرده بود و در سنهٔ ۲۰۵ یا ۲۰۶ چشم از جهان فرو بسته است (درواقع او از معاصران امام علی بن موسی الرضا عليه السلام بوده است)، (مصادر نهج‌البلاغه، ج ۳، ص ۴۶۵).

برای اهل یمن و طایفه ربیعہ نگاشته و مفاد آن این است که آن‌ها باید دعوت قرآن را بپذیرند و هرکس آن‌ها را به سوی قرآن فراخواند اجابت کنند و همه با هم در برابر مخالفان متحد باشند و یکدیگر را یاری دهند و با هیچ عذر و بهانه‌ای این پیمان را نشکنند. منظور از اهل یمن همان طایفه قحطان بودند که در آن‌جا می‌زیستند و ربیعہ از طایفه عدنان بودند.

ابن ابی‌الحدید در این‌جا سخنی دارد که شایان دقت است. او می‌گوید: در حدیثی وارد شده است: «كُلُّ حِلْفٍ كَانَ فِي الْجَاهِلِيَّةِ فَلَا يَزِيدُهُ الْإِسْلَامُ إِلَّا شِدَّةً وَلَا حِلْفَ فِي الْإِسْلَامِ؛ هر پیمانی که در جاهلیت بسته شد (و هدف والایی را دربر داشت) در اسلام به قوت خود باقی، بلکه قوی‌تر خواهد بود؛ ولی در اسلام پیمانی وجود ندارد».

مطابق این سخن پیمان‌نامه مورد بحث زیر سؤال می‌رود؛ ولی ابن ابی‌الحدید در این‌جا می‌افزاید: «کار امیر مؤمنان علی علیه السلام بر این خبر واحد ترجیح دارد و باید از آن پیروی کرد. به خصوص این‌که عرب بعد از اسلام بارها پیمان‌هایی بست که در کتب تاریخ شرح آن آمده است».^۱

افزون بر این، حدیث مزبور با فعل پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله نیز سازگار نیست، زیرا همه می‌دانیم که پیامبر صلی الله علیه و آله در حدیبیه پیمانی با مشرکان بست و شاید به همین دلیل است که بعضی می‌گویند حدیث مزبور بعد از جریان فتح مکه بوده است. به هر حال این حدیث قابل اعتماد به نظر نمی‌رسد، زیرا در تاریخ تمام امت‌ها و ملت‌ها حوادثی پیش می‌آید که آن‌ها را ناگزیر به پیمان بستن با مخالفان خود می‌کند.

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی‌الحدید، ج ۱۸، ص ۶۷.

BoâB e Ä M ,BjBMBôâBe j -° Ñ A aÀi -TjAB/An
j 1/2/4 L\ , M4 o1B , 1/4 Åk &AJBTf aÅ »ABjBM
k »A , k M M4 â o ,B«Y M4 oE , M1/A 1Bj
U Åj /ü ÄL° é ÄMB »A foU 1 ò °B j 1/2 aÅ keA
,KâB ô Ké AE° ,KUÅ IÄ-° k Å1/4 é Ük , k eA
k B 1 aÅ1/2 ç ç Iv -° ,B1/2 ç ç ñ mfw
mM aÅ1/4 Y a jB -e , -° Å ûw , L ôB
K °B M M aÅK Tf / v 1/2/4 B&Ak Å1/4 çK1/2 &Ak Å

ترجمه

این پیمانی است که اهل یمن؛ شهرنشین‌ها و بیابان‌نشین‌هایش و (قبیله) ربیعہ اعم از شهرنشین و بیابان‌گرد بر آن اتفاق کردند که به آنچه در قرآن است پایبند باشند و به سوی آن دعوت کنند و به آن امر نمایند و هرکس آن‌ها را به قرآن فراخواند و امر کند دعوت او را اجابت نمایند. آن را به هیچ بهایی نفروشند و چیزی را به جای آن نپذیرند.

آن‌ها باید در برابر کسی که با این پیمان مخالفت کند متحد باشند و او را ترک گویند و (نیز) یکدیگر را یاری کنند (همچنین) همه یک‌صدا باشند و (در نهایت) هرگز پیمان خود را به سبب سرزنش سرزنش‌کننده‌ای و یا خشم کسی و یا خوار کردن و دشنام دادن به یکدیگر نشکنند. برای حفظ این عهد و پیمان، حاضران و غایبان، کم‌خردان و عالمان، عاقلان و جاهلان همه متحد خواهند بود. آن‌ها با این پیمان در برابر پیمان الهی و میثاق او مسئول‌اند (همان‌گونه که قرآن مجید

می‌گوید: «پیمان الهی مورد بازخواست قرار خواهد گرفت». این عهدنامه را علی بن ابی طالب نوشته است.

شرح و تفسیر

پیمانی میان دو قبیله بزرگ

این پیمان‌نامه که امام علیه السلام در میان این دو قبیله بزرگ از مسلمانان برقرار ساخته به یقین برای پایان دادن به اختلافاتی بوده که در میان آن‌ها وجود داشته است؛ ولی مفسران نهج البلاغه درباره این که این اختلاف از کجا سرچشمه گرفته ساکت‌اند. تنها مرحوم مغنیه در فی ظلال نوشته است که بین این دو قبیله در زمان جاهلیت دشمنی‌ها و جنگ‌هایی بود که اسلام به آن‌ها پایان داد و تألیف قلوب کرد و امام علیه السلام با این پیمان‌نامه بر آن تأکید نهاد.^۱ ولی بعید به نظر نمی‌رسد که پس از اسلام نیز درگیری‌هایی داشته‌اند تا نیاز به نوشتن چنین پیمانی باشد. به هر حال امام علیه السلام در آغاز این عهدنامه می‌فرماید: «این پیمانی است که اهل یمن؛ شهرنشین‌ها و بیابان‌نشین‌هایش و (قبیله) ربیعه اعم از شهرنشین و بیابان‌گرد بر آن اتفاق کردند که به آنچه در قرآن است پایبند باشند و به سوی آن دعوت کنند و به آن امر نمایند و هرکس آن‌ها را به قرآن فراخواند و امر کند دعوت او را اجابت نمایند. آن را به هیچ بهایی نفروشد و چیزی را به جای آن نپذیرند»؛ (هَذَا مَا اجْتَمَعَ عَلَيْهِ اَهْلُ الْيَمَنِ^۲ حَاضِرُهَا^۳ وَبَادِيهَا^۴، وَرَبِيعَةٌ^۵ حَاضِرُهَا وَبَادِيهَا، اَنْتَهُمْ عَلَي كِتَابِ

۱. فی ظلال نهج البلاغه، ج ۴، ص ۱۹۶.

۲. «یمن» سرزمینی است در جنوب جزیره العرب که محل ظهور یکی از تمدن‌های بسیار کهن است. این واژه به تمام فرزندان «قحطان» که چند قبیله را تشکیل می‌دهند نیز اطلاق می‌شود و عبارت بالا بیشتر ناظر به معنای دوم است، زیرا در مقابل قبیله «ربیعه» قرار گرفته است.

۳. «حاضر» به افراد شهرنشین گفته می‌شود که در شهر حضور دارند.

۴. «بادی» به ساکنان بادیه و بیابان‌نشین‌ها اطلاق می‌گردد.

۵. «ربیعه» نام فرزند «نزار بن معد بن عدنان» است و قبایلی از او سرچشمه گرفته‌اند.

اللَّهُ يَدْعُونَ إِلَيْهِ، وَيَأْمُرُونَ بِهِ، وَيُجِيبُونَ مَنْ دَعَا إِلَيْهِ وَأَمَرَ بِهِ، لَا يَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا، وَلَا يَرْضُونَ بِهِ بَدَلًا).

در واقع امام علیه السلام زیربنای این عهدنامه و عامل اصلی وحدت و اتحاد را قرآن مجید شمرده است؛ چیزی که هیچ مسلمانی در آن بحث و اختلاف و گفت‌وگو ندارد.

ولی نه تنها با خواندن الفاظ قرآن، بلکه با پذیرش دعوت قرآن و گردن نهادن به او امر آن و ترجیح ندادن چیزی بر آن، آن را پذیرا باشند.

به تعبیر دیگر امام علیه السلام درباره این حلقه اتصال مسلمانان، یعنی قرآن مجید بر پنج مطلب تأکید می‌کند: نخست این که همگان را به سوی قرآن فراخوانیم، دوم این که به عمل کردن به قرآن امر کنیم، سوم: اگر کسی ما را به قرآن و عمل به آن فراخواند پذیرا شویم، چهارم: اگر منافع شخصی ما با قرآن هماهنگ نبود قرآن را فدای منافع شخصی خود نکنیم و پنجم این که هیچ چیز را جانشین قرآن ندانیم. معنای ظاهری جمله «لَا يَشْتَرُونَ بِهِ ثَمَنًا» این است که بهایی با قرآن نخرند در حالی که منظور این است که قرآن را به بهایی نفروشدند. این تعبیر و این جابه‌جایی بین ثمن و مثن در کلمات عرب دیده شده و در قرآن مجید نیز وارد شده است آن جا که می‌فرماید: «وَلَا تَشْتَرُوا بِآيَاتِي ثَمَنًا قَلِيلًا»؛ «آیات مرا به بهای ناچیزی نفروشید».^۱ که مفهوم اصلی اش این است که آیات مرا به بهای اندکی نخرید.

امام علیه السلام بعد از دعوت به قرآن به عنوان عامل اصلی وحدت، بر چهار امر تأکید می‌کند، می‌فرماید: «آن‌ها باید در برابر کسی که با این پیمان مخالفت کند متحد باشند و او را ترک گویند و (نیز) یکدیگر را یاری کنند (همچنین) همه یک‌صدا

باشند و (در نهایت) هرگز پیمان خود را به سبب سرزنش سرزنش کننده ای و یا خشم کسی و یا خوار کردن و دشنام دادن به یکدیگر نشکنند؛ «وَأَنَّهُمْ يَدُّ وَاحِدَةً عَلَىٰ مَنْ خَالَفَ ذَلِكَ وَتَرَكَهُ، أَنصَارُ بَعْضُهُمْ لِبَعْضٍ: دَعَوْتُهُمْ وَاحِدَةٌ، لَا يَنْقُضُونَ عَهْدَهُمْ لِمَعْثَبَةٍ^۱ عَاتِبٍ، وَلَا لِعُضْبٍ غَاضِبٍ، وَلَا لِاسْتِذْلَالِ قَوْمٍ قَوْمًا، وَلَا لِامْسِيَةِ^۲ قَوْمٍ قَوْمًا عَلَىٰ ذَلِكَ».

تمام این چهار دستور برگرفته از قرآن مجید است:

در یک جا می فرماید: «وَأَعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللَّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا»؛ «همگی به ریسمان خدا [= قرآن و هرگونه وسیله وحدت الهی] چنگ زنید، و پراکنده نشوید».^۳

در جای دیگر می فرماید: «وَتَعَاوَنُوا عَلَىٰ الْبِرِّ وَالتَّقْوَىٰ»؛ «(همواره) در راه نیکی و پرهیزکاری به یکدیگر کمک کنید».^۴

همچنین می فرماید: «إِنَّ الَّذِينَ آمَنُوا وَهَاجَرُوا وَجَاهَدُوا بِأَمْوَالِهِمْ وَأَنفُسِهِمْ فِي سَبِيلِ اللَّهِ وَالَّذِينَ آوَوْا وَنَصَرُوا أُولَٰئِكَ بَعْضُهُمْ أَوْلِيَاءُ بَعْضٍ»؛ «کسانی که ایمان آوردند و هجرت نمودند و با مال و جان خود در راه خدا جهاد کردند و کسانی که (مؤمنان مهاجر را) پناه دادند و یاری کردند، آن‌ها پشتیبان یکدیگرند».^۵

نیز می فرماید: «وَأَوْفُوا بِعَهْدِ اللَّهِ إِذَا عَاهَدْتُمْ وَلَا تَنْقُضُوا الْأَيْمَانَ بَعْدَ تَوْكِيدِهَا»؛ «و هنگامی که با خدا عهد بستید به عهد او وفا کنید، و سوگندها را بعد از محکم ساختن نشکنید».^۶

۱. «مَعْثَبَةٌ» به معنای سرزنش از ریشه «عتاب» به معنای سرزنش کردن گرفته شده است.

۲. «امْسِيَةٌ» از ریشه «سب» بر وزن «حد» به معنای دشنام و بدگویی گرفته شده است.

۳. آل عمران، آیه ۱۰۳.

۴. مائده، آیه ۲.

۵. انفال، آیه ۷۲.

۶. نحل، آیه ۹۱.

در ضمن امام علیه السلام انگیزه‌های نقض عهد را در چهار چیز خلاصه فرموده است: سرزنش سرزنش‌کنندگان، خشم افرادی که در برابر این پیمان وحدت خشمگین هستند و طرفدار اختلاف و جنگ‌اند و یا خشمی که در میان دوستان واقع می‌شود که هیچ‌یک از این امور، نباید منشأ بر هم زدن پیمان شود و یا اگر گروهی گروه دیگر را خوار بشمرند نباید سبب پیمان شکنی گردد و نیز اگر به دلیل مسایلی شخصی، گروهی به گروه دیگر دشنام دادند این‌گونه امور نباید به حریم پیمان وارد شود و به آن لطمه‌ای بزند.

سپس امام علیه السلام بر این نکته تأکید می‌ورزد که این پیمان برای همه حجت و واجب‌الاجراست، می‌فرماید: «برای حفظ این عهد و پیمان، حاضران و غایبان، کم‌خردان و عالمان، عاقلان و جاهلان همه متحد خواهند بود»؛ (شَاهِدُهُمْ وَغَائِبُهُمْ، وَسَفِيهِهُمْ وَعَالِمُهُمْ، وَحَلِيمُهُمْ^۱ وَجَاهِلُهُمْ).

اشاره به این‌که وقتی نخبگان و افراد سرشناس دو طایفه آمدند و بر مطالبی توافق کردند و عهدنامه‌ای نوشتند این عهدنامه برای همه لازم‌العمل است. همان‌گونه که در تمام دنیا و در میان تمام اقوام عهد و پیمان‌ها به همین صورت منعقد می‌شود؛ چنان نیست که همه افراد حاضر شوند و پای آن را امضا کنند.

آن‌گاه امام علیه السلام در پایان این عهدنامه می‌فرماید: «آن‌ها با این پیمان در برابر پیمان الهی و میثاق او مسئول‌اند (همان‌گونه که قرآن مجید می‌گوید): پیمان الهی مورد بازخواست قرار خواهد گرفت»؛ (ثُمَّ إِنَّ عَلَيَّهِمْ بِذَلِكَ عَهْدَ اللَّهِ وَمِيثَاقَهُ إِنَّ عَهْدَ اللَّهِ كَانَ مَسْئُولًا).

اشاره به این‌که گرچه این پیمان میان دو قبیله «ریعه» و «یمن» منعقد شده؛ ولی در واقع نوعی پیمان الهی است، زیرا آن‌ها در پیشگاه خدا متعهد شده‌اند که این پیمان را نشکنند و به آن وفادار باشند.

۱. «حَلِيمٌ» به معنای عاقل، از ریشه «حَلَمٌ» بر وزن «ظلم» و «حُلْمٌ» بر وزن «نهم» به معنای عقل گرفته شده است.

جمله «إِنَّ عَهْدَ اللَّهِ كَانُ مَسْئُولاً» برگرفته از آیه ۱۵ سوره احزاب است که می‌فرماید: «وَلَقَدْ كَانُوا عَاهِدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلِ أَنْ يُؤْتُوا الْأَذْبَارَ وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولاً»؛ «با این‌که آنان قبل از این با خدا عهد کرده بودند که پشت به دشمن نکنند، و عهد الهی مورد سؤال قرار خواهد گرفت (و در برابر آن مسئول‌اند)».^۱

سپس امام علیه السلام در پایان این عهدنامه برای تأکید و تحکیم پایه‌های آن می‌فرماید: «این عهدنامه را علی بن ابی طالب نوشته است»؛ (و كَتَبَ عَلِيُّ بْنُ أَبِي طَالِبٍ).

نکته‌ها

۱. چگونگی انعقاد پیمان‌ها در گذشته و حال

پیمان در میان دو قبیله یا دو گروه اجتماعی یا دو کشور هنگامی پذیرفتنی است که از سوی همه افراد آن دو گروه پذیرفته شود. از آن‌جا که حضور همه آن‌ها به‌هنگام انعقاد پیمان عادتاً غیر ممکن است باید نمایندگانشان این کار را بر عهده گیرند.

امروزه نمایندگانی که از طریق انتخابات برای این‌گونه مسئولیت‌ها انتخاب می‌گردند عهده‌دار عقد پیمان می‌شوند و حضور آن‌ها به‌منزله حضور جمیع افرادی است که در طرف پیمان هستند؛ ولی در گذشته که چنین انتخاباتی نبود رؤسای قبایل و سرشناس‌ها و افراد برجسته و معتبر آن‌ها که به‌صورت طبیعی به‌منزله منتخب آن گروه بودند عهده‌دار عقد پیمان می‌شدند و به همین دلیل امام علیه السلام در آغاز این پیمان‌نامه می‌فرماید: «این پیمان مورد قبول تمام اهل یمن و ربیعہ است و حاضران و غایبان آن‌ها و عاقل و جاهل را فرامی‌گیرد» و بنابراین یک نوع پیمان الهی و مردمی محسوب می‌شود و در واقع نوعی مردم‌سالاری دینی است.

۱. مسئولیت عهد بر عهده انسان است و این‌که در آیه آمده است: عهد مسئول است به تقدیر «عنه» است (مسئول عنه).

۲. احترام به پیمان‌ها

شایان توجه است که همیشه در میان اقوام و قبایل مختلف تنش‌هایی وجود دارد که از تخریفات کوچک و بی‌مهری‌ها و گاه درگیری بعضی از افراد و حتی گاهی از سوءظن‌ها ناشی می‌شود. اگر بنا باشد این امور پیمان‌ها را متزلزل سازد هیچ پیمانی دوام پیدا نخواهد کرد.

امام علیه السلام با تدبیر والایی که دارد، در این عهدنامه مخصوصاً بر این مسئله تأکید کرده است که سرزنش‌ها و خشم‌ها و سخنان ناروا هرگز نباید سبب سست شدن پیمان‌ها گردد و اگر همه مردم به این نکته توجه داشته باشند و در برابر این مسائل جزئی که همیشه وجود داشته و خواهد داشت خویشتن‌داری و آن‌ها را تحمل کنند پیمان‌ها به این آسانی شکسته نخواهد شد.

برای اطلاع بیشتر به نکته‌ای که ذیل بخش بیست و ششم نامه مالک اشتر تحت عنوان «وفای به عهد و پیمان» نوشته‌ایم مراجعه شود.

مردم با آن حضرت نوشته شده هدف از آن این بوده است که از معاویه هرچه زودتر بیعت گرفته شود، زیرا اگر کار به درازا کشد مشکلات مهم‌تری در پیش خواهد بود.

,kÄMBA¼Biw M M Ä½ ½ «½-°A ¼A Å&AkIAj ½
 « ¼k M B½¼Bf Te , «Ä âAoÄA , ù nAÄAS -pÄkÜù
 B½ÑICA ,oYAB½oYAk ç ,o X ç °A,Ñ ç Wkd °A; °i üj
 /ç v°A/ MIB A; ¼kù ù ½ÑICA , ¼ç j ¼â IBÑICA

ترجمه

این نامه‌ای است از بنده خدا علی امیرمؤمنان به معاویه فرزند ابوسفیان. اما بعد (از حمد و ثنای الهی، ای معاویه!) از اتمام حجتم درباره شما و اعراضم از شما به خوبی آگاهی داری تا آن جا که آن حادثه‌ای که چاره‌ای از آن نبود واقع شد و راهی برای دفع آن نبود (اشاره به ماجرای قتل عثمان است). این داستان، طولانی است و سخن در این جا فراوان است. گذشته گذشته است و آینده روی آورده (بنابراین سخن درباره این گونه مسائل را کنار بگذار) اکنون تو مأموری از تمام کسانی که نزد تو هستند برای من بیعت بگیری^۱ و با گروهی از یارانانت (برای بیعت مستقیم با من) به سوی من بیا، والسلام.

شرح و تفسیر

زودتر بیعت کن و نزد من آی!

این نامه آخرین نامه‌ای است که در نهج البلاغه خطاب به معاویه آمده است

۱. این نکته قابل توجه است که بیعت در لغت عرب امری طرفینی است؛ همان گونه که بیعت کردن از سوی مردم با پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله در قرآن مطرح شده، بیعت کردن از سوی پیغمبر صلی الله علیه و آله نیز مطرح است؛ یعنی هم به بیعت و هم به قبول بیعت هر دو بیعت کردن اطلاق شده است. این معنا در آیه ۱۲ سوره ممتحنه در مورد بیعت زنان با پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله به خوبی منعکس است.

و هدف از آن، بیعت معاویه با امام علیه السلام در اولین فرصت بوده است.

در آغاز می‌فرماید: «این نامه‌ای است از بنده خدا علی امیرمؤمنان به معاویه فرزند ابوسفیان»؛ (مِنْ عَبْدِ اللَّهِ عَلِيِّ أَمِيرِ الْمُؤْمِنِينَ إِلَى مُعَاوِيَةَ بْنِ أَبِي سُفْيَانَ).

سپس می‌فرماید: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی، ای معاویه!) از اتمام حجت‌م درباره شما و اعراضم از شما به خوبی آگاهی داری تا آن‌جا که آن حادثه‌ای که چاره‌ای از آن نبود واقع شد و راهی برای دفع آن نبود (اشاره به ماجرای قتل عثمان است)»؛ (أَمَّا بَعْدُ، فَقَدْ عَلِمْتَ إِعْذَارِي أَيْكُمْ، وَإِعْرَاضِي عَنْكُمْ، حَتَّى كَانَ مَا لَا بُدَّ مِنْهُ وَلَا دَفْعَ لَهُ).

امام علیه السلام در این بخش از نامه به‌طور سربسته به مسائل مربوط به قتل عثمان اشاره می‌کند و تمام بنی امیه و خاندان عثمان را مخاطب قرار می‌دهد و می‌فرماید: من تا آن‌جا که می‌توانستم تلاش و کوشش کردم چنین حادثه‌ای رخ ندهد، اشتباهات عثمان را به او یادآوری کردم و بارها به او هشدار دادم و هنگامی که نپذیرفت و من مأیوس شدم او را رها ساختم؛ نتیجه اعمالش دامن او را گرفت و شورش بر ضدش چنان شدید بود که راهی برای جلوگیری از آن پیدا نمی‌شد، بنابراین من وظیفه خود را به‌طور کامل انجام دادم که این حادثه واقع نشود ولی چه سود که عثمان و اطرافیانش با من همکاری نکردند.

این سخن به اصطلاح، از قبیل دفع دَخْل است، چون امام علیه السلام پیش‌بینی می‌کرد که معاویه به بهانه خون عثمان از پذیرفتن بیعت صرف‌نظر کند. با این سخن به بهانه‌های او پایان داد، هرچند معاویه بعداً از طریق دیگری وارد شد، و بی‌آن‌که ابتدا امام علیه السلام را درباره خون عثمان متهم کند قاتلان عثمان را از آن حضرت مطالبه کرد و آن را بهانه‌ای برای سر باززدن از بیعت قرار داد.

۱. «إِعْذَار» به معنای اتمام حجت است.

سپس می‌افزاید: «این داستان، طولانی است و سخن در این جا فراوان است. گذشته گذشته است و آینده روی آورده (بنابراین سخن درباره این‌گونه مسائل را کنار بگذار) اکنون تو مأموری از تمام کسانی که نزد تو هستند برای من بیعت بگیری و با گروهی از یاران (برای بیعت مستقیم با من) به سوی من بیا. والسلام»؛ (وَالْحَدِيثُ طَوِيلٌ، وَالْكَلَامُ كَثِيرٌ، وَقَدْ أَدْبَرَ مَا أَدْبَرَ، وَأَقْبَلَ مَا أَقْبَلَ. فَبَايِعْ مَنْ قَبْلَكَ، وَأَقْبِلْ إِلَيَّ فِي وَفْدٍ مِنْ أَصْحَابِكَ. وَالسَّلَامُ).

اشاره به این که فعلاً مشکل مهم مسلمانان مسأله بیعت و تحکیم پایه‌های حکومت اسلامی است؛ مسائل فرعی را باید برای وقت دیگر گذاشت. باید با یاران به طور دسته جمعی به صفوف مسلمانان بیبوندی که همه (جز اندکی) با من بیعت کردند.

جمله «أَدْبَرَ مَا أَدْبَرَ وَأَقْبَلَ مَا أَقْبَلَ» شبیه چیزی است که می‌گوییم: گذشته‌ها گذشته و بازمی‌گردد؛ آنچه مهم است مسائل امروز و آینده است که باید برای آن فکری کرد.

جمله «فَبَايِعْ مَنْ قَبْلَكَ» اشاره به این است که تو از طرف من با یاران بیعت کن.

وَمِنْ كِتَابِ لِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ

بدالله بابا دا تذالاب

عليه السلام

۱

توصیه در یک نگاه

از کتاب الامامة والسياسة استفاده می شود که امام علی (ع) این سخن را پس از

۱. سند این توصیه:

به گفته نویسنده مصادر نهج البلاغه این نامه را پیش از مرحوم سید رضی، ابن قتیبه دینوری در کتاب الامامة والسياسة و مرحوم شیخ مفید در کتاب الجمل آورده اند و بعد از سید رضی سید امیر یحیی علوی در کتاب الطراز با تفاوت های متعددی آورده که نشان می دهد آن را از منبع دیگری گرفته است (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۷۸).

مطابق آنچه در کتاب تمام نهج البلاغه آمده: آغاز این نامه چنین بوده است: «يَا ابْنَ عَبَّاسِ اَوْصِيكَ بِتَقْوَى اللَّهِ - عَزَّ وَجَلَّ - وَالْعَدْلِ عَلَى مَنْ وَّلَاكَ اللَّهُ أَمْرَهُ». و در آخر آن، این جمله آمده است: «وَأَذْكُرُ اللَّهَ كَثِيرًا، وَلَا تَكُنْ مِنَ الْغَافِلِينَ». و با تفاوت های دیگر که آن را از الامامة والسياسة نقل کرده است. (تمام نهج البلاغه، ص ۷۴۳).

پایان جنگ جمل و تسخیر بصره در حالی که ابن عباس را به فرمانداری آن شهر انتخاب کرده بود به او فرمود و در مجموع به او مدارا با مردم و خویشنداری در برابر ناملایمات و توجه به خدا در هر حال را درس می دهد.

o ç »BùKé ÆA HA , - e v a 1/2] MB «°Aw
 kÅBM½ ,nB°A½ kÅB &Aj 1/2 mCB/2¼A aAA/¼B z°Aj 1/2
 /nB°A½ MÜ &Aj 1/2

ترجمه

با چهره‌ای باز با مردم روبرو شو، و مجلست را برای خاص و عام گشاده دار
 و در حکم و داوری همه را یکسان بنگر. از خشم و غضب (به شدت) برحذر
 باش، چراکه یکی از سبک مغزی‌های شیطانی است و بدان که آنچه تو را به خدا
 نزدیک می‌سازد از آتش جهنم دور می‌کند و آنچه تو را از خدا دور می‌سازد به
 آتش دوزخ نزدیک می‌کند.

شرح و تفسیر

همه را با یک چشم بنگر

با توجه به این که این نامه پس از پایان جنگ جمل و منصوب شدن ابن عباس
 به فرمانداری بصره توسط امام علیه السلام صادر شده و فضا فضای عصبانیت و خشم
 و انتقام بوده است، امام علیه السلام با این توصیه‌های دقیق و حساب شده می‌خواهد
 آرامش را به شهر و منطقه بازگرداند و از خشونت‌های احتمالی آینده جلوگیری
 کند. در این جا سه اندرز مهم به ابن عباس می‌دهد:

نخست می‌فرماید: «با چهره‌ای باز با مردم روبرو شو، و مجلست را برای
 خاص و عام گشاده دار و در حکم و داوری همه را یکسان بنگر»؛ (سِعِ النَّاسِ
 بِوَجْهِكَ وَ مَجْلِسِكَ وَ حُكْمِكَ).

گشاده‌رویی و اظهار محبت به همه مردم رمز پیشرفت و موفقیت و سبب خاموش شدن آتش فتنه‌هاست. همان‌گونه که در حدیث معروفی از رسول اکرم صلی الله علیه و آله می‌خوانیم که فرمود: «إِنَّكُمْ لَنْ تَسْعُوا النَّاسَ بِأَمْوَالِكُمْ فَسَعَوْهُمْ بِأَخْلَاقِكُمْ؛ شما هرگز نمی‌توانید با اموال خود همه مردم را راضی کنید (زیرا اموال شما محدود و خواسته‌های مردم نامحدود است) بنابراین آن‌ها را با اخلاق نیک و گشاده‌رویی (که سرمایه‌ای فناپذیر است) از خود راضی کنید»^۱.

توسعه مجلس نیز اشاره به این است که نباید در خانه یا محل حکومت تنها به‌روی گروه خاصی گشوده باشد، بلکه باید همه مردم به‌ویژه مظلومان به آن راه پیدا کنند و سفره دل خود را پیش تو بگشایند.

این سخن شبیه همان دستوری است که امام علیه السلام به مالک اشتر (در نامه ۵۳) داد، فرمود: «برای کسانی که به تو نیاز دارند وقتی مقرر کن که شخصاً به نیاز آن‌ها رسیدگی کنی و یک مجلس عمومی و همگانی برای آن‌ها تشکیل ده (و در آن‌جا بنشین و مشکلات آن‌ها را حل کن)».

اما منظور از توسعه حکم که امام علیه السلام در عبارت مورد بحث به آن اشاره فرموده آن است که هرگز نباید داوری و قضاوت تو به نفع گروه خاصی باشد، بلکه همه قشرها باید از حکم عادلانه برخوردار باشند.

سپس به دنبال این دستور، اندرز دیگری می‌دهد، می‌فرماید: «از خشم و غضب (به شدت) برحذر باش، چراکه یکی از سبک‌مغزی‌های شیطانی است»؛
(وَإِيَّاكَ وَالْغَضَبَ فَإِنَّهُ طَيْبَةٌ^۲ مِنَ الشَّيْطَانِ).

۱. من لایحضره الفقیه، ج ۴، ص ۳۹۴، ح ۵۸۳۹.

۲. «طَبِیرَةٌ» در لغت به معنای سبک‌مغزی، شیطانی و خفت عقل است و «طَبِیرَةٌ» بر وزن «زیره» به معنای فال بد زدن است و در این‌جا مناسب همان معنای اول است، زیرا در حال غضب، انسان حالت سبک‌مغزی شیطانی پیدا می‌کند.

روشن است که صاحبان مصادر امور در جامعه با صحنه‌های مختلف روبرو می‌شوند و گاه ارباب حاجت و مظلومان با خشونت با آن‌ها برخورد می‌کنند و حتی گاهی با اهانت. فرمانداران و مدیران حکومت باید خویشتن‌دار باشند و در برابر این خشونت‌ها هرگز خشمگین نشوند، زیرا خشم و غضب، آن‌ها را از مسیر حق و عدالت بیرون می‌کند و ممکن است در این حالت کاری از انسان سرزند که سال‌ها مایهٔ پشیمانی شود.

از این رو در حدیثی از رسول خدا ﷺ می‌خوانیم: «الْغَضَبُ يُفْسِدُ الْإِيمَانَ كَمَا يُفْسِدُ الْخَلُّ الْعَسَلَ؛ غضب ایمان را فاسد می‌کند همان‌گونه که سرکه آثار عسل را از بین می‌برد».^۱

امام باقر علیه السلام می‌فرماید: «إِنَّ هَذَا الْغَضَبَ جَمْرَةٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تُوَقَّدُ فِي قَلْبِ ابْنِ آدَمَ وَإِنْ أَحَدَكُمْ إِذَا غَضِبَ احْمَرَّتْ عَيْنَاهُ وَانْتَفَخَتْ أُوْدَاجُهُ وَدَخَلَ الشَّيْطَانُ فِيهِ؛ این غضب شعله آتشی از سوی شیطان است که در قلب فرزندان آدم زبانه می‌کشد، از این رو هنگامی که یکی از شما غضب می‌کند چشمانش سرخ و گردنش پرخون می‌شود و شیطان داخل وجودش می‌گردد».^۲

امیرمؤمنان علی علیه السلام در نامه‌ای که به حارث همدانی نوشت فرمود: «وَإِذَا خَذِرَ الْغَضَبُ فَإِنَّهُ جُنْدٌ عَظِيمٌ مِنْ جُنُودِ إِبْلِيسَ؛ از غضب بپرهیز که لشکر عظیمی از لشکریان ابلیس است».^۳

در غررالحکم نیز از آن حضرت آمده است: «إِيَّاكَ وَالْغَضَبَ فَأَوَّلُهُ جُنُونٌ وَآخِرُهُ نَدَمٌ؛ از خشم بپرهیز که اولش دیوانگی و آخرش پشیمانی است».^۴

۱. کافی، ج ۲، ص ۳۰۲، ح ۱.

۲. همان، ص ۳۰۴، ح ۱۲.

۳. نهج البلاغه، نامه ۶۹.

۴. غررالحکم، ح ۶۸۳۹.

آن‌گاه در سومین و آخرین اندرز می‌فرماید: «بدان‌که آنچه تو را به خدا نزدیک می‌سازد از آتش جهنم دور می‌کند و آنچه تو را از خدا دور می‌سازد به آتش دوزخ نزدیک می‌کند»؛ (وَاعْلَمُ أَنَّ مَا قَرَّبَكَ مِنَ اللَّهِ يُبَاعِدُكَ مِنَ النَّارِ، وَمَا بَاعَدَكَ مِنَ اللَّهِ يُقَرِّبُكَ مِنَ النَّارِ).

تعبیری است بسیار جامع و جالب؛ تمام اموری که انسان را به خدا نزدیک می‌کند اعم از معارف، گفتار و رفتار و خواسته‌ها و تلاش‌ها و کوشش‌ها به یقین وی را از دوزخ دور می‌سازد و به عکس، اعمال و رفتار و کردار و نیاتی که انسان را از خدا دور می‌کند او را به سوی جهنم می‌برد. آن‌ها که از عذاب الهی و کیفرهای شدید او در جهنم بیمناک‌اند باید این سخن را همیشه آویزه گوش خود کنند. به بیان دیگر تمام دعوت پیغمبر اسلام صلی الله علیه و آله در این دو جمله خلاصه می‌شود: به آنچه انسان را به خدا نزدیک می‌کند فرمان داده است، و از آنچه او را از خدا دور می‌سازد از آن نهی کرده است، لذا در خطبه مشهور حجة الوداع فرمود: «يَا أَيُّهَا النَّاسُ وَاللَّهِ مَا مِنْ شَيْءٍ يُقَرِّبُكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ وَيُبَاعِدُكُمْ مِنَ النَّارِ إِلَّا وَقَدْ أَمَرْتُكُمْ بِهِ وَمَا مِنْ شَيْءٍ يُقَرِّبُكُمْ مِنَ النَّارِ وَيُبَاعِدُكُمْ مِنَ الْجَنَّةِ إِلَّا وَقَدْ نَهَيْتُكُمْ عَنْهُ»^۱.

وَمِنْ كِتَابِ آلِهِ عَلَيْهِ السَّلَامُ

بدانکه با با ابا د حجاج اذاج

عليه السلام

۱

توصیه در یک نگاه

امیرمؤمنان علی علیه السلام در این توصیه که به ابن عباس بیان فرموده در آن زمان که او را برای سخن گفتن با خوارج فرستاد، روش استدلال در برابر آنان را به او یاد می‌دهد، می‌فرماید: به آیات متشابه قرآن که ممکن است تفاسیر مختلفی برای آن داشته باشند احتجاج نکند، بلکه به سنت که بسیار شفاف و روشن است استدلال کند.

۱. سند توصیه:

نویسنده کتاب مصادر نهج البلاغه می‌گوید: این کلام علی علیه السلام مشهور است؛ ابن اثیر در کتاب نهجیه به مناسبت واژه «حمال» آن را با تفاوتی آورده است و زمخشری نیز در ربیع‌الابرار آن را با اختلاف دیگری ذکر کرده و همه این‌ها نشان می‌دهد که آنان منابع دیگری جز نهج البلاغه در دست داشته‌اند (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، ص ۴۶۷).

می دانیم که خوارج آیه شریفه **﴿إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ﴾**^۱ را بهانه کرده بودند و می گفتند حکمیت که علی علیه السلام در مقابل شامیان آن را پذیرفته برخلاف این آیه است، زیرا این آیه حکمیت را فقط برای خدا می داند. در حالی که می دانیم آیه ناظر به این معنا نیست و حاکمیت خداوند را در احکام کلی بیان می کند نه موارد جزئی و شخصی، و تطبیق آن کلیات بر موارد شخصی باید به وسیله حکمین انجام شود؛ ولی آن‌ها بر پندار باطل خود اصرار داشتند اما اگر ابن عباس مثلاً به حدیث معروف **«عَلَيَّْ مَعَ الْحَقِّ وَالْحَقُّ مَعَ عَلِيٍّ يَدُورُ حَيْثُمَا دَارَ»**^۲ یا حدیث **«اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ وَالَاهُ وَعَادِ مَنْ عَادَاهُ وَأَنْصُرْ مَنْ نَصَرَهُ وَآخُذْ مَنْ خَذَلَهُ»**^۳ که از پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله به طور مسلم نقل شده استدلال کند، دیگر آن‌ها نمی توانند پاسخی به آن بگویند.

۱. یوسف، آیه ۴۰.

۲. بحار الانوار، ج ۱۰، ص ۴۵۱، ح ۱۷.

۳. همان، ج ۲۳، ص ۱۰۳، ح ۱۱.

¼ ° Ü ñ Ü] l ñB-e ¼CÜPA,¼CÜM - BU
 /B d¼B«AAk\ j ° »B, «v°BM \]Be j °

ترجمه

با آیات قرآن با آنها بحث و محاجّه نکن، زیرا (بعضی از آیات) قرآن تاب معانی مختلف و امکان تفسیرهای گوناگون دارد تو چیزی می‌گویی و آنها چیز دیگر (و سخن به جایی نمی‌رسد) ولی با سنت صریح (پیامبر) با آنها گفت‌وگو و محاجه کن که راه فراری از آن نخواهند یافت (و ناچارند در برابر آن تسلیم شوند).

شرح و تفسیر

در برابر خوارج با سنت پیامبر ﷺ استدلال کن

از تواریخ به‌خوبی استفاده می‌شود که علی علیه السلام هرگز مایل نبود خوارج به قتل برسند، بلکه حداکثر کوشش را برای هدایت آنان کرد، زیرا آنها با معاویه و یارانش تفاوت روشنی داشتند؛ آنها عمداً و از روی هوای نفس به دنبال باطل بودند و به آن رسیدند؛ ولی خوارج به دنبال حق می‌رفتند و بر اثر نادانی و تعصب گرفتار باطل شدند، از این رو، هم خود امام علیه السلام با آنها صحبت کرد و هم ابن عباس را برای سخن گفتن با ایشان فرستاد و می‌دانیم که سخنان امام علیه السلام تأثیر زیادی گذاشت و اکثریت آنها از راه باطل برگشتند و اقلیتی ماندند و به مبارزه برخاستند و از بین رفتند.

امام علیه السلام در آغاز این سخن می‌فرماید: «با آیات قرآن با آن‌ها بحث و محاجه نکن، زیرا (بعضی از آیات) قرآن تاب معانی مختلف و امکان تفسیرهای گوناگون دارد تو چیزی می‌گویی و آن‌ها چیز دیگر (و سخن به جایی نمی‌رسد)»؛ (لا تُخَاصِمُهُمْ بِالْقُرْآنِ، فَإِنَّ الْقُرْآنَ حَمَلٌ ذُو وُجُوهِ، تَقُولُ وَيَقُولُونَ) این یک واقعیت است که بعضی آیات قرآن متشابه‌اند که آن‌ها را می‌توان بر معانی مختلف و گاه متضاد حمل کرد در حالی که آیات محکمت و غیر متشابه را می‌توان تفسیر کرد؛ ولی افرادی که دنبال اغراض خاصی هستند بدون مراجعه به آیات محکمت، آیات متشابه را بر اهداف انحرافی خود تطبیق می‌کنند؛ مثلاً قرآن مجید در آیه ۲۲ و ۲۳ سوره قیامت می‌فرماید: «وَجُوهٌ يَوْمَئِذٍ نَاضِرَةٌ * إِلَىٰ رَبِّهَا نَاظِرَةٌ»؛ «(آری) در آن روز صورت‌هایی شاداب و مسرورند و به (الطاف) پروردگارشان می‌نگرند» گروهی این آیه را چنین تفسیر کرده‌اند که روز قیامت خدا را با چشم سر می‌توان دید در حالی که قرآن در آیه محکمش می‌گوید: «لَا تُدْرِكُهُ الْأَبْصَارُ»؛ «چشم‌ها او را نمی‌بینند».^۲ و در داستان موسی علیه السلام پس از آن که عرضه داشت: «رَبِّ أَرِنِي أَنْظُرْ إِلَيْكَ»؛ «پروردگارا! خودت را به من نشان ده تا تو را ببینم» فرمود: «لَنْ تَرَانِي»؛ «هرگز مرا نخواهی دید».^۳

بدون شک قرآن به لسان عربی مبین نازل شده ولی از آن‌جا که آیات قرآن جنبه عمومیت و کلیت دارد و غالباً دست روی مصادیق نگذاشته، افراد مغرض که اهداف خاصی دارند با استفاده از روش تفسیر به رأی آن را بر مقاصد خود حمل می‌کنند و سبب گمراهی خود و دیگران می‌شوند؛ ولی سنت پیغمبر صلی الله علیه و آله در بسیاری از موارد انگشت روی مصادق‌ها گذاشته؛ مصادق‌هایی که حتی افراد

۱. «حَمَلٌ» چیزی است که تاب معانی مختلفی دارد.

۲. انعام، آیه ۱۰۳.

۳. اعراف، آیه ۱۴۳.

لجوج و بهانه جو نیز نمی توانند بر آن خرده بگیرند که نمونه آن را در پایان همین وصیت نامه ملاحظه خواهیم کرد.

لذا امام علیه السلام در ادامه این سخن می فرماید: «ولی با سنت صریح (پیامبر) با آنها گفت و گو و محاجه کن که راه فراری از آن نخواهند یافت (و ناچارند در برابر آن تسلیم شوند)»؛ «وَلَكِنْ حَاجِبُهُمُ بِالسُّنَّةِ، فَإِنَّهُمْ لَنْ يَجِدُوا عَنْهَا مَحِيصاً»^۱.

شاهد این سخن داستانی است که طبری (نویسنده کتاب المسترشد) از امیر مؤمنان علی علیه السلام نقل کرده است و عصاره اش چنین است: هنگامی که امام علیه السلام ابن عباس را برای گفت و گو با خوارج فرستاد آنها گفتند: ما چند ایراد به علی علیه السلام داریم:

۱. هنگامی که در صلح نامه حکمین عنوان امیرالمؤمنین را برای او نوشتند و عمرو عاص اعتراض نمود آن را محو کرد.

۲. به حکمین گفت: نگاه کنید اگر معاویه از من به خلافت سزاوارتر است او را تثبیت کنید.

۳. او خودش در قضاوت از همه آگاه تر بود، چرا کار را به دست حکمین سپرد؟

۴. اصولاً چرا حکمیت را در دین خدا پذیرفت؛ حاکم فقط خداست.

۵. چرا سلاح ها و حیوانات آنها را روز جنگ بصره در میان ما تقسیم کرد ولی زنان و فرزندان آنها را به عنوان برده تقسیم نکرد؟

۶. او از سوی پیغمبر وصی بود چرا مقام خود را ضایع ساخت و مردم را به سوی خود دعوت نکرد؟

ابن عباس خدمت امیر مؤمنان علیه السلام آمد و سخنان آنها را بازگو کرد.

۱. «مَحِيصٌ» به معنای راه فرار از ریشه «حیص» بر وزن «حیف» در اصل به معنای بازگشت و عدول از چیزی است و «مَحِيصٌ» اسم مکان به معنای مکان فرار یا پناهگاه است.

امام علیه السلام فرمود: به آن‌ها بگو آیا کلام خدا و سنت رسول خدا را قبول دارید یا نه؟ آن‌ها می‌گویند: آری. سپس تمام ایرادهای آن‌ها را این‌گونه پاسخ بگو:

این‌که اجازه دادم عنوان امیر مؤمنان را حذف کنند در واقع اقتدا به پیغمبر اکرم بود که در روز حدیبیه در صلح‌نامه‌ای که با مشرکان نوشتیم من نوشتم: «هَذَا مَا ضَالِحٌ بِهِ مُحَمَّدٌ رَسُولُ اللَّهِ» نماینده مشرکان ایراد گرفت که ما او را رسول خدا نمی‌دانیم، حذف کن! پیغمبر صلی الله علیه و آله به من امر فرمود چنین کن و این عنوان محو شد و به من فرمود: ای علی! تو هم گرفتار شبیه همین موضوع خواهی شد. این پاسخ برای خوارج مطرح شد و آن‌ها پذیرفتند.

این‌که گفتید: من در خودم شک کردم چون به حکمین گفتم: آن‌کس را که شما صالح‌تر می‌دانید تثبیت کنید، این شبیه چیزی است که قرآن مجید به پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله دستور داد که بگوید: «وَإِنَّا أَوْ إِيَّاكُمْ لَعَلَىٰ هُدًىٰ أَوْ فِي ضَلَالٍ مُّبِينٍ»؛ «و ما یا شما بر (طریق) هدایت یا در گمراهی آشکاری هستیم».^۱ در حالی که به یقین پیغمبر بر حق بود. خوارج این را شنیدند و پذیرفتند.

گفتید من با این‌که در داوری از همه برترم چرا داوری حکمین را پذیرفتم؟ این همانند کار پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله است که درباره یهود بنی قریظه حکمیت را به سعد بن معاذ داد در حالی که خودش در داوری از همه برتر بود و قرآن می‌گوید: «لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ»؛ «به یقین برای شما در زندگی پیامبر خدا سرمشق نیکویی بود».^۲ من به آن حضرت تأسی کردم. هنگامی که خوارج این را شنیدند پذیرفتند.

این‌که می‌گویید: چرا سلاح‌ها و حیوانات دشمن را پس از پیروزی در جنگ جمل تقسیم کردم اما زنان و فرزندان‌شان را برده شما نساختم، من خواستم متنی

۱. سبأ، آیه ۲۴.

۲. احزاب، آیه ۲۱.

بر اهل بصره بگذارم همان کاری که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله با اهل مکه کرد. به علاوه کدام یک از شما حاضر بودید عایشه را جزء سهم خود بپذیرید و کنیز خود بدانید؟ خوارج این را نیز پذیرفتند.

سپس درباره آخرین اشکال فرمود: این که به من ایراد می‌کنید من وصی منصوب پیغمبر صلی الله علیه و آله بودم چرا مردم را به سوی خود دعوت نکردم؟ دلیلش این بود که شما مرا نپذیرفتید و دیگری را بر من مقدم داشتید شما مقام وصی بودن مرا ضایع کردید نه من؛ امام و وصی همچون پیغمبران نیست که دعوت به خویش کند او بعد از تعیین پیغمبر بی‌نیاز از دعوت به خویشان است او در واقع همچون کعبه است که مردم باید به سراغ او بروند نه آن که کعبه به سوی آن‌ها بیاید.

هنگامی که خوارج این پاسخ را شنیدند آن را نیز پذیرفتند و به همین دلیل چهار هزار نفر از آن‌ها بازگشتند (و طبق روایتی دوازده هزار نفر بودند که هشت هزار نفر از آن‌ها بازگشتند و اقلیت چهار هزار نفری باقی ماندند که سپاه علی رضی الله عنه آن‌ها را درهم کوبیدند).^۱

نکته

چرا استدلال به سنت؟

این که امام صلی الله علیه و آله در این نامه به ابن عباس می‌فرماید: «هنگامی که می‌خواهی با خوارج سخن بگویی با سنت به آن‌ها جواب ده نه با آیات قرآن، زیرا قرآن ذو وجوه (دارای تفسیرهای گوناگون) است» ممکن است اشاره به دو مطلب باشد:

۱. قرآن محکمات و متشابهات دارد؛ یعنی آیاتی کاملاً روشن و آیاتی که ممکن است معانی مختلف برای آن ذکر شود. هرگاه این آیات در کنار هم چیده

۱. شرح نهج البلاغه علامه شوشتری، ج ۱۰، ص ۴۲۳، این حدیث با تفاوت‌هایی در تاریخ یعقوبی، ج ۲، ص ۱۹۲ آمده است.

شود عربی مبین است و مفاهیمی کاملاً روشن دارد؛ مثلاً آیه **﴿إِنَّ الْحُكْمَ إِلَّا لِلَّهِ﴾**؛ «حکم تنها از آن خداست»^۱ هنگامی که در کنار آیه شریفه **﴿فَابْعَثُوا حَكَمًا مِنْ أَهْلِهِ وَحَكَمًا مِّنْ أَهْلِهَا﴾**^۲ گذاشته شود معلوم می‌شود که معنای حاکمیت و داوری خدا این است که هرکس می‌خواهد حکمیت کند باید طبق قرآن و فرمان خدا باشد و لازم نیست خداوند درباره هر قضیه شخصیه‌ای آیه‌ای نازل کند.

ولی بیماردلان و کسانی که به تعبیر قرآن **﴿الَّذِينَ فِي قُلُوبِهِمْ زَيْغٌ﴾**^۳ هستند متشابهات را می‌گیرند و محکومات را رها می‌سازند و آیات قرآن را مطابق میل و خواسته نادرست خود تفسیر می‌کنند. به همین دلیل امام علیه السلام به ابن عباس می‌فرماید: «برای رهایی از بحث‌های منافقان و کوردلان به سراغ قرآن نرود، زیرا بحث‌های دامنه‌دار محکم و متشابه پیش می‌آید و آن‌ها که فقط به دنبال متشابهات اند به خواسته خود می‌رسند».

۲. قرآن چون به منزله قانون اساسی اسلام است طبعاً مسائل را غالباً به صورت کلی بیان می‌کند و تطبیق کلیات بر مصداق‌ها گاه بر اثر لجاجت و یا کج فهمی مورد سوء استفاده قرار می‌گیرد در حالی که سنت در بسیاری از موارد به صورت فعل شخصی پیامبر صلی الله علیه و آله است و جای هیچ انکار و گفت‌وگویی در آن نیست، مانند این که در داستان «بنی قریظه» پیامبر صلی الله علیه و آله داوری را به «سعد بن معاذ» داد! این خود جواب دندان‌شکنی برای خوارج است که می‌گفتند: داوری مخصوص خداست. آری، بخش مهمی از سنت پیامبر صلی الله علیه و آله افعال اوست که در موارد خاصی از آن حضرت سر می‌زد در حالی که قرآن تنها سخنان خداست و این سخنان هرچند برای حق جویان ابهامی ندارد ولی برای افراد مغرض و لجوج قابل سوء استفاده است.

۱. یوسف، آیه ۴۰.

۲. نساء، آیه ۳۵.

۳. آل عمران، آیه ۷.

وَمِنْ كِتَابِ لِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ

ا a
 ا ا ا ا ا ا ا ا ا ا ا ا ا a
 « ا ا »

ﷺ

۱

نامه در یک نگاه

این نامه همان‌گونه که بعداً اشاره خواهد شد پاسخی است به نامهٔ ابوموسی اشعری که امام علیه السلام پیش از انجام حکمیت به او نوشته و اندرزهایی به او داده است تا از طریق حق منحرف نشود و آنچه رضای خداست در نظر بگیرد، به شایعات گوش فراندهد و از تهدید یا تطمیع معاویه اثر نپذیرد و حق را بگوید

۱. سند نامه:

همان‌گونه که در عنوان نامه آمد سعید بن یحیی اموی که از علمای قرن سوم هجری بوده، آن را در کتاب معروف خود به نام المغازی آورده است و در کتاب مصادر نهج البلاغه سند دیگری برای آن ذکر نشده است.

و روشن است که با قطع نظر از نصوص پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله درباره علی علیه السلام، بیعت عمومی مردم مخصوصاً اصحاب پیغمبر صلی الله علیه و آله با امام علیه السلام حق برای کسی مکتوم نبوده و در داستان حکمیت می بایست این واقعیت حتی برای مثل ابوموسی مکتوم نمانده باشد، هر چند وی در دام عمر و عاص گرفتار شد و با بغض و کینه ای که از علی علیه السلام داشت، نتوانست از حق دفاع کند.

ì ½A°Bù, è e j ½Xfj Å «½Xfo ÆkçtB «°AB
 ì -T]A, BLÄ ½ q«½½ An j ½S q» »A / °BA Ûà» ,Bk°A
 ¼ ¼ÄöB i ABeo ç «½ jAB»A, v ûA T ÅA çA M
 &A a k-d ½ ½A ÅBj aÅ oe A aÅB Ñ] nu ° /BÜÄ
 /JD-°Äof ,JA XqAve mM ÆM «½BTüA aw °C aÅ
 «TnBùB½x°B j ÅRo ÆU/A, v û» aÅS A m°MùBv
 »A, M T°AÑÜÄ°A ½ UABâ û»çoe j ½ Ü°A/Bi, aÅ
 B½â k ù/&A d a Ak ç A½kv ùA/A, ÑçBLMÑ çB Ü ¼AkIÄ
 /ç v°A, v°AÑ çBM B¼ o çBB «°AA{ ½Bi, ö oÄU

ترجمه

(آگاه باش!) گروه زیادی از مردم از بسیاری از بهره‌های خود (که بر اثر اعمال
 صالح در آخرت نصیب آن‌ها می‌گردد) بازمانده‌اند؛ به دنیا روی آورده و با هوای
 نفس سخن گفته‌اند و این کار مرا به تعجب واداشت که اقوامی خودپسند در آن
 گرد آمدند (چگونه ممکن است افرادی که دم از ایمان و اسلام می‌زنند این‌گونه
 به دنبال هوی و هوس حرکت کنند؟) من می‌خواهم زخم درون آن‌ها را مداوا کنم،
 زیرا می‌ترسم مزمن و غیر قابل علاج گردد (ولی مع الأسف آن‌ها از معالجه
 می‌گریزند) بدان که هیچ‌کس به اتحاد و الفت امت محمد ﷺ از من حریص‌تر
 و کوشاتر نیست. در این کار پاداش نیک و سرانجام شایسته را از خدا می‌طلبم.
 من به آنچه با خود تعهد کرده‌ام وفادارم (و اگر بر طبق کتاب و سنت داورى کنی

از تو پشتیبانی خواهم کرد) و اگر تو از آن شایستگی که به هنگام رفتن از نزد من داشتی تغییر پیدا کنی (و برخلاف حق و عدالت و کتاب و سنت حکم نمایی راه شقاوت پوییده‌ای) زیرا شقی و بدبخت کسی است که از عقل و تجربه‌ای که نصیب او شده محروم بماند و من از این که کسی سخن بیهوده بگوید متنفر و از این که کاری را که خدا اصلاح کرده برهم زنم بیزارم (من خواهان وحدت امت اسلام و خاموشی آتش فتنه‌ام) آنچه را که نمی‌دانی رها کن (و به شایعات و سخنان اشرار گوش فرامده) زیرا مردم شرور با سخنان نادرست، به سوی تو خواهند شتافت (تا تو را از راه حق منحرف سازند). والسلام.

شرح و تفسیر

از راه حق منحرف مشو و آتش فتنه را خاموش کن

این نامه خالی از ابهامات نیست و متأسفانه شارحان نهج البلاغه برای کشف این ابهامات و حل آن‌ها گام مؤثری برنداشته‌اند. در کتب تاریخ نیز متن نامه ابو موسی اشعری نیامده تا معلوم شود او از امام علیه السلام چه می‌خواسته و اشارات نامه آن حضرت به چه اموری است؟ ولی از آن جا که غالباً از جواب‌ها می‌توان اجمالاً به اصل نامه پی برد چنین به نظر می‌رسد که ابو موسی قبل از شروع به کار حکمین و بعد از انتخاب شدن به این عنوان، نامه‌ای به امام علیه السلام نوشته و از سرنوشت خود نگران بوده که ممکن است دوستان امام علیه السلام برای او مزاحمت‌هایی ایجاد کنند؛ امام علیه السلام نیز در این نامه او را نصیحت می‌کند که به دنیاپرستی روی نیاورد، از وعده‌های معاویه اثر نپذیرد و از سوی دیگر به او تأمین می‌بخشد که اجازه نمی‌دهد او را اذیت کنند.

این خلاصه چیزی است که در جهت رفع ابهام از این نامه می‌توان ذکر کرد. به هر حال امام علیه السلام در آغاز به فضای موجود آن زمان اشاره‌ای کرده و در واقع

به ابوموسی هشدار می‌دهد که «آگاه باش!» گروه زیادی از مردم از بسیاری از بهره‌های خود (که بر اثر اعمال صالح در آخرت نصیب آن‌ها می‌گردد) بازمانده‌اند؛ به دنیا روی آورده و با هوای نفس سخن گفته‌اند و این کار مرا به تعجب واداشت که اقوامی خودپسند در آن گرد آمدند (چگونه ممکن است افرادی که دم از ایمان و اسلام می‌زنند این‌گونه به دنبال هوی و هوس حرکت کنند؟)؛ «فَإِنَّ النَّاسَ قَدْ تَغَيَّرَ كَثِيرٌ مِنْهُمْ عَنْ كَثِيرٍ مِنْ حَظِّهِمْ فَمَا لَوْ أَمَعَ الدُّنْيَا، وَنَطَقُوا بِالْهَوَىٰ، وَإِنِّي نَزَلْتُ مِنْ هَذَا الْأَمْرِ مَنزِلًا مُعْجَبًا، اجْتَمَعَ بِهِ أَقْوَامٌ أَعْجَبْتَهُمْ أَنْفُسَهُمْ». گویا این سخن اشاره به افرادی است که معاویه آن‌ها را با مبالغ کم یا کلان خرید به گونه‌ای که دست از دامن امام علیه السلام کشیدند و به باطل پیوستند و دین خود را به دنیا فروختند در حالی که به ظاهر در صف مؤمنان راستین بودند و امام علیه السلام از این موضوع سخت در شگفتی فرو می‌رود.

سپس در ادامه این سخن می‌افزاید: «من می‌خواهم زخم درون آن‌ها را مداوا کنم، زیرا می‌ترسم مزمین و غیر قابل علاج گردد (ولی مع الأسف آن‌ها از معالجه می‌گریزند)»؛ «وَأَنَا أَدَاوِي مِنْهُمْ قَرْحًا أَحَافٌ أَنْ يَكُونَ عَلَقًا»^۱.

اشاره به این‌که زخم‌ها را باید در اولین فرصت درمان کرد که اگر به تأخیر بیفتد عمیق و عمیق‌تر و عفونی می‌شود و قشری از خون و جراحت آن را می‌پوشاند و علاج آن بسیار مشکل می‌شود. منظور از این سخن این است که مردم مسلمان در عهد خلیفه سوم گرفتار انحرافات سختی شدند؛ تبعیض‌های

۱. «قَرْح» بر وزن «فرد» زخمی است که از خارج بر بدن وارد می‌شود و «قُرْح» بر وزن «قفل» زخم چرکینی است که به صورت دمل از داخل بدن حادث می‌شود؛ ولی ممکن است منظور حضرت در عبارت فوق هر دو معنا باشد.

۲. «عَلَقٌ» به معنای خون غلیظ بسته شده است که هرگاه روی زخم ظاهر شود زیر آن به عفونت می‌کشد و مداوای زخم مشکل می‌شود و از این رو امروزه سعی می‌کنند که زخم را مرتباً شست و شو دهند تا چنین قشری روی آن پیدا نشود.

ناروا، بی عدالتی‌ها، حکومت ناصالحان و انواع ظلم و بی عدالتی؛ من تصمیم گرفتم که هرچه زودتر به این امور پایان دهم؛ اما چه سود که هوپرستی‌ها و تمایل به دنیا اجازه نمی‌دهد.

سپس به سراغ این مطلب می‌رود که او از همه بیشتر بر اتحاد و اتفاق مسلمانان پافشاری دارد و هرگز راضی به این شکاف‌ها نیست، می‌فرماید: «بدان که هیچ‌کس به اتحاد و الفت امت محمد صلی الله علیه و آله از من حریص‌تر و کوشاتر نیست»؛ (وَلَيْسَ رَجُلٌ - فَأَعْلَمُ - أَحْرَصَ عَلَى جَمَاعَةِ أُمَّةٍ مُحَمَّدٍ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَآلِهِ وَسَلَّمَ وَالْفَتْهَا مِنِّي).

من اگر تن به جنگ صفین دادم برای این بود که عامل تفرقه را از میان ببرم و اگر حکمیت را به اکراه پذیرفتم باز برای این بود که شاید راهی به وحدت باز شود این در حالی است که دیگران به سوی تفرقه گام بر می‌دارند و می‌خواهند بخش‌هایی از کشور اسلام را جدا ساخته و حکومتی خودکامه برای خود در آن تشکیل دهند.

آن‌گاه می‌فرماید: «در این کار پاداش نیک و سرانجام شایسته را از خدا می‌طلبم»؛ (أَبْتَغِي بِذَلِكَ حُسْنَ الثَّوَابِ، وَكَرَمَ الْمَأْبِ).

اشاره به این که اگر برای وحدت و الفت امت تلاش و کوشش می‌کنم یا برای اصلاح مفاسد آن‌ها می‌کوشم نه به این دلیل است که بر آنان حکومت کنم، بلکه برای طلب رضای پروردگار است.

سپس می‌افزاید: «من به آنچه با خود تعهد کرده‌ام وفادارم (و اگر بر طبق کتاب و سنت داوری کنی از تو پشتیبانی خواهم کرد)» (وَسَأْفِي بِالَّذِي وَأَيْتُ عَلَى نَفْسِي).

۱. «وَأَيْتُ» از ریشه «وَأَى» بر وزن «رَأَى» به معنای وعده دادن است.

درباره این که امام علیه السلام چه عهده‌ای با او کرده بوده که در این جا به آن اشاره می‌فرماید احتمالات مختلفی وجود دارد: نخست این که به او فرموده بود: اگر حکمیت تو بر اساس قرآن و سنت باشد من به آن پایبندم. به یقین اگر می‌خواستند بر اساس قرآن و سنت پیغمبر صلی الله علیه و آله داوری کنند حق با علی بن ابی طالب بود، چرا که امت اسلام با آن حضرت بیعت کرده بود و معاویه در حکم باغی بود و قرآن با صراحت می‌گوید: اگر کسی در برابر حکومت حق اسلامی سر به شورش بردارد و راه بغی پیش گیرد باید او را بر سر جایش نشانند، هر چند راهی جز جنگ نداشته باشد: «فَإِنْ بَغْتِ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَى فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّى تَفِيءَ إِلَى أَمْرِ اللَّهِ»؛ «و اگر یکی از آن دو بر دیگری تجاوز کند با گروه متجاوز پیکار کنید تا به فرمان خدا بازگردد».^۱

همچنین سنت پیغمبر صلی الله علیه و آله که فرموده بود: «عَلَيَّْ مَعَ الْحَقِّ وَالْحَقُّ مَعَ عَلِيٍّ يَدُورُ حَيْثُمَا دَارَ»^۲ و همچنین جمله «مَنْ كُنْتُ مَوْلَاهُ فَعَلَيَّْ مَوْلَاهُ اللَّهُمَّ وَالِ مَنْ وَآلَاهُ وَعَادِ مَنْ عَادَاهُ» که در داستان غدیر همه آن را نقل کرده‌اند دلیل روشنی بر حقانیت آن حضرت بود، هر چند ابوموسی اشعری احمق‌تر از آن بود که این حقایق را دریابد و حکمی برخلاف قرآن و سنت ارائه کرد.

«دینوری» در کتاب اخبار الطوال آورده است که در پیمان‌نامه تحکیم حکمین این عبارت آمده بود که عهد و پیمان الهی و پیمان رسول خدا از عمرو بن عاص و ابوموسی اشعری گرفته شده که قرآن را امام و پیشوای خود قرار دهند و از آن به سوی غیر آن نروند و آنچه را که در قرآن نیافتند به سنت جامعه رسول صلی الله علیه و آله مراجعه کنند و عمداً گامی برخلاف آن برندارند و با شبهات داوری نکنند.

احتمال دیگر این که علی علیه السلام به او وعده داده بود که در برابر حکمش هر چه

۱. حجرات، آیه ۹.

۲. بحار الانوار، ج ۱۰، ص ۴۵۱، ح ۱۷.

باشد اجازه ندهد مردم متعرض او شوند و آسیبی به او برسانند، هرچند از راه حق منحرف شده باشد و این احتمال با جمله «وَإِنْ تَغَيَّرْتَ عَنْ صَالِحِ مَا فَارَقْتَنِي عَلَيْهِ» سازگار است.

احتمال سوم این که جمله «وَإِنْ تَغَيَّرْتَ عَنْ صَالِحِ مَا فَارَقْتَنِي عَلَيْهِ» به صورت قضیه شرطیه باشد و جمله «فَإِنَّ الشَّقِيَّ...» جانشین جزای آن. در این صورت معنا چنین می شود: «و اگر تو از آن شایستگی که به هنگام رفتن از نزد من داشتی تغییر پیدا کنی (و برخلاف حق و عدالت و کتاب و سنت حکم نمایی راه شقاوت پوییده ای) زیرا شقی و بدبخت کسی است که از عقل و تجربه ای که نصیب او شده محروم بماند»؛ «وَإِنْ تَغَيَّرْتَ عَنْ صَالِحِ مَا فَارَقْتَنِي عَلَيْهِ، فَإِنَّ الشَّقِيَّ مِنْ حُرْمِ نَفْعِ مَا أُوتِيَ مِنَ الْعَقْلِ، وَالتَّجْرِبَةِ».

مطابق این معنا جمله «وَسَافِي بِالَّذِي وَايْتُ عَلَى نَفْسِي؛ من به وعده ای که داده ام عمل می کنم» از جمله های بعد جدا می شود و امام علیه السلام هم چیزی وعده نداده بود جز این که اگر حکمین بر وفق کتاب و سنت حکم کنند در برابر آن تسلیم خواهد بود.

تعبیر «صَالِحِ مَا فَارَقْتَنِي عَلَيْهِ» ممکن است اشاره به این باشد که ابوموسی در خدمت حضرت قول داده بود در حکمیت خود از قرآن و سنت منحرف نشود ولی همان گونه که می دانیم منحرف شد و در وادی شقاوت پای نهاد.

آن گاه امام علیه السلام در پایان این نامه دو نکته را به ابوموسی اشعری گوشزد می کند: نخست می فرماید: «من از این که کسی سخن بیهوده بگوید متنفر و از این که کاری را که خدا اصلاح کرده برهم زنم بیزارم»؛ «وَإِنِّي لِأَعْبُدُ أَنْ يَقُولَ قَائِلٌ بِبَاطِلٍ، وَأَنْ أُفْسِدَ أَمْرًا قَدْ أَصْلَحَهُ اللَّهُ».

۱. «أَعْبُدُ» از ریشه «عبد» بر وزن «أبد» به معنای تنفر، بیزاری و غضب از چیزی است. این واژه ریشه دیگری دارد که همان عبادت به معنای بندگی و تسلیم و خضوع است و در جمله بالا معنای اول اراده شده است.

اشاره به این که اگر تو در مسأله حکمیت راه صحیح را بر طبق کتاب و سنت پیمایی و سخن، به حق بگویی و راه اصلاح را پیش گیری من از آن دفاع می کنم؛ مراقب باش باطل نگویی و امر مسلمین را به فساد نکشانی.

نکته دیگر این که می فرماید: «(من خواهان وحدت امت اسلام و خاموشی آتش فتنه ام) آنچه را که نمی دانی رها کن (و به شایعات و سخنان اشرار گوش فرامده) زیرا مردم شرور با سخنان نادرست، به سوی تو خواهند شتافت (تا تو را از راه حق منحرف سازند). والسلام»؛ (فَدَعُ مَا لَا تَعْرِفُ، فَإِنَّ شِرَارَ النَّاسِ طَائِرُونَ^۱ إِلَيْكَ بِأَقْوِيلِ^۲ الشُّوْءِ، وَالسَّلَامُ).

این مسأله مهمی است که در هر جامعه ای ممکن است دو عامل سبب فساد گردد: نخست شایعات بی اساس است که گاه عمداً توسط مغرضان شایعه افکن برای برهم زدن نظم جامعه و گل آلود کردن آب منتشر می شود و گاه بر اثر اشتباهات و مبالغه ها و کاهی را کوهی کردن، به خصوص این که بسیاری از مردم همواره انتظار دارند خبر تازه ای بشنوند و عده ای لذت می برند از این که مسائل عجیب و غریب را برای دیگران بازگو کنند و همین امر باعث پخش شایعات زیان بار می شود.

دیگر این که اشرار با دروغ، تهمت و سخن چینی سعی می کنند ذهن کسانی را که در جامعه در مصدر کاری هستند مشوش سازند و آن ها را به مردم یا افراد خاصی بدبین کنند و از این ایجاد بدبینی و سوء ظن و اختلاف بهره گیرند؛

۱. «طَائِرُونَ» جمع «طائر» در اصل به معنای پرنده است و به کسی که در انجام کاری شتاب می کند نیز اطلاق می شود.

۲. «أَقْوِيلِ» جمع «أَقْوَالِ» و «أَقْوَالِ» نیز جمع «قَوْلِ» و در این جا به معنای سخنان دروغین است، هر چند «قَوْلِ» معمولاً به هر سخنی گفته می شود؛ خواه راست باشد یا دروغ.

شاعر عرب در این زمینه می‌گوید:

إِنْ يَسْمَعُوا الْخَيْرَ يُخْفَوُهُ وَإِنْ سَمِعُوا

شَرًّا أَدَاعُوا وَإِنْ لَمْ يَسْمَعُوا كَذَبُوا

این (بدسیرتان) هرگاه سخن خوبی درباره کسی بشنوند پنهان می‌کنند و اگر سخن بدی بشنوند منتشر می‌سازند و اگر مطلقاً سخنی نشنوند دروغ می‌یابند. شاعر دیگری می‌گوید:

إِنْ يَسْمَعُوا رَيْبَةً طَارُوا بِهَا فَرَحًا وَإِنْ ذُكِرَتْ بِخَيْرٍ عِنْدَهُمْ دَفَنُوا

هرگاه سخن مفسده‌انگیزی بشنوند از خوشحالی پرواز می‌کنند و اگر مطلب خوبی از من نزد آن‌ها گفته شود آن را همان‌جا دفن می‌کنند.

این بلایی است که در طول تاریخ بوده و هم‌اکنون نیز به شدت ادامه دارد و بخش مهمی از نابسامانی جوامع مسلمانان از آن سرچشمه می‌گیرد. امام علیه السلام درباره تمام این‌ها به ابوموسی هشدار می‌دهد، هرچند او نادان‌تر از این بود که این نصایح نجات‌بخش را پذیرا شود.

نکته

ابوموسی اشعری کیست؟

نام او عبدالله بن قیس بود. به گفته بعضی از مورخان در مکه ایمان آورد و همراه با مهاجران به حبشه رفت و در جنگ خیبر به پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله ملحق شد. به همین دلیل جزء صحابه محسوب می‌شود. در زمان خلیفه دوم به فرمانداری بصره منصوب گردید و در سال سوم خلافت عثمان طبق نوشته ابن اثیر در کامل، عزل شد. علت عزلش این بود که مردم را به جهاد با جمعی از شورشیان فراخواند و خودش برخلاف آن رفتار کرد به طوری که مردم ریختند و اموالش را

غارت کردند این خبر به عثمان رسید و او را عزل کرد^۱ بعد از مدتی مردم کوفه از فرمانداری «سعید بن عاص» سر باز زدند و از عثمان خواستند ابوموسی را فرماندار آنجا کند و او پذیرفت و علی علیه السلام در دوران خلافت خود او را بر فرمانداری کوفه باقی گذاشت اما هنگامی که امام علیه السلام برای سرکوب شورشیان بصره به سوی بصره آمد و از مردم کوفه خواست به آن حضرت بپیوندند، ابوموسی مانع شد و گفت: در جای خود بنشینید و حرکت نکنید. مالک اشتر به کوفه آمد و او را از فرمانداری عزل کرد و مردم کوفه را برای پیکار با شورشیان بصره (جنگ جمل) بسیج ساخت.^۲ او مردی متظاهر به آداب اسلامی و مقدس نما بود.

به یقین او بعد از این ماجرا کینه امیر مؤمنان علی علیه السلام و یارانش را به دل گرفت و منتظر فرصتی بود تا انتقام بگیرد. تا این که بعد از جنگ صفین مسأله حکمین پیش آمد و با این که امام علیه السلام با انتخاب او به عنوان حکم مردم عراق سخت مخالف بود، اصرار گروهی از ساده لوحان یا عوامل مرموز معاویه و یا منافقان سبب شد امام علیه السلام با انتخاب او موافقت کند. او بهترین فرصت را برای انتقام جویی به دست آورد و برخلاف آنچه معروف است که عمرو عاص در ماجرای حکمیت وی را اغفال کرد و فریب داد و به همین دلیل برای بلاهت و کودنی ضرب المثل شد، بعید به نظر نمی رسد که این کار توطئه مشترک ابوموسی و عمرو عاص بوده است. او مطمئن بود که در حکومت علی علیه السلام راه به جایی نمی برد ولی در حکومت معاویه راه پیشرفت و ترقی مادی به رویش باز است.

به همین دلیل روایات شدیدی در مذمت او وارد شده که نشان می دهد مرد بسیار خبیث و جنایت کاری بود.

۱. کامل ابن اثیر، ج ۳، ص ۹۹. شرح ابن ماجرا را ذیل نامه ۶۳ نوشته ایم.

۲. اسد الغابة فی معرفة الصحابة؛ الاستیعاب و کامل ابن اثیر (شرح حال ابوموسی اشعری).

از جمله ابن ابی الحدید در شرح نهج البلاغه خود نقل می کند که علی علیه السلام بعد از نماز صبح و مغرب گروهی را لعنت می کرد از جمله آنها ابوموسی اشعری بود.^۱ مرحوم صدوق در کتاب خصال از ابوذر نقل می کند که پیغمبر اکرم صلی الله علیه و آله فرمود: بدترین اولین و آخرین، دوازده نفر بودند: شش نفر از پیشینیان و شش نفر از آخرین. و عبدالله بن قیس (ابوموسی اشعری) را از این شش نفر شمرد و او را به سامری این امت وصف کرد.

این تشبیه نشان می دهد که او مرد مرموز و خطرناک و فریب کاری بوده است. در روایت دیگری از امام علی بن موسی الرضا علیه السلام می خوانیم که فرمود: بیزاری جستن از ابوموسی اشعری، از اسلام خالص است و او از سگ های دوزخ است.^۲

روایات متعدد دیگری نیز در مذمت شدید او وارد شده است و به گفته مرحوم آیت الله خویی در کتاب معجم رجال الحدیث خبث طینت و عداوت او درباره امیرمؤمنان علیه السلام واضح تر از آن است که بر کسی مخفی بماند و در رسوایی او همین بس که امیرمؤمنان علیه السلام را در ماجرای حکمیت (به پندار خودش) از خلافت عزل کرد.^۳

عجیب تر این که او خود با علی علیه السلام بیعت کرده بود و می دانست که عامه مسلمانان با آن حضرت بیعت کردند و این که هرکس برخلاف آن حضرت قیام کند گمراه است با این حال به علت عناد و دشمنی و دنیاپرستی و هوای نفس همه این معلومات خود را رها ساخت و به خلع آن حضرت از خلافت حکم کرد در حالی که عمرو عاص وفاداری خود را به معاویه نشان داد و رأی به تثبیت او در خلافت داد.

۱. شرح نهج البلاغه ابن ابی الحدید، ج ۲ ص ۲۶۰.

۲. بحار الانوار، ج ۱۰، ص ۳۵۸، ح ۱.

۳. معجم الاحادیث، ج ۱۰، ص ۲۸۷.

از قرائنی که گواهی می‌دهد کار ابوموسی در مسأله حکمین توطئه بوده داستانی است که طبری در تاریخ خود نقل می‌کند. او در حوادث سنه ۶۰ هجری می‌نویسد: ابوموسی اشعری بر معاویه وارد شد در حالی که جبهه سیاهی بر تن کرده بود. بر معاویه سلام کرد و گفت: «السَّلَامُ عَلَيْكَ يَا أَمِينَ اللَّهِ» معاویه سلام او را جواب گفت. هنگامی که از نزد معاویه بیرون آمد معاویه گفت: این پیرمرد نزد من آمده بود که فرمانداری یکی از ولایات را به او بسپارم ولی به خدا سوگند! این کار را نخواهم کرد (زیرا می‌دانست که او در میان مردم منفور است).^۱

۱. تاریخ طبری، ج ۴، ص ۲۴۵ و کامل ابن اثیر، ج ۴، ص ۱۲.

وَمِنْ كِتَابِ آلِ عَلِيٍّ عَلَيْهِ السَّلَامُ

۱۱ تذ، ۱۱۱۱ جاد

عَلَيْهِ

۱

نامه در یک نگاه

امام در این نامه بسیار کوتاه و پرمعنا به عوامل هلاکت گروه‌هایی از اقوام پیشین اشاره می‌کند که دو چیز است: بازداشتن مردم از حق و تشویق آن‌ها به باطل.

۱. سند نامه:

صاحب کتاب مصادر تنها مدرکی که جز نهج البلاغه برای این نامه ذکر کرده همان است که ابن عبدالبر (از معاصران مرحوم سید رضی) در کتاب بهجة المجالس با کمی تفاوت آورده است (مصادر نهج البلاغه، ج ۳، چاپ چهارم).

، oṬBü Öd °AB «°AÄ½ »A ṘC ¼Ḃi ½ a AB»Bü,kÄMBÄ
 / kṬBḂÑçBL°M mi A

ترجمه

اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، امت‌هایی که پیش از شما بودند تنها دو چیز مایهٔ هلاکت و بدبختی آن‌ها شد: نخست این‌که مردم را از حقشان بازداشتند، از این‌رو مردم ناچار شدند حق خود را (از طریق رشوه) به دست آورند و دیگر این‌که مردم را به باطل سوق دادند و آنان نیز از آن پیروی کردند.

شرح و تفسیر

دو عامل بدبختی

امام علیه السلام در این نامه کوتاه و پرمعنا به فرماندهان لشکرش هشدار می‌دهد و عوامل زوال امت‌های پیشین را برای آن‌ها در دو چیز خلاصه می‌کند، می‌فرماید: «اما بعد (از حمد و ثنای الهی)، امت‌هایی که پیش از شما بودند تنها دو چیز مایهٔ هلاکت و بدبختی آن‌ها شد: نخست این‌که مردم را از حقشان بازداشتند، از این‌رو مردم ناچار شدند حق خود را (از طریق رشوه) به دست آورند و دیگر این‌که مردم را به باطل سوق دادند و آنان نیز از آن پیروی کردند»؛ (أَمَّا بَعْدُ، فَإِنَّمَا أَهْلَكَ مَنْ كَانَ قَبْلَكُمْ أَنَّهُمْ مَنَعُوا النَّاسَ الْحَقَّ فَاشْتَرَوْهُ، وَأَخَذُوهُمْ بِالْبَاطِلِ فَاقتَدَوْهُ).
 اشاره به این‌که وقتی امیران بلاد و فرماندهان نگذارند حق مردم از طریق صحیح به آن‌ها برسد، مردم برای رسیدن به حق خود از طرق فاسد وارد

می‌شوند. در این صورت بازار رشوه‌خواری داغ می‌گردد و فساد و بی‌اعتمادی و ظلم همه‌جا را فرامی‌گیرد و امت‌ها در سراشی بی‌سقوط وارد می‌شوند.

دیگر این‌که وقتی امرا و زمامداران برای رسیدن به اهدافشان از طریق باطل و نادرست وارد شوند مردم نیز به حکم «الْأَنْسُ عَلَى دِينِ مُلُوكِهِمْ»^۱ به آنان اقتدا کرده و در مسائل مربوط به رابطه آن‌ها با حکومت و رابطه خودشان با یکدیگر به‌سوی باطل می‌روند و تمام روابط اجتماعی شکل باطل به خود می‌گیرد و از آن‌جا که باطل بیراهه است و انسان را به پرتگاه سوق می‌دهد، جامعه رو به فنا می‌رود.

اما اگر زمامداران حق را به حق‌دار، خواه قوی باشد یا ضعیف برسانند و برای رسیدن به اهدافشان راه صحیح پیش گیرند نه رشوه‌خواری و فساد، جامعه را فرامی‌گیرد و نه رابطه‌های مردم با حکومت و با خودشان در مسیر باطل می‌افتد. جامعه نیز امن و امان می‌شود و در مسیر پیشرفت و ترقی قرار خواهد گرفت. نمونه این مطلب را نه تنها در زندگانی پیشینیان همچون فراعنه و نمرودیان مشاهده می‌کنیم، که در این عصر نیز همین مطلب را با چشم خود در روابط میان کشورها ملاحظه می‌کنیم.^۱

سخن پایانی بخش نامه‌ها

اکنون که شرح و تفسیر بخش نامه‌های امام امیرمؤمنان علی علیه السلام پایان می‌گیرد با تمام وجود خدا را شکر می‌گوییم که توفیق الهی را شامل حال مجموعه ما کرد که توانستیم این دین را تا بدین جا ادا کنیم. امیدواریم برای همه علاقه‌مندان به

۱. مطابق تفسیری که در بالا آمد ضمیر جمع «اشْتَرَوْهُ» و «اَقْتَدَوْهُ» به امت‌ها و مردم بازمی‌گردد (الناس) هرچند بعضی از شارحان احتمال دیگری نیز داده‌اند که این دو ضمیر به امرا و زمامداران برگردد ولی بسیار بعید است و در این صورت «اشْتَرَوْهُ» به معنای «بَاعُوا» است شبیه آنچه در قرآن درباره برادران یوسف علیه السلام آمده است: ﴿وَشَرَوْهُ بِحَسَنِ دَرَاهِمٍ مَّغْدُودَةٍ﴾ (یوسف، آیه ۲۰).

اسلام و مکتب اهل بیت علیهم السلام مفید و سودمند باشد و خوانندگان عزیز چه ما باشیم یا نباشیم از ما یاد و در حق ما دعا کنند.

* * *

بارالها! این خدمت ناچیز را از ما بپذیر و ذخیره روز معاد قرار ده و توفیق عمل را به این دستورات گران‌بها و برنامه‌های حیات‌بخش مولا امیرمؤمنان علی علیه السلام به ما و دیگران مرحمت فرما «إِنَّكَ عَلَىٰ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ وَإِلَّا جَاءتَ جَدِيرٌ» و در این جا در پیشگاهت سر به سجده شکر می‌گذاریم. (همه برادران در این جا سجده شکر به جا آوردند).